ՀՀ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ ԱԶԳԱՅԻՆ ԱԿԱԴԵՄԻԱ
ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԹԱՆԳԱՐԱՆ-ԻՆՍՏԻՏՈՒՏ

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԻՏԱԿԱՆ ՀԱՆԴԵՍ
3 (1-2)

ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԸ. ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐ ԵՎ ՄԱՐԴԱՍԻՐԱԿԱՆ ՕԳՆՈՒԹՅՈՒՆ

Միջազգային գիտաժողովի նյութեր
Հայոց ցեղասպանության թանգարան–ինստիտուտ, ք. Երևան, 2014 թ. ապրիլի 21-22

КАВКАЗСКИЙ ФРОНТ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ: ГЕНОЦИД, БЕЖЕНЦЫ И ГУМАНИТАРНАЯ ПОМОЩЬ

Материалы международной конференции
Музей-институт Геноцида армян, г. Ереван, 21-22 апреля 2014 года

THE CAUCASIAN FRONTLINE OF THE FIRST WORLD WAR: GENOCIDE, REFUGEES AND HUMANITARIAN ASSISTANCE

Proceedings of the International Conference
The Armenian Genocide Museum-Institute, Yerevan, April 21-22, 2014

Երևան 2015

ISSN 1829-3980

Ցեղասպանագիտական հանդես
Journal of Genocide Studies
Журнал исследований геноцида

Լույս է տեսնում 2013 թվականից 3 (1-2), 2015

Խմբագրական խորհուրդ

Հայկ Դեմոյան, պ. գ. դ. (գլխ. խմբագիր)
Սուրեն Մանուկյան, պ. գ. թ.
(գլխ. խմբագրի տեղակալ)
Լևոն Աբրահամյան, պ. գ. թ.
Մելինե Անումյան, պ. գ. թ.
Արսեն Ավագյան, պ. գ. դ.
Ռոբերտ Թաթոյան, պ. գ. թ.
Վալերի Թունյան, պ. գ. դ.
Անահիտ Խոսրոևա, պ. գ. թ.
Աշոտ Հայրունի, պ. գ. դ.
Նարինե Մարգարյան, պ. գ. թ.
Ռուբեն Սաֆրաստյան, պ. գ. դ.
Գևորգ Վարդանյան, պ. գ. թ.

Ցեղասպանագիտական հանդես, Երևան:
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2015.– 316 էջ:

Հանդեսը լույս է տեսնում տարին երկու անգամ
Հրատարակիչ՝ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ
Հասցեն՝ Ծիծեռնակաբերդի հուշահամալիր, Երևան, 0028
Հեռ. (+374 10) 39 09 81), էլ. հասցեն՝ handes@genocide-museum.am

© Ցեղասպանագիտական հանդես, 2015

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ԽՄԲԱԳՐԱԿԱՆ
Հայկ Դեմոյան
Ցեղասպանագետի հավատամքը 9

Վիկտոր Նադեին–Ռաևսկի
Պանթուրքիստական գաղափարի իրագործումը. պատերազմ, ցեղասպանություն, կայսրության փլուզում 11

Արսեն Ավագյան
«Հատուկ կազմակերպության» գործունեությունը Կովկասյան ռազմաճակատում (1914թ. օգոստոս-դեկտեմբեր) 25

Մելինե Անումյան
Պոլիտիցիդը Հայոց ցեղասպանության համատեքստում 33

Սուրեն Մանուկյան
Նախապատրաստելով ցեղասպանությունը: Ցեղասպանական միջավայրի ձևավորումը Օսմանյան կայսրությունում (1908-1914թթ.) 42

Ռուբինա Փիրումեան
Հակադիր ուժերի բախումները Անդրկովկասում եկան դիւրացնելու թուրքի ցեղասպանական եւս մի գործողութիւն՝ նախքան պատերազմի աւարտը 57

Հարություն Մարության
Ինքնապաշտպանության ֆենոմենը Հայոց ցեղասպանության տարիներին և հիշատակի օրվա վերաբանաձևման խնդիրը 76

Թալին Փափազյան
Հայ կամավորական շարժումն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին՝ որպես քաղաքական ինքնիշխանության հիմք. որոշ նախնական դիտարկումներ 81

Վերժինե Սվազլյան
Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների վկայություններն Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի մասին 92

Ժոսելին Քաբո, Ռիչարդ Գոդին, Սիլվա Գասպարյան
Լրագրողը Կովկասյան ռազմաճակատում. գիտելիքն ու պատումները Հայոց ցեղասպանության մասին՝ Աշխարհամարտի տարիներին 117

Վալերի Թունյան
1915թ. Վանի ինքնապաշտպանությունը. առասպելներ, փաստեր և քաղաքականություն 140

Դոմինիկա Մարիա Մացիոս
Ռուսական կայսրության լեհերը 1914-1918 թթ. և նրանց կարծիքները Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ 162

Սյուզան Մերիեմ Ռոզիտա
Որոշ դիտարկումներ լուռ ազգի մասին՝ հետցեղասպանական Թուրքիայում ընդհանուր առօրեականության տեսանկյունից 191

Պիտեր Պալ Կրանից
Որոշ նկատառումներ Հարավարևելյան, Արևելյան և Կենտրոնական Եվրոպայի երկրներում հայ փախստականների պատմության վերաբերյալ 204

Խորեն Գրիգորյան
Կորուսյալ հուշարձաններ. Ա. Վրույրի լուսանկարչական հավաքածուն և Հայոց ցեղասպանությունը 218

Քնարիկ Ավագյան
ԱՄՆ-ի հայերի մասնակցությունը կովկասյան կամավորական շարժմանը և նպաստը Կովկասյան ճակատին 231

Գոհար Խանումյան
Համառուսաստանյան քաղաքների միության օժանդակությունը հայ գաղթականներին և որբերին Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին 258

Ռոբերտ Թաթոյան
Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների և փախստականների համար օգնության կազմակերպումը Երզնկայում (1916 թ. հուլիս - 1917 թ. վերջ) 270

Բենեդետա Գվերցոնի
Ռուսական բանակից դեպի ԱՄՆ և հակառակը գործող օգնության ցանցը. լուսանկարահանումը և Հայոց ցեղասպանության դատապարտումը Կովկասյան ռազմաճակատում Առաջին աշխարհամարտի տարիներին 284

Նարեկ Պողոսյան
Ռաֆայել Լեմկինի «Հայկական կոտորածների մասին համառոտ ձեռագիրը» 300

Հեղինակների մասին 307

CONTENT

EDITORIAL
Hayk Demoyan
The Credo of Genocide Scholar 9

Victor Nadein-Raevski
Implementation of Pan-Turkic Ideas: War, Genocide, Collapse of the Empire 11

Arsen Avagyan
Activities of "Special Organization" on the Caucasian Front (August-December 1914) 25

Meline Anumyan
The Politicide in the Context of the Armenian Genocide 33

Suren Manukyan
Preparing to Genocide. The Creation of Genocidal Environment in the Ottoman Empire (1908-1914) 42

Rubina Peroomian
Conflicting Factors at Work in Transcaucasia Facilitated the Continuation of the Turkish Genocide of Armenians before the End of WWI 57

Harutyun Marutyan
The Phenomenon of Self-defense during the Years of the Armenian Genocide and the Problem of Reformulation of the Memory Day 76

Taline Papazian
The Armenian Volunteer Movement during WWI as Groundwork for Political Sovereignty: Some Preliminary Insights 81

Verjiné Svazlian
The Testimonies of the Eyewitness Survivors of the Armenian Genocide about the Caucasian Front of the World War I 92

Joceline Chabot, Richard Godin, Sylvia Kasparian
A Journalist on the Caucasus Front: Knowledge and Narrative of the Armenian Genocide during the Great War 117

Valery Tunyan
Self-Defense of Van Armenians in 1915: Myths, Facts and Policies 140

Dominika Maria Macios
Poles in Russian Empire from 1914 to 1918 and their Opinions about the Armenian Genocide 162

Suzan Meryem Rosita
Reflections on a Silent Nation through the Perspective of the Shared Everydayness in Post-genocidal Turkey 191

Péter Pál Kránitz
Some Remarks on the History of Armenian Refugees in Southeast and East-Central Europe with a Special Regard to Hungary 204

Khoren Grigoryan
The Lost Monuments. The Photo Collection of A. Vruyr and the Armenian Genocide 218

Knarik Avakian
Participation of the Armenians of the USA to the Voluntary Movement in the Caucasus and Their Support to the Caucasian Front 231

Gohar Khanumyan
Assisnance of Pan-Russian Union of Cities to Armenian Refugees and Orphans during WWI 258

Robert Tatoyan
Organizing the Relief for the Armenian Genocide Survivors and Refugees in Yerznka (Erzincan) (July 1916- end of 1917) 270

Benedetta Guerzoni
The Network of Help from the Russian Army to the USA, and Back. Photography and Denunciation of Genocide on the WWI Caucasus Frontline 284

Narek Poghosyan
Raphael Lemkin's "Short Manuscript On the Turkish Massacre of Armenians" 300

About Authors 307

СОДЕРЖАНИЕ

РЕДАКТОРСКАЯ СТАТЬЯ
Гайк Демоян
Кредо исследователя геноцида.....9

Виктор Надеин-Раевский
Реализация пантюркистской идеи: война, геноцид, крах империи.....11

Арсен Авагян
Деятельность «Особой организации» на Кавказском фронте (август-декабрь 1914 г.).....25

Мелине Анумян
Политицид в контексте Геноцида армян.....33

Сурен Манукян
Подготовка к Геноциду. Формирование геноцидальной среды в Османской империи (1908-1914).....42

Рубина Пирумян
Конфликтные факторы в Закавказье, облегчившие продолжение осуществления Геноцида армян до окончания Первой мировой войны.....57

Арутюн Марутян
Феномен самообороны в годы Геноцида армян и проблема переформулировки Дня памяти.....76

Талин Папазян
Армянское добровольческое движение во время Первой мировой войны как основа для политического суверенитета: некоторые предварительные заметки.....81

Вержине Свазлян
Свидетельства очевидцев Геноцида армян о Кавказском фронте Первой мировой войны.....92

Жоселин Кабо, Ричард Годин, Сильвия Гаспарян
Журналист на Кавказском фронте: знания и нарратив о Геноциде армян в ходе Великой войны.....117

Валерий Тунян
Ванская самооборона 1915 г.: мифы, факты и политика.....140

Доминика Мария Мациос
Поляки в Российской империи в 1914-1918 гг. и их отношение к Геноциду армян.....162

Сюзан Мерием Розита
Размышления о молчащей нации через перспективу общей обыденности в постгеноцидальной Турции.....191

Питер Пал Краниц
Некоторые замечания к истории армянских беженцев в Юго-Восточной, Восточной и Центральной Европе (в частности в Венгрии).....204

Хорен Григорян
Утраченные памятники: фотоколлекция А. Вруйра и Геноцид армян.....218

Кнарик Авакян
Участие армян США в добровольческом движении на Кавказе и содействие Кавказскому фронту.....231

Гоар Ханумян
Помощь Всероссийского союза городов армянским беженцам и сиротам в годы Первой мировой войны 258

Роберт Татоян
Организация помощи для переживших геноцид и беженцев в Ерзнке (Эрзинджан) (июль 1916 г. – конец 1917г.) 270

Бенедетта Гверцони
Система помощи от русской армии в США и обратно: фотосъемка и осуждение Геноцида армян на Кавказском фронте Первой мировой войны 284

Нарек Погосян
«Краткая рукопись о резне армян» Рафаэля Лемкина..... 300

Об авторах 307

ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԳԵՏԻ ՀԱՎԱՏԱՄՔԸ

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը մեկ անգամ ևս բոլորիս ստիպեց հետադարձ հայացք ձգել ոչ միայն մեզ՝ հայերիս հետ պատահած ողբերգությանը, այլև վերհիշել Առաջին և Երկրորդ աշխարհամարտերի սարսափները, Հոլոքոստն ու Ռուանդան:

Սրանք քսաներորդ դարի սահմոկեցուցիչ դրվագներն են: Ավա՜ղ, ոչ բոլորը…

Այս տարի ցեղասպանագետների պատկառելի մի համայնք հավաքվեց Երևանում՝ մի քանի օր շարունակ մտորելու, քննարկելու ու բանավիճելու մարդկության համար չարիք ու խարան դարձած մի հանցագործության շուրջ, որն անվանվում է ցեղասպանություն: Այս երևույթը դեռևս լիովին չի իմաստավորվել ու ընկալվել մարդկության կողմից, և ինչ-որ առումով մենք «համակերպվել» ենք դրա գոյության ու հետևանքների հետ:

Այսօր աշխարհի տարբեր անկյուններում մոլեգնող զանգվածային բռնություններն ու ահաբեկչությունները, տարբեր երկրներում իշխանության գլուխ կանգնած ռազմամոլ ու հավակնոտ առաջնորդների ագրեսիվ հռետորաբանությունն այն ահազանգերն են, որոնք անուշադրության չպետք է մատնել: Հայերը, հրեաները, թութսիներն ու բոսնիացիները չեն կարող միայնակ մնալ իրենց ցավի ու հիշողության հետ: Դա համայն մարդկության՝ տեղի ունեցած ողբերգության հետևանքներին առերեսվելու ցավն է ու օրակարգային խնդիրը:

Ցեղասպանությունը պատմական հասկացություն չէ: Այն չի սահմանափակվում տարածության ու ժամանակի մեջ, քանզի իր ծանրությամբ ու հետևանքներով համամարդկային միջամտության, կանխարգելման ու իմաստավորման է պարտադրում մեզ բոլորիս:

Հոգեբանորեն ծանր է ուսումնասիրել ցեղասպանություն երևույթը: Այդուհանդերձ, նրանք, ովքեր ցեղասպանագիտությունը որպես մասնագիտություն են ընտրել, կայացրել են ճակատագրական որոշում. սա նշանակում է ապրել մեկ ուրիշի, հարյուրների, հազարների ու միլիոնների պատուհասած ցավով ու ողբերգությամբ, մտովի կիսել երբեմն նույնիսկ անհնար թվացող և մարդկային բանականության սահմաններում չտեղավորվող ցավն ու տառապանքը:

Հենց այս ծիրում են միահյուսվում ակադեմիական խստությունն ու գիտակառությունը, բարոյականն ու մարդկայինը՝ դառնալով հավատամք ու համոզմունք իսկական գիտնականի համար:

Հայկ Դեմոյան
Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն,
«Ցեղասպանագիտական հանդես» գլխավոր խմբագիր

РЕАЛИЗАЦИЯ ПАНТЮРКИСТСКОЙ ИДЕИ: ВОЙНА, ГЕНОЦИД, КРАХ ИМПЕРИИ

Виктор Надеин-Раевский

Пантюркизм, как некая идея объединения всех «турок» возник в девятнадцатом веке. Напомним, что в широком смысле пантюркизм - это система взглядов, согласно которой все в мире рассматривается через призму роли «турок», (имеются в виду все тюркоязычные народы): история цивилизации - как история «турок», якобы являющихся родоначальниками человеческой цивилизации, языкознание - через примат турецкого языка как праязыка всего человечества, география - с точки зрения геополитических концепций проживания «турок», культура - с точки зрения величия турецкой культуры и ее направляющего воздействия на всю мировую культуру и т.д. Пантюркизм практически не оставляет без внимания ни одной области деятельности человека, превращаясь в гипертрофированное отражение этой деятельности. В узком смысле пантюркизм - это агрессивная расистская, шовинистическая доктрина имперских кругов турецкого национализма, провозглашающая своей целью объединение всех тюркоязычных народов в единое «туранское государство» («Великий Туран») под эгидой Турции.

«Научной базой» возникновения пантюркистских идей послужили работы западных ученых, зачастую отражавших внешнеполитические устремления своих держав, заинтересованных в ориентации турецкой экспансии на Восток и ослаблении позиций России[1].

Известный политический деятель Германской империи фон Мольтке, советовал перевести столицу Османской империи из Стамбула в Конью и даже еще дальше, - на восток страны, считая, что таким образом можно добиться «омоложения» империи. Предложение Мольтке не было случайностью. Устремление османской экспансии на Восток подталкивались Германией, рассчитывавшей ослабить Россию, столкнуть ее с Османской империей. Такие же цели преследовали политические круги Австро-Венгрии.

При этом пантюркизм как бы вырастал на почве зародившегося турецкого национализма. В конце девятнадцатого века наряду с имперскими теориями «османизма» и «панисламизма» в общественной и культурной жизни Турции все более укреплялось течение «тюркизма», носители которого пытались определить место турецких национальных традиций в системе космополитических структур империи.

В конце XIX века появляется обширная литература, восхваляющая уже не османский, а турецкий национальный дух. Однако изначально сам ранний «тюр-

---

[1] Подробнее об этом см.: Гасанова, Э.Ю. Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914), Баку: изд. АН Азерб.ССР, 1966, с. 50.

кизм» уже содержал в себе зародыши пантюркизма. Это происходило не только в силу того, что понятия «турок» и «тюрок» в турецком языке обозначаются словом «тюрк», но, прежде всего потому, что турецкий национализм с самого начала представлял собой симбиоз национализма некоторой национальной ущербности и великодержавного шовинизма «османов», считавших себя еще и лидерами всего «исламского мира».

«Тюркизм» получил широкое отражение во всех сферах культурной жизни империи. Так, просветительное общество «Национальное обучение и воспитание» (Милли талим ве тербие), например, ставило своей задачей просвещение турецкого народа и пробуждение его национального самосознания[2]. Младотурки продолжили борьбу «новых османов» за приближение турецкого литературного языка к народному, за его «тюркизацию»[3].

В то же время «тюркизм» изначально носил и пантюркистский оттенок из-за стремления сторонников этой идеи представлять интересы «всех турок» (т.е. «тюрок») за пределами империи.

Развитие в Турции капиталистических отношений положило начало возникновению идеологических течений, отражающих рост самосознания турок как турецкой, а не османской нации. Младотурецкая революция 1908 г. и последовавшие за ней Балканские войны дали еще более мощный толчок развитию турецкого национализма. Многочисленные народы («миллеты») империи связывали с младотурецкой революцией надежды на ослабление национального гнета, демократизацию внутренней жизни, проведение социально-экономических преобразований. Младотурки, возглавившие революционное движение, пытались сплотить многонациональное население империи под лозунгом «османизма («оттоманизма»), воскресив идеи новых «османов». Поэтому на словах декларировались равные права для всех народностей страны. Однако эта политика не проводилась с достаточной последовательностью, да и неспособна была остановить процесс формирования национального самосознания народов империи.

Балканские войны 1912-1913 гг. привели к окончательному отделению от Османской империи ряда балканских государств, а внутри страны - к крушению доктрины «османизма». Ей на смену и пришла идея пантюркизма, к этому времени получившая распространение в кругу турецкой интеллигенции благодаря активной пропаганде как местных пантюркистов, так и эмигрантов из царской России. Эмигранты активно выступали в националистических организациях Османской империи[4], а позже и республиканской Турции.

---

[2] Петросян Ю.А., *Младотурецкое движение (вторая половина XIX - начало XX в.)*, М., Наука, 1971, с. 274.

[3] Там же, с. 275.

[4] Подробнее об этом см.: Гасанова, Э.Ю. *Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914)*, Баку: изд. АН Азерб.ССР, 1966, с. 50.

Конечно, нельзя отрицать весомый вклад тюркских эмигрантов из России в пропаганду пантюркизма, тем более что их «труды» до сих пор получают высокую оценку со стороны турецких националистов. Так, видными теоретиками и пропагандистами пантюркизма были Юсуф Акчура (Акчурин), создатель известного в свое время журнала «Тюрк Юрду» («Турецкая родина»)[5], Гаяз Исхаков, Исмаил Гаспринский (Гаспаралы) и др.

Турецкий национализм испытал влияние и других внешних факторов, в том числе западноевропейских расистских пантечений»[6], что особенно пагубно сказалось на его развитии. Следует признать, что пантюркистская доктрина, получившая широкое распространение в общественных кругах Османской империи, сыграла важную роль во вступлении Турции в I мировую войну. За вовлечение Османской империи в свою орбиту боролись как Антанта, так и германский блок. Однако Антанта могла предложить лишь сохранение основных частей империи. Германия же была готова поддержать турецкую экспансию на Восток и пантюркисты надеялись на помощь Германии в реализации своих захватнических целей.

Ради создания «Великого Турана» пантюркистские лидеры организовали массовую резню армянского населения, как в Западной, так и в Восточной Армении[7]. По приказу младотурецкого «триумвирата» была организована кампания «переселения» армян в бесплодные пустыни Сирии, на деле являвшаяся прикрытием для уничтожения мирного армянского населения. Часть армян была уничтожена в Западной Армении, часть - по пути в «места переселения». Курдская полурегулярная конница «Хамидие», отряды, сформированные из уголовников, и подразделения жандармерии, якобы «охранявшие» колонны эмигрантов, довершили начатое. В результате геноцида было уничтожено до полутора миллионов армян.

Позже, после падения младотурецкого правительства, под воздействием мирового общественного мнения в 1919 г. в Стамбуле и некоторых других городах были организованы судебные процессы по делам бывших руководителей Комитета «Единение и прогресс», повинных в планировании и осуществлении геноцида. «Главное, что вытекает из начатого следствия, - гласил обвинительный акт, состоит в том, что преступления, совершенные с момента высылки армян в разные места и в разные периоды, не являются изолированными или локальными действиями. Они были заранее обдуманы и осуществлены по распоряжению центрального органа, состоявшего из вышеуказанных лиц (Талаат, Энвер, Джемаль, Ибрагим Шюкри и др. - прим. Н-Р.В.), либо согласно секретным приказам, либо устным инструкциям»[8].

---

5 Türk ve Dünya Meşhurlari Ansiklopedisi, Istanbul: Ercan Matbaasi, 1962. S. 29.

6 Петросян Ю.А., *указ. соч.*, с. 274.

7 Там же, с. 275.

8 Подробнее о деятельности пантюркистов - выходцев из царской России см. Гасанова Э.Ю., *Идеология буржуазного национализма в Турции в период младотурок (1908-1914 гг.)*, Баку, изд. АН

«Во время мировой войны греки Малой Азии тоже тяжело пострадали от жестокостей турок, - пишет бывший премьер-министр Великобритании Д.Ллойд Джордж. - Сотни тысяч греков были хладнокровно вырезаны в годы войны и еще больше было согнано с насиженных мест»[9]. Таким образом, пантюркистская верхушка Османской империи, руководствуясь непомерными захватническими амбициями, пошла на тягчайшие преступления. Необходимо отметить, что в соответствии с турецко-германским договором предусматривалась «помощь Германии в расширении турецкой территории за счет России таким образом, чтобы обеспечить непосредственное соприкосновение с мусульманским населением» (т.е. завоевание русской Армении)[10].

Распространению пантюркизма в России предшествовала длительная кампания панисламистской пропаганды проосманской ориентации. Исламская религия издавна использовалась правящей верхушкой Османской империи для воздействия на мусульман, населявших обширные национальные окраины России. Мусульманское духовенство России стало активным проповедником идей панисламизма. Тысячи мулл постоянно внушали своей пастве идеи мусульманского мессианства и верноподданнические чувства по отношению к турецкому султану-халифу.

В свою очередь европейские империалистические державы были заинтересованы в использовании османской угрозы южным флангам России. Особенную активность на Кавказе и в Средней Азии проявляли английская, германская, а позже американская спецслужбы, использовавшие пантюркизм и панисламизм как важное орудие дестабилизации Российской империи.

Из числа российских пантюркистов в Турции получили популярность такие теоретики, как Исмаил Гаспринский (Гаспаралы), Юсуф Акчурин (Акчура), Гуссейн Заде Али, Ахмед Агаев, Али Мердан Топчибашев, Гаяз Исхаков и др. Эти общественные деятели оказали влияние на формирование общественной мысли в Турции.

На Кавказе центром пантюркистского и панисламистского движения был Баку, где выходили, кроме ранее упоминавшихся, панисламистские издания «Экинджи» («Сеятель») и «Каспий». Среди наиболее известных деятелей, группировавшихся вокруг этих изданий, фигурируют Зейнелябидин Тафхиев, Хуссейн Заде Али, Агаоглу Ахмат и Али Мердан Топчибашев[11].

Младотурецкая революция 1908 г. оказала большое влияние на пантюркистское движение в России, активизировавшееся в последующие годы, несмотря на препятствия, чинимые властями. После начала первой мировой войны пантюр-

---

Азерб.ССР, 1966, с.115-139.

9 Там же, стр. 581.

10 *Türk ve Dünya Meşhurlari Ansiklopedisi*, Istanbul: Ercan Matbaasi, 1962. S.29.

11 Гасанова, Э.Ю., *Идеология буржуазного национализма в Турции…*, стр. 55.

кистская пропаганда не ослабевала и носила враждебный царскому правительству протурецкий характер.

Немаловажна и роль пантюркистов в гражданской войне в России после прихода к власти большевиков. В числе организаторов гражданской войны против новой власти были джадиды Средней Азии, сотрудничавшие с Дутовым, эмиром Бухарским, активно участвовавшие в басмаческом движении.

На Кавказе, в 1917 г., имам Гоцинский пытался объединить против большевиков всех кавказских приверженцев ислама, пропагандируя надклассовое единство мусульман[12], а другой претендент в национальные вожди - Узун Хаджи пытался создать Северо-Кавказский мусульманский эмират под протекторатом Турции[13].

Еще одна группа пантюркистов – это бежавшие из Турции члены партии «Единение и прогресс», которые вначале сотрудничали с большевиками, а затем приняли активное участие в борьбе с ними в Закавказье и Средней Азии. Особую роль сыграл здесь Энвер-паша, бывший военный министр в правительстве младотурок, заочно приговоренный стамбульским военным трибуналом к смертной казни. В 1920 г. Энвер развернул борьбу против Мустафы Кемаль-паши (Ататюрка). В 1920 г. он прибыл в Баку на съезд народов Востока, где выступил с псевдореволюционной речью. «Фактически, свое присутствие на съезде он использовал для объединения пробравшихся на съезд в качестве делегатов буржуазных национал-шовинистов»[14].

Во время встречи крупного военного деятеля большевиков М.В.Фрунзе с Мустафой Кемалем последний так охарактеризовал Энвера: «Этот человек является искателем приключений, властолюбив, авантюрист и обманывает как нас, так и Вас»[15].

Исполняется сто лет со времени одного из тягчайших преступлений пантюркистов из партии «Единение и прогресс» («Иттихад-ве-Терраки»), правившей в Османской империи, - геноцида армян, однако турецкое правительство и общественность страны по-прежнему отрицают сам факт этого преступления.

Попытки отрицать сам факт геноцида, либо возложить на армян ответственность за варварство османских властей, характерны для всего периода споров по вопросу о геноциде. В публикациях турецких исследователей после I мировой войны уже предпринимались попытки подвергнуть ревизии ход событий 1914-1922 годов, преуменьшив масштабы этого преступления и переложив вину за гибель

---

[12] Захватнические планы сторонников пантюркистской доктрины простирались далеко за пределы Малой Азии, охватывая Крым, Поволжье, Азербайджан, Среднюю Азию и ряд других районов, а территория Армении образовала как бы клин, рассекающий «Великий Туран» на две части, и являлась невольным препятствием на пути пантюркистской экспансии младотурок.

[13] Там же, стр. 67.

[14] Арипов Р.А., Мильштейн Н., *Из истории органов госбезопасности Узбекистана*, Ташкент, изд. «Узбекистан», 1967, стр 141.

[15] *Геноцид армян в Османской империи: Сборник документов и материалов,* сост.: М.Г. Нерсисян, Р.Г. Саакян, под ред. Нерсесяна М.Г., Ереван, Айастан, 1982, стр. 559.

мирного армянского населения на самих армян. Так, турецкий автор Ахмед Эмин писал, что армяне жили в дружбе с турками в границах Османской империи, но «развитие национализма, деятельность террористов-революционеров прибывших из России, также как и приход к власти Абдул Хамида, положили конец этому дружескому сотрудничеству: к этому сотрудничеству был лишь кратковременный возврат во времена младотурецкой революции»[16]. В подтверждение своей точки зрения автор приводит факты массового дезертирства армян, не желавших воевать против России в I мировую войну, восстаний в армянских вилайетах[17], а также то, что против османской армии сражалась на Кавказском фронте дивизия армянских добровольцев в русской форме под командованием М. Пастермаджяна - депутата турецкого парламента от Эрзурума[18].

Таким образом, автор старается выдать последствия абдулхамидовского террора против армян, в результате которого возник естественный антагонизм населения по отношению к властям, за первопричину геноцида. А между тем, именно кровавый террор султана Абдул Хамида, по самым скромным подсчетам, привел к гибели в 90-х гг. девятнадцатого века до 30000 армян, в 1909 г. (в городе Адана и ряде провинций Киликии) еще 40000 человек[19]. Следует отметить, что эти преступления отличались чудовищным садизмом, который палачи даже не пытались скрыть от иностранцев, о чем свидетельствуют многочисленные русские, арабские, турецкие, немецкие, английские, французские, американские и другие источники того времени[20]. Следовательно, лояльность армянского населения Османской империи была подорвана самими правящими кругами этой страны и национально-освободительное движение армян, также как и других немусульманских народов (греков, ассирийцев и др.) было единственно возможным путем их самосохранения.

Среди пантюркистов всегда была популярна точка зрения, по которой количество мусульман, погибших в годы первой мировой войны, превышает количество истребленных армян. Как писал Джемаль-паша, один из авторов и исполнителей политики геноцида: «Давайте допустим, что из 1500000 армян 600000 погибло во время депортации. Но не надо забывать, что количество турок уничтоженных армянами после русской революции 1500000»[21]. Такие же утверждения постоянно встречаются и на страницах пантюркистских публикаций наших дней[22]. Однако

---

16 Там же, стр. 581.

17 Готлиб В.В., *Тайная дипломатия во время первой мировой войны*, Москва, изд. соц.-экон. лит., 1960, стр.51.

18 Там же, стр. 218.

19 *Геноцид армян в Османской империи…*, стр. 111.

20 Там же. стр. 2-186.

21 Там же.

22 *The Armenian Murders in Our Century*, Ankara: Headquarters of Anadolu Press Union, 1986; Turkozu H.K., *Armenian Atrocity: According to Ottoman and Russian Documents,* Ankara: Institute for the Study

турецкие авторы сами признают, что в полосе наступления русской армии и в восточных вилайетах страны проживало 1,5 млн. мусульман, а русское наступление вызвало их массовое бегство в другие районы страны. В общей сложности 1 млн. мусульманских беженцев переместился в этот период, что само по себе делает цифру Джемаль-паши нереальной. Что же касается армян, на которых возлагается вина за это бегство, то она эфемерна.

Во-первых, османское правительство вступило в войну в надежде на воплощение пантюркистского идеала создания «Великого Турана», долго высчитывая к какой группировке враждующих государств присоединиться и уже самим своим вступлением в войну обрекло народы империи, включая турецкий, на неисчислимые лишения.

Во-вторых, само бегство турецкого населения из районов боев было вызвано как пропагандой правительства и запугиванием населения, так и массовым участием жителей восточных вилайетов в истреблении армян, что вызывало их естественный страх перед возможными актами мщения со стороны последних.

В-третьих, неэффективность османской администрации в вопросах помощи беженцам продовольствием, эпидемии при отсутствии должного медицинского обслуживания, а не акции армян, которые к тому времени уже были полностью выселены из восточных вилайетов либо уничтожены, привели к чрезвычайно высокой смертности среди беженцев от голода и эпидемий.

Таким образом, попытки пантюркистов свалить вину за геноцид армян, греков, ассирийцев и просто иноверцев других национальностей на жертвы этого геноцида являются несостоятельными, а утверждения что «в течение всей истории турецкие государства, к сожалению, время от времени сталкивались с предательством, несправедливостью и варварством меньшинств, которые они (эти государства - Н.Р.) защищали столетиями и управляли ими так, что это позволяло последним жить в счастии и преуспеянии»[23], - свидетельствуют либо о плохом знании авторами истории собственной страны, либо о сознательной подтасовке реальных исторических фактов.

Следует отметить, что османское правительство использовало в своей внутренней политике методы стравливания между собой национальных меньшинств, в частности на религиозной почве. Так, в уничтожении армян большую роль сыграла полурегулярная конница «Хамидие», состоявшая из курдских кочевников[24]. Турецкие авторы пытаются переложить вину за убийства и грабежи армян исключительно на эти воинские формирования. Как отмечают западные исследователи, «когда проводились истребления реальных или вероятных

---

of Turkish Culture Publication, 1986; etc.

[23] Аршаруни А., Габидуллин Х., *Очерки панисламизма и пантюркизма в России*, Москва, Безбожник, 1931, стр. 66.

[24] «Хамидие« перед началом войны формально была распущена, однако на практике она продолжала существовать.

оппозиционных групп, они осуществлялись не правительством, а социальными группировками, которым правительство давало власть, таким как «Хамидие» - иррегулярная кавалерия, сформированная из определенных курдских племен»[25].

Особенность тогдашней бюрократической машины Османской империи состояла в том, что существовали параллельные руководящие органы, позволявшие увеличить эффективность претворения в жизнь политики правительства, наталкивавшейся на неповоротливость местных чиновников. По мнению американского исследователя Чарльза Феэрбенкса: «Руководителем и защитником «Хамидие» был Зеки-паша, командующий 4-ым армейским корпусом в Эрзинджане и сводный брат султана. К великому неудовольствию гражданских чиновников, Зеки паша вывел «Хамидие» из-под их судебной юрисдикции и всегда защищал нарушителей. Таким образом, фактически существовало две параллельные и соперничающие цепочки власти ведущие от султана в восточные провинции. Подразделения «Хамидие» часто нарушали закон и порядок, за который отвечала гражданская администрация, но обычно избегали наказания»[26]. С помощью этих методов младотурецкому правительству Османской империи удалось осуществить всю операцию по уничтожению мирного армянского населения, которое даже по османским законам юридически не могло быть наказано.

В результате этих бюрократических комбинаций гражданские власти получили приказ депортировать армян под охраной жандармских подразделений, а командиры «Хамидие» - провести поголовное уничтожение депортируемых (впрочем, случаи грабежа и убийства, сопровождаемых конвоирами были обычным явлением, как вследствие негласных указаний властей, так и по мотивам личного обогащения).

Таким образом, попытка свалить вину за массовые убийства армян на «банды курдов» лишены оснований. Геноцид был тщательно спланирован, последовательно и хладнокровно осуществлен в соответствии с указаниями ЦК младотурецкой партии «Единение и прогресс«. Об этом свидетельствуют не только иностранные источники, но и турецкие, в частности материалы судебных процессов над руководителями и исполнителями акций по уничтожению армянского населения, состоявшихся в 1919-1920 гг. в Стамбуле, Трапезунде, Харберде[27] и других городах Турции.

В «изысканиях», направленных на опровержение самого факта пантюркстского геноцида армян, принимают участие не только пропагандисты из числа пантюркистов. Ряд турецких ученых видимо, воспринимая обвинение в геноциде как национальное оскорбление, присоединился к кампании поиска контраргументов и отработки «свидетельств «нападений армянских повстанцев на мусуль-

---

[25] Там же, стр. 67.

[26] Там же, стр. 343.

[27] *Геноцид армян в Османской империи…*, стр. 557-575.

манское население». В этих публикациях приняли участие профессор факультета политических наук Анкарского университета Тюркkая Атаев[28] (известный специалистам по книге «США, НАТО и Турция«[29]), Биляль Шимшир, проф. Мумтаз Сойсаль и другие. Многие исследования посвящены «опровержению» аргументов историков по вопросу о геноциде. Сколько-нибудь серьезных попыток взвешенного подхода к проблеме в этих публикациях не прослеживается. Изыскиваются ошибки в западных и армянских источниках и исследованиях, с одной стороны, с другой - практически полностью игнорируются документы и свидетельства очевидцев, обличающие пантюркистскую верхушку младотурок и рядовых исполнителей карательных акций. В такой обстановке далеко не каждая политическая партия способна набраться гражданского и национального мужества для адекватной оценки преступлений прошлого. Турецкие правящие круги демонстрируют свое возмущение по поводу самой постановки вопроса о необходимости признания факта геноцида и его осуждения.

Современное поколение турок, конечно, не может нести ответственность за преступления, совершенные, фактически, в другом государстве, но только если осуждает эти преступления и стремится исправить их последствия. Есть, правда и свидетельства иного порядка. Пожалуй, первым исследованием и анализом причин геноцида со стороны турецких авторов стала книга турецкого исследователя Танера Акчама, не просто исследовавшего само это преступление, но и показавшего его корни - воинствующий турецкий национализм.

Ненависть к армянскому врагу, «предателю» интересов империи, прочно укладывается в головы турок еще со школьной скамьи. Поэтому массовое сознание турок совершенно не готово к восприятию позиции армян и, кстати, остального мирового сообщества[30]. Отдельные же интеллигенты, вроде Танера Акчама[31], турецкого исследователя из Германии или нобелевского лауреата Орхана Памука[32], которые признают факт геноцида и пытаются осмыслить его причины,

---

[28] См.: Ataöv Türkkaya, *A Brief Glance at the «Armenian Question»*. Ankara: Ankara Chamber of Commerce, 1984; *A "Statement" Wrongly Attributed to Mustafa Kemal Ataturk.* Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi, 1984; *Hitler and the Armenian Question,* Ankara: Sistem Ofset, 1984; *An Armenian Source: Hovhannes Katchaznooni,* Ankara: Ankara Üniversitesi, 1985; *An Armenian Author on Patriotism Perverted,* Ankara: Ankara Universitesi, 1985; *Documents se rapportant à la question arménienne: Documents falsifiés et authentiques,* Ankara: Yorum Matbaasi, 1985; *Une source Britannique (1916), Relative à la Question Armenienne,* Ankara: Sistem Ofset, 1985; The Reports (1918) of Russian Officers on Atrocities by Armenians, Ankara: Tinaz Matbaasi, 1985.

[29] Хейфец А. Н., *Советская дипломатия и народы Востока. 1921-1927,* Москва, Наука, 1968, стр183.

[30] Например См. «Любое государство, будь оно на месте Османской империи, депортировало бы армян – вице-премьер Турции»// www.regnum.ru/news/1365043.html

[31] Акчам Танер, *Турецкое национальное «Я» и армянский вопрос,* Москва, «Арио-Никс», 1995. Текст книги доступен по: http://www.armenianhouse.org/akcam/genocide/contents.html

[32] Подробнее см.: http://www.armtown.com/news/en/pan/20060602/18284/

в самой Турции воспринимаются как враги нации. Более того, группа интеллигентов, опубликовавшая обращение к армянам с просьбой о прощении, несмотря на десятки тысяч подписей под этим обращением, попала под судебное преследование.

Напомним, что в декабре 2008 г. группа представителей турецкой интеллигенции — преподаватель стамбульского университета Бахчешехир, доктор экономики Чингиз Актар, профессор Сорбоннского и Галатасарайского университетов Ахмед Инсел, политолог Баскин Оран и журналист Али Байрамоглу — выступила с инициативой по сбору подписей соотечественников, получившей название «Армяне, простите нас!». Давление на них началось еще до запуска сайта. Им стали угрожать, называли предателями, стремящимися очернить турецкую нацию. Даже пытались возбудить уголовные дела.[33]

Турецкий автор Мурат Бардакчи опубликовал в своей новой книге долго скрываемые документы министра внутренних дел Османской империи. Согласно этим документам 972 тысячи армян — поданных Османской империи, исчезли из официальных списков населения в период 1915–1916 гг. Книга вышла в свет в январе 2009 г. и называется «Оставшиеся документы Талаат-паши». По словам Бардакчи, его книга осталась «незамеченной» турецкими СМИ. Автор считает, что приведённые им цифры слишком шокирующие, чтобы восприниматься обычными турками: «Возможно, люди пока не готовы говорить об этом»[34].

Известный российский ученый В.Захаров по поводу разного рода спекуляций о количестве армян, проживавших в Османской империи к 1915 г., пишет: «Количество проживавших на территории Турции армян, по иностранным источникам, я это подчеркиваю, по иностранным, определяется: так, согласно «Британнике», от 1 млн. до более 3,5 млн.[35] Но существуют и иные цифры количества армянского населения Османской империи, тем не менее, они колеблются между 1 500 000[36] и 2 500 000[37] человек. Думаю, трудно заподозрить этих европейских историков в стремлении хоть в какой-то мере сфальсифицировать приведенные ими данные».[38]

Возвращаясь к событиям времен Первой мировой войны, напомним, что 1 июня 1915 г. появился закон «О переселении», благодаря которому по меньшей мере 1,5 млн армян были «депортированы», а точнее – истреблены. 10 июня 1915 г. были

---

[33] Покаяние// http://imyerevan.com/ru/magazine/article/1284

[34] Tavernise Sabrina, «Nearly a Million Genocide Victims, Covered in a Cloak of Amnesia,» *New York Times*, March 8, 2009. http://www.nytimes.com/2009/03/09/world/europe/09turkey.html

[35] Britannica. Armenian massacres. http://global.britannica.com/EBchecked/topic/35323/Armenian-massacres

[36] Zürcher Erik Jan, *Turkey: A Modern History*, London and New York: I.B. Tauris, 1993, p. 114.

[37] Britannica. Armenian massacres. http://global.britannica.com/EBchecked/topic/35323/Armenian-massacres

[38] Zürcher Erik Jan, *Turkey: A Modern History*, London and New York: I.B. Tauris, 1993, p. 114.

опубликованы инструкции «О формах управления недвижимым имуществом и земельными участками переселенных в иные места армян». 13 сентября 1915 г. правительство опубликовало временный закон «Об оставленном имуществе», а 26 октября (для применения вышеуказанного закона) был принят устав относительно имущества и долгов перемещенных в иные места лиц.[39]

Созданная в 1919 г. по инициативе Национальной делегации армян комиссия из иностранных экспертов подсчитала и представила на Парижской мирной конференции сумму в 14,58 млрд франков. Иоганнес Лепсиус оценивает ущерб в 1 млрд германских марок.[40] Однако «оставленная собственность» была гораздо более значительной.

В последние годы вышли книги турецкого автора Невзата Онарана посвященные этой проблеме: «История с «оставленной собственностью» – Тюркизация армянской и греческой собственности при османах и Республике» (Emvâl-i Metrûke Olayi – Osmanli'da ve Cumhuriyette Ermeni ve Rum Mallarinin Türkleştirilmesi). Невзат Онаран посвятил свое исследование одной из наиболее болезненных для турок проблеме – туркизации «брошенного имущества«, то есть присвоению армянского и греческого имущества, оставшегося «бесхозным» после геноцида армян 1915 – 1923 гг. В результате гибели собственников-армян, несмотря на сопутствовавшие депортации, и физическому уничтожению более чем полутора миллионов армян, сотен тысяч греков, повальным грабежам домов армян, греков, айсоров, осталось огромное количество недвижимой собственности: домов, земельных участков, церквей, школ, больниц, заводов, складов с товарами и т.д. Османское правительство создало более трех десятков комиссий, которые занимались передачей этой собственности по минимальным ценам (по ценам 1915 г.) в собственность турок, курдов, переселенцев-мусульман и т.д. Оформлялись кадастровые документы, выпускались решения властей о национализации и т.д. и т.п. Аналогичные комиссии работали позже и в период республиканской Турции.

Возникли и другие вопросы, связанные с этой собственностью. Например, долги уничтоженных инородцев-немусульман. Граждане союзных Османской империи государств в Первой мировой войне стали предъявлять претензии османскому правительству по возврату кредитов предоставленных армянским торговцам и бизнесменам. Понятно, что погибшие в результате геноцида армяне не могли выполнить свои кредитные обязательства, что привело к претензиям зарубежных кредиторов в адрес уже османского правительства.

Картина имущественного грабежа на государственном и частном уровне в османский период носила масштабный характер. Аналогичная практика продолжалась и при республиканской Турции, тем более что кадровый состав армии,

---

[39] *Noël Lise, Intolerance: A General Survey*, Montreal: McGill-Queen's Univeristy Press, 1994, p. 101.

[40] Геноцид армян-ответ профессору Мейеру// Сайт Институпа политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона. Февраль 2014 г. http://bs-kavkaz.org/2014/02/геноцид-армян-ответ-профессору-мейе/

жандармерии, чиновничества и т.д. остался в основном прежним: это были бывшие «иттихадисты», сумевшие как следует приложить руку к грабежам армянской собственности. Не удивительно, что Высшее национальное собрание Турции фактически сохранило все законодательные акты османов и выпустило новые, которые не позволяли даже вернувшимся армянам (например, стамбульским) вернуть свою собственность.

Эта же практика применялась и против «инонациональной» буржуазии, в годы Второй мировой войны, правда, вместо национализации и передачи в «турецкие руки» имущества нетурок был выработан специальный налоговый механизм.

В семидесятые годы миллионы «алеви», согнанные со своих земель на основе тех же законов были лишены собственности. Не удивительно, что большая часть турецкого национального капитала была сформирована на базе «брошенной» собственности.

Именно этому процессу и посвящена книга Невзата Онарана. Автор подробно и с привлечением немногих сохранившихся документов освящает все описанные процессы. Сама постановка вопроса о собственности погибших в результате геноцида или успевших бежать жертв геноцида – большая редкость.

Книге Невзата Онарана посвящено немало аналитических материалов на турецком, английском, греческом, русском языках. Книга вызвала огромный интерес в международном сообществе и крайне жесткую реакцию со стороны турецких, азербайджанских националистов. Так, если, например, курдские авторы описывают весь процесс «туркизации брошенной собственности», упоминая и выпущенные законы, на основании которых проводилась эта кампания[41], и, описывая на основании документов процесс уничтожения армян и других христиан, то, например, азербайджанские авторы возмущаются самим фактом предъявления претензий со стороны потомков погибших и бежавших армян. Особенное негодование турецко-тюркских националистов вызывает то, что на территориях, по которым предъявляются иски, находятся такие важные для турецкой национально-государственной идеи объекты, как Дворец Чанкая[42].

Таким образом, сама постановка вопроса о геноциде армян по-прежнему вызывает у большинства современных турок неприятие и демонстрирует живучесть националистических и пантюркистских взглядов на окружающий мир.

---

[41] Астоян Анаит, *Грабеж века. Лишение собственности армян в Османской империи в 1914-1923 гг.* // http://bs-kavkaz.org/2013/08/book-astoyan-grabegh-veka/

[42] Там же.

* * *

1. Пантюркизм как шовинистическая, расистская доктрина, отразил устремления реакционных кругов формирующейся турецкой национальной буржуазии:
   а) к ликвидации сильного конкурента инонациональной буржуазии (греческой, армянской, еврейской и др.) внутри Османской империи;
   б) к распространению сфер влияния на тюркоязычные окраины царской России;
   в) в силу традиционной слабости турецкой буржуазии (финансово-экономической, политической, идеологической) традиционные пути для конкурентной борьбы были для нее затруднены, поэтому ставка делалась на физическое устранение конкурентов внутри страны и присвоение чужой собственности.
2. Западные державы (Германия, Великобритания, Франция, а затем и США) восприняли пантюркистскую доктрину как политическое средство, во-первых, стравливания России и Османской империи на международной арене.
3 Для Запада поддержка пантюркистских устремлений была также инструментарием дезинтеграции этих стран и, прежде всего, России. Во внутриполитической борьбе делалась ставка на оппозиционные царскому правительству, а после революции - коммунистическому режиму политические группировки пантюркистского толка.

ՊԱՆԹՈՒՐՔԻՍՏԱԿԱՆ ԳԱՂԱՓԱՐԻ ԻՐԱԳՈՐԾՈՒՄԸ. ՊԱՏԵՐԱԶՄ, ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆ, ԿԱՅՍՐՈՒԹՅԱՆ ՓԼՈՒԶՈՒՄ

Վիկտոր Նադեին–Ռաևսկի

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Շուրջ հարյուր տարի է անցել XX դարի առաջին ցեղասպանությունից՝ Օսմանյան կայսրությունում իրականացված Մեծ եղեռնից: Չնայած այդ ոճրագործության սկիզբը հաճախ համարում են 1915 թ., սակայն կայսրությունում տիրող իրավիճակը, գաղափարական հոսանքների նոր միտումները, մասնավորապես պանթուրքիզմը, ի հայտ են եկել շատ ավելի վաղ՝ Առաջին համաշխարհային պատերազմից էլ առաջ: Օսմանյան կայսրության իշխող շրջանակների գաղափարախոսությունը, որի նպատակն էր ստեղծել «Մեծ Թուրան» պետություն, որը պետք է միավորեր բոլոր թուրքալեզու ժողովուրդներին օսմանների հովանու ներքո, ի վերջո հանգեցրեց կայսրությունում բնակվող հայերի և այլ քրիստոնյա ժողովուրդների ցեղասպանությանը: Մեսիանական այն գաղափարները, ըստ որոնց թուրքերը գերակայություն ունեին մյուս ազգերի նկատմամբ, մեր օրերում նույնպես, պահպանվել են, իսկ հայերի դեմ իրագործված հանցագործությունը մինչ օրս դեռ շարունակում են ժխտել վերջինիս կազմակերպիչների ու իրականացնողների ժառանգները:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, պանթուրքիզմ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, «Մեծ Թուրան»:

РЕАЛИЗАЦИЯ ПАНТЮРКИСТСКОЙ ИДЕИ: ВОЙНА, ГЕНОЦИД, КРАХ ИМПЕРИИ

Виктор Надеин-Раевский

РЕЗЮМЕ

Около ста лет прошло со времени первого геноцида двадцатого века – Геноцида армян в Османской империи. Хотя начало этого преступления часто датируется 1915 годом, сама обстановка в империи, новые веяния в идеологических течениях, в первую очередь пантюркизм появились задолго до событий Первой мировой войны. Идеология правящих кругов Османской империи, нацеленная на создание «Великого Турана» - некоего государства, которое должно было объединить все тюркские народы под эгидой османов и привело к геноциду армян и других христианских народов империи. Мессианские по сути идеи превосходства тюрок над другими народами сохранились по сей день, а преступления против армян и других народов до сих пор отрицаются потомками их организаторов и исполнителей.

Ключевые слова: геноцид армян, пантюркизм, Первая мировая война, «Великий Туран».

IMPLEMENTATION OF PAN-TURKIC IDEAS: WAR, GENOCIDE, COLLAPSE OF THE EMPIRE

Victor Nadein-Raevski

SUMMARY

About hundred years have passed since the first genocide of the twentieth century - the Armenian Genocide in the Ottoman Empire. However, although it is believed that the origin of the crime dates back to 1915, the very situation in the Empire, the new trends in the ideological currents of the Empire, primarily Pan-Turkism, appeared long before the First World War. The ideology of the ruling circles of the Ottoman Empire aimed at the creation of a «Great Turan,» of a state, which was to unite all Turkic peoples under the auspices of the Ottomans, led to the genocide of the Armenians and other Christian peoples of the Empire. The essentially messianic ideas of Turkish superiority over other nations have survived to this day, and crimes against Armenians and other peoples are still denied by descendants of organizers and perpetrators.

Keywords: Armenian genocide, pan-Turkism, the First World War, «The Great Turan.»

«ՀԱՏՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ» ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ (1914Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

Արսեն Ավագյան

Վերջին տարիներին Թուրքիայում հրատարակվել են մի շարք նոր արխիվային նյութեր պարունակող արժեքավոր աշխատություններ[1], սակայն չի կարելի համաձայնել, որ Teskilata-i Mahsusa (Հատուկ կազմակերպության) գործունեությունը հանգամանալից ուսումնասիրված է: Այդ իրականությունը պայմանավորված է մի շարք օբյեկտիվ և սուբյեկտիվ գործոններով: Նախևառաջ հարկ է նշել, որ Առաջին համաշխարհային պատերազմում կրած պարտությունից հետո, երբ իթթիհատական կառավարության և «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության առաջնորդները ստիպված էին լքել երկիրը, ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի հրամանով «Հատուկ կազմակերպության» փաստաթղթերի մեծ մասը ոչնչացվեց: Հետագա իրադարձությունները ցույց տվեցին նման քայլի արդարացված լինելը, քանի որ 1918թ. նոյեմբեր-դեկտեմբեր ամիսներին օսմանյան խորհրդարանի 5-րդ հանձնաժողովում և 1919-1920թթ. երիտթուրքերի դատավարության ժամանակ, որտեղ հիմնական մեղադրանքներից մեկն առնչվում էր օսմանյան օրենքների շրջանցմամբ հայերի տեղահանության և ոչնչացման համար նախատեսված «Հատուկ կազմակերպության»–ը, հանձնաժողովին և դատարանին չհաջողվեց բավարար փաստեր հավաքել, իսկ նշված կազմակերպության հարցաքննվող անդամները, կապված լինելով գաղտնապահության երդմամբ, ամեն կերպ խուսափեցին կազմակերպության գործունեության մասին տեղեկություններ հաղորդելուց: Ինչպես նկատում է թուրք պատմաբան Օսման Սելիմ Քոջահանօղլուն. «Օրինակ՝ հարցաքննության և դատավարության ժամանակ «Հատուկ կազմակերպության» հարցում նույնիսկ շատ տեղեկացվածները որևէ տեղեկություն չհայտնեցին ո՛չ այդ գաղտնի կազմակերպության կառուցվածքի, ո՛չ էլ անդամների մասին: Հարկ եղած դեպքում այդ հարցում խիզախ ու անվախ գործեցին: Կարծում ենք՝ այդ գործելաոճն իթթիհատականների կարևոր առանձնահատկությունն է և մեզ հետևյալ եզրակացության է հանգեցնում. կարևոր ժամանակահատվածում «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության տարածման գործում գաղտնիությունը կարևոր ազդեցություն է ունեցել»[2]:

---

[1] Տե՛ս Atilla Çeliktepe, *Teşkilat-i Mahsusa'nin Siyasi Misyonu*, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayincilik, 2002; Emin Demirel, *Teşkilat-i Mahsusa'dan Günümüze Gizli Servisler*, İstanbul: IQ Kültürsanat Yayincilik, 2002; Ergün Hiçyilmaz, *Teşkilat-i Mahsusa'dan MİT'e*, İstanbul: Varlik Yayinlari, 1990; Prof. Dr. Mustafa Balcioğlu, *Teşkilat-i Mahsusa'dan Cumhuriyet'e*, Ankara: Nobel Yayin Dağitim, 2001; Prof. Dr. Mustafa Balcioğlu, *Teşkilat-i Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi*, Ankara: Dinamik Akademi, 2011; Ekrem Hayri Peker, *Teşkilat-i Mahsusa'dan Kuşçubaşi Eşref Bey*, İstanbul: Kurtaş Yayinevi, 2012; Berkay Sadi Türkol, *Teşkilat-i Mahsusa'nin Kurduğu Kahraman Grubu Emirber Fedaileri*, İstanbul: Kariyer Yayinlari, 2012:

[2] Osman Selim Kocahanoğlu, *İttihat-Terakki'nin Sorgulanmasi ve Yargilanmasi (1918-1919),* İstanbul, Temel Yayinlari, 1998, s. 18.

«Հատուկ կազմակերպության» պատմությունն ու գործունեությունը բավարար ուսումնասիրված չլինելու պատճառներից է այն, որ այդ կազմակերպությունը Թուրքիայի Ազգային հետախուզական ծառայության (Milli Istihbarat Teskilati MIT) հիմքն է, և կառույցը հիմնականում պահպանել է «Հատուկ կազմակերպության» գործելաոճն ու պահվածքը, իսկ այդ կազմակերպության «ֆիդայիները» ներկա թուրք հետախույզների համար օրինակ են ծառայում: Շատ գիտնականներ «Հատուկ կազմակերպության» հետ են կապում Թուրքիայում գաղտնի պետության ձևավորման սկիզբը[3]:

Եվս մեկ կարևոր հանգամանք կապված է նրա հետ, որ Թուրքիայի քաղաքական մտածելակերպում «Հատուկ կազմակերպության» հետ են կապված «բանակը մեզ սատարում է» (arkamizda ordu var) քաղաքական մտածելակերպն ու գործելաոճը: Այդ մտածելակերպը զգալիորեն նպաստել է հանրապետական Թուրքիայում ռազմական հեղաշրջումների միջոցով իշխանությունը զավթելուն:

Գիտական ուսումնասիրության համար դժվարություններ է հարուցում պատմական հետազոտության օբյեկտիվության հարցը, քանի որ «Հատուկ կազմակերպության» վերաբերյալ հիմնական սկզբնաղբյուրներ են նշված կազմակերպության անդամների հուշերը, ինչպես, օրինակ՝ Հուսամեթթին Էրդուրքի[4], Գալիբ Վարդարի[5], Արիֆ Ջեմիլի[6], կամ Օսմանյան կայսրության անկման շրջանի պետական գործիչների հուշերում «Թեշքիլաթ-ը Մահսուսա»–ին վերաբերող հատվածները[7]: Այսպես, ամերիկացի պատմաբան Ֆիլիփ Ստոդարդի «Օսմանյան կառավարությունը և արաբները 1911-1918. «Հատուկ կազմակերպության» ուսումնասիրություն» դոկտորական ատենախոսության համար հիմնական աղբյուրը այդ կազմակերպության ղեկավարներից մեկի՝ Քուշչուբաշը Էշրեֆի պատմածներն են[8]:

Թվարկված աշխատություններից «Հատուկ կազմակերպության» Կովկասյան ռազմաճակատում գործած Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքի գործունեության լուսաբանման տեսակետից կարևոր նշանակություն ունի այդ բաժանմունքի ղեկավար անձերից մեկի՝ Արիֆ Ջեմիլի հուշերը, որոնք «Թեշքիլաթ-ը Մահսուսան» համաշխարհային պատերազմում» վերնագրով հրատարակվել են 1934 թ. «Վաքիթ» թերթում[9]:

---

3 Տե՛ս Suat Parlar, *Osmanli'dan Günümüze Gizli Devlet,* İstanbul, Bibliotek Yayinlari, 1997, s. 50; Bora İyiat, *Hunlardan Günümüze Türk derin Devlet,* Ankara Kripto Kitaplar, 2008:

4 Տե՛ս Hüsamettin Ertürk, *İki Devrin Perder Arkasi*, İstanbul, Sebil Yayinevi, 1996:

5 Տե՛ս *İttihat ve Terakki İçinde Dönenler*, Anlatan: Galib Vardar, Yazan: Sami Nafiz Tansu, İstanbul, Yeni Zamanlar Yayinlari, 2003:

6 Տե՛ս Arif Cemil, *I Dünya Savaşinda Teşkilat-i Mahsusa*, İstanbul, Arba Yayinlari, 1997; Arif Cemil (Denker), *İttihatçi Şeflerin Gürbet Maceralari*, İstanbul, Arba Yayinlari, 1993:

7 Տե՛ս Cemal Paşa (Bahriye Naziri ve 4 Ordu Kumandani), *Hatiralar,* İstanbul, Türkiye İş Bankasi Kültür Yayinlari, 2001, էջ 69-72:

8 Տե՛ս Dr. Philip Hendrick Stoddard, *Teşkilat-i Mahsusa. Osmanli Devleti ve Araplar 1911-1918. Teşkilat-i Mahsusa Üzerine Bir Ön Çalişma*, Çeviren: Tansel Demirel, İstanbul, Arma Yayinlari, 2003:

9 Տե՛ս Suat Parlar, *Osmanli'dan Günümüze Gizli Devlet,* İstanbul, Bibliotek Yayinlari, 1997, էջ 67:

Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը «Հատուկ կազմակերպության» չորս բաժանմունքներից մեկն էր, որն աչքի էր ընկնում մի շարք առանձնահատկություններով: Այդ առանձնահատկությունները պայմանավորված էին իր առջև դրված խնդիրների բնույթով: Ընդհանուր առմամբ Առաջին համաշխարհային պատերազմի ժամանակ «Հատուկ կազմակերպության» Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը գործունեություն էր ծավալում հետևյալ ուղղություններով՝

1. Չեթեների (հրոսակախմբերի) ստեղծում, որոնք կանոնավոր բանակի հետ համագործակցությամբ պետք է կռվեին ռուսական զորքերի դեմ:
2. Ռուսական կովկասյան բանակի թիկունքում ապստամբության կազմակերպում ու ղեկավարում:
3. Կովկասում լրտեսական ցանցի ստեղծում:
4. Հայ բնակչության տեղահանում ու ոչնչացում:

Հաշվի առնելով խնդիրների կարևորությունն ու առանձնահատկությունները՝ բաժանմունքի ղեկավար նշանակվել էր Հայոց ցեղասպանության հիմնական անմիջական կազմակերպիչներից մեկը՝ Իթթիհատի Կենտրոնական կոմիտեի անդամ դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը: Ի տարբերություն «Հատուկ կազմակերպության» մյուս, օրինակ՝ աֆրիկյան կամ Ռումելիի (եվրոպական) բաժանմունքների, որոնք հիմնականում իրականացնում էին հետախուզական և ռազմական բնույթի գործողություններ, ղեկավարվում էին կադրային սպաների կողմից և ենթարկվում ռազմական նախարարությանը, Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքն անմիջականորեն ենթարկվում էր «Միություն և առաջադիմություն» կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեին, և պատմության մեջ նրա անունն անքակտելիորեն կապված է հայերի տեղահանության և ոչնչացման գործընթացի կազմակերպման և իրականացման հետ: Այդ իրականության վերաբերյալ թուրք պատմաբան Սուաթ Փարլարը նշում է. «Կազմակերպության բնույթը չէին կարող որոշել խիզախ սպաներից կազմված և ռազմաճակատում կռվող «Հատուկ կազմակերպության» ստորաբաժանումները: Այդ կազմակերպության բնույթը որոշեցին ներքին ճակատում ծառայող և հայերի ցեղասպանությունը կազմակերպած այդ մարդասպանների ոհմակները»[10]:

Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքի ղեկավար Բեհաէդդին Շաքիրի՝ Իթթիհատի ԿԿ-ի ազդեցիկ անդամներից մեկը լինելու հանգամանքը կարևոր է այն տեսակետից, որ հայկական վիլայեթների Իթթիհատի պատասխանատու քարտուղարները ենթարկվում էին նրան, և նա փաստացի իրականացնում էր պետական և կուսակցական ապարատի միավորումն ու համակարգումը: Մի քանի պատասխանատու քարտուղար ուղարկվեցին նաև Կովկաս, Իրան, Աֆղանստան գաղտնի գործունեություն ծավալելու և լրտեսական ցանց ստեղծելու հանձնարարությամբ[11]:

---

[10] Arif Cemil, *I Dünya Savaşinda Teşkilat-i Mahsusa*, İstanbul, Arba Yayinlari, 1997, s. 13-14.

[11] Տե՛ս Tahsin Üzer, *Eşkiyalik Tarihi ve Son Osmanli Yönetimi*, Ankara, Türk Tarih Kurumu Basimevi, 1999, էջ 336-338: Տե՛ս նաև Arif Cemil, *նշվ. աշխ.*, էջ 73:

«Հատուկ կազմակերպության» Արևելյան վիլայեթների կազմակերպման տարեթիվ պաշտոնապես համարվում է 1914թ. օգոստոս ամիսը: Բեհաէդդին Շաքիրի առաջնային նպատակն էր, որ նահանգապետերի (վալի) պաշտոնում նշանակվեն վստահված անձինք, որոնք պետք է կազմակերպեին հայ բնակչության տեղահանությունը: Այսպես, նրա առաջարկությամբ Տրապիզոնի նահանգապետ նշանակվեց նախկինում Ռիզեի մյութեսարիֆ[12] Ջեմալ Ազմին, Էրզրումի վալի՝ ներքին գործերի նախարար Թալեաթ փաշայի մտերիմ ընկերներից մեկը՝ Թահսինը[13]:

Ռուսական բանակի թիկունքում ապստամբության նախապատրաստման համար Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը կապեր հաստատեց հյուսիսկովկասցիների, կովկասյան թաթարների և վրացիների հետ: Հաշվի առնելով, որ հյուսիսկովկասցիների և կովկասյան թաթարների (ադրբեջանց թյուրքերի) համակրանքը թուրքերի կողմն էր, հատուկ ուշադրություն դարձվեց վրացիների հետ կապեր հաստատելու գործին: Բանակցությունների արդյունքում ռուսական կայսրության դեմ համատեղ պայքար ծավալելու վերաբերյալ համաձայնություն ձեռք բերվեց, որից հետո Տրապիզոնի շրջանում վրացիներից սկսեցին զինված հրոսակախմբեր կազմավորել: Ուշագրավ է Ռիզեի շրջանի «Հատուկ կազմակերպության» ղեկավար Ռըզա բեյի՝ 1914թ. օգոստոսի 23-ին Բեհաէդդին Շաքիրին գրված նամակը, որտեղ Ռըզան նշում է. «…քրիստոնյա վրացիները մեր դաշնակիցներն են: Աշխատում ենք նրանցից կազմակերպություն ստեղծել: Ամեն ինչ լավ է գնում»[14]:

Հետագայում կովկասյան ժողովուրդների հետ կապերն իրականացվում էին «Հատուկ կազմակերպության» կողմից ստեղծված «Կովկասյան միասնության կազմակերպության» (Kafkas Ittihat Cemiyeti) միջոցով[15]:

Էրզրումում Բեհաէդդին Շաքիրը և Իթթիհատի ականավոր գործիչներից Օմեր Նաջին հանդիպումներ ունեցան նաև Հ.Յ. Դաշնակցություն կուսակցության ներկայացուցիչների հետ: Հանդիպումներն արտաքուստ նվիրված էին «ռուսների դեմ համատեղ պայքար ծավալելու» իթթիհատականների առաջարկի քննարկմանը, սակայն դրանց կազմակերպման տակ թաքնված իրական նպատակը հայերի «դավաճանության» մեջ համոզվելն էր: Այսպես, 1914թ. սեպտեմբերին Թալեաթին ուղղված հեռագրում Բ. Շաքիրը գրում է, որ Ռոստոմի հետ տեղի ունեցած հանդիպման ժամանակ պարզել է, որ «…ռուսները նրանց խոստացել են տալ Երևանը, Նախիջևանը, Ադրբեջանը, Վանը, Դիարբեքիրն ու Ուրֆան և ռուս նահանգապետի գլխավորությամբ հայկական պետական միավորում (prenslik) ստեղծել»[16]: Նույն հեռագրում Շաքիրը Թալեաթից հրահանգ էր պահանջում ժանդարմերիայում ծառայող բոլոր հայերին հեռացնելու վերաբերյալ[17]:

---

[12] Հայտնի էր «sopali mutesarif»՝ «փայտով (ծեծող) մութեսարիֆ» անվամբ:

[13] Տե՛ս Arif Cemil, *նշվ. աշխ.*, էջ 42:

[14] Prof. Dr. Mustafa Balcioğlu, *Teşkilat-i Mahsusa Yahut Umur-u Şarkiye Dairesi*, Ankara, Dinamik Akademi, 2011, s. 156.

[15] Տե՛ս Arif Cemil, *նշվ. աշխ.*, էջ 48-49:

[16] Նույն տեղում:

[17] Նույն տեղում, էջ 49:

Կովկասյան ժողովուրդներին տրվող խոստումներն աճում էին համապատասխան նրանց օգնության անհրաժեշտության կարիքի գիտակցման չափի: Այսպես, Կովկասյան ռազմաճակատում ռուսական զորքերից կրած պարտություններից հետո, «Հատուկ կազմակերպությունը» կովկասյան ժողովուրդներին խոստանում էր ինքնավարություն կամ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ընկած բուֆերային անկախ ազգային պետությունների ստեղծում: Հետագայում իթթիհատականներն այդ խոստումները փորձեցին ներկայացնել որպես Օսմանյան կայսրության ծավալապաշտական նվաճողական ծրագրերի բացակայության փաստ: Այսպես, 1920թ. սեպտեմբերին Բաքվում կայացած Արևելյան ժողովուրդների առաջին համագումարում ունեցած իր ելույթում Բ. Շաքիրը նշում էր. «Ընկերներ, ես կարող եմ ապացուցել դա այն փաստով, որ երբ դեռ իմպերիալիստական պատերազմը շարունակվում էր, և գերմանական դաշինքն իրեն հաղթող էր զգում, թուրք ժողովուրդը և թուրքական կառավարությունը ցանկանում էին ստեղծել ադրբեջանական, հայկական և վրացական բուֆերային պետություններ: Եթե ենթադրենք, որ Թուրքիան զավթողական քաղաքականություն էր վարում, ապա ինչպես բացատրենք, որ թուրք ժողովուրդն ու թուրքական կառավարությունը քաղաքական գիծ էին տանում, որի էությունն այն էր, որ նա զուտ ցանկանում էր պաշտպանվել՝ Ռուսաստանի և Թուրքիայի միջև ստեղծելով բուֆերային պետություններ»[18]:

«Հատուկ կազմակերպության» օգնությամբ պատերազմի առաջին ամիսներին հաջողվեց ռուսական զորքերի թիկունքում՝ Բաթումում, ապստամբություն կազմակերպել, որը, սակայն, ճնշվեց ռուսական զորքերի կողմից: «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերին, այդ թվում՝ նաև բանտերից ազատված հանցագործներից կազմված չեթեներին, պատերազմի առաջին ամիսներին հաջողվեց մի քանի պարտություն մատնելով ռուսական զորախմբերին, գրավել Բարչքա և Արդվին քաղաքները, որտեղ նրանք կազմակերպեցին հայ բնակչության կոտորած: Այսպես, Արդվինում հայ բնակչության ոչնչացման կազմակերպիչն էր հետագայում Գրիգոր Զոհրապի և Վարդգես Սերենգուլյանի դահիճ Հալիլը: Ինչպես վկայում է 1919թ. այդ շրջանն այցելած թուրք պատմաբան և գրող Ահմեթ Ռոֆիք Ալթընայը, Հալիլն այնպիսի դաժանությամբ էր գործում, որ դեպքերից երեք տարի անց էլ «խեղճ հայ կանայք, թուրքական համազգեստ տեսնելով, սարսափահար փախչում էին»[19]:

Հարկ է նշել, որ «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակախմբերն աչքի ընկան նաև մահմեդական բնակչության կողոպուտով ու թալանով: Մահմեդական բնակչության բողոքներից հետո Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքի ղեկավարությունը ստիպված էր մի շարք անդամների, ինչպես, օրինակ՝ 1918թ. Կարսի Շուրայի ղեկավար Զահանգիրզադեին, ուղարկել Ստամբուլ: Այսպես, 1915թ. հունվարի 19/20 հեռագրով Բ. Շաքիրը տեղեկացնում է Թալեաթին. «Նախկինում Արդվինում չեթեի ղեկավար և պատերազմի ժամանակ իր վախկոտությամբ աչքի ընկած Գալատալը

---

[18] *Первый съезд народов Востока*, Баку, 1920, с. 78.

[19] Ahmet Refik Altinay, İki Komite, İki Kital, İstanbul, 1992, s. 42-43.

Հալիլ բեյն Արդվինի բնակչությունից մեծ քանակությամբ փող է հափշտակել: Նշված անձը փոստով իր հոր՝ Դենգելիզադե Ալի աղայի անունով կանանց վզնեռից պոկած ընդհանուր առմամբ 65 000 ղուրուշ արժողությամբ ոսկի է ուղարկել, ինչին ես ականատես եմ եղել: Խնդրում եմ Ձեր կարգադրությունն այդ կապոցը փոստից առգրավելու որպես հանցագործության ապացույց»[20]:

«Իր վախկոտությամբ աչքի ընկած» բնութագրումը վերաբերում է նաև «Հատուկ կազմակերպության» մի շարք հրոսակապետերի, որոնք փախչում էին ռազմաճակատից ռուսական զորքերի հետ բախումների ժամանակ, սակայն հետագայում՝ 1919-22թթ., ազգայնական շարժման հերոսներ դարձան, ինչպես Թոփալ Օսմանն ու Յահյա Քահյան: Դրա հետ մեկտեղ «Հատուկ կազմակերպության» հրոսակապետերի և բանակի սպաների միջև աճում էր հակակրանքը, այն աստիճանի, որ 3-րդ բանակի հրամանատար Մեհմեթ Վեհիբ փաշան սպառնացել էր ձերբակալել Բեհաէդդին Շաքիրին: Բանակը մեղադրում էր, որ «Հատուկ կազմակերպության» անկանոն հրոսակները ոչ թե օգնում, այլ խանգարում էին ռազմական գործողությունների ժամանակ, նրանց վրա հույս դնել չի կարելի, քանի որ կանոնավոր զորքերի հարձակման դեպքում առաջին փախչողները հենց հրոսակներն էին:

Փաստացի, Կովկասյան ռազմաճակատում «Հատուկ կազմակերպության» վերջին հաջողությունը 1914թ. նոյեմբերի 23-ին Մուրգուլի և Բորչքայի գրավումն էր, որից հետո Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը հիմնականում զբաղվել է հայ բնակչության տեղահանման և ոչնչացման կազմակերպմամբ և իրագործմամբ:

«ՀԱՏՈՒԿ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒԹՅԱՆ» ԳՈՐԾՈՒՆԵՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ (1914Թ. ՕԳՈՍՏՈՍ-ԴԵԿՏԵՄԲԵՐ)

Արսեն Ավագյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1914թ. օգոստոսին ստեղծվեց «Հատուկ կազմակերպության» Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը, որը ղեկավարեց Իթթիհատի ԿԿ անդամ դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը: Բաժանմունքը գործունեություն էր ծավալում հետևյալ ուղղություններով՝

ա. չեթեների (հրոսակախմբերի) ստեղծում, որոնք կանոնավոր բանակի հետ համագործակցությամբ պետք է կռվեին ռուսական զորքերի դեմ,

բ. ռուսական կովկասյան բանակի թիկունքում ապստամբության կազմակերպում ու ղեկավարում,

գ. Կովկասում լրտեսական ցանցի ստեղծում,

դ. հայ բնակչության տեղահանում ու ոչնչացում:

Կովկասյան ռազմաճակատում «Հատուկ կազմակերպության» Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքի հրոսակախմբերը 1914թ. նոյեմբերի 2-ին գրավել էին Մուրգուլն ու Բորչքան, սակայն հետագա ռազմական բախումների ժամանակ լքել էին իրենց դիրքերը, ինչը լարվածություն էր ստեղծել բանակի և «Հատուկ կազմակերպու-

---

[20] *Başbakanlik Osmanli Arşivi* (BOA), DH. EUM. KLH, dosya 5, vesika 23, tarih 1333 Ra 4, s. 1.

թյան» միջև: Պատմության մեջ «Հատուկ կազմակերպության» Արևելյան վիլայեթների բաժանմունքը հայտնի դարձավ Տրապիզոնի և հայկական վեց նահանգների հայ բնակչության տեղահանության և ոչնչացման գործունեությամբ:

Բանալի բառեր՝ «Հատուկ կազմակերպության» Արևելյան վիլայեթների բաժանմունք, Բեհաէդդին Շաքիր, Արիֆ Ջեմիլ, հրոսակախմբեր, ապստամբություն, բուֆերային պետություններ, կողոպուտ, Հայոց ցեղասպանություն:

ACTIVITIES OF "SPECIAL ORGANIZATION" ON THE CAUCASIAN FRONT (AUGUST-DECEMBER 1914)

Arsen Avagyan

SUMMARY

The Branch of Eastern vilayets of the Special organization was established in August of 1914. The Branch was leaded by member of the Central Committee of the CUP, doctor Behaeddin Sakir. The Branch pursued the following objectives:

a. creation of gangs (cete) those with cooperation of armed forces will fight against Russian troops.
b. organizations of insurrection (rebelions) in the rear of the Russian army,
c. creating a spy network in the Caucasus,
d. destruction of the Armenian population.

2 November of 1914 on Caucasian front the units of the Branch of Eastern vilayets occupied the cities Murgul and Borchka, but in the subsequent battle with the Russian army units abandoned their positions and deserters, which led to tension in the relationship between the leadership of the Ottoman army and the "Special Organization". In the history the Branch of Eastern vilayets of the Special organization is known for his role in the organization of eviction and the destruction of the Armenian population of Trabzon and six Armenian vilayets.

Keywords: Branch of «Special organization» in Eastern vilayets, Behaeddin Shakir, Arif Jemil, gangs, rebellion, buffer states, looting, Armenian genocide.

ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ «ОСОБОЙ ОРГАНИЗАЦИИ» НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ (АВГУСТ-ДЕКАБРЬ 1914 Г.)

Арсен Авагян

РЕЗЮМЕ

В августе 1914г. в структуре "Особой организации" было создано Отделение восточных вилайетов, которое возглавил член ЦК Иттихада доктор Бехаеддин Шакир. Отделение вело работу в следующих напрвлениях:

1) организация чет, которые в взаимодействии с армейскими частями должны были воевать против русских войск,
2) организация восстаний в тылу русской армии,
3) создание шпионской сети на Кавказе,
4) выселение и уничтожение армянского населения.

На кавказском фронте 2 ноября 1914г. четы Отделения восточных вилайетов заняли города Мургул и Борчку, но в последующих боях с частями русской армии оставляли свои позиции и дезертировали, что привело к напряжению в отношениях между руководством османской армии и «Особой организации». В истории Отделение восточных вилайетов «Особой организации» известно своей ролью в организации выселения и уничтожения армянского населения Трапезунда и шести армянских вилайетов.

Ключевые слова: Отделение «Специальной организации» в восточных вилайетах, Бехаэддин Шакир, Ариф Джамиль, банды, восстания, буферные государства, мародерство, Геноцид армян.

ՊՈԼԻՏԻՑԻԴԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Մելինե Անումյան

Պոլիտիցիդ կամ քաղաքական սպանություն՝ եզրով է ցեղասպանագիտության մեջ սահմանվում ցեղասպանության զոհ հանդիսացող ազգի կամ ժողովրդի քաղաքական, հասարակական, ռազմական և մշակութային գործիչների կանխամտածված և զանգվածային ոչնչացումը ցեղասպանությունն իրականացնող դահճի կողմից: Նպատակը մեկն է՝ ցեղասպանության իրագործումից առաջ կամ ընթացքում զրկել տվյալ էթնոսին՝ ինքնապաշտպանության կազմակերպումն ստանձնելու կարող ուժից:

Պրոֆեսոր Նիկոլայ Հովհաննիսյանի բնորոշմամբ. «Քաղաքական սպանության նպատակն է գլխատել ցեղասպանության ենթակա ազգին և կոտրել նրա դիմադրողական ոգին, որը գործողությունների ազատության լայն դաշտ է ստեղծում ցեղասպանությունը կիրառող պետությունների և կառավարությունների համար՝ զանգվածային սպանդ կազմակերպելու առումով»[1]:

Հայոց ցեղասպանության դեպքում պոլիտիցիդի կամ քաղաքական սպանության մեկնարկը տրվեց 1915 թ. փետրվարին, երբ երիտթուրքական կառավարության հրահանգով բանակ զորակոչվեցին զենք կրելու ունակ շուրջ 60 հազար հայ տղամարդիկ: Դա ձևական զորահավաք էր, քանի որ հայ զինվորներից կազմվեցին բանվորական գումարտակներ, և նրանց ստիպեցին փորել սեփական գերեզմանները: Այդպիսով, հայ բնակչությունը զրկվեց մարտունակ ուժից[2]:

Քաղաքական սպանության հաջորդ փուլը հայ մտավորականների՝ քաղաքական, հասարակական և մշակութային գործիչների զանգվածային բնաջնջումն էր, որի սկիզբը դրվեց 1915 թ. ապրիլի 24-ին:

Հարվածն ուժգին էր հատկապես Կոստանդնուպոլսում, որտեղ բնակվում էր հայ մտավորականության սերուցքը՝ բազմաթիվ գրողներ, արվեստագետներ և գիտնականներ: Հայ ականավոր գործիչների ձերբակալությունները Կոստանդնուպոլսում անձամբ ղեկավարում էր Ստամբուլի ոստիկանապետ Բեդրի բեյը: Նրան աջակցում էին նաև քաղաքական գծով իր տեղակալը՝ Ռեշադը, և ընդհանուր անվտանգության պետ Ջանփոլադը: Ըստ երիտթուրքական իշխանությունների կողմից կանխավ պատրաստված սև ցուցակների՝ հատուկ կնքված ծրարներ էին ուղարկվել ոստիկանական բոլոր տեղամասերը[3]: Հին տոմարով 1915 թ. ապրիլի 11-ին, 12-ին և 13-ին տեղի ունեցան հայ քաղաքական, հասարակական և մշակութային գործիչների բազմաթիվ ձերբակալություններ: Այդ կալանավորումների մասին հետևյալն է պատմում Հայոց ցեղասպանությունը վերապրած մտավորականներից ազգային երեսփոխան Բյուզանդ Բոզաջյանը. «Վերջապես երբ գրասե-

---

1 Հովհաննիսյան Ն., *Արմենոցիդը ճանաչված ցեղասպանություն է*, Երևան, 2012, էջ 122-123:

2 Խրլոպեան Գէորգ Տ., *Ցեղասպանագիտութիւն*, Պէյրութ, 2006, էջ 104:

3 Արզումանյան Մ., *Հայաստան 1914-1917*, Երևան, 1969, էջ 320:

նեակ հասայ, հոն լիուլի տեղեկութիւն առի թէ ո՛ր դասակարգի անձնաւորութիւնք ձերբակալուած էին, եւ այն ատեն միայն համոզում գոյացուցի, թէ քաղաքական նշանակութիւն ունեցող դէպք մըն էր այս եւ թէ հայ մատնիչներու կողմէ նախապէս պատրաստուած ցուցակներու վրայ կատարուած էր: Նախասկիզբն էր այս հայ տարագրութեան դժոխային ծրագրին, զոր Իթթիհատական Կուսակցութեան դաւաճան պետերը պատրաստած էին Գերմանիոյ դժոխմբեր խորհրդով»[4]:

Ձերբակալված հայ մտավորականների առաջին խումբը շուրջ 200 հոգի ազատազրկվեց Ստամբուլի կենտրոնական բանտում՝ մեհթերիանեում: Կալանավոր 5 հայ հոգևորականներից ծայրագույն վարդապետ Գրիգորիս Պալաքյանը, ով հրաշքով ողջ է մնացել Եղեռնից, վերհիշում է. *«…ահա բանտին հսկայ երկաթեայ դռներն չարագուշակ ճռինչով մը, կրկին բացուեցան: Խուռներամ ներս հրուեցան բազմաթիւ դէմքեր, ամէնքն ալ ծանօթ յեղափոխական պետեր, հանրային գործիչներ եւ անկուսակցական եւ նոյնիսկ հակակուսակցական մտաւորականներ: Մէկ քանի ժամն անգամ մը, մինչեւ առաւօտ բանտ բերուած նորանոր ձերբակալեալներով, գիշերային խոր լռութեանը մէջ, բանտի ամրակուռ եւ բարձր պարիսպներուն եւրեւ, տակաւ եռուզեռն կ’աճէր, քանի բանտարկեալներու բազմութիւնը կը սպրսւարանար: Իբր թէ նոյն գիշերը՝ բանտին այդ խաւարչտին նկուղներուն մէջ ժամադիր եղած ըլլայի, Մայրաքաղաքի հայութեան հանրային աչքառու բոլոր գործիչներն, ժողովական, երեսփոխան, յեղափոխական, խմբագիր, ուսուցիչ, բժիշկ, դեղագործ, ապրամնաբոյժ, վաճառական, սեղանաւոր եւ այլ ամէն դասակարգէ ազգայիններ: Մէկէ աւելի անձեր բերուած էին նոյնիսկ սենեակի զգեստներով եւ հողաթափերով: (…) Ամէնքս ալ հեւրամուր էինք լուծելու այս առեղծուածը եւ պատասխան կը փնտռէինք սա հարցերուն, բայց ինչո՞ւ սա հարիւրաւոր ձերբակալութիւնները, եւ արդեօք ի՞նչ պիտի ըլլայ ասոր վախճանը»*[5]:

Քսանչորսժամյա բանտարկությունից հետո՝ 1915 թ. ապրիլի 25-ին, ձերբակալված հայ մտավորականները տարվում են Ստամբուլի Հայդարփաշա երկաթուղային կայարան, որտեղից էլ գնացքներով աքսորվում[6]: Հայ ականավոր գործիչների մի մասը՝ 75 հոգի, ճանապարհին առանձնացվում է և ուղարկվում Այաշ, իսկ մյուս մասը՝ Անկարա: Այաշ աքսորվածներին տեղավորում են քաղաքի ծայրամասում գտնվող «Սարը քըշլա» զորանոցում և սարսափելի կտտանքների ենթարկում[7]: Այաշի աքսորյալների շարքում են եղել հայ մտքի այնպիսի ականավոր ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են՝ հայտնի դաշնակցական գործիչներ Խաչատուր Մամուլյանը (Ակնունի), Գարեգին Խաժակը, Ռուբեն Զարդարյանը, Սարգիս Մինասյանը, ազգային երեսփոխաններ Հարություն Ձանգյուլյանը, Նազարեթ Տաղավարյանը, Համբարձում Բոյաջյանը (Մեծն Մուրադ), Հարություն Շահրիկյանը, բանաստեղծ Սիամանթոն, դերասան Ենովք Շահենը, վիպագիր Սմբատ Բյուրատը, բժիշկներ

---

[4] Թէոդիկ, Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան, «Նաւասարդ»-ի հրատարակութիւն, թիւ 4, Բ Տպագրութիւն, Ապրիլ 24, 1985, էջ 116:

[5] Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, *Հայ Գողգոթան*, Ա հատոր, Գ տպագրություն, Անթիլիաս, 2003, էջ 107-108:

[6] Արզումանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 321:

[7] Նույն տեղում:

Խաչիկ Պարտիզակյանը, Կարապետ Փաշայանը, Տիգրան Ալլահվերդին և այլք[8]: Նրանց շարքում գտնվող ազգային երեսփոխան Բյուզանդ Բոզաջյանի խոսքերով. «Այաշի մէջ բանտարկուած էին հայ մտաւորական դասակարգին ամէնէն կարկառուն դէմքերը, զոր կառավարութիւնը «քաղաքական յանցապարտ» տիտղոսով որակած էր»[9]:

Այաշի կալանավորներից հնչակյան գործիչ Համբարձում Բոյաջյանը կառավարության որոշմամբ ուղարկվեց Կեսարիա՝ իբրև թե տեղի ռազմական արտակարգ ատյանում դատվելու համար, սակայն կախաղան բարձրացվեց:

Այաշի աքսորյալները երբեմն խորհրդակցական գաղտնի ժողովներ էին գումարում այստեղ՝ Խաժակի կամ Ակնունու նախագահությամբ: Այդ ժողովներից մեկի ժամանակ կայացված որոշման համաձայն՝ նրանք հեռագրով դիմեցին Ներքին գործերի նախարարություն՝ խնդրելով կա՛մ դատել իրենց, կա՛մ ազատ արձակել, սակայն ապարդյուն[10]: 1915 թ. օգոստոսի կեսերին Անկարայի փոխնահանգապետ Աթըֆի հրամանով Այաշի աքսորյալները սպանվում են՝ քարկոծվելով և սվինահար արվելով: Ուշագրավ է, որ այաշցի տասնապետ Ֆաշիլօղլու Ռեֆիքը չի ցանկացել կրակել հայ երևելիների վրա, սակայն կատաղի կոմիսար Զեքի Հասանը և չավուշ Հուրշիդը գազանաբար կոտորել են նրանց: Չավուշ Հուրշիդը, Անկարա վերադառնալով, ցինիկաբար պատմել է. «Երբ կոտորածը սկսանք, սպանվողների աղիողորմ ճիչերով, վայնասուններով ձորը և լեռը կթնդար: Ես դոկտոր Փաշայանի աչքերը նախ փորեցի, ապա վիզը կտրեցի և ահավասիկ անոր ոսկի շղթան ու ժամացույցը»[11]:

Տարագրյալ մտավորականների մյուս խումբը (մոտ 150 հոգի) ուղարկվեց Չանքըրը: Այս խմբում էին գտնվում հայ մտավորական սերուցքի այնպիսի ներկայացուցիչներ, ինչպիսիք են՝ Կոմիտաս վարդապետը, ծայրագույն վարդապետ Գրիգորիս Պալաքյանը, հայ ականավոր բանաստեղծ ու բժիշկ Ռուբեն Չիլինկիրյանը (Ռուբեն Սևակ), բանաստեղծ և դաշնակցական գործիչ Դանիել Վարուժանը, փաստաբան Գասպար Չերազը, «Սաբահ» պարբերականի խմբագիր և Ռամկավար ազատական կուսակցության ղեկավար Տիրան Քելեքյանը, «Բյուզանդիոն» թերթի խմբագիր Բյուզանդ Քյուչյանը, ուսուցիչ և դաշնակցական գործիչ Արմենակ Բարսեղյանը, «Ուստանի» խմբագիր Միքայել Շամդանջյանը, հրապարակախոս և պատմաբան Արամ Անտոնյանը, ուսուցիչ և դաշնակցական գործիչ Մովսես Պետրոսյանը, հնչակյան գործիչ Սամվել Թոմաջանյանը, դեղագործ և հանրային գործիչ Վահրամ Աստուրյանը, ճարտարապետներ Սիմոն Մելքոնյանը և Մանուկ Բասմաջյանը, օսմանյան բանկի պաշտոնյա Վաղինակ Պարտիզպանյանը և ուրիշներ[12]:

Նրանց մի մասին բաժանեցին երկու քարավանների, որոնցից առաջինում 52 հոգի էին, երկրորդում՝ 24: Այս երկու քարավաններն էլ աքսորվեցին Դեր-Զոր:

---

8 Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 118-122:

9 Թէոդիկ, *Յուշարձան Ապրիլ 11-ի*, Belge Yayinlari, 2010, էջ 204-205:

10 Թէոդիկ, *Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան…*, էջ 124:

11 Արզումանյան Մ., նշվ. աշխ., էջ 321-322:

12 Գրիգորիս Ծ. Վրդ. Պալաքեան, *նշվ. աշխ.*, էջ 138-143:

Առաջին քարավանից միայն Պարոնյան ազգանունով (անունը չի հիշատակվում – Մ.Ա.) մի հայ բողոքական գրավաճառ ազատվեց աքսորից՝ իր հղած բազմաթիվ դիմումների շնորհիվ, և վերադարձավ Ստամբուլ: Առաջին խմբի մնացած բոլոր անդամներն անգթաբար սպանվեցին Էլբիստանի ճանապարհներին: Իսկ երկրորդ քարավանից փրկվեց միայն Արամ Անտոնյանը, ով հիվանդանոց տեղափոխվեց՝ ճամփին ոտքը կոտրելու պատճառով: Երկրորդ խմբի մյուս բոլոր մտավորականները բերվեցին Էլմա լեռան ստորոտ և սրախողխող արվեցին[13]:

Նրանցից 37 հոգի էին մնացել, այդ թվում՝ Ռուբեն Չիլինկիրյանը (Սևակ), Դանիել Վարուժանն ու Տիրան Քելեքյանը: 37 հոգու ազատ արձակելու և Ստամբուլից բացի իրենց ցանկացած տեղ գնալ թույլատրելու հրաման էր եկել: Այս ցանկ ընդգրկված 5 անձինք արդեն իսկ կա՛մ Պոլիս էին մեկնել, կա՛մ էլ մյուս քարավանների մաս կազմել: Սակայն դրանց փոխարեն արձակման ենթակա անձանց ցանկում բացակայում էին 5 մտավորականների անուններ, որոնց մեջ էին նաև Վարուժանն ու Սևակը: Վերջիններս հեռագրով դիմեցին Ստամբուլ՝ Ներքին գործերի նախարարություն, որպեսզի իրենց ևս այդ ցանկ ընդգրկեն:

Սակայն Չանքըրըի՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ Օղուզի գործադրած ջանքերով որոշվեց, որ այդ հինգը տեղափոխվեն Այաշ: Կարծես ճակատագրի չար քմահաճույքով նրանց մեկնելուց ընդամենը մեկ օր հետո Ստամբուլից հեռագրի պատասխանը եկավ, որ այդ հինգը ևս, մյուս 22-ի նման, ազատվեն աքսորից[14]:

Այս հինգը գազանաբար սպանվեցին 1915 թ. օգոստոսի 13-ին Թունեյ գյուղի ձորակում: Նրանց վրա հարձակվեցին դաշույններով զինված քրդերը՝ ավազակ Հալոյի գլխավորությամբ, հայ աքսորյալներին իջեցրին ձորը և սրախողխող արեցին: Ուշագրավ է, որ մինչ այդ հայ ականավոր բանաստեղծ ու բժիշկ Ռուբեն Չիլինկիրյանը (Սևակը) մահից փրկել էր քուրդ Հալոյի աղջկան: Քուրդ ավազակը հայ բժշկին առաջարկել էր մահմեդականություն ընդունել և իր դստերը կնության առնել՝ անխուսափելի մահից ազատվելու համար, սակայն կտրուկ մերժում էր ստացել[15]:

37 հոգուն ազատ արձակելու մասին հիշյալ որոշումը ևս զուտ ձևական բնույթ էր կրում, քանի որ իրականում նրանք կաշկանդված էին հազար ու մի արգելքներով և շարունակում էին հալածանքների ենթարկվել: Նրանց մեծ մասն սպանվեց փոխադրության անվան տակ: Սպանվածների մեջ էր նաև Տիրան Քելեքյանը, ով 30 տարի շարունակ պատմություն էր դասավանդել օսմանյան համալսարանում, խմբագրել «Սաբահ» օրաթերթը, կազմել ֆրանս-թուրքերեն բառարան: Նրան սպանեցին Սեբաստիայում՝ Ալիս գետի կամրջի մոտ[16]:

Հարկ է նշել նաև, որ Չանքըրըի՝ Միություն և առաջադիմություն կուսակցության պատասխանատու քարտուղար Ջեմալ Օղուզը հետագայում՝ 1919-1920 թվականնե-

---

[13] Թէոդիկ, *Յուշարձան Ապրիլ 11-ի…*, էջ 227:

[14] Թէոդիկ, *Յուշարձան նահատակ մտաւորականութեան…*, էջ 137:

[15] Արզումանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 323-324:

[16] *Նույն տեղում*, էջ 325:

րին, դատվել է Օսմանյան կայսրության Ռազմական արտակարգ ատյանի կողմից՝ Ստամբուլից Չանքըրը աքսորված հայերի սպանության մեղադրանքով[17]: Նրա գործը նախ քննվել է Միություն և առաջադիմություն կուսակցության շրջանային պատասխանատու քարտուղարների դատավարության շրջանակներում: Ամբաստանյալ Ջեմալ Օղուզը 1919 թ. դեկտեմբերի ու 1920 թ. հունվարի դատական նիստերի ընթացքում ձևացրել է, թե խելագարվել է, անընդհատ վիճաբանել է դատարանի նախագահի հետ և մինչև իսկ ինքնասպանության փորձ արել: Ի վերջո, նա կարողացել է համոզել դատարանի կազմին, որ իրեն հոգեբուժարան ուղարկեն: Թեև սկզբում ատյանը մերժել է նրա դիմումը, սակայն տասներորդ նիստում (1919 թ. դեկտեմբերի 29) նրա դատական գործն «առողջական խնդիրների» պատրվակով առանձնացվել է[18] պատասխանատու քարտուղարների դատական գործընթացից: Ջեմալ Օղուզի առանձին դատաքննությունը վերսկսվել է 1920 թ. հունվարի 27-ին: 1920 թ. փետրվարի 3-ի նիստում մեղադրյալի դեմ վկայություն է տվել հայ փաստաբան Գասպար Չերազը, ով դատարանին հայտնել է, թե ինքը Չանքըրը աքսորված լինելու պատճառով քաջատեղյակ է Դանիել Վարուժանի և Ռուբեն Սևակի սպանության մանրամասներին: Ըստ վկայի՝ Ջեմալ Օղուզն ինքն էր ուղարկել հայ մեծանուն բանաստեղծներին՝ այդպիսով կազմակերպելով նրանց սպանությունը: Գասպար Չերազը վկայություն է տվել՝ բոլոր փաստերի մասին դատարանին հայտնելով ճշգրիտ թվականներ և անուններ[19]: Հաջորդ նիստում, որը կայացել է 1920 թ. փետրվարի 5-ին, Ջեմալ Օղուզի դեմ ուղղված վկայությամբ է հանդես եկել Միքայել Շամդանջյանը, ով հաստատել է, թե հայ աքսորյալների երկու խմբերի ցանկերը (24 և 52-հոգանոց) կազմվել էին Չանքըրըում Ջեմալ Օղուզի կողմից, ով ավելի զորավոր էր, քան Չանքըրըի մութասարիֆ (սանջակի/մարզի կառավարիչ) Ասաֆ բեյը[20]: Ջեմալ Օղուզը 1920 թ. մայիսին դատաքննվել է հարյուրապետ Նուրեդդինի հետ միասին: 1920 թ. մայիսի 27-ին նրան դուրս են գրել հիվանդանոցից և վերստին բերել կենտրոնական բանտ, քանի որ դատարանը նրան դատապարտել էր 5 տարի և 4 ամիս ազատազրկման, ապա Մեծ Բրիտանիայի Գերագույն կոմիսարության պահանջով 1920 թ. օգոստոսի 2-ին նա հանձնվել է անգլիացիներին,

---

[17] Ջեմալ Օղուզը հայ մեծանուն բանաստեղծներ Դանիել Վարուժանի և Ռուբեն Սևակի, ինչպես նաև՝ Օննիկ Մաղազաջյանի, Դյոքմեջի Վահանի և հացավաճառ Արթին աղայի սպանության կազմակերպիչն էր: Ջեմալ Օղուզը մաս առ մաս տեղահանել էր Ստամբուլից Չանքըրը աքսորված հայերին և նրանց հանձնել Անկարայի նահանգապետ Աթըֆին: Նրան Քասթամոնուի իր պաշտոնակցի հետ հաջողվել էր պաշտոնանկ անել Քասթամոնուի նահանգապետ Ռեշիդ փաշային և բեկանել այստեղի հայերին տեղահանությունից զերծ պահելու կուսակալի որոշումը: «Ճակատամարտ» օրաթերթի բնորոշմամբ Ջեմալ Օղուզը «Իթթիհատի հին մէկ բարակն էր» (որսաշունը), ով որպես ծածկագրության պաշտոնյա՝ ներկա էր գտնվել նաև Ադանայի 1909 թ. ջարդին (տե՛ս «Դանիէլ Վարուժանի եւ Ռ. Սեւակի սպաննիչը ձերբակալուած», *«Ճակատամարտ»*, 5 ապրիլ, 1919, N 122 (1943):

[18] Տե՛ս Dadrian V., Akçam T., *"Tehcir ve Taktil", Divan-i Harb-i Örfî Zabitlari, İttihad ve Terakki'nin Yargilanmasi 1919-1922,* İstanbul: Bilgi Üniversitesi Yayinlari, 2008, էջ 155:

[19] «Ո՞վ սպաննեց երկու բանաստեղծները», *«Ճակատամարտ»*, 4 փետրվար, 1920:

[20] «Ճէմալ Օկուզի դատը», *«Ճակատամարտ»*, 6 փետրվար, 1920, N 373 (2194):

ովքեր 1920 թ. սեպտեմբերի 30-ին հայերի կոտորածների մեջ մեղադրվող մի շարք այլ թուրք պաշտոնյաների հետ նրան էլ են աքսորել Մալթա[21]:

Զանգվածաբար ձերբակալվեցին, աքսորվեցին և կոտորվեցին ոչ միայն Կոստանդնուպոլսի, այլ նաև գավառների հայ մտավորականները՝ բազմաթիվ գրողներ, մանկավարժներ, հասարակական գործիչներ (մոտ 800 հոգի): Նրանց մեջ էին Երուխանը, Թլկատինցին և ուրիշներ[22]:

Ցանկանում ենք առանձնահատուկ անդրադառնալ նաև օսմանյան խորհրդարանի անդամներից՝ ականավոր գրող, իրավաբան և հրապարակախոս Գրիգոր Զոհրապի և դաշնակցական գործիչ Վարդգես Սերենգուլյանի եղերական վախճանին: Նրանք մեղադրվում էին «պետական հանցագործության» մեջ և պետք է ներկայանային Դիարբեքիրի ռազմական արտակարգ ատյանին: Նրանց Ադանայի և Հալեպի վրայով տարան Ուրֆա, ապա տեղափոխեցին այստեղից մեկ ժամ հեռավորության վրա գտնվող Քարաքյոփրյու վայրը, որտեղ արդեն պատրաստ կանգնած էին զինված ավազակախմբերը՝ Չերքեզ Ահմեդի գլխավորությամբ, ով սպանեց նրանց՝ անասելի տանջանքների ենթարկելով[23]:

Այստեղ տեղին է մեջբերել այդ ժամանակաշրջանի թուրք գրող Ահմեդ Ռեֆիք Ալթընայի հուշերը՝ Գրիգոր Զոհրապի և Վարդգես Սերենգյուլյանի մարդասպանների վերաբերյալ. «Երբ Չերքեզ Ահմեդին բերող գնացքը ժամանել էր, ամեն կողմ ռազմական կարգապահության տակ էր առնվել: Ահմեդն իրականում Աֆիոնում էր ձերբակալվել և Էսքիշեհիր էր տարվում ոստիկանների ուղեկցությամբ: Գնացքից բարձրահասակ, մորթե գլխարկով, երիտթուրք պատվիրակների և նահանգապետերի ճամփորդական հագուստով, թավ մորուքով, նիհար դեմքով մեկը դուրս եկավ: Նրա հետևից միջահասակ և թխադեմ մեկն էլ էր գալիս՝ թավշե շալվարով: Բարձրահասակը Չերքեզ Ահմեդն էր, մյուսը՝ լեյտենանտ Հալիլը: Նրանք Հատուկ կազմակերպության միջոցով ուղարկված ավազակախմբերի ղեկավարներից էին: Հատկապես Հալիլի վաստակն ավելի մեծ էր: (…) Չերքեզ Ահմեդը հայկական ողբերգությունը հաստատող կարևոր փաստ էր: Այդ արյունալի դեպքի դրվագների մասին ցանկացա անձամբ գործած անձից լսել: Չերքեզ Ահմեդին հարցրի, թե ինչեր է արել արևելյան վիլայեթներում: «Եղբա՛յր,-ասաց,-այս վիճակը պատվիս դիպչում է: Ես ծառայել եմ այս հայրենիքին: Գնացեք և տեսեք՝ Վանը և շրջակայքը Կաաբայի եմ վերածել: Այսօր այնտեղ չեք կարող գեթ մի հայի հանդիպել: Ես այդքան ծառայեցի հայրենիքիս, իսկ հետո Թալեաթի պես սրիկաները պիտի Ստամբուլում սառը գարեջուր վայելեն, իսկ ինձ ոստիկանների ուղեկցությամբ այստե՞ղ բերեն: Չէ՛, դա վիրավորում է արժանապատվությունս»: (…) Ուզում էի Չերքեզ Ահմեդից ավելի շատ տեղեկություններ ստանալ: «Լա՛վ, իսկ Զոհրապին և մյուսներին ի՞նչ պատահեց»,– հարցրի ես: «Վա՛յ, չե՞ք լսել: Բոլորին էլ սատկացրել եմ»,-ասաց նա: Ծխախոտի ծուխը դեպի օդ մղելով՝ խոսքը շարունակեց՝ ձախ

---

[21] Տե՛ս Dadrian V., Akçam T., *նշվ. աշխ.*, էջ 88:

[22] Արզումանյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 326:

[23] Նույն տեղում, էջ 324-325:

ձեռքով բեղերը շտկելով. «Հալեպից դուրս էին եկել: Ճանապարհին հանդիպեցինք: Անմիջապես շուրջկալի մեջ առա նրանց ավտոմեքենան: Հասկացան, որ սատկելու են: Վարդգեսը ասաց. «Շա՛տ լավ, Ահմե՛դ բեյ, մեզ հետ այդպես եք վարվում, իսկ արաբների՞ն ինչ եք անելու: Նրանք էլ գոհ չեն ձեզանից»: «Դա քո գործը չէ, լակո՛տ»,-ասացի նրան և մաուզերի փամփուշտով ուղեղը ջնջխեցի: Հետո Զոհրապի օձիքից բռնեցի: Ոտքերիս տակ առա և գլուխը ճմլեցի[24]»:

Ամփոփելով նշենք, որ Մեծ եղեռնի ժամանակ նահատակված հայ ականավոր գործիչներից շատերը, ականատեսների վկայությամբ, մահից առաջ ափսոսանք են հայտնել՝ իրենց մշակութային գործունեությամբ նաև թուրքերին ծառայելու համար: Եթե ընկալելի է նախքան Ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրության մշակույթը զարգացրած արևմտահայ մտավորականության դյուրահավատությունը, ապա լրիվ անհասկանալի են թվում այն հայ գիտնականներն ու արվեստի գործիչները, ովքեր վերստին մեծ ներդրում ունեցան Թուրքիայի Հանրապետության գիտության և մշակույթի մեջ: Իսկ նմանների թիվը զարմանալիորեն, փոքր չէ:

Հարկ է նաև շեշտել, որ պոլսահայության հանդեպ քաղաքական սպանության կամ պոլիտիցիդի երևույթը նկատելի է անգամ մերօրյա Թուրքիայում: Թե՛ «Ակօս» շաբաթաթերթի գլխավոր խմբագիր Հրանտ Դինքի սպանությունը 2007 թ. հունվարի 19-ին, թե՛ թուրքական բանակում հայազգի Սևակ Շահին Բալըքչըի՝ ծառայության ընթացքում իրականացված դիտավորյալ սպանությունը 2011 թ. ապրիլի 24-ին՝ այդ խորհրդանշական օրը, և թե՛ պոլսահայ լեզվաբան Սևան Նշանյանի ազատազրկումը ևս պետք է դիտարկել որպես պոլիտիցիդի կամ քաղաքական սպանության մասնավոր դեպքեր:

Հայոց ցեղասպանության ժամանակ կիրառված պոլիտիցիդի հիմնական հետևանքը եղավ ոչ միայն Մեծ եղեռնի ընթացքում և դրանից անմիջապես հետո արևմտահայության գլխատումը, այլ նաև՝ հետագա տասնամյակներին Թուրքիայի Հանրապետության քաղաքացի հայության, հատկապես պոլսահայության ապաքաղաքականացումը: Հիրավի, վերջին հարյուրամյակում, չնայած պոլսահայ համայնքի ոչ սակավ թվին, Թուրքիայի հայերի կողմից չի հիմնվել որևէ քաղաքական կուսակցություն: Միայն վերջին տարիներին, պայմանավորված Թուրքիայի՝ ԵՄ-ի անդամակցության գործընթացով, ստեղծվել են մի քանի հայկական հայրենակցական միություններ, որոնց գործունեությունը, սակայն, անհնար է բնորոշել որպես քաղաքական:

Վերջապես, անհնար է անգամ պատկերացնել, թե հայկական և համաշխարհային մշակույթի մեջ դեռ որքան մեծ ներդրում կունենային Հայոց ցեղասպանության ժամանակ Կոմիտասի նման հոգեցնցում ապրած կամ նահատակված հայ արվեստի և մշակույթի գործիչներից շատերը, եթե նրանց ապրելու և արարելու հնարավորություն տրվեր:

---

[24] Ahmet Refik Altinay, *İki Komite, İki Kital, Bedir Yayinevi, İstanbul, 1999, ss. 49-52.*

ՊՈԼԻՏԻՑԻԴԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԱՄԱՏԵՔՍՏՈՒՄ

Մելինե Անումյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության դեպքում պոլիտիցիդի մեկնարկը տրվեց 1915 թ. ապրիլի 24–ին, երբ սկսվեց հայ քաղաքական, հասարակական և մշակութային գործիչների զանգվածային ընաջնջումը: Հայ գործիչները մեծ ներդրում են ունեցել Թուրքիայի գիտության և մշակույթի մեջ: Հայոց ցեղասպանության ընթացքում զոհված նշանավոր հայ գործիչներից շատերը նախքան մահն ափսոսանք էին հայտնում թուրքերին իրենց մատուցած ծառայությունների համար:

Կոստանդնուպոլսի (Ստամբուլի) հայերի նկատմամբ պոլիտիցիդը շարունակվում է նաև ժամանակակից Թուրքիայում: Ինչպես «Ակօս» թերթի խմբագրապետ Հրանտ Դինքի սպանությունը 2007 թ. հունվարի 19–ին, այնպես էլ հայ լեզվաբան Սևան Նշանյանի բանտարկությունն անհրաժեշտ է դիտարկել որպես քաղաքական հաշվեհարդարի մասնավոր դեպքեր:

Հայոց ցեղասպանության ընթացքում թուրքական իշխանությունների կողմից գործի դրված պոլիտիցիդի հիմնական արդյունքը դարձավ Թուրքիայի քաղաքացի հայերի հիմնական զանգվածի ապաքաղաքականացումը:

Բանալի բառեր՝ պոլիտիցիդ, հայ մտավորականություն, Հայոց ցեղասպանություն:

THE POLITICIDE IN THE CONTEXT OF THE ARMENIAN GENOCIDE

Meline Anumyan

SUMMARY

In the case of the Armenian Genocide, the start of the Politicide was given on April 24, 1915, when the Armenian political, public, and cultural figures' mass annihilation had begun.

Armenian scholars and cultural figures have greatly contributed to science and culture in Turkey. Before their death, many of the influential figures who died during the Armenian Genocide expressed regret for having served the Turks.

The Politicide toward the Istanbul Armenians is noticeable in modern-day Turkey, too. The murder of Hrant Dink, the chief editor of Agos, who was killed on January 19, 2007, as well as Armenian linguist Sevan Nisanyan's arrest should be observed as particular cases of political killing.

The primary consequence of the Turkish leadership's politicide (political killing) at the time of the Armenian Genocide was the depolitization of the Armenian citizens of Turkey.

Keywords: politicide, Armenian intelligentsia, Armenian genocide.

ПОЛИТИЦИД В КОНТЕКСТЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН

Мелине Анумян

РЕЗЮМЕ

В Геноциде армян старт политициду был дан 24 апреля 1915 года, когда началось массовое уничтожение армянских политических, общественных и культурных деятелей. Армянские ученые и деятели искусств внесли большой вклад в науку и культуру Турции. Многие из погибших в ходе Геноцида армян влиятельных армянских деятелей перед смертью выражали сожаление в том, что служили туркам.

Явление политицида в отношении армян Константинополя заметно также в современной Турции. Как убийство главного редактора газеты «Акос» 19 января 2007 г., так и заключение в тюрьму армянского лингвиста Севана Ншаняна необходимо рассматривать в качестве частных случаев политического насилия.

Основным следствием политицида, примененного турецким руководством во время Геноцида армян, была деполитизация армян-граждан Турции.

Ключевые слова: политицид, армянская интеллигенция, Геноцид армян.

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1908-1914ԹԹ.)

Սուրեն Մանուկյան

Ցանկացած ցեղասպանության իրականացման համար չափազանց կարևոր նախապայման է բնակչության մեծ զանգվածների ներգրավումը սպանության գործընթաց: Հայոց ցեղասպանության կազմակերպիչները դեռևս մինչև Առաջին աշխարհամարտը քայլեր ձեռնարկեցին Օսմանյան կայսրության հարյուր հազարավոր մուսուլմանների հավաքագրումը հայերին ոչնչացնելու գործընթացի մեջ ապահովելու ուղղությամբ:

Այս պարագայում վճռական նշանակություն էր ձեռք բերում ցեղասպանական միջավայրի ձևավորումը: Այս ամբողջ գործընթացը տեղի ունեցավ երիտթուրքական հեղաշրջումից քիչ անց, երբ նոր իրավիճակը թույլ տվեց ստեղծել այնպիսի պայմաններ, որոնք հասարակությունն առավել ընկալունակ դարձրին ատելության գաղափարների տարածման նկատմամբ: Իր հերթին հայ բնակչությունը, տրվելով երիտթուրքերի կարգախոսներին, կորցրեց զգոնությունը և անպատրաստ գտնվեց գալիք արհավիրքին դիմագրավելու համար: Առաջին աշխարհամարտը հարմար առիթ ընձեռեց այս ամբողջ գործընթացը բյուրեղացնելու համար: Իթթիհադական կուսակցության վերնախավը, օգտագործելով պետական ամբողջ ռեսուրսները՝ նյութական, կազմակերպչական, ուժային և քարոզչական, ներգրավեց այս «նախագծի» մեջ կայսրության գրեթե ամբողջ մուսուլմանական բնակչությանը[1]:

Մեր կողմից փորձ է արվել կառուցվածքային վերլուծության ենթարկել Օսմանյան կայսրությունում ձևավորված ցեղասպանական միջավայրը, մասնավորապես առանձնացնել ու դրա բաղադրիչները: Այս փուլերի բաժանումը, իհարկե, խիստ պայմանական բնույթ ունի: Յուրաքանչյուր փուլ կարող է համընկնել և փոխլրացվել մեկ այլ, կամ մի քանի այլ փուլերի հետ, որոշ փուլերը երբեք հանդես չեն գալիս «մաքուր» տեսքով, սակայն կարծում ենք, որ առանձնացման այս փորձը հնարավորություն է ընձեռում ավելի ամբողջական հասկանալու հակահայկականության ձևավորման և այն ցեղասպանական բնույթի վերածելու ամբողջ խորքային գործընթացները, որոնք ընթանում էին օսմանյան հասարակությունում Հայոց ցեղասպանության նախօրեին:

«Մշակութային արմատներ»

Ցեղասպանական միջավայրի ձևավորումը մեկ օրում տեղի չի ունենում, այն երկարատև ձևավորված վերաբերմունքի, կարծրատիպերի և մոտեցումների մի ամբողջություն է, որը պայմանական կարելի է անվանել «մշակութային արմատներ»:

[1] Հասարակության մասնակցության տարբեր աստիճանների մասին տե՛ս Մանուկյան Ս., Հայոց ցեղասպանության ոճրագործների հիերարխիայի հարցի շուրջ, «*Ցեղասպանագիտական հանդես*», 2(2014), էջ 100-126:

Տարբեր ցեղասպանությունների ժամանակ հասարակությունները տոգորված են լինում դարավոր ատելությամբ որոշակի թիրախ խմբերի նկատմամբ, ինչը համապատասխան պայմանների առկայության դեպքում տանում է դեպի զանգվածային սպանություններ: Նման երևույթի մասին է խոսում իր վիճահարույց գրքում պատմաբան Դանիել Գոլդհագենը, ով շեշտում է մի հատուկ հակասեմականության մասին, որը Գերմանիայի բնակչության մեջ առաջացրել էր հրեաներին մահվան դատապարտելու անհրաժեշտության մասին համոզմունք[2]: Նման պատկերն էր ձևավորվել Օսմանյան կայսրության թուրք բնակչության մի զգալի հատվածի մեջ հայերի նկատմամբ:

Երկար ժամանակ հայերի վերաբերյալ գոյություն ունեին երեք հիմնական կարծրատիպեր, որոնց հիման վրա էլ կառուցվեցին հակահայկական քարոզչության հաջորդ աստիճանները: Հայերը մուսուլմանական պատկերացումներում հանդես էին գալիս իբրև «անհավատներ», իբրև ստորադասներ և իբրև հնարավոր զոհեր:

ա. Հայերն իբրև «անհավատներ»

Հակաքրիստոնեական տրամադրությունները բավականին տարածված էին Օսմանյան հասարակությունում: Հայերը առօրյա կյանքում հաճախ պիտակավորվում էին իբրև «անհավատներ»՝ «գյավուրներ», և պատահական չէ, որ դա օգտագործվում էր կոտորածներ կազմակերպելու համար: Օրինակ՝ 1909 թ. Ադանայի ջարդի ժամանակ մուսուլմանական հոգևորականները հատուկ կրոնական հրովարտակ՝ ֆեթվա հաստատեցին այն մասին, որ իսլամն ընդունում էր քրիստոնյաների սպանությունը, ինչը մեծապես դյուրացրեց ամբոխին հայերի սպանության գործընթաց ներգրավելու գործը[3]: Երբ Օսմանյան կայսրությունը երկու անհաջող՝ Տրիպոլիտանական և Բալկանյան պատերազմների ժամանակ պարտվեց «քրիստոնյա» պետություններից, դա անդրադարձավ նաև երկրի ներսում ապրող քրիստոնեական բնակչության նկատմամբ թշնամանքի աճի վրա[4]: Ավելին, թեև Հայոց ցեղասպանության ճարտարապետները տոգորված չէին կրոնական զգացումներով[5], սակայն նրանք նույնպես շատ լավ հասկանալով, որ մուսուլմանական հասարակության մեջ իսլամը կարող է դառնալ լավագույն գործիքը հասարակության մեծ մասին համա-

---

[2] Goldhagen Daniel Jonah, *Hitler's Willing Executioners: Ordinary Germans and the Holocaust*, New York, Vintage Books, 1997, p.14.

[3] Տե՛ս Duckett Ferriman, *The Young Turks and the Truth about the Holocaust at Adana in Asia Minor, during April, 1909*, Yerevan: The Armenian Genocide Museum-Institute, 2009, էջ 16-17, Ադոսիդես Ա., *Հայեր և երիտթուրքեր. Կիլիկիայի կոտորածները*, Երևան: ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2011, էջ 16:

[4] Տե՛ս Փափազյան Վ., *Իմ հուշերը*, II, Բեյրութ: Համազգային, 1952, էջ 155:

[5] Vahakn N. Dadrian, *The History of the Armenian Genocide. Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, New York and Oxford: Berghahn Books, 1995, p. 5: Մորգենթաուն նաև նշում է, որ Թալաաթին իսլամը բոլորովին չէր հուզում, և ընդհանրապես կուսակցության բազմաթիվ առաջնորդներ արհամարհանք էին տածում ցանկացած դավանանքի հանդեպ: Նա հաճախ էր կրկնում. «Ես ատում եմ բոլոր քահանաներին, րաբբիներին ու խոջաներին» (Morgenthau Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, Garden City, NY: Doubleday, Page & Company, 1918, p. 20).

խմբ՛նելու համար, Առաջին Աշխարհամարտի հենց սկզբին՝ 1914 թ. նոյեմբերի 14-ին, օգտագործեցին «սրբազան պատերազմի»՝ ջիհադի հայտարարումը:

Որպես արտաքին թշնամիների՝ Անգլիայի, Ֆրանսիայի և Ռուսաստանի դեմ պայքարի միջոց՝ այն այդքան էլ արդյունավետ չգտնվեց, սակայն ուղղեց կայսրության բնակչության կրոնական ֆանատիզմը դեպի «ներքին թշնամիներ»: Այն դարձավ չափազանց լավ միջոց ցեղասպանությունն իրականացնելու համար: Ջիհադի հայտարարումը տվեց սպանություններին յուրատեսակ կրոնական լեգիտիմացում: Հետագայում կարելի է տեսնել՝ ինչպես հենց կրոնական կարգախոսների ներքո և կրոնական գործիչների առաջնորդությամբ էին հաճախ տեղերում իրականացվում հայերի կոտորածները:

բ. Հայերը որպես ստորադասներ

Օսմանյան կայսրության մեջ ֆունդամենտալ իրողություններ մեկ խմբի՝ թուրքերի գերիշխանությունը և մեկ այլ խմբի՝ հայերի /նաև այլ քրիստոնյաների/ ենթակայությունը: Այս անհավասարությունը հիմնավորվում էր իսլամի իրավական համակարգով, որը ոչ մահմեդական հպատակներին ստորադասում էր մինչև երկրորդ կարգի քաղաքացիների կարգավիճակի[6]: Միլլեթների համակարգը ճանաչում էր ոչ մուսուլմանների իրավունքը դավանելու սեփական կրոնը, սակայն քրիստոնյա «զիմմիները»[7] տարբեր ձևերով հարստահարվում էին: Օրինակ՝ նրանց արգելված էր զենք կրել և ձի հեծնել, նրանց խոսքը դատարանում չուներ նույն կշիռը, ինչ մուսուլմանի խոսքը: Նույնիսկ հատուկ եզրույթ՝ «ռայա»[8], ներմուծվել էր պաշտոնական փաստաթղթեր քրիստոնյային նկարագրելու համար[9]: Հայերի տները մշտապես ավելի բարձր էին հարկվում, հողերը բռնազավթում էին: Ամենօրյա ճնշումները, հայ

---

[6] Տե՛ս Adalian Rouben Paul, "The Armenian Genocide," in *Centuries of Genocide: Essays and Eyewitness Accounts*, edited by Samuel Totten, William S. Parsons, and Israel W. Charny, London and New York: Routledge, 2004, էջ 60–62:

[7] Զիմմի (արաբ.՝ պայմանագրի մարդիկ), մուսուլմանական պետություններում այլակրոն (հատկապես քրիստոնյա և մովսիսական) համայնքներին պատկանող հպատակներ: Անվանումն առաջացել է արաբական արշավանքների ընթացքում (VII դարում), երբ նվաճողները որոշ ժողովուրդների թույլատրեցին դավանել իրենց կրոնը: Արաբները պաշտպանում էին այդ ժողովուրդների կրոնական համայնքները՝ պայմանով, որ նրանք հպատակվեն իրենց, օգնեն «անհավատների» դեմ մղվող «սրբազան» պատերազմում և գլխահարկ վճարեն:

[8] Ռայա (արաբ.՝ հպատակներ, հոտ), սկզբնական շրջանում այսպես էին անվանում պետության բոլոր հպատակներին, հետագայում այս անվանումը ստացավ վիրավորական բնորոշում և օգտագործվում էր միայն քրիստոնյաների նկատմամբ:

[9] Մանրամասն տե՛ս, օրինակ՝ Setian Shahkeh Yaylaian, *Humanity in the Midst of Inhumanity*, Bloomington, IN: Xlibris Corporation, 2011, էջ 91; Melson Robert F., *Revolution and Genocide: On the Origins of the Armenian Genocide and the Holocaust*, Chicago: University of Chicago Press, 1992, էջ 249; Balakian Peter, *The Burning Tigris: The Armenian Genocide and America's Response*, New York: HarperCollins, 2003, էջ 40–43; Bat Ye'or, *Islam and Dhimmitude: Where Civilizations Collide*, Madison and Teaneck, NJ: Fairleigh Dickinson University Press, 2001, էջ 372:

գյուղացու նկատմամբ կիրառվող բռնության տարբեր ձևերը ստեղծում էին Օսմանյան կայսրության հայկական բնակչության մշտական ճնշման իրավիճակ[10]:

Հոգեբանական տեսակետից ամենավտանգավորն այն փաստն էր, որ այլ խմբի իրավունքների բացակայություն ընկալվում էր իբրև բնականոն իրավիճակ, բնական երևույթ: Այն չէր քննարկվում, չէր դառնում բանավեճի թեմա, և երբ ինչ-որ մեկը փորձում էր սասանել այդ համակարգը, դա դառնում էր զարմանքի և վրդովմունքի աղբյուր, որին սովորաբար հետևում էր հաստատված համակարգին մարտահրավեր նետած խմբի նկատմամբ ագրեսիան[11]: 1908 թվականից հետո հարաբերությունները հայերի և թուրքերի միջև պաշտոնապես փոփոխվում են սահմանադրությամբ, սակայն ամենօրյա կյանքում այս փոփոխություններն ընդամենն ավելացնում էին առանց այդ էլ բարդ փոխհարաբերություններում գոյություն ունեցող լարվածությունը:

գ. Հայերը որպես պոտենցիալ զոհեր (անպատժելիություն և կոտորածների ավանդույթ)

Օսմանյան կայսրությունն ուներ քաղաքական խնդիրները բռնությամբ, ընդհուպ մինչև կոտորածների միջոցով լուծելու ավանդույթ: Այս մեթոդներն օգտագործվեցին հույների, սերբերի, բուլղարների, ասորիների և հայերի[12], ինչպես նաև կայսրության այլ փոքրամասնությունների պարագայում: Երիտթուրքերը շարունակեցին այս քաղաքականությունը:

Հայկական կոտորածների ավանդույթն ուղեկցվում էր անպատժելիությամբ: Նրանց կազմակերպիչները և իրականացնողները միշտ մնում էին անպատիժ: Ավելին, նրանցից շատերը ներգրավվում էին սպանությունների հաջորդ շրջանի: Ուշագրավ է Ադանայի՝ 1909 թ. կոտորածներին մասնակից 42 թուրքի դեմ առաջադրված մեղադրանքի[13] նկատմամբ վերաբերմունքը: Թեև նրանք կոտորածների

---

[10] Տե՛ս մասնավորապես Göçek Fatma Müge, "Reading Genocide: Turkish Historiography on 1915," in *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, Oxford: Oxford University Press, USA, 2011, pp. 58-60: Շատ փաստաթղթեր կարելի է գտնել հետևյալ աղբյուրում՝ *Correspondence Relating to the Asiatic Provinces of Turkey, 1892-93*. Turkey, No. 3 (1896), London, 1896; *Геноцид армян в Османской империи: сборник документов и материалов*, (Сост.: М. Г. Нерсисян, Р.Г. Саакян). 2-е изд., Под ред. Нерсисян М.Г., Ереван: изд. "Айастан", 1982:

[11] Տե՛ս Adalian R., *Remembering and Understanding the Armenian Genocide*, Yerevan: Armenian Genocide Museum-Institute, 2008, էջ10:

[12] Տե՛ս մասնավորապես *The Massacres of Chios Described in Contemporary Diplomatic Reports*, ed. by Argenti Philip P., London: John Lane the Bodley Head Ltd, 1932; Morison W. A., *The Revolt of the Serbs against the Turks, 1804-1813: Translation from the Serbian National Ballads of the Period*, Cambridge: Cambridge University Press, 2012' Reid James J., "Batak 1876: A Massacre and Its Significance," *Journal of Genocide Research 2*, no. 3 (2000), pp. 375-409; Khosroeva Anahit, "Assyrian Genocide in the Ottoman Empire and Adjacent Territories," in *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, ed. by Richard Hovannisian, New Brunswick, New Jersey: Transaction Publishers, 2007, pp. 267-274:

[13] Տե՛ս Kévorkian Raymond, *The Armenian Genocide: A Complete History*, London and New York: I.B.Tauris, 2011, էջ 111:

հիմնական պատասխանատուները չէին, այլ երկրորդական մասնակիցներ, թուրքական հանրային կարծիքը դատավճիռը թշնամանքով ընդունեց, քանի որ այն աննախադեպ էր: Ինչպես նշում է ցեղասպանագետ Վ.Դադրյանը, անպատժելիությունը և պատժի անհնարինությունը դառնում են հիմնական գործոններ, որոնք բերում են անպաշտպանության և «ստեղծում են բոլոր պայմանները վտանգավոր խոցելիության համար, ինչն իր հերթին խրախուսում էր հավանական ոճրագործներին»[14]:

Սոցիալական քարոզչություն

Նույնիսկ գոյություն ունեցող «մշակութային արմատների» պայմաններում ցեղասպանական գաղափարախոսության ձևավորումը նպատակաուղղված պետական քաղաքականության արդյունք էր: Հայոց ցեղասպանությունը մարդկանց ուղղորդելու մանրակրկիտ մշակված և իրագործված մի նախագիծ էր: Օսմանյան կառավարիչների կողմից իրականացված հանրային քարոզչության արդյունքում ստեղծվեց հայերի՝ որպես «ներքին թշնամիների» կերպարը:

Բնակչության համախմբման համար նախաձեռնված «ներքին թշնամիների» փնտրտուքի հայտնի գործընթացն ուժգնանում է կայսրությունների անկման շրջանում[15]: 1908 թ. հեղաշրջումից հետո երիտթուրքական կուսակցությունը չկարողացավ կանխել Օսմանյան կայսրության շարունակական թուլացումը: Բալկանյան և Տրիպոլիտանական պատերազմների ընթացքում տարածքային կորուստներն ուժգնացրեցին հիասթափության մթնոլորտը: Անհրաժեշտ էր թիրախ, որի վրա կուղղվեր այդ դժգոհության և հիասթափության զգացումը: Քրիստոնյաները ներկայացվեցին իբրև այդ անհաջողությունների հիմնական մեղավորներ: Հասարակության մեջ անգրագիտության չափազանց բարձր մակարդակը և քրիստոնյաների նկատմամբ գոյություն ունեցող կասկածամտությունն այս քաղաքականությունն արդյունավետ դարձրին:

1909 թ. Ադանայի կոտորածները, սակայն, 1914 թ. հայկական բարենորոգումների ծրագրի հռչակման հետ միասին, մինչև Առաջին աշխարհամարտն ընկած տարիները հայերի նկատմամբ խոր թշնամանքի միջավայրը դարձրին առավել ընդգծված ու ավելի տեսանելի: Հակահայկական քարոզչությունը տարածվում էր երիտթուրքական տեղական ակումբների և մզկիթների ցանցի միջոցով: Հայերի բնաջնջումը սկսեց ընկալվել իբրև միակ լուծում:

ա. Հայերն իբրև հարաբահարիչներ

XIX դարի օսմանյան առևտրի աճի պայմաններում կայսրությունում զարգացում ապրեց քրիստոնյաների ձեռնարկատիրական միջին խավը: Որպես արդյունք այն

---

[14] Dadrian Vahakn N., "The Agency of "Triggering Mechanisms" as a Factor in the Organization of the Genocide against the Armenians of Kayseri District," *Genocide Studies and Prevention*, vol. 1, no. 2, 2006, p. 115.

[15] Տե՛ս, օրինակ՝ Akçam Taner, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide*, London: Zed Books, 2004, pp. 39–58.

ավելացրեց իր հարստությունը և ավելի ինքնավստահ դարձավ՝ հիմնելով նաև համայնքային հաստատությունների ամբողջ ցանց՝ դպրոցներ, սրճարաններ, բարեգործական կազմակերպություններ, մարզական ակումբներ և այլն: Քրիստոնեական համայնքների հարստության և տնտեսական կարգավիճակի տեսանելի վերելքը դարձավ մահմեդականների շրջանում բացասական վերաբերմունքի աճի պատճառ[16]:

Նման պայմաններում թուրքական վերնախավը հաճախակի ընդգծում էր հայ բնակչության զգալի տնտեսական կշիռը: Լինելով ճնշված փոքրամասնություն ու դուրս մնալով օսմանյան ռազմական և մեծապես քաղաքական ծառայություններից (որոշ բացառություններ արվում էին թարգմանիչների համար)՝ հայերն ունեին մեծ ազդեցություն օսմանյան տնտեսության որոշ հատվածներում՝ ֆինանսների, առևտրի, իսկ ավելի ուշ նաև արդյունաբերության ճյուղերում: Մեկ այլ պատճառ էլ ֆինանսական հարցերում իսլամում գոյություն ունեցող որոշ սահմանափակումներն էին, ինչը թույլ էր տալիս ոչ մուսուլմաններին ուժեղ դիրքեր զբաղեցնել բանկային ոլորտում:

Ոչմուսուլմանական կապիտալը գերիշխող դիրք ուներ կայսրության տնտեսական կյանքում: Հույներին էր պատկանում արտադրական և արհեստագործական ոլորտների բիզնեսի գրեթե 50%-ը: Նրանք վերահսկում էին բոլոր ներպետական ֆինանսական գործարքների ավելի քան 40%-ը: Հաջորդը հայ գործարարները՝ առևտրականները և ֆինանսիստներն էին, որոնք վերահսկում էին արտադրության և առևտրի մոտ 25%-ը: Նրանց հաջորդում էին հրեաներն ու լևանտացիները[17]:

Հայերի կշիռը զգալի էր նաև գյուղատնտեսության և արհեստների մեջ: Հայերի տնտեսական հաջողությունները նրանց դարձրին նախանձի և թշնամանքի առարկա, նրանք սկսեցին ընկալվել իբրև տնտեսական պորտաբույծներ, ովքեր հափշտակում են օսմանյան հողն ու հարստությունը: Ստեղծվել էր հայերի՝ որպես մուսուլմաններին շահագործողների քարոզչական կերպար:

բ. Հայերը որպես մրցակիցներ

1908 թ. սահմանադրության վերագործարկումից հետո հայերը տնտեսական սպառնալիքի հետ մեկտեղ սկսեցին ընկալվել որպես մրցակիցներ քաղաքական և մշակութային ոլորտներում: Թանզիմաթի բարեփոխումներից և հատկապես 1878 թ. Հայկական հարցի՝ միջազգային դիվանագիտության օրակարգում հայտնվելուց հետո հայերը հետզհետեքաղաքականապես ավելի ակտիվ էին դառնում: Նրանց շփումները եվրոպական գաղափարներին ու շարժումներին, հիմնականում եվրոպական և ամերիկյան միսիոներների կողմից հիմնադրված դպրոցների և եվրոպական մայրաքաղաքներ այցելությունների միջոցով, ներշնչեցին նրանց եռանդով ու այն հնարավորություններով, որ տալիս էին XIX-րդ դարի զարգացում-

---

[16] Տե՛ս Zürcher Erik J., *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk's Turkey*, London, I. B. Tauris, 2010, p. 68.

[17] Տե՛ս Инджикян Оганес, *Буржуазия Османской империи*, Ереван: Изд-во АН АрмССР, 1977:

ները[18]: Հայերը կուսակցություններ հիմնադրեցին և սկսեցին պահանջել ավելի մեծ ինքնավարություն և քաղաքական իրավունքներ կայսրության շրջանակներում:

1908 թվականին երիտթուրքական հեղափոխությունը և սահմանադրության վերահաստատումը հայ բնակչությունն ընկալեց որպես գործիք Օսմանյան կայսրությունում սեփական ժողովրդի սոցիալական պայմանները թեթևացնելու և իրենց իրավունքներն ու հնարավորություններն ընդլայնելու համար[19]: Նրանք չափազանց ոգևորված էին սահմանադրությամբ տրվող հնարավորություններով, այն դեպքում, երբ մուսուլմաններն ակնկալվող բարեփոխումները համարում էին անընդունելի, հատկապես երբ այն փորձում էր բարձրացնել քրիստոնյաների սոցիալական կարգավիճակը: Արդյունքն ընդամենը թուրքական բնակչության նախանձն ու խոր ատելությունն էր: Այսպես, 1909 թ. հունվարի 19-ի մի զեկույցում Էրզրումում Ռուսաստանի գլխավոր հյուպատոսը Պոլսում Ռուսաստանի դեսպան Զինովևին հաղորդում է հետևյալը. «Հռչակված ազատություններով հայերի հրապուրվելն ավելի ու ավելի է գրգռում մուսուլմանների ատելությունը նրանց դեմ: Նույնիսկ առավել առաջադեմ երիտթուրքերի մեջ, որոնք դեռ վերջերս այնպես բացահայտորեն իրենց երախտագիտությունն էին հայտնում հայերին՝ Թուրքիայում ազատագրական շարժման նախաձեռնողներ լինելու համար: Անվստահությունը հայերի նկատմամբ աճում է ոչ թե օրեցօր, այլ՝ ժամեժամ»[20]:

Երիտթուրքական կուսակցությունը գաղտնի հսկողություն էր հաստատել հայկական ակտիվիստների նկատմամբ և հրամայեց իր գործակալներին օգտագործել խիստ միջոցներ, եթե անհրաժեշտություն առաջանա[21]:

Հնչակյան կուսակցության ղեկավարներից մեկը՝ Ստեփանոս Սապահ-Գուլյանը, իր հուշերում անդրադառնում է Մարզվանի քաղաքապետի ընտրություններին, որոնք տեղի ունեցան արդեն սահմանադրության վերականգնումից հետո: Հայերի թեկնածուն հաղթեց, բայց նրա հաղթանակը վիճարկվեց: Թեև հետաքննությունից հետո ընտրությունների արդյունքները հաստատվեցին, Սեբաստիայի վալին անվավեր ճանաչեց դրանք: Վալին այս մասին ցուցումներ էր ստացել երիտթուրքական կուսակցության Կենտրոնական կոմիտեից: Պատճառը հայտարարվել էր, որ նման պաշտոնները չպետք է դեռևս տրվեն հայերին, քանի որ մահմեդական բնակչությանը այդ արդյունքը կարող է գրգռել[22]:

Հայերի մրցունակությունը կանխելու ձգտումը տեսանելի էր յուրաքանչյուր ոլորտում: Խորհրդարանի պատգամավոր Վահան Փափազյանն իր հուշերում գրում

---

[18] Տե՛ս Weitz Eric D., *A Century of Genocide: Utopias of Race and Nation*, Princeton, NJ: Princeton University Press, 2003, էջ 3:

[19] 1876 թ. սահմանադրությունը (Kanûn-u Esâsî) վերագործարկվեց 1908 թ.: Դա Օսմանյան կայսրության առաջին սահմանադրությունն էր և գործեց երկու տարի՝ 1876-1878:

[20] АВПРИ Архив внешней политики Российской империи, Посольство в Константинополе, д. 2677, с. 17, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու*, խմբագրությամբ Մ. Գ Ներսիսյանի, կազմողներ՝ Մ. Գ. Ներսիսյան, Ռ. Գ. Սահակյան, Երևան, «Հայաստան», 1991, էջ 230:

[21] Նույն տեղում:

[22] Տե՛ս Kévorkian R., *The Armenian Genocide…*, էջ 127:

է երիտթուրքական բոլոր տարածաշրջանային ակումբներին 1911թ. հոկտեմբերին ուղարկված գաղտնի շրջաբերականների մասին, որոնք պահանջում են բոլոր միջոցներով սահմանափակել հայկական առաջընթացն ազգային, կրթական և տնտեսական ոլորտներում և ուշադրության կենտրոնում պահել քաղաքական կուսակցությունների գործունեությունը և կազմակերպվող միջոցառումները[23]:

Նույնիսկ Օսմանյան կայսրության սպորտի և ֆիզիկական կրթության ոլորտում, փորձեր են արվում սահմանափակելու հայերի մրցունակությունը: Երիտթուրքերի կողմից ստեղծվել էին սպորտային ակումբներ՝ փոքրամասնությունների ակումբներում արձանագրված հաջողությունների դեմ պայքարելու համար[24]:

գ. Հայերը որպես ռուսական/արևմտյան գործակալներ կամ իբրև դավաճաններ

1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմից և 1878 թ. Բեռլինի կոնգրեսից հետո թուրքերը սկսեցին մեղադրել հայերին ռուսների գործակալներ և Արևմուտքի վստահված անձինք լինելու մեջ, քանի որ Բեռլինի պայմանագրի 61-րդ հոդվածը պարտադրում էր վարչական բարեփոխումներ իրականացնել օսմանյան կառավարման ներքո գտնվող հայկական մարզերում, մեծ տերությունների վերահսկողության ներքո: Մեծ տերությունները փորձեցին օգտագործել այս դրույթը, ինչպես նաև Հայկական հարցն ընդհանրապես Օսմանյան կայսրության նկատմամբ ճնշում գործադրելու համար: Օսմանյան իշխանությունները վախենում էին, որ իրենց իշխանությունը հայտնվել է վտանգի տակ հայերի ենթադրյալ դավաճանության պատճառով: Այս մտքերն ավելի էին ուժեղանում 1914 թ. Մեծ տերությունների և հատկապես հայկական վիլայեթներում Ռուսաստանի նախաձեռնած բարեփոխումների ծրագրի մեկնարկից հետո: Այս յուրատեսակ վախը դարձել էր ծայրահեղ վտանգավոր Առաջին համաշխարհային պատերազմի սկսվելուց հետո և ակտիվանում էր հետագա յուրաքանչյուր թուրքական ռազմական ձախողման հետևանքով (հատկապես 1915 թ. հունվարին, երբ Էնվերը Սարիղամիշում կրած ամոթալի պարտությունից հետո հայերին մեղադրեց ռուսների հետ ռազմական համագործակցության մեջ):

«Հայկական դավաճանության» թեզն ակտիվորեն օգտագործվեց լրատվամիջոցների կողմից տարվող քարոզարշավի ժամանակ: Հոդվածները պիտակավորում էին հայերին իբրև ռուսների «հանցակիցների» և մեղադրում նրանց Կովկասում մահմեդական բնակչության դեմ կատարված հանցագործությունների մեջ, ինչպես նաև 1877-78 թթ. ռուս-թուրքական պատերազմի ընթացքում Բալկաններում իբր թե իրականացրած վայրագությունների մեջ: Այս «ներքին թշնամու» և «հայկական դավաճանության» կարծրատիպն օգտագործվում էր հասարակ բնակ-

---

23 Տե՛ս Վ. Փափազյան, նշվ. աշխ., II, էջ 161:

24 «Ալթայ» մարզական ակումբը ստեղծվեց 1914 թ. հունվարի 16-ին երիտթուրքական կուսակցության անդամները և Նազըմը՝ Հայոց ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչներից մեկը 1916 թ. գլխավորում էր մեկ այլ մարզական ակումբ՝ «Ֆեներբախչեն», տե՛ս Դեմոյան Հայկ, *Հայկական սպորտը և մարմնակրթությունը Օսմանյան կայսրությունում*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտ, 2009:

չությանը հայերի մարմնավորած սպառնալիք լինելը մատուցելու և դրանով բազմության հավաքագրումը կոտորածներին հեշտացնելու համար, քանի որ կարիք կար «կանխելու հայերի կողմից նախատեսվող դավադրությունը, որով հայերը նպատակ էին հետապնդում միանալու Ռուսաստանի իրենց եղբայրներին և կոտորելու մուսուլմաններին»[25]: Այս միջավայրում հայերի կողմից կազմակերպված մի քանի դիմադրական գործողություններն օգտագործվեցին որպես անհավատարմության ու հեղափոխության նախապատրաստման «ապացույցներ»: Իրականում, սակայն, հայական բնակչության մեծամասնության հավատարմությունն ակնհայտ էր[26]:

Հայկական համայնքի ղեկավարները, ինչպես քաղաքական, այնպես էլ հոգևոր, փորձում էին կանխել սադրանքները, ինչպես նաև խրախուսում էին հայ երիտասարդներին իրականացնել իրենց պարտքն օսմանյան հայրենիքի նկատմամբ: Հազարավոր հայ զինվորներ արիություն ցուցաբերեցին Առաջին աշխարհամարտի ճակատներում օսմանյան բանակի շարքերում: Հայերի մեծ մասը մնացին օսմանյան հայրենիքի չքաղաքականացված հայրենասերներ: Այն տեղերում, որտեղ հանդիպում էր հայերի դիմադրությունը, դրանք տեղայնացված, հուսահատ և կոտորածներին ի պատասխան իրականացված ճիգերն էին[27]:

Հնարավոր հայկական ապստամբությունների վախը և հայկական անհուսալիության վերաբերյալ քարոզչությունն օգտակար էին նաև երիտթուրքերի հակահայկական գործողություններն իրենց դաշնակիցների աչքերում հիմնավորելու համար: Դիմադրության և ռուսների հետ համագործակցության ընդգծումը թույլ էր տալիս փոխակերպել անմեղ մարդկանց կոտորածը ռազմավարական խնդրի լուծման:

Դաժանության ռացիոնալացումը

Քարոզչությունը և թշնամու կերպարի ստեղծումը, իհարկե, շատ կարևոր և անհրաժեշտ քայլեր են ատելություն սերմանելու համար, բայց ոչ բավարար մարդկանց ցեղասպան գործողությունների մղելու համար: Ցեղասպանության ճարտարապետները պետք է նրանց ուժեղ, համոզիչ հիմնավորում տրամադրեն ցեղասպանական գործողություններ իրականացնելու համար:

Դաժանության ռացիոնալացման ժամանակ ղեկավարները հանդես են գալիս որպես հմուտ հոգեբաններ, ովքեր մանիպուլացնում են մարդկանց՝ օգտագործելով հնարքներ նրանց կրքերի և սպանելու պատրաստակամությունն արթնացնե-

---

[25] Տե՛ս Kévorkian R., The Armenian *Genocide*…, էջ 303:

[26] Տե՛ս, օրինակ՝ վկայություններ Առաջին աշխարհամարտում Օսմանյան կայսրության դաշնակից Գերմանիայի արտաքին գործերի նախարարությունից (Gust Wolfgang (Ed.),*The Armenian Genocide: Evidence from the German Foreign Office Archives, 1915-1916,* New York: Berghahn Books, 2013, էջ 56-59):

[27] Տե՛ս Levene Mark, *Genocide in the Age of the Nation State: Volume 1: The Meaning of Genocide*, London: I. B. Tauris, 2008, p. 73; Trumpener Ulrich, *Germany and the Ottoman Empire 1914–1918,* Princeton, NJ: Princeton University Press, 1968, էջ 202, 203:

լու համար: Ինչպես գրում է ամերիկացի ուսումնասիրող Վեյցը. «Նրանք ցեղասպանությունը համաժողովրդական, պոպուլյար միջոցառման են վերածում»[28]: Այդ մանիպուլյատիվ հնարքներից է մեծ գործողության մաս լինելու, սեփական նշանակալիության և պատմական իրադարձության ներգրավվածության զգացում ներարկելը: Միևնույն ժամանակ հնարավոր անձնական տնտեսական օգուտներ ստանալու հնարավորությունը նույնպես խրախուսում էր բնակչության մեծ զանգվածների մասնակցությունը սպանության գործընթացին:

ա. Ուտոպիական «Մեծ» գաղափարի օգտագործումը

Դաժանության հիմնավորման ձևերից մեկն ուտոպիստական գաղափարի հռչակումն էր: Մարդկանց մղում են զանգվածային սպանություններին մասնակցելու՝ դրա դիմաց առաջարկելով դառնալ մեծ և կարևոր գործողության, հաճախ նույնիսկ ուտոպիստական նախագծի մաս, ինչը նրանց կարևորության և «պատմական իրադարձության» մեջ ներգրավվածության զգացում էր հաղորդում:

Հայոց ցեղասպանության իրականացման ժամանակ նման գաղափարներից էր պանթուրքիզմը: Զիյա Գյոքալփի և Յուսուֆ Աքչուրայի առաջարկած գաղափարախոսությունը կոչ էր անում ոչնչացնել հայերին և այդ միջոցով ջնջել խոչընդոտը մեծ ռազմավարության ճանապարհից: Նպատակը Մեծ Թուրանի կառուցումն էր, մի գերկայսրության, որը պետք է միավորեր բոլոր թուրքերին և թուրքախոս ժողովուրդներին Անատոլիայից մինչև Կենտրոնական Ասիա[29]:

Ըստ պանթուրքիզմի[30] գաղափարախոսների՝ հայերը հայտարարվեցին «անհանազանդ տարրեր», խոչընդոտ միասնական թուրքական պետության կառուցման ծրագրերի համար, քանի որ հայերի հայրենիքը կիսում էր երևակայական պանթուրանական պետությունը՝ Փոքր Ասիայի և Միջին Արևելքի թուրքախոս ժողովուրդներին Կովկասում և Կենտրոնական Ասիայում ապրող ազգակիցներից: Սկզբնական շրջանում հայկական տարածքի թուրքականացումը պետք է իրականացվեր մշակութային և լեզվական «թուրքացման» միջոցով[31]: Սակայն այս փորձերի տապալումից հետո խնդրի լուծման միջոց ընտրվեց ֆիզիկական ոչնչացումը: Այսպիսով, մեծ նախագծի իրականացման համար հայերը դատապարտվեցին ոչնչացման: Պատերազմն ընդամենը ստեղծեց հնարավորություններ և դրա համար միջոցներ ու հնարավորություններ ընձեռեց:

բ. «Հայրենիքի փրկության» գաղափարի շահարկումը

---

[28] Weitz Eric D., *A Century of Genocide…*, p. 6.

[29] Տե՛ս Naimark Norman M., *Fires of Hatred: Ethnic Cleansing in Twentieth-Century Europe*, Cambridge: Harvard University Press, 2002, էջ 25–28:

[30] Պանթուրքիզմի մասին տե՛ս օրինակ Landau Jacob, *Pan-Turkism: From Irredentism To Cooperation,* Indiana University Press, 1995, Еремеев Д. Е. *Этногенез турок*, М., 1971; Надеин-Раевский, В.А. *Пантюркизм: миф или реальность: исследование идеологии и политики современного пантюркизма*, М.: Изд-во РАН, 1995:

[31] Տե՛ս Dadrian Vahakn N., *Warrant for Genocide: The Key Elements of the Turko-Armenian Conflict.* Second Edition, New Brunswick, NJ: Transaction Books, 1999, էջ 97,98:

Հայոց ցեղասպանության ծրագրի հեղինակները շահարկում էին նաև օսմանցիների հայրենասիրական զգացումները: Նրանք հայտարարում էին, որ հայրենիքը վտանգի մեջ է, և յուրաքանչյուր իսկական մուսուլմանի պարտքն է մասնակցել «Հայրենիքի փրկության» գործին: Դա նշանակում էր «մաքրել» երկիրն օտար, թշնամի տարրերից՝ հայերից, հույներից և ասորիներից:

Սա ժողովուրդների միջև զրոյական գումարով խաղի (անգլ.՝ zero sum game) սկզբունքների վրա հիմնված յուրատեսակ մի սոցիալ-դարվինիստական տեսություն էր, որի համաձայն պետության և ազգի գոյատևումն իբր պահանջում է Արևմտյան Հայաստանի ավելի միատարրացում[32]:

Հայերի ժողովրդագրական կշիռը նվազեցնելու փորձերը՝ օսմանյան կառավարիչների կողմից մարդահամարների մշտական կեղծումները, պարբերական կոտորածները, հայկական բնակավայրերում Կովկասից և Բալկաններից եկող մուհաջիրների բնակեցումը, ինչպես նաև բռնի թուրքացումը նույն նպատակն էին հետապնդում:

Արևմտյան Հայաստանի և Փոքր Ասիայի (թուրքական տերմինաբանությամբ՝ Անատոլիայի) փոխակերպումը «Թուրքական հայրենիքի» ուժգնանում էր այն հանգամանքով, որ երիտթուրքական առաջնորդներից, ինչպես նաև Հայոց ցեղասպանության անմիջական կազմակերպիչներից շատերն ազգությամբ թուրքեր չէին: Հայ ուսումնասիրող Արսեն Ավագյանը շեշտադրում է «Թեշքիլաթ Մահսուսե»-ի առաջնորդների չերքեզական արմատները[33]: Ավելին, երիտթուրքական առաջնորդներից շատերը ներգաղթել էին Բալկաններից և գտնվում էին նոր հայրենիքի փնտրտուքի վիճակում: Նրանք ընտրեցին Անատոլիան[34]: Իսկ Բալկաններում և Կովկասում քրիստոնյաների հետ փոխհարաբերությունների նրանց դառը փորձը հայերի նկատմամբ ատելություն էր ձևավորում: Բալկանների օրինակով Արևելյան Անատոլիան (այսինքն՝ Արևմտյան Հայաստանը) կորցնելու վախը թելադրում էր հայերից և այլ օտարազգի տարրերից տարածքը մաքրելու անհրաժեշտությունը:

Եվ այս ամենը քողարկվում էր «Հայրենիքի փրկության» կարգախոսով: Պատահական չէ, որ հետագայում հենց այս բառերն էին օգտագործում ոճրագործները՝ իրենց հանցագործությունն արդարացնելու համար: Այսպես, Դիարբեքիրի ոճրագործ նահանգապետ Մեհմեդ Ռեշիդն իր հուշերում արդարացնում էր հայերի տեղահանության որոշումը՝ փորձելով ժխտել իր դեմ առաջադրվող մեղադ-

---

[32] Տե՛ս Suny Ronald Grigor, “Writing Genocide: The Fate of the Ottoman Armenians,” in *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, Oxford: Oxford University Press, USA, 2011, էջ 34, 35:

[33] Հատուկ կազմակերպությունն իր գոյության ընթացքում ունեցել է երեք ղեկավար, և նրանք բոլորն ազգությամբ չերքեզներ էին՝ Սուլեյման Ասքերին (ստեղծման պահից մինչև 1915թ. ապրիլի 14-ը), Ալի Բաշամփան (1915, մայիսի 24-ից – 1918 թ. հոկտեմբերի 31-ը), Հյուսամեթին Էրթուրքը (1918 թ. դեկտեմբերի 5-ը) տե՛ս Авакян Арсен, *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, Ереван, Музей-институт Геноцида армян, 2013:

[34] Երիտթուրքական հեղափոխությունից հետո Անատոլիայի նկատմամբ աճող հետաքրքրության մասին տե՛ս Zürcher Erik J., *The Young Turk Legacy and Nation Building: From the Ottoman Empire to Atatürk’s Turkey*, London and New York: I. B. Tauris, 2010, p. 120-121:

րանքները՝ բացատրելով իր գործողությունները «Հայրենիքին մատուցվող ծառայությամբ»[35]:

գ. Տարեսական օգուտներ

Պատմաբան Ադամ Ջոնսը ցեղասպանություն իրականացնողին խրախուսող էական հոգեբանական տարր է նշում «ագահությունը»[36]: Հայկական ունեցվածքին տիրանալու ձգտումը և ցեղասպանությանն ուղեկցող հսկայական չափերի հասնող կողոպուտը դառնում էին հայկական բնակչության ոչնչացման ռացիոնալացման հիմնական բաղադրիչներից մեկը: Հայկական ունեցվածքը, գույքը, ապրանքները և նյութական այլ հարստություններն առգրավվեցին ու վերաբաշխվեցին կայսրության մուսուլման բնակչության միջև:

Իհարկե, կողոպուտի հիմնական բաղադրիչը հենց հարստանալու հնարավորությունն էր, սակայն ցեղասպանության հիմնական կազմակերպիչները փորձում էին «Մեծ գաղափար» ներդնել նույնիսկ այս թալանի մեջ: Պանթուրքիզմի գաղափարախոսներ Գյոքալփի և Աքչուրայի կողմից զարգացվեց «ազգային» (թուրքական) տնտեսության ստեղծման գաղափարը: Աքչուրան հավատում էր, որ «…եթե թուրքերը ձախողվեն բուրժուական դասի ստեղծման մեջ […], միայն գյուղացիներից և պաշտոնյաներից կազմված թուրքական հասարակության գոյատևման հնարավորությունները շատ փոքր են»[37]:

Հայոց ցեղասպանության հետևանքով առաջացած թուրքական բուրժուազիան իր մեկնարկային կապիտալը կուտակեց հենց հայկական ունեցվածքի ուղղակի բռնագրավման միջոցով:

1915 թ. մայիսին հրապարակվեց «Վարչական ցուցումներ պատերազմի և արտակարգ քաղաքական պայմանների պատճառով տեղահանվող հայերի լքյալ գույքի վերաբերյալ» դեկրետը, որը թույլ էր տալիս թուրքական պաշտոնյաներին տիրանալ հայերի ունեցվածքին[38]: Նրանք զավթեցին ամենահարուստ հայկական տները: Հասարակ մուսուլման բնակչությունը նույնպես ձեռք բերեց նոր կարողություններ ՝ թալանելով իրենց հայ հարևանների տները և շարժական գույքը[39]:

---

[35] Տե՛ս Dr. Reşid'in Bey'in Hatiralari. "Sürgünden İhtihara", Yayina Hazirlayan Ahmet Mehmetefendioğlu, İstanbul, ARBA, 1993. s. 43-70: Մեջբերվում է ըստ՝ Арсен Авакян, *Геноцид армян: механизмы принятия и исполнения решений*, Ереван, Музей-институт Геноцида армян, 2013:

[36] Մյուս բաղադրիչներն են նարցիսիզմը, վախը և ստորացումը: Տե՛ս Jones Adam, *Genocide: A Comprehensive Introduction,* London: Routledge, 2010, p. 262.

[37] Türk Yurdu, no. 140, Aug. 12, 1333/Aug. 25, 1916, 2521ff: Մեջբերվում է ըստ՝ Libaridian Gerard J., "What was Revolutionary about Armenian Revolutionist Parties in the Ottoman Empire?," in *A Question of Genocide: Armenians and Turks at the End of the Ottoman Empire*, edited by Ronald Grigor Suny, Fatma Müge Göçek, Norman M. Naimark, Oxford: Oxford University Press, 2011, p. 124.

[38] Kouymjian Dickran, *Confiscation of Armenian Property and the Destruction of Armenian Historical Monuments as a Manifestation of the Genocidal Process*, Cf http://armenianstudies.csufresno.edu/faculty/kouymjian/articles/confiscation.htm#foot_out_01.

[39] Մանրամասն տե՛ս Üngör Uğur Ümit, *Confiscation and Destruction: The Young Turk Seizure of Armenian Property*, London: Continuum, 2011:

Ապամարդկայնացումը և դաժանության կառուցումը: Հեշտացնելով սպանության գործընթացը:

Դարավոր կարծրատիպերն ուղեկցում են զոհերի ապամարդկայնացման գործընթացը: Պրոֆ. Գրեգորի Սթենթոնը նկարագրել է «ապամարդկայնացման» գործընթացը որպես ցեղասպանության փուլերից մեկը: «Մեկ խումբը հերքում է մյուս խմբի մարդկային հատկանիշները: Այդ խմբի անդամները հավասարեցվում են կենդանիների, վնասատուների, միջատների և հիվանդությունների: Ապամարդկայնացումը հաղթահարում է մարդկային բնականոն զզվանքն ընդդեմ սպանության»[40]:

Ապամարդկայնացումից հետո զոհերն այլևս չէին ընկալվում որպես մարդկային էակներ: Մորգենթաուն նշում էր, որ տարածված եզրը, որ կիրառվում էր թուրքի կողմից քրիստոնյայի հասցեին, «շունն» էր, և նրա գնահատմամբ սա ոչ միայն հռետորական անվանում էր: Թուրքը փաստորեն քրիստոնյա դրացի ժողովուրդներին դիտարկում էր պակաս արժանի, քան իր ընտանի կենդանիները[41]: Ռուսական արքունի խորհրդական Ալ. Լևիցկին հաղորդում էր. «… մուսուլմանների ատելությունը նրանց [հայերի] հանդեպ չի դադարում, և ամեն առիթով «գյավուր» հայհոյանքի հետ մեկտեղ, այդ ատելության դրսևորումը, մանավանդ գյուղերում, երևում է այն խոսքերում, որ «սպիտակ թե սև շուն» - իրենց համար մեկ է, այսինքն՝ հույների թե հայերի, միևնույն քրիստոնյաներն են»[42]:

Ցեղասպանության կազմակերպիչներից մեկը երիտթուրք բժիշկ, Դիարբեքիրի նահանգի վալի Մեհմեդ Ռեշիդը, հայտարարում էր. «Հայ դավաճանները գտել են իրենց տեղը հայրենիքի ծոցում: Նրանք վտանգավոր մանրէներ են»:[43] Նման բժշկական եզրույթների օգտագործումը՝ որպես հայկական համայնքի համատարած ոչնչացման հիմնավորում, չափազանց տարածված էր: Ախտահանման և վիրաբուժական անդամահատման հայեցակարգը որպես միջոցներ հասարակությանը հիվանդության բուժման համար օգտագործելն ապամարդկայնացման գործընթացի տրամաբանական մասն էր[44]:

* * *

Այսպիսով, Առաջին աշխարհամարտի նախօրյակին Օսմանյան կայսրությունում ընթանում էին հասարակական գործընթացներ, որոնք թույլ տվեցին Հայոց ցեղասպանության ժամանակ զանգվածային մասնակցություն ապահովել: Ձևավորվում էր հայերի, որպես ներքին թշնամիների կերպարը, ինչը խրախուսում էր օսման-

---

40 Stanton Gregory, “The Eight Stages of Genocide,” www.genocidewatch.org/aboutgenocide/8stagesofgenocide.html.

41 Տե՛ս Morgenthau H., *Ambassador Morgenthau’s* Story, էջ 276:

42 АВПРИ, Посольство в Константинополе, д. 3184, п. 146, ըստ *Հայերի ցեղասպանությունը Օսմանյան կայսրությունում,* էջ 119:

43 Ըստ Dadrian Vahakn N., “The Role of Turkish Physicians in the World War I Genocide of Ottoman Armenians,” *Holocaust and Genocide Studies*, vol. 1, no. 2 (1986), p. 175.

44 Նույն տեղում, էջ 177:

յան կայսրության շարքային մուսուլման բնակչին ներգրավվել հայերին բնաջնջելու գործընթաց: Հիմնվելով հին նախապաշարումների վրա՝ հայերը իբրև «անհավատներ», «ստորադասներ» և «հնարավոր զոհեր», տարածվում էին նաև նոր քարոզչական կերպարներ՝ հայերը որպես «հարստահարողներ», «մրցակիցներ» և օտարներին՝ «ռուսներին և եվրոպացիներին աջակցողներ»: Դրան գումարվում էր սպանությունների գործընթաց ներգրավվելը իբրև մեծ գաղափարի մաս և Հայրենիքի փրկության անհրաժեշտություն ներկայացնելը, որը, ուղեկցվելով հայերի ապամարդկայնացումով, ավարտին էր հասցնում ցեղասպանական միջավայրի ձևավորումը:

ՆԱԽԱՊԱՏՐԱՍՏԵԼՈՎ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ: ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ՄԻՋԱՎԱՅՐԻ ՁԵՎԱՎՈՐՈՒՄԸ ՕՍՄԱՆՅԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ (1908-1914ԹԹ.)

Սուրեն Մանուկյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Առաջին համաշխարհային պատերազմի նախօրեին Օսմանյան կայսրությունում տեղի էր ունենում հայերի, որպես ներքին թշնամիների կերպարի ձևավորում, ինչը թույլ էր տալիս հրահրել մահմեդական բնակչությանը մասնակցելու հայերի բնաջնջման գործընթացին: Հին նախապաշարումներին՝ հայերը որպես «անհավատներ», «ստորադաս խավ» և «բռնության համար հնարավոր թիրախ», գումարվեցին նոր՝ հայերն իբրև «շահագործողներ», «թուրքական բնակչության համար մրցակիցներ» և «ռուսների ու եվրոպացիների դաշնակիցներ» քարոզչական պիտակավորումներ: Բացի այդ առաջ քաշվեցին սպանությունն արդարացնելու մի շարք հայեցակարգեր, որոնցում կարևոր տեղ էր զբաղեցնում «Հայրենիքի փրկության գաղափարը»: Այն իր հերթին ուղեկցվում էր կայսրության հայ բնակչության ապամարդկայնացման քաղաքականությամբ: Բոլոր այդ գործընթացների միահյուսումը նպաստավոր միջավայր ստեղծեց օսմանյան կայսրությունում հայերի ցեղասպանություն իրականացնելու համար:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, զանգվածային մասնակցություն, ցեղասպանական միջավայրի ստեղծում, սոցիալ-հոգեբանություն, քարոզչություն, թշնամու կերպարի ստեղծում:

PREPARING TO GENOCIDE. CREATION OF GENOCIDAL ENVIRONMENT IN THE OTTOMAN EMPIRE (1908-1914)

Suren Manukyan

SUMMARY

On the eve of the First World War an image of Armenians as internal enemies was constructed, which allowed to incite the Muslim population of the Ottoman Empire and

involve them in the process of extermination of Armenians. Based on the old prejudices, such as Armenians as “infidels”, “subordinate” and “potential victims” new images such as “exploiters”, “competitors” and “Russian and European allies “ were introduced to the process of social-indoctrination. In addition, the concept of killing to “save the Homeland” was developed accompanied by the process of dehumanization of Armenian population of the Empire. All these processes constructed the necessary environment for the implementation of genocide.

Keywords: Armenian Genocide, mass participation, creation of genocidal environment, social-psychology, indoctrination, creation the image of enemy.

ПОДГОТОВКА К ГЕНОЦИДУ. ФОРМИРОВАНИЕ ГЕНОЦИДАЛЬНОЙ СРЕДЫ В ОСМАНСКОЙ ИМПЕРИИ (1908-1914)

Сурен Манукян

РЕЗЮМЕ

Накануне Первой мировой войны в Османской империи происходил процесс конструирования образа армян как внутренних врагов, что позволило вовлечь широкие массы мусульманского населения в процесс истребления армянского населения. На основе старых стереотипов, таких, как армяне - «неверные», «подчиненные» и «потенциальные жертвы» в процесс социально-идеологической обработки были введены новые образы, такие как армяне - «эксплуататоры», «конкуренты турецкого населения» и «союзники русских и европейцев». Кроме того, были разработаны несколько теорий, рационализирующих процесс убийств, в котором концепция «спасения Родины» занимала центральное место. Все это сопровождалось перманентной дегуманизацией армянского населения империи. Комплекс этих процессов создал необходимые условия для осуществления геноцида армянского населения Османской империи.

Ключевые слова: Геноцид армян, массовое участие, создание геноцидальной среды, социальная психология, пропаганда, создание образа врага.

ՀԱԿԱԴԻՐ ՈՒԺԵՐԻ ԲԱԽՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵԿԱՆ ԴԻՒՐԱՑՆԵԼՈՒ ԹՈՒՐՔԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՄԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ՝ ՆԱԽՔԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱԽԱՐՏԸ[1]

Ռուբինա Փիրումեան

Կովկասի բազմազգ, բազմակրօն եւ բազմամշակոյթ բնակչութիւնը դեռ պատերազմի ցնցումներն էր ապրում: Այդ տարաբնոյթ բնակչութեան մէջ ի վերուստ գոյութիւն ունեցող անհանդուրժողականութիւնը պատերազմի ստեղծած քաոսային իրավիճակում աւելի էր շեշտաւորուել: Եղեռնից հազիւ ազատուած գաղթականներ իրենց ցաւն ու տառապանքը, հիւանդութիւնները, աղքատութիւնն ու թշուառութիւնն էին բերել աւելացնելու Կովկասի, մանաւանդ Երեւան նահանգի առանց այն էլ աննախանձելի վիճակին:

Իրավիճակը ծանր էր Ցարական Կայսրութեան ամբողջ տարածքում: Մայրաքաղաք Պետերբուրգում ծայր առած հակացար, հակակառավարութիւն ցոյցերը հաւաքական ընդվզումի, ապա՝ զանգուածային շարժումի էին վերածուել: Արդիւնքը՝ 1917-ի Փետրուար 23-ին (Մարտի 8-ին) պայթած համառուսական յեղափոխութիւնը, որի հետեւանքով գահընկեց եղաւ Նիկոլայ Բ. ցարը, կազմուեց Ժամանակաւոր Կառավարութիւն՝ Սահմանադրական-դեմոկրատ (Կադետ) կուսակցութեան ղեկավարներից՝ Իշխան Գիորգի Լվովի նախագահութեամբ:

Ի՞նչէր դրա արձագանքը Կովկասում: Դրական կեցուածք, ոգեւորութիւն, ապագայի մեծ ակնկալիքներ: Անդրկովկասի ղեկավարների ներկայացուցչական արտակարգ ժողովը, Սոցիալ-դեմոկրատ մենշեւիկ Նիկոլայ Չխէիձէի նախագահութեամբ, իր հաւատարմութիւնն էր յայտնել Ժամանակաւոր Կառավարութեանը: Կենտրոնի օրինակով սովետներ (խորհուրդներ) էին կազմուել: Ժամանակաւոր Կառավարութեան կողմից կազմուել էր Օզակոմ կոչուած Անդրկովկասի Ցատուկ Կոմիտէն՝ որպէս Կովկասի ընդհանուր ղեկավար մարմին (1917, Մարտ 9/22), որի մէջ միակ հայ ներկայացուցիչ՝ Միքայէլ Պապաջանովը (Պապաջանեան) պիտի ասել, որ շատ էլ տեղեակ չէր հայութեան վերաբերող հարցերից. իսկ թաթար եւ վրաց ներկայացուցիչները շեշտուած ազգային կողմնորոշում ունէին[2]: Չմոռանանք, աւելացնելու, որ Կովկասում դեռեւս տիրական ներկայութիւն եւ թելադրող ուժ էին ցարական իշխանութիւնից մնացած ռուս պաշտօնեաները:

---

[1] Սոյն զեկոյցը մեծաւ մասամբ հիմնուած է նոյն հեղինակի *Հայասպանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ Ցարաբերութիւնների Ղորդում 1917-1921* (Երեւան: Երեւանի Համալսարանի Հրատարակութիւն, 1997) աշխատութեան վրայ,: Այստեղ բերուած շատ հաստատումների եւ նկարագրութիւնների աղբիւրներն ու յաւելեալ մանրամասնութիւնները կարելի է գտնել այդ հատորի մէջ:

[2] Օզակոմը ժամանակի ընթացքում ցուցաբերեց մանաւանդ հայկական շահերը պաշտպանելու իր անկարողութիւնը: Դաշնակցութիւնը օգտագործելով իր ունեցած կապերը Ժամանակաւոր Կառավարութեան հետ կարողացաւ առնուազն Թրքահայաստանի հարցերում շրջանցել Օզակոմը: Վարչապետ Լվովի եւ արտաքին գործոց նախարար Միլիւկովի ստորագրած հռչակագրով (1917, Ապրիլ 26/Մայիս 9) Օսմանեան Կայսրութիւնից գրաւուած հողերի յատուկ կոմիսար նշանակուեց Ձօր. Աւերիանովը եւ օգնական՝ Յակոբ Ձաւրեանը:

Համառուսական յեղափոխութիւնը, այնուամենայնիւ, խաղաղութիւն չէր բերել Կովկասին: Ազգամիջեան անհանդուրժողականութիւնն ու իրար բախուող շահերից բխող միջ-կուսակցական հակամարտութիւնները շարունակում էին խառնակ իրավիճակում պահել տարածաշրջանը: Բեւեռացած այս մթնոլորտում, որոշ հատուածներ Կովկասը տեսնում էին որպէս Ռուսաստանի անբաժանելի մի մաս՝ առանց սահմանային բաժանումների: Մէկ այլ մասը պնդում էր որոշակի ազգային սահմաններով ազգային ինքնավարութեան տարբերակի վրայ, ի հարկէ՝ միշտ կապուած Ռուսաստանին: Այս ուղղութեան ջատագովն էր Հ.Յ. Դաշնակցութիւնը՝ գիտնալով հանդերձ որ Անդրկովկասի ազգագրական խառը բնակչութիւնը մեծ խոչընդոտ է, մանաւանդ՝ հայ-թաթարական սահմանների ճշտորոշման գործում: Այս հարցը քննութեան առարկայ դարձաւ Արեւելահայոց Համագումարում՝ 1917, Հոկտեմբեր 11-ին Թիֆլիսում գումարուած[3]: Ազգային սահմանների բաժանումներին համաձայն էին հայ իրականութեան մէջ գործող բոլոր քաղաքական ուժերը, բայց այդ հարցին կապուած դժուարութիւնները ի նկատի ունենալով, համագումարը ի վիճակի չեղաւ որոշում կայացնելու: Հայ բոլշեւիկները, ի հարկէ, բոյկոտի էին ենթարկել համագումարը: ՌՍԴԲ (Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատ Բոլշեւիկ) կուսակցութեան Թիֆլիսի Կոմիտէի քարտուղար Անաստաս Միկոյեանը 1917, Սեպտեմբեր 19-ին յայտարարել էր՝ «Հայ բուրժուազիայի հետ հայ պրոլետարիատի եւ գիւղացիութեան չքաւորութեան համաձայնողականութիւնն ու ազգային միաւորումը կը նշանակի դաւաճանել ինտերնացիոնալիստական պրոլետարական տակտիկային եւ ռեւոլիւցիային՝ ի հաճոյս հայ իմպերիալիստական բուրժուազիայի եւ նացիոնալիստական մանր բուրժուազիայի դաշնակցութեան պարտիայի գլխաւորութեամբ»[4]: Այնուամենայնիւ, այդ օրերին բոլշեւիկները Կովկասում շատ փոքր թիւ էին կազմում:

Մեծ էր հայ ղեկավարութեան յոյսը եւ մեծ աշխատանք էր տարւում թէ՛ Ժամանակաւոր Կառավարութեան եւ թէ Դաշնակից պետութիւնների մօտ, որպէսի նրանք գումարուելիք հաշտութեան խորհրդաժողովում հայկական շահերը պաշտպանեն եւ առաջ տանեն[5]: Յստակ էր Հ.Յ.Դաշնակցութեան եւ ընդհանրապէս ժամանակի

---

[3] Համագումարի պատկերը այսպէս է ներկայացնում Սիմոն Վրացեանը՝ մասնակիցների ընդհանուր թիւ՝ 203, Հ. Յ. Դաշնակցութիւն՝ 113, Ժողովրդական՝ 43, Սոցիալ-յեղափոխական՝ 23, Սոցիալ-դեմոկրատ (Մենշեւիկ)՝ 9, անկուսակցական՝ 7 եւ Արեւմտահայ Խորհրդի ներկայացուցիչներ: Տե՛ս Վրացեան Սիմոն, *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, գ. տպագրութիւն, Թեհրան: տպարան «Ալիք», 1982, էջ 34:

[4] Տե՛ս *Հոկտեմբերեան սոցիալիստական մեծ ռեւոլիւցիան եւ սովետական իշխանութեան յաղթանակը Հայաստանում, Փաստաթղթերի եւ նիւթերի ժողովածու*, Երեւան: Հայկ. ՍՍՌ Ակադեմիայի Հրատարակութիւն, 1960, (այսուհետ «Հոկտեմբերեան») փաստաթուղթ թիւ 45, էջ 73-74: Նոյն ժամանակ տեղի էր ունենում նաեւ բոլշեւիկների առաջին շրջանային ժողովը Կովկասում ուր Ստեփան Շահումեանը առաջարկում էր «մարզերի աւտոնոմիա»՝ Կովկասը երեք մարզերի բաժանելով, ի հարկէ, առանց ազգային բաժանումների: Տե՛ս «Ստեփան Շահումեան», հատոր երրորդ (Երեւան, Հայաստան Հրատարակչութիւն, 1978), էջ 270:

[5] Պետերբուրգի Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը որդեգրել էր Մարքսիստ տեսաբան Պլեխանովի տեսակէտը, ըստ որի՝ որքան էլ Ռուսաստանի համար կարեւոր էր պատերազմին օր առաջ վերջ տալը, այնուամենայնիւ, հաշտութեան համաձայնագիրը ստորագրելու էր Դաշնակիցների

ազդեցիկ հայ ղեկավարութեան պատկերացումը հայկական հողերի վարչական բաժանումների վերաբերեալ: Հայաստանը, Վրաստանն ու Թաթարստանը (այդ օրերին «Ազրբէյջան» անուանում գոյութիւն չունէր) պէտք է լինէին ինքնավար՝ Մեծ Ռուսաստանի մէջ ընդգրկուած, իսկ Թրքահայաստանը պիտի ազատուէր թրքական լծից եւ լինէր անկախ[6]:

Եւ այսպէս, Ժամանակաւոր Կառավարութեան մէջ կարեւոր պաշտօններ զբաղեցնող Ալեքսանդր Կերենսկիի համաձայնութեամբ հնարաւոր էր դարձել արտօնութիւն ստանալ համախմբելու ցարական բանակի հայ զօրականներին եւ դէպի կովկասեան ճակատ, թուրքերի դէմ ուղարկելու: Սա Ռոստոմի (Ստեփան Զօրեան, Հ.Յ.Դ. հիմնադիր անդամ) երազն էր: Նա պատկերացնում էր 150,000-անոց հայկական բանակ, որ պիտի կռուէր թրքական ճակատում: Ի հարկէ, այդ ծրագրի դէմ գործեց թաթարական ուժը, որ Բաքու-Թիֆլիս երկաթուղին իր հսկողութեան տակ առնելով, արգիլեց հայ բանակայինների շարժը դէպի կովկասեան ճակատ: Հայ ջոկատները այդպէս էլ մնացին Բաքւում արգելափակուած, ամենախղճալի դրութեան մէջ: Միւս կողմից, Ժամանակաւոր Կառավարութիւնը չկարողացաւ իր հեղինակութիւնը տարածել ու պառակտուեց: Բոլշեւիկները՝ Լենինի գլխաւորութեամբ նրա դէմ ուժեղ քարոզչութիւն էին տանում: Բոլշեւիկ գործիչներ (ագիտատորներ) էին ուղարկուել նաեւ Կովկաս: 1917-ի Ապրիլից արդէն բոլշեւիկ խլրտումներ էին սկսուել Երեւանի նահանգում[7]:

Անդրկովկասը բոլշեւիկեան յեղափոխութեան ցանցում

1917-ի Հոկտեմբեր 25-ին (Նոյեմբեր 7) Պետերբուրգի ռազմայեղափոխական կոմիտէն յայտարարեց բոլշեւիկեան յեղաշրջման եւ սովետական կառավարութեան ստեղծման մասին: Յաջորդ օրը ընտրուեց Սովնարկոմը (Ժողկոմսովետ), Լենինը՝ նախագահ, Տրոցկին՝ արտաքին գործերի եւ Ստալինը՝ ազգութիւնների կոմիսարներ: Սովնարկոմը գործի լծուեց իր բացարձակ տիրակալութիւնը հաստատելու նախկին ցարական կայսրութեան ամբողջ տարածքում[8]: Միջոցը՝ գրաւիչ խոստում-

---

հետ միասին: Տե՛ս Վրացեան Սիմոն, *Հին թղթեր նոր պատմութեան համար*, Բէյրութ: Տպարան «Մշակ», 1962, էջ 250. Տե՛ս նաեւ Suny Ronald Grigor, *The Baku Commune, 1917-1918*, Princeton: Princeton University Press, 1972, էջ 59-60:

6 *Հայաստանի Հանրապետութիւն*, էջ 52:

7 «*Հոկտեմբերեան*», թիւ 5, 6, 7, 12, 13, 14, 15, 17 եւ մի շարք այլ փաստաթղթեր խօսում են այդ մասին:

8 Յատկանշական է Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի վախճանը, որ ապացոյցն է բոլշեւիկեան գործելակերպի: 1918-ի Յունուար 18-ին Պետերբուրգում գումարուած երկրի այս բարձրագոյն մարմինը պիտի քննէր երկրի ապագայ գաղափարական եւ քաղաքական ուղղութիւնը եւ յարմար վարչակարգ տնօրինէր: Ամբողջ Ռուսաստանը այդ ժողովի որոշումներին էր սպասում: Սակայն, առաջին նիստում իսկ յստակ դարձաւ, որ բոլշեւիկները փոքրամասնութիւն են, 703 պատգամաւորներից 168-ը միայն: Նորաստեղծ բոլշեւիկ վարչամեքենայի կարգադրութեամբ ժողովը ցրուեց՝ քանի որ արդիւնքը կարող էր վտանգաւոր լինել բոլշեւիկների համար: Տե՛ս Hovannisian Richard G., *Armenian on the Road to Independence, 1918*, Los Angeles: University of California Press, 1967, էջ 288, ծանօթ. թիւ 16: Այս թուերը George Brinkley-ի *The Volunteer Army and Allied Intervention*

ներ չարչարուած բանուորին ու գիւղացուն – խոստումներ որոնք, ի հարկէ, չէին իրագործուելու – հալածանք, ահաբեկչութիւն, սպանութիւն:

Բոլշեւիկեան յեղափոխութեան ալիքները Կովկաս էին հասել եւ աւելի շփոթի մատնել Կովկասի նորակազմ վարչամեքենան: Միայն Բաքուի Սովետն էր, որ անմիջապէս իր հաւատարմութիւնը յայտնեց Սովնարկոմին եւ ընդունեց Ստեփան Շահումեանի նշանակումը իբրեւ Կովկասի յատուկ կոմիսար: Բաքուն իր իւրայատուկ իրավիճակով Կովկասից կամ Թիֆլիսից անջատ քաղաքականութիւն էր վարում:

Այս զեկոյցի սահմաններից դուրս է Սովետներից անկախ եւ Ժողկոմսովետի դէմ, յոյսը Համառուսական Սահմանադիր Ժողովի յաջողութեան վրայ դրած, Կովկասում կազմուած նոր վարչամեքենայի՝ Կովկասեան Կոմիսարիատի, ապա հակաբոլշեւիկ յստակ ուղղութիւն ունեցող Սէյմի (Անդրկովկասեան Խորհրդարան) գործունէութեան քննարկումը[9]: Դուրս է նաեւ 1917-ի Դեկտեմբեր 31-ի Լենինի արձակած *Թրքահայաստանի անկախութեան դեկրետը*, որ իրականութեան մէջ դատարկ յայտարարութիւն էր, հայ բոլշեւիկների համար գովերգի առիթ, որ սակայն իրական գետնի վրայ անպտուղ պիտի մնար[10]: Յիշեցման արժանի է, սակայն, Հ. Յ. Դաշնակցութեան մօտիկ յարաբերութիւնը Կովկասի բոլշեւիկների հետ, որը պարադոքսալ երեւոյթ ունի: Հարցը այն է, որ Դաշնակցութիւնը նրանց համարում էր որպէս կենտրոնական իշխանութեան ներկայացուցիչներ եւ հաւատում էր, թէ նրանց միջոցով կարող է կենտրոնից հայկական հարցի համար բարենպաստ պայմաններ ապահովել: Դաշնակցութեան նպատակն էր հասնել Արեւմտահայաստանի անկախութեան. իսկ Անդրկովկասում հայութեան համար ձգտում էր ինքնավարութեան՝ կապուած կենտրոնական իշխանութեան հետ՝ ինչ տեսակ վարչակարգ էլ որ ունենար: Ստեփան Շահումեանը այդ օրերին համամիտ էր Թրքահայաստանի անկախութեան գաղափարին եւ խոստանում էր համոզել կենտրոնին՝ որոշ ռուս զօրամասեր կովկասեան ճակատի վրայ պահելու: Բայց Լենինի քաղաքականութիւնը այլ ուղղութիւն էր բռնել, որից հաւանաբար Շահումեանն էլ տեղեակ չէր:

Կովկասեան ռազմաճակատներում պարզուած իրականութիւնը հայելին էր այդ քաղաքականութեան: Լենինը փորձում էր ամէն գնով վերջ տալ պատերազմին. ուրեմն, բոլշեւիկեան յեղափոխութեան եւ Լենինի յորդորների արդիւնքում, ռուս զինուորները շարունակում էին աւելի մեծ թուերով լքել ճակատը, անտարբերութեամբ իրենց զէնքն ու զինամթերքը թողնել ու հեռանալ: Դրանց տէր էին դառնում վրացիներն ու թաթարները: Թաթարները նոյնիսկ յարձակւում էին ռուս զինուոր-

---

in South Russia, 1917-1921 (Notre Dame, Indiana: Notre Dame University Press, 1966) աշխատութեան մէջ նշուած են 707 եւ 175:

9 Կովկասեան Կոմիսարիատի դէմ կատաղի պայքար էին տանում բոլշեւիկները՝ Ստեփան Շահումեանի գլխաւորութեամբ: Այդ բերումով հալածանքի ենթարկուած Շահումեանը, որ դեռ չէր կարողացել Թիֆլիսից Բաքու մեկնել եւ իրեն վստահուած պաշտօնը ստանձնել, իր ոչ-բոլշեւիկ ընկերների օգնութեամբ փախուստ է տալիս եւ վերջապէս Բաքու հասնում 1918-ի Փետրուարին:

10 Որքան դիպուկ է պատերազմի օրերի ֆրանսացի լրագրող Հենրի Բարբիի հարցադրումը *դեկրետի* մասին. «Սա Լենինի եւ Ազգութիւնների Կոմիսարի պարզամտութի՞ւնն էր, տգիտութիւնը՞, թէ՞ ցինիզմը», տե՛ս Hovannisian Richard G., *Armenia on the Road to Independence*, էջ 100.

ների վրայ, կոտորում ու խլում էին զէնքերը[11]: Ըստ Կարօ Սասունու մի փոքրիկ բաժին էլ Կարսի, Ալեքսանդրապոլի եւ Երեւանի մէջ մնացած զէնք ու զինամթերքից հայերին էր հասնում[12]: Կովկասեան ռազմաճակատի պարպումով բացարձակապէս թուլացել էր Արեւմտահայաստանի պաշտպանութիւնը: Հայկական գումարտակները հազիւ վերակազմակերպուած դէմ պիտի դնէին օրեցօր կուտակուող եւ նոր գրոհի պատրաստուող թրքական բանակին եւ թուրք ու քուրդ յաճախակի ասպատակումներին եւ յարձակումներին[13]: Բոլշեւիկները Լենինի այս քայլը՝ կովկասեան ռազմաճակատի պարպումը բացատրելու կամ աւելի շուտ արդարացնելու համար էջեր լցրեցին: Բայց իրականութիւնն այն է, որ դա սկիզբը դրեց Արեւմտահայաստանի վերջնական վերացման: Իսկ Շահումեանը կովկասեան ռազմաճակատների պարպումը դիտում էր որպէս «կովկասեան նացիոնալիզմի ամենացաւալի հետեւանքը»[14]:

Արեւմտահայաստանի կորուստը աւելի ամրապնդուեց Լենինի մէկ այլ տարօրինակ քայլով: Ռուսաստանը պատերազմից դուրս քաշելու հապճեպով, առանց հաշտութեան խորհրդաժողովին սպասելու, Լենինը առանձնաբար բանակցութիւն սկսեց Գերմանիոյ հետ: Համաձայնագիրը ստորագրուեց 1918-ի Մարտ 3-ին, Բրեստ-Լիտովսկում: Իր առաջադրած նպատակին հասնելու համար Լենինի այս քայլը ցոյց էր տալիս բացարձակ անտարբերութիւն դէպի Հայկական Հարցը: Պատերազմի մտահոգութիւնից ազատուելով, Լենինը կոմունիզմի տարածման իր քարոզչական աշխատանքին զարկ պիտի տար, եւ առաջին հերթին հարեւան Թուրքիայում: Թուրքիոյ յեղափոխութիւնը դիւրացնելու համար պիտի չէզոքացուէր Դաշնակցութեան ուժը Թրքահայաստանում: Եւ վերջին հաշուով կարեւոր չէր հայը թէ թուրքը կլինի այդ հողերի տէրը:

Բանակցութիւնների ընթացքում, հայկական վեց վիլայեթների պարպումից եւ թուրքերին յանձնելուց բացի, Էնվերի եւ Թալեաթի պնդումների վրայ, Գերմանիան Թուրքիայի համար պահանջեց Կարսը, Արդահանը եւ Բաթումը: Համաձայնագիրը նաեւ պարտադրում էր Ռուսաստանին առանձին համաձայնագրեր ստորագրել Քառեակ Զինակցութեան բոլոր անդամների հետ: Եւ այդ շարքում ռուս-թրքական համաձայնագիրը, ուր Ռուսաստանը համաձայնւում էր նաեւ ցրել հայկական զօրախմբերը ամբողջ Անդրկովկասում եւ Թրքահայաստանում: Հետաքրքիր զու-

---

[11] Ըստ Երեւանի Ազգային Խորհրդի անդամ՝ բժ. Յովակիմ Մելիքեանի, յարձակումները աւելի էին շեշտուել երբ թաթար ներկայացուցիչները Կովկասեան Կոմիսարիատից իրենց բաժին զէնքն էին պահանջել եւ մերժուել էին: Նրանց ասուել էր, թէ թաթարները զէնքի պէտք չունեն քանի որ մերժել են Կովկասի պաշտպանութեանը մասնակցել:

[12] Սասունի Կարօ, *Տաճկահայաստանը ռուսական տիրապետութեան տակ (1914-1918)*, Բոստոն, 1927, էջ 145:

[13] Կարօ Սասունի, *Թրքահայաստանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին*, Բէյրութ: «Սեւան» տպարան, 1966, էջ 158-62:

[14] Ստեփան Շահումեան, «Երկեր», երրորդ հատոր, Երեւան, Հայպետհրատ, 1958, էջ 34: Նոյն տեղում նա խօսում է «անիծեալ պատերազմի ժամանակ հայերի կրած հարիւր հազարաւոր զոհերի» մասին, բայց աւելացնում, թէ թուրքերն ու քրդերն էլ դրանից պակաս վնասներ չեն կրել (էջ 37-38):

գաղիպութեամբ, նոյն ժամանակ երբ Ռուսաստանի եւ Քառեակ Զինակցութեան միջեւ բանակցութիւններ էին գնում, յոգնած թուրք բանակի հրամանատար Վեհիբ Փաշան ժամանակ շահելու համար զինադադարի առաջարկ էր ուղղում Կովկասի ռուս բանակի հրամանատարութեանը:

Լիպարիտ Նազարեանցը, որ Պետերբուրգում մօտ կապեր ունէր ղեկավարութեան հետ, վկայում է թէ, ի պատասխան Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագրի դէմ իր բողոքի, Տրոցկին ասել է, «Այո՛ ընկեր Լիպարի՛տ, դժբախտաբար ամէն ինչ այսպէս չի կարգադրւում, ինչպէս որ մարդ փափագում է: Ես ինքս ինձ դնում եմ ձեր դրութեան մէջ. Բրեստի դաշնագիրը դժբախտութիւն է ձեր ժողովուրդի համար, ու ես երջանիկ եմ, որ ինձ չվիճակուեց ստորագրել այն»[15]:

1918-ի Մարտ 15-ին, Համառուսաստանեան Սովետների չորրորդ արտակարգ համագումարում վաւերացուեց Բրեստ-Լիտովսկի դաշնագիրը: Նոյն համագումարում, Ռուսաստանի Սոցիալ-դեմոկրատ Բոլշեւիկ կուսակցութիւնը վերակոչուեց Ռուսաստանի Կոմունիստական Կուսակցութիւն:

Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը մեծ շփոթ առաջացրեց Անդրկովկասում, մանաւանդ՝ հայ ղեկավարութեան մէջ: Ռուբէնը վկայում է, թէ այս նոր իրողութեան լոյսի տակ երեք կարծիք էր շրջանառւում, ա. լինել թաթարների եւ վրացիների հետ, ուղղուել դէպի գեմանացիները եւ Թուրքիան. բ. դէմ լինել թուրքերին եւ հարեւաններին եւ յոյսը դնել Դաշնակիցների յաղթութեան վրայ. գ. դէմ լինել հարեւաններին եւ Դաշնակիցներին եւ յենուել Մոսկուայում ձեւաւորուած վարչամեքենայի, այսինքն՝ բոլշեւիկների եւ Կովկասում գործող նրանց բեկորների վրայ: Ի հարկէ, հենց Ռուբէնի վկայութեամբ այս ուղղութիւններից եւ ոչ մէկը միահամուռ չորդեգրուեցին, այլ՝ ղեկավարութիւնը փորձեց օգտուել բոլոր կարելիութիւններից[16]: Նկատի ունենանք նաեւ, որ այդ ժամանակ պարզ էր վրացի ղեկավարութեան դիրքորոշումը, այն է՝ բախտ չկապել դատապարտուած Հայաստանին եւ մօտենալ թուրքերին ու գերմանացիներին. իսկ թաթարները բնականաբար միանգամայն ուղղուած էին դէպի թուրքերը եւ նրանց քաջալերանքով անդադար ոտնձգութիւններ էին անում հայերի դէմ ու աւելի ամուր էին մնում հայկական հողերի վրայ:

Յամենայնդէպս, մի բան պարզ էր այլեւս. Թրքահայաստանն ու Թուրքիայում մնացած հայկական հողերը որեւէ կարեւորութիւն չունէին Բոլշեւիկ Ռուսաստանի վարած կովկասեան քաղաքականութեան մէջ: Այս անտարբերութիւնից օգտուելով, թուրք բանակը գրաւելով Էրզրումը եւ ճեղքելով Վանի, Խնուսի եւ Ալաշկերտի պաշտպանութիւնները՝ դէպի Կովկաս էր առաջանում՝ Բրեստ-Լիտովսկի իր բաժինը ստանալու:[17] Թուրքերը այլեւս կարիք չէին զգում Կովկասի իշխանութեան հետ կնքուած զինադադարին յաջորդող հաշտութեան բանակցութիւններ սկսելու քանի

---

[15] Նազարեանց Լիպարիտ, Հայ Յեղափոխական Դաշնակցութեան եւ Խորհրդային իշխանութեան միջեւ համաձայնութեան փորձեր, տե՛ս «Դրօշակ», թիւ 8-9, 1928, Փարիզ, էջ 232:

[16] Ռուբէն, *Հայ յեղափոխականի մը յիշատակները*, Է հատոր, Լոս Անջելըս, «Հորիզոն» տպարան, 1952, էջ, 130-139:

[17] Hovannisian Richard G., *Armenia on the Road to Independence*, էջ 137: Ինչպէս Րիչըրդ Յովհաննիսեանն է բնութագրում, Էրզրումի ճակատամարտը Արեւմտահայաստանի համար տարուած

արդէն կար Բրեստ-Լիտովսկի թրքամէտ համաձայնագիրը: Իսկ Կովկասի խորհրդարան՝ Սէյմում, հակառակ Նոյ Ռամիշվիլիի արտասանած ճառի, ուր նա ջատագովում էր հայ ժողովրդի իրաւունքները եւ յայտարարում, թէ «Տաճկահայկական հարցի լուծումով … ոչ նուազ չափով շահագրգռուած են Անդրկովկասի ժողովուրդները»[18], ո՛չ վրացի եւ ոչ էլ թաթար ներկայացուցիչները հետաքրքրութիւն ցոյց չէին տալիս թուրք բանակին դէմ դնելու եւ հայկական նոր կոտորածների առջեւն առնելու:

Ցեղասպանութիւնը շարունակւում էր: Մէկ անգամ էլ գաղթական դարձած արեւմտահայութիւնը սարսափահար դէպի հիւսիսային Կովկաս էր փախչում: Խուճապի էր մատնուել կովկասեան բանակը, յոգնած զինուորները փախչում էին: Թաթարները թիկունքում խլրտումներ էին կատարում՝ զինուորական դիմադրութիւնը ձախողեցնելու, արգիլում էին պարէնի մուտքը Երեւան եւ զինուորների անցումը դէպի ճակատ: Թաթարների այս խլրտումները Երեւան էին հասել. եւ եթէ չլինէր Արամ Մանուկեանի եւ Անդրկովկասի Կոմիսարիատի կողմից նշանակուած հայկական զօրքերի կոմիսար՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայեան) քաղաքականութիւնը, Երեւանն էլ կուլ կը գնար: Այս իրավիճակին դէմ դնելու համար Հայոց Ազգային Խորհուրդը բացի ռազմական դիմադրութիւնից բանակցութիւններ էր վարում մի կողմից թուրքերի հետ – Արշակ Ջամալեանը Երզնկայում թուրք ղեկավարների հետ տեսակցելով փորձում էր հայ գաղթականների վերադարձը ապահովել – միւս կողմից՝ Գերմանիոյ արտաքին գործոց նախարարութեան հետ – դարձեալ Արշակ Ջամալեան, Գեւորգ Մելիք-Ղարագեօզեանի եւ Լիպարիտ Նազարեանցի հետ: Իսկ յետագայում, երբ թուրք բանակը Ղարսն ու Արդահանը գրաւած շարունակում էր առաջանալ, Համօ Օհանջանեանը եւ Արշակ Ջամալեանը Բեռլինում փորձում էին համոզել գերմանացիներին միջամտելու եւ պարտադրելու թուրքերին Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը յարգել: Յարաբերութիւնները սերտ էին նաեւ Կովկասի հայ բոլշեւիկների հետ, մանաւանդ՝ անձնական գետնի վրայ – Սարգիս Խանոյեան, Դանուշ Շահվերդեան, Սարգիս Կասեան – յոյս ունենալով, որ նրանք հայկական շահերի օգտին կը բարեխօսեն Մոսկուայի ղեկավարութեան մօտ[19]: Իսկ ի՞նչ էր Մոսկուայի հակադարձը: Գրիգորի Չիչերինն ու նրա օգնական հայազգի Լեւոն Կարախանը Ապրիլ 13-ին Թիֆլիսի գերմանական հիւպատոսին յղած հեռագրով դիմում էին Գերմանիային ազդեցութիւն բանեցնելու Թուրքիոյ վրայ՝ դադարեցնելու համար հայ ժողովրդի դէմ սկսած նոր կոտորածը[20]:

Դէպքերը գահավէժ ընթացք էին ստացել: Թուրքերի հետ պատերազմը շարունակելու կամ Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը լիովին ընդունելու եւ մանա-

---

վերջին կռիւն էր, որով թուրքերը վերստին տիրանում էին ռուսների գրաւած հայկական վեց վիլայեթներին:

[18] Սէյմի այս նիստի արձանագրութեան թարգմանութիւնը տե՛ս ՀՀՊԿՊԱ ֆոնտ 222, ցուցակ 1, գործ 118:

[19] 1918, Մարտ 12-ին Ռուսաստանի մայրաքաղաքը Պետերբուրգից Մոսկուա էր փոխադրուել. իսկ 1918-ի Փետրուարին Ռուսաստանը նոր տոմարին էր անցել (Յուլեան օրացոյցից Գրիգորեան օրացոյց):

[20] «Հոկտեմբերեան», փաստատուղթ թիւ 144, էջ 211-212: Նաեւ՝ Հ.Յ.Դ. Արխիւ, Բոստոն, Մաս Դ., թղթածրար թիւ 1406, փաստաթուղթ թիւ 170:

ւանդ Բաթումը թուրքերի տիրապետութեան տակ թողնելու հարցերը մեծ հակամարտութիւններ էին առաջացրել Սէյմում: Այս պայմաններում, Սէյմի Ապրիլ 22-ի նիստում որոշուեց ընդունել Թուրքիոյ առաջարկը՝ Անդրկովկասը անկախ յայտարարել եւ բանակցութիւն սկսել թուրքերի հետ: Այստեղ յատկանշական է թաթար ներկայացուցիչ Ռասուլզադէի (Մեհմեդ Ամին) հետապնդած նպատակների դրսեւորումը: Սէյմի Ապրիլ 26-ի նիստին նա առաջարկում էր Դաղստանը եւս միացնել անկախ Անդրկովկասի տարածքին, այդպիսով՝ բոլշեւիկեան լծից ազատագրելու մահմեդականներին: Մեծն Թուրանի գաղափարը իրագործւում էր քայլ առ քայլ[21]: Մինչ կազմաւորւում էր Կովկասեան նորանկախ պետութիւնը, Չխենկելին անորոշ իրավիճակից օգտուելով այդ պետութեան անունից յայտարարում էր թուրքերին, որ թուրքերի պայմանները ընդունուած են եւ հրամայում էր զինուորական գործողութիւնները դադարեցնել: Չխենկելիի միահեծան եւ թրքամէտ գործունէութիւնը Կարսի անկման պատճառ դարձաւ: Կարսում տեղակայուած Զօր. Նազարբէկեանը յետագայում ցաւ էր յայտնում կամքից անկախ կառավարութեան հրամանը կատարած լինելու համար[22]:

Ի վերջոյ, Մայիս 11-ին սկսած Բաթումի հաշտութեան բանակցութիւններին, ուր հայութեան կողմից մասնակցում էին Յովհաննէս Քաջազնունին եւ Ալեքսանդր Խատիսեանը (նաեւ՝ Սիմոն Վրացեան եւ Մ. Բունեաթեան որպէս խորհրդականներ), թուրքերը Կարսից, Արդահանից եւ Բաթումից բացի արդէն պահանջում էին Ախալքալաքը, Ախալցխան, Սուրմալուն եւ Ալեքսանդրապոլի ու Էջմիածնի մի մասը: Բանակցութիւնները ձախող ընթացք էին ստացել, իսկ թուրք բանակը դէպի Երեւան էր շարժւում: Յստակ էր արդէն վրացիների թեքումը դէպի գերմանացիները եւ նրանց հետ տարած գաղտնի բանակցութիւնները: Անխուսափելի էր Սէյմի ցրումը, որին հետեւեց գերմանացիների հովանաւորութիւնը ստացած Վրաստանի անկախութեան յայտարարութիւնը: Ահա այն իրավիճակը, որի լոյսի տակ հայ ղեկավարութիւնը պարտադրուած էր անկախ Հայաստան յայտարարել եւ Բաթում շտապել թուրքերի արդէն հայրենակուլ վտանգին դիմակայելու համար: Դրան նախորդող օրերի Բաշ Ապարանի, Ղարաքիլիսէի եւ Սարդարապատի հայկական սխրանքները բանակցութեան սեղանին էին բերել թուրքերին[23]: Բայց թուրքերի Բաքու հասնելու ծրագիրը դեռ հեռանկարում էր:

---

21 Սէյմի Ապրիլ 26-ի նիստի արձանագրութիւնները տե՛ս Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնտ 222, ցուցակ 1, գործ 197:

22 «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 113:

23 Բաթումի համաձայնագիրը ստորագրուեց Յունիս 4-ին: Բանակցութիւնների մանրամասնութիւնները տե՛ս Ալեքսանդր Խատիսեան, *Հայաստանի Հանրապետութեան ծագումն ու զարգացումը*, ք. Հրատարակութիւն, Բէյրութ: Համազգայինի տպարան, 1968, էջ 85-94. իսկ համաձայնագրի եւ դրա երեք յաւելուածների բովանդակութիւնը՝ էջ 154-56: Համաձայնագրի պատճէնը ֆրանսերէնով, տե՛ս Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնտ 200, ցուցակ 1, գործ 12, էջ 2-13: Կովկասի եւ Թուրքիայի միջեւ առկախ մնացած հարցերը պիտի լուծուէին Պոլսում: Այդու՝ մինչեւ Նոյեմբեր ամիսը Ալեքսանդր Խատիսեանը, Աւետիս Ահարոնեանը եւ Միքայէլ Պապաջանեանը Բաթումի համաձայնագիրը բարեփոխելու համար ապարդիւն ջանքեր էին ի գործ դնում:

Հայաստանի անկախացումով որոշ չափով կասեցուեց կոտորածների յաճախանքը, ի հարկէ, եթէ հաշուի չառնենք հայկական հողին կառչած թաթարների ու թուրքերի շարունակական խլրտումներն ու ահաբեկչութիւնները: Հայերը աւելի մեծ վտանգի տակ էին մուսաւաթականների ձեւակերպած «Ազրբէյջան» կոչուած հանրապետութիւնում, ուր ապրում էին ցրուած: Թաթարներից կազմուած այս նորաստեղծ կուսակցութեան բուն նպատակը Ազրբէյջանը օտարներից մաքրելն էր: Սա թաթարների համար գրաւիչ գաղափարախօսութիւն էր, որ ենթադրում էր մաքրագործումներ եւ ջարդ եւ որ Մուսաւաթ կուսակցութեան շարքերը լցրեց: Մուսաւաթական հրահանգների շարքում էր նաեւ յարձակում ճակատից վերադարձող զինուորների վրայ, սպանութիւն եւ զէնքերի իւրացում:

Դէպի Բաքուի աշխատանքային կոմունայի ստեղծումը

Իւրայատուկ իրավիճակ ունէր Բաքուն: Անդրկովկասի այս միակ ճարտարարուեստականացած քաղաքում, ցարական կայսրութեան փլուզումից յետոյ, տիրում էր բանուորա-զինուորա-նաւաստիների խորհուրդը՝ Բոլշեւիկ փոքրամասնութեամբ: Այդ իրողութիւնն է արտացոլում 1918-ի Յունուար 1-ին գումարուած Պատգամաւորների Խորհրդի մօտաւոր պատկերը՝ 300 պատգամաւորներից 60-ը միայն բոլշեւիկներ, 50-ը ձախ սոցիալիստ-յեղափոխականներ, 45-ը աջ սոցիալիստ-յեղափոխականներ, 55-ը դաշնակցականներ, 52-ը մուսաւաթականներ եւ ուրիշներ[24]: 1917-ի վերջերից Բաքւում գործում էր նաեւ հայ Ազգային Խորհուրդը՝ Թիֆլիսի մարմնին ենթակայ: Կազմի անդամներն էին՝ Աբրահամ Գիւլխանդանեան, Խանասորի Վարդան, Կ. Պարոնակեան, որին փոխարինեց Սարգիս Արարատեանը, Լեւոն Աթարբէկեան, Հայկ Տէր-Միքայէլեան, Ն. Տէր-Ղազարեան: Հրաւիրուեցին կազմին մասնակցելու Ռոստոմը, Յովհաննէս Քաջազնունին եւ բժիշկ Իսախանեանը: Խորհրդակցական ձայնով մասնակցում էին Զաբել Եսայեանը եւ Ռուբէն Քաջբերունին՝ որպէս արեւմտահայերի ներկայացուցիչներ: Կազմի համար որպէս քարտուղար աշխատում էր Ռուբէն Դարբինեանը՝ այդ ժամանակ՝ Ա. Չիլինգարեան[25]: Ռոստոմը Բաքու էր եկել բոլշեւիկեան յեղափոխութեան առաջացրած շփոթի մէջ ռուս բանակի հայ սպաներին եւ զինուորներին ի մի հաւաքելու եւ Ղարաբաղի ու Երեւանի ճամբով ռազմաճակատ ուղարկելու[26]: Բայց զինուած թաթարների յաճախակի յարձակումները խոչընդոտեցին ծրագիրը. նրանք նոյնիսկ երկաթուղին հսկողութեան տակ առնելով, արգիլեցին զինուորների փոխադրութիւնը: Այս

---

[24] Տե՛ս Սերգէյ Մելիք-Եօլչեան, «Բագուի հերոսամարտը», «Հայրենիք» ամսագիր. Գ. Տարի, թիւ 7, 1925: Հեղինակը, որպէս Հ.Յ.Դ. ներկայացուցիչ, եղել է անդամ Բաքուի Խորհրդի եւ նրանից բխած Գործադիր Մարմնի, որ ընտրուած էր հինգ մեծ կուսակցութիւնների ներկայացուցիչներից: Բաքուի Խորհրդի մասին այլ թուեր է ներկայացնում Ռանըլդ Սիւնին *The Baku Commune, 1917-1918* աշխատութեան մէջ: Նա նշում է երկու աղբիւր՝ բոլշեւիկների թիւը 48-ը 200-ի վրայ, կամ 51-ը 190-ի վրայ:

[25] «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 157: Կազմը ներկայացնում էր Դաշնակցութիւն, Ժողովրդական, Սոցիալիստ-յեղափոխական եւ Սոցիալիստ-դեմոկրատ Մենշեւիկ կուսակցութիւնները: Տե՛ս նաեւ «Բագուի հերոսամարտը», էջ 115:

[26] «Ռոստոմ» (Բէյրութ, Հրատ. Հ.Յ.Դ. Համազգայինի, «Վահէ Սեթեան» տպարան, 1979), էջ 208:

բանակայինները յետագային միացան Ռոստոմի նախաձեռնած զօրաշարժին՝ Բաքուի հայ բնակչութեանը թուրք բանակի դէմ պաշտպանելու:

Բնական է, որ Բաքուի տարազան բնակչութեան մէջ կարող էին անհամաձայնութիւններ եւ բախումներ առաջանալ, բայց թէ՛ Բաքուի Խորհուրդի եւ թէ նրա գործադիր մարմնի մէջ կար համագործակցութիւն եւ դա՝ մեծաւ մասամբ բոլշեւիկ ղեկավար՝ Պրոկոֆի (Ալեօշա) Ձափարիձէի տարած համերաշխ գործունէութեան քաղաքականութեան շնորհիւ:

Բաքուի վարչական այս դրուածքը խախտուեց երբ Ստեփան Շահումեանը, որպէս Բոլշեւիկ Ռուսաստանի ներկայացուցիչ եւ Կովկասի Յատուկ Կոմիսար, 1918-ի Փետրուարի կէսերին Բաքու հասաւ: Շահումեանի ներկայութեամբ բնականաբար բարձրացաւ բոլշեւիկեան ազդեցութիւնը Բաքուի Խորհրդի մէջ:

Դաշնակցութիւն-Բոլշեւիկ համագործակցութիւնը յամենայնդէպս շարունակուեց: Դաշնակցութեան նպատակը՝ թուրքական վտանգի դէմ հայ բնակչութեան պաշտպանելն էր. իսկ Շահումեանի տեսանկիւնից դատելով, Դաշնակցութիւնը զինուորական ուժ ունէր, որին ինքը կարիք ունէր: Խորհրդահայ պատմաբան՝ Լենդրուշ Խուրշուդեանը Ասկանազ Մռաւեանին յղում կատարելով հաստատում է թէ «երբ 1918 թուականին Բաքուն կռւում էր թուրքերի դէմ, եւ հիւսիսային Կովկասում ստեղծւում էին դաշնակցական կոմիտէներ, Բաքուի համար կամաւորներ հաւաքագրելու նպատակով, ինքը՝ Մռաւեանը ընկ. Շահումեանից հրահանգ է ստացել աջակցել այդ դաշնակցական կազմակերպութիւններին՝ նրանց Բաքուի պաշտպանութեան գործում օգտագործելու համար»[27]: Սա ի հարկէ Շահումեանի համար գործնական օգտակարութեան բնոյթ էր կրում, որ հակասում էր իր սկզբունքներին եւ անդադար կոչերին, այն է՝ սովետների եւ ոչ ազգային կառոյցների շուրջ համախմբուել: Նման մի կոչում նա ցաւ է յայտնում թէ, «… ռեւոլիւցիոն սովետների փոխարէն մենք ունենք ռէակցիոն բուրժուական կամ կալուածատիրական ազգային խորհուրդներ [ընդգծումը բնագրից], որոնք ազգային կառավարութիւնների դեր են խաղում: Ինտերնացիոնալ սովետական կարմիր գուառդիայի փոխարէն մենք ունենք ռէակցիոն տարրերի կողմից ղեկավարուող ազգային գնդեր»[28]: Այդ սկզբունքային նկատառումը ժամանակի եւ իրավիճակի թելադրանքով նա պիտի մի կողմ դնէր:

Բաքուի հայ բնակչութեան ինքնապաշտպանութեան համար 1918-ի Մարտ 5-ին կազմուեց գերագոյն զինուորական մարմին: Կազմին մասնակցում էին հայ սպաներ՝ գնդ. Բախտամեանը, գնդ. Ղազարեանը եւ Խանասորի Վարդանը: Հայերի այս զօրաշարժը մեծ դժգոհութիւն առաջացրեց Բաքուի Գործադիր Կոմիտէի անդամ մուսաւաթականների մէջ: Հայ գումարտակների զօրահանդէսը աւելի գրգռեց նրանց թշնամանքը: Ռասուլզադէի բորոքը, ուր նա դատապարտում էր Շահումեանին՝ հայերի կողմը բռնելու եւ ազգային հակումներ ցոյց տալու համար,

---

[27] Լ. Խուրշուդեան, *Սովետական Ռուսաստանը եւ Հայկական Հարցը*, Երեւան: Հայաստան հրատարակչութիւն, 1977, էջ 128:

[28] Շահումեան, *«Երկեր»*, էջ 66:

հրատարակուեց կենտրոնի պաշտօնական օրգան՝ «Իզվեստիա» թերթում: Շահումեանը ինքնարդարացման նպատակով խոստացաւ ցրել հայկական զօրամասերը ու նոյնիսկ Ազգային Խորհուրդը ու բացատրեց, թէ հայ բոլշեւիկները ի սէր աշխատաւոր մասսաների այդ ազգային միաւորումների դէմ են պայքարում ամբողջ Կովկասում[29]: Բայց այդ օրերին, մուսաւաթականները արդէն հետաքրքրութիւն չունէին Գործադիր Կոմիտէի մէջ մնալու եւ աստիճանաբար հեռացան՝ իրենց փան-թուրանական նպատակները իրագործելու:

1918-ի Մարտ 18-ին թաթարները, Մուսաւաթի գլխաւորութեամբ Բաքուի Բոլշեւիկ իշխանութեան դէմ ապստամբութեան դուրս եկան եւ շուտով յարձակումները դէպի Բաքուի հայ բնակչութիւնը ուղղուեցին: Համազասպի հայկական ջոկատը պաշտպանութեան դիմեց. միայն հայ զօրամասերի ուժին չյենուելու համար, Շահումեանը նաւատորմի մի քանի բոլշեւիկ նաւերի ուժին դիմելով «Յեղափոխական Պաշտպանութեան Կոմիտէ» կազմեց՝ իր, Ջափարիձէի եւ Գրիգոր Կորգանովի (Ղորղանեան) ղեկավարութեամբ: Մի քանի օրում հնարաւոր դարձաւ թաթարներին յետ մղել:

Ապրիլ 13-ին Սովնարկոմին գրած մի երկար զեկոյցում, Շահումեանը ընդունում էր, որ հայկական զօրամասերը մեծ օգնութիւն էին Բաքուի պաշտպանութեան մէջ, բայց «Դաշնակցութեան պարտիային, թէեւ նա մեզ առայժմ պաշտպանում էլ է ամէն բանում, առայժմ ոչինչ մի խոստացէք եւ ոչինչ մի տուէք: Նրանց ուժեղացնել այլեւս պէտք չէ»[30]: Շահումեանի այս կողմնորոշումը ամբողջովին համընկնում էր Մոսկուայում կազմուած Հայկական Գործերի Կոմիսարիատի հայ բոլշեւիկ ղեկավարների քաղաքականութեանը, որ յստակ հակազգային, հակադաշնակցական ուղղութիւն ունէր, դէմ էր Կովկասի ազգային բաժանումներին եւ պիտի թշնամական կեցուածք ցուցաբերէր անկախ Հայաստանի գաղափարին եւ գործէր նրա գոյութեան դէմ: Հայաստանի անկախութիւնից յետոյ, նոյն ոգով, Սովետների հինգերորդ համագումարը, 1918 Յուլիսին կազմուած, որոշում է կայացնում «դաշնակների ամէն տեսակ գործունէութիւնը դիտել որպէս դաւաճանութիւն»[31]: Այս բոլորով հանդերձ, Շահումեանը մեծ համարում ունէր Ռոստոմի նկատմամբ, որի դերը Բաքուի իրարու դէմ ելած խմբակցութիւնների միջեւ միասնութիւն ստեղծելու մէջ անժխտելի էր:

Բաքուի յաջող պաշտպանութիւնից ոգեւորուած, Շահումեանը ձգտում էր պայքարել «մուսուլմանական նացիոնալիստների» եւ «հայ նացիոնալիստների քաղաքականութեան դէմ» եւ ամբողջ Կովկասում խորհրդային կարգեր հաստատել: Այդ նպատակի իրագործման ճանապարհին, Ապրիլ 8-ին լուծարուած էր յայտարարել բոլոր ազգային խորհուրդները, իսկ ազգային զօրագնդերը պիտի լուծարուէին կամ յանձնուէին Ռազմա-Յեղափոխական Կոմիտէին: Հրամանը կատարուել էր:

---

[29] Նոյն տեղում, էջ 100-101:

[30] Նոյն տեղում, էջ 143-147:

[31] Գաբրիէլ Լազեան, *Հայաստան եւ Հայ Դատը*, վերահրատարակութիւն, Թեհրան: Արմէն հրատարակչական, 1985), էջ 196: Մէջբերումը կատարուած է Վ. Ի. Լենինի «Երկեր», հատոր 35-ի էջ 377-ից:

Համազասպի կազմակերպած հայկական զօրամասերը Կարմիր Բանակի մէջ էին առնուել: Այսպիսով, Բաքուում տիրում էր բոլշեւիկեան իշխանութիւն եւ ղեկավարւում Բաքուի Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետի միջոցով, որին նախագահում էր Շահումեանը: Բաքուն «աշխատանքային կոմունա» էր դարձել:

Այնուամենայնիւ, Բաքուում շարունակւում էին թաթարների խլրտումներն ու յարձակումները հայ բնակչութեան վրայ: Տարածուել էր օսմանեան բանակի առաջխաղացման լուրը եւ թաթարները ոգեւորուած այս անգամ թուրքերի օգնութեան էին սպասում: Բաքուի բոլշեւիկ իշխանութիւնը մեծ բանակ էր կազմակերպում օսմանեան բանակին դէմ դնելու համար, որից յետոյ պիտի անցնէր Գանձակ եւ Թիֆլիս՝ խորհրդային կարգեր տարածելու ամբողջ Անդրկովկասում:

Մայիսի կէսերին Բաքուում կազմակերպուած բանակը Ջօր. Յակոբ Բագրատունիի ղեկավարութեամբ թաթարներին սանձելով շարժւում է դէպի Գանձակ, ուր մուսաւաթականների ուժն ու ազդեցութիւնն էր կենտրոնացած: Շահումեանը իր նպատակն էր հետապնդում, իսկ հայկական գումարտակը գնում էր թուրքերից վրէժ լուծելու եւ Թիֆլիսի վրայով Հայաստանին օգնութեան հասնելու:

Բայց դէպքերը Բաքուից անդին տարբեր ընթացք էին ստանում: Շահումեանը դժգոհ էր: Յունիս 23-ին Լենինին յղած նամակում գրում է, «Մեր դրութիւնը միջազգային տեսակէտից իսկապէս սոսկալի է: Անկախ Վրաստան, անկախ Ազրբէյջան, որպէս թէ անկախ Հայաստան»[32]:

Յունիս 5-ին սկսել էր Բաքուի բանակի հակա-յարձակողական գործողութիւնը թուրք-ազրբէյջանական ուժերի դէմ: Բաքու էր հասել նաեւ Լազար Բիչերախովը իր զօրամասով եւ Բաքուի պաշտպանութեան պետ էր նշանակուել: Բիչերախովի գալը մեծ ոգեւորութիւն էր ստեղծել. բայց թուրք ռազմական գործողութիւնները ուժեղ էին:

Ցեգնանքն այտեղ է, որ միեւնոյն ժամանակ երբ Շահումեանը Թուրքիայից սպառնացող վտանգի մասին անդադար զեկոյցներ էր յղում Մոսկուա եւ թուրք-գերմանական համաձայնութիւնը Կովկասի խորհրդային իշխանութեան ամենամեծ թշնամին էր համարում, երբ Բաքուի պրոլետարիատի անունից երդւում էր ո՛չ մի կաթիլ նաւթ չտալ թուրքերին, Լենինը թուրքերին բարեկամութեան ձեռք մեկնած համաձայնութիւններ էր կնքում եւ գերմանացիներին Բաքուի նաւթից խոստանում: Նա լուր է ուղարկում Շահումեանին, որ գերմանացիները Բեռլինում Ռուսաստանը ներկայացնող Ադոլֆ Եօֆֆէին խոստացել են արգիլել թուրքերի յարձակումը Բաքուի վրայ եթէ նաւթ տրուի իրենց[33]: Եւ իրօք, Մայիս 31-ին Եօֆֆէն բողոքել էր Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը խախտելու եւ Անդրկովկասեան երկաթուղու անօրինական օգտագործման կապակցութեամբ: Իրականութեան մէջ այդ գնացքներով թուրք բանակն էր դէպի Բաքու փոխադրւում[34]: Ըստ ռուս-գերմանական գաղտնի համաձայնութեան, Գերմանիան ընդունում էր Ռուսաստանի իշխանու-

---

32 Շահումեան, *«Երկեր»*, էջ 324:

33 Նոյն տեղում, էջ 143-147:
«Հայաստան և Հայ Դատը», էջ 196:

34 Hovannisian Richard G., *Armenia on the Road to Independence*, էջ 217-18:

թիւնը հարաւային եւ արեւելեան Կովկասում եթէ իրեն տրուէր Վրաստանի հովանաւորութիւնը եւ նաւթ Բաքուից: Բոլշեւիկ Ռուսաստանը չէր դադարել Հայաստան, Ազրբէյջան, Վրաստան հանրապետութիւնների բաժանուած Կովկասը իր ներքին գործը համարելուց: Այդ ծիրի մէջ Ստալինը Շահումեանին յղած Օգոստոս 8 թուակիր նամակում իր եւ Լենինի կողմից յայտնում էր, թէ պիտի ստիպի Գերմանիային ընդունել այդ իրողութիւնը եւ եթէ Ռուսաստանը պարտաւոր լինի Վրաստանը զիջելու, ապա՝ միւս երկուսը չի զիջի[35]:

Չնայած Լենինի հաւաստիացումներին թուրքական յարձակումները աւելի էին ուժգնացել: Այս անգամ, Էնվերի եղբայր՝ Նուրի Փաշան հայատեաց մոլուցքով դէպի Բաքու՝ տեղի թաթարներին եւ Խալիլ Փաշայի հրամանատարութեան տակ կռուող ու Բաքուի դռներին մօտեցած թուրք բանակին օգնութեան էր շտապում: Վտանգաւոր իրավիճակը եւ անհաւասար կռուի հեռանկարը տեսնելով, Բիչերախովը իր զօրամասը առած Յուլիս 26-ին դիրքերը թողեց ու հեռացաւ:

Բաքուի պաշտպանութիւնը միայն ներքին ուժերով հնարաւոր չէր: Շահումեանը դիմել էր Մոսկուային ռազմական օժանդակութիւն ուղարկել: Կարելիութիւններից մէկն էլ անգլիացիներին դիմելն էր, որին դէմ էր Շահումեանը: Նրա կարծիքով դա նշանակում էր հրաժարուել Ռուսաստանի, Բաքուի եւ Անդրկովկասի անկախութիւնից[36]: Բացի այդ, նա կասկածում էր, որ անգլիացիները մեծ ուժ կը տրամադրեն եւ շահագրգռուած կլինեն կռուել Անդրկովկասում խորհրդային իշխանութիւն հաստատելու համար[37]:

Բաքուի Սովետի Յուլիս 25-ի ընդլայնուած արտակարգ նիստում հարց բարձրացուեց անգլիացիների օգնութեանը դիմելու մասին: Գերակշռող էր այն կարծիքը, թէ անգլիացիները պիտի հրաւիրուեն Բաքուի պաշտպանութեանը օժանդակելու: Այդ պայմաններում Բաքուի իշխանութիւնը պիտի հրաժարուէր Կենտրոնական Սովետական իշխանութիւնը ճանաչելուց եւ կոալիցիոն կառավարութիւն պիտի կազմուէր: Շահումեանը չկարողանալով կարծիքները իր կողմ թեքել, զայրոյթով ներկայացրեց Կոմիսարիատի հրաժարականը: Նրա կարծիքով, Դաշնակցութիւնը դաւաճանել էր իրեն եւ իր քուէով նժարը բոլշեւիկ իշխանութեան դէմ էր թեքել[38]: Իսկ Մոսկուայի խոստացած զօրքը ուշանում էր: Ըստ Գաբրիէլ Լազեանի, Շահումեանը Յուլիս 29-ին Լենինից նամակ էր ստացել ուր նա գրում էր, «զօրքեր ուղարկելու նկատմամբ միջոցներ ձեռք կառնենք, բայց հաստատապէս խոստանալ չենք կարող»[39]:

Յուլիս 30-ին Շահումեանը Բանուորա-գիւղացիական-նաւաստիների Խորհրդի արտակարգ նիստ է հրաւիրում Ժողկոմսովետի հրաժարման մասին բացատրութիւն տալու համար: Ըստ Սերգէյ Մելիք-Եօլչեանի, քաղաքում տիրող խուճապի պատճառով, 300 անդամներից ներկայ են լինում 70-80 հոգի միայն: Այդ նիստում

---

35 «Հայաստանի Հանրապետութիւն», էջ 159:

36 Շահումեան, «Երկեր», էջ 360:

37 Նոյն տեղում, էջ 369:

38 Նոյն տեղում, էջ 387-90:

39 *«Հայաստան եւ Հայ Դատը»*, էջ 196:

Շահումեանը ներկայացնելով իրավիճակը, դրա պատասխանատուութիւնը բարդում է դաշնակցականների վրայ եւ նրանց դաւաճան որակում[40]: Իսկ ժողովրդին բացատրութիւն տալու համար, յայտարարում է, թէ քանի որ քաղաքի յանձնումը անխուսափելի է, «Չցանկանալով խանգարել բնակչութեանը՝ օգտագործել վերջին միջոցը՝ յաղթողի գթասրտութեան անձնատուր լինելու ցանկութիւնը, Ժողովրդական Կոմիսարների Սովետը որոշեց հրաժարուել»[41]: «Հայրենիք» ամսագրի իր յօդուածում Մելիք-Եօլչեանը յիշում է իր բողոքը Շահումեանին՝ Բաքուի հայ բնակչութեան սպառնացող վտանգին ի տես նրա հրաժարուելու եւ հեռանալու կապակցութեամբ: Շահումեանը պատասխանում է, «Մենք կատարում ենք համաշխարհային յեղափոխութիւն, որի ժամանակ ժողովուրդներ ու ազգեր կարող են ոչնչանալ: Ի՞նչ ցաւ, եթէ սոցիալիզմը իրագործելու համար անգամ հայ ազգը զոհուի»: Նոյնանման արտայայտութիւն է վկայագրում Գրիգոր Ամիրեանը: Նրա ասութեամբ, Սեպուհի եւ Մուրադի հետ հանդիպման ընթացքում, Շահումեանը նորից անգլիացիներին հրաւիրելու դէմ է խօսել՝ տրամաբանելով, որ եթէ անգլիացիները մտնեն այլեւս չեն հեռանայ Բաքուից, իսկ թուրքերին ռուսները կարող են դիւրութեամբ հեռացնել: Իսկ երբ նրան հարց են տուել, թէ հապա ի՞նչ կլինի հայերի վիճակը եթէ թուրք բանակը Բաքու մտնի, Շահումեանը պատասխանել է, «Համաշխարհային յեղափոխութեան յաղթանակի համար ի՞նչ նշանակութիւն ունի հայ ժողովրդի գոյութիւնը»[42]: Յիշենք որ յայտնի ֆիդայիներ՝ Սեպուհը եւ Մուրադը Վոլգայի ափերից Բաքու էին եկել յատկապէս հայ բնակչութեան պաշտպանութեանը մասնակցելու:

Անհաւատալի է լենինեան քաղաքականութեան զոհ, այս մոլեռանդ բոլշեւիկի վարած քաղաքականութիւնը եւ որքան դիպուկ Ռուբէն Խուրշուդեանի դիտարկումը՝ «Հայ բոլշեւիկները կուրօրէն հետեւեցին լենինեան քաղաքականութեանը եւ օբիեքտիւօրէն ուղի հարթեցին սեփական ժողովրդի կործանման համար»[43]:

Անելանելի իրավիճակում որոշւում է քաղաքը յանձնել արդէն 15 մղոնից սպառնացող Նուրի Փաշայի զօրքին: Ժողկոմսովետը հրաժարուելով իր լիազօրութիւններից, գոյքեր, ռազմամթերք, զինուորական հագուստեղէն, բանկային հարստութիւն եւ այլն նաւերի վրայ բարձած հեռանում է քաղաքից: Նոյն գիշեր, Դաշնակցութեան Կենտրոնական Կոմիտէի ժողովը լուր առնելով, որ Պարսկաստանում տեղակայուած Լայընըլ Դանսթըրվիլի զօրքը պատրաստ է օգնութեան գալու, որոշում է քաղաքը չյանձնել եւ շարունակել պաշտպանութիւնը: Միեւնոյն ժամանակ Կասպից Ծովի ռազմական նաւատորմի կենտրոնական կոմիտէն Բաքւում մնացած նաւատորմի մասնակցութեամբ ստեղծւում է «Դիկտատուրա Կասպիան Նաւատորմի» (Ցենտրոկասպիայի դիկտատուրա): Կազմին մասնակցում են հայ ներկա-

---

[40] Մելիք-Եօլչեան, *Բագուի Հերոսամարտը*, «Հայրենիք » ամսագիր, գ. Տարի, թիւ 9, Յուլիս, 1925:

[41] Շահումեան, *«Երկեր»*, էջ 397:

[42] Տե՛ս Գրիգոր Ամիրեանի յօդուածը *«Ռոսկում»* հատորում, էջ 389:

[43] Տե՛ս Ռուբէն Խուրշուդեանի «Եղեռնը եւ Բոլշեւիզմը» յօդուածը «Հայոց Ցեղասպանութիւն, Պատճառներ եւ դասեր» հատորում՝ «Անլռելի Զանգակատուն» Մատենաշար (Երեւան, հրատարակութիւն Ազգային Հարցի եւ Գենոցիդի Ուսումնասիրութեան Կենտրոնի, 1995), էջ 21-35:

յացուցիչներ՝ Ալեքսանդր Առաքելեան, Սերգէյ Մելիք-Եօլչեան, Աւետիս Օհանջանեան, յետոյ՝ Ռոստոմ[44]:

Բաքուն պաշտպանելու մի վերջին ճիգով, բանակը եւ հայկական զօրամասերը դէմ են դնում Նուրի Փաշայի յարձակմանը: Այդ կռւում զոհւում են մեծ թուով հայ մարտիկներ: Դրանց մէջ էր նաեւ Մուրադը (Սեբաստացի): Յուլիս 31-ին սկսած կռուին Օգոստոս 5-ին գալիս է միանալու անգլիացի Ստոքսը իր 40 զօրականներով՝ զարմանք եւ յուսախաբութիւն պատճառելով ղեկավարութեանը: Յետոյ հասնում են մի երկու այլ զօրամասեր, ընդհանուր 1500-2000 զինուոր: Դանստըրվիլի խոստացած ուժերը Բաքու չեն հասնում: Միջագետքի անգլիական ուժերի ընդհանուր հրամանատար զօր. Մարշըլը դէմ էր Բաքուի գործողութեանը[45]: Իսկ նոյն օրերին, Օգոստոս 26-ին, Բաքւում հրատարակուել էր Ռուսաստանի ժողովուրդներին ուղղուած Անգլիայի արտաքին գործոց նախարար Արթըր Բալֆուրի կոչը, ուր նա պաշտպանում էր Ռուսաստանի ամբողջականութիւնը եւ դատապարտում նրա անդամահատութիւնը[46]:

Հայերի վերջին կոտորածը 1914-1918 պատերազմական ժամանակահատուածում

Օգնական ուժեր ստացած թուրքական զօրքը Օգոստոս 29-ին նոր յարձակման է դիմում: Անհաւասար կռւում մէկ առ մէկ ընկնում են Բաքուի պաշտպանութեան դիրքերը: Ստացւում է քաղաքը յանձնելու վերջնագիր, ի հարկէ, հաւաստիացնելով, որ հայ բնակչութեանը վտանգ չի սպառնում եւ եթէ ցանկանան կարող են հեռանալ քաղաքից: Սեպտեմբեր 15-ին, երբ հայկական թաղերը վառւում էին կրակների մէջ, Յենտրօկասպիայի Դիկտատուրան հեռանում է քաղաքից: Հեռանում են նաեւ հայ ղեկավարութեան մեծ մասը, իսկ թուով 163.000 ոչ-մուսուլման բնակչութիւնից 50.000-ը միայն: Դրանցից առաջ անգլիական զօրամասերը սպառնացող վտանգի տակ Պարսկաստան էին անցել:

Յատկանշական է, որ օսմանեան բանակը Բաքուի դռներին կանգնած սպասել էր՝ տեղի թաթարներին առիթ տալով, որ իրենց աւանդական կողոպուտի ու սպանդի բաժինը առանձին վայելեն: Թուրք եւ թաթար զօրախմբերը մուսուլման բնակչութեան միացած շարունակում են անասելի վայրագութիւնները մինչեւ յաջորդ օր երբ յաղթական զօրքը քաղաք է մտնում: Կատարուած ամենապահպանողական հաշուարկով, 70-80 հազար հայ բնակչութիւնից զոհուել էր 30.000-ը:

Բաքուի գրաւման մասին հետաքրքիր բացայայտումներ է կատարում Վահագն Տատրեանը: Ըստ պատմագէտին, խուսափելու համար Բրեստ-Լիտովսկի համա-

---

[44] Այս մասին վկայում է Մելիք-Եօլչեանը «Հայրենիք» ամսագրի իր յօդուածում, ինչպէս նաեւ Սիմոն Վրացեանը՝ «Հայաստանի Հանրապետութիւն» ում, էջ 170-71:

[45] Kazenzadeh Firuz, *The Struggle for Transcaucasia, 1917-1921,* (New York: Philosophical Library, 1951, էջ 140: Հեղինակը օգտագործել է Դանստըրվիլի 1932-ին հրատարակած *The Adventures of Dunsterforce* –ը:

[46] Տե՛ս Մասուրեան Ս., «Ռուսաստանը բեկման շրջանում», «Հայրենիք » ամսագիր, Ե. Տարի, թիւ 12, Հոկտեմբեր, 1927:

ձայնագիրը խախտած լինելու մեղադրանքից, Էնվերը իր բնակարանում տեղադրուած գաղտնի հեռագրով կարգադրում է Խալիլ Փաշային Բաքուն գրաւել: Ապա՝ երբ Խալիլ Փաշան Բաքուի գրաւման լուրն է հաղորդում կենտրոնին, Էնվերը պաշտօնական հեռագրով կշտամբում է նրան եւ կարգադրում Կարս վերադառնալ. իսկ գաղտնի հեռագրով շնորհաւորում է նրան եւ իր խնդակցութիւնը յայտնում: Բաքուի գրաւման փաստի առջեւ կանգնած, գերմանացիները մի ձիաւոր ջոկատ են ուղարկում՝ հայերի ջարդը կասեցնելու համար, բայց թուրքերը մի երկու կամուրջ պայթացնելով արգիլում են նրանց մուտքը քաղաք[47]:

Դարձեալ, ի՞նչ էր Մոսկուայի հակադարձը: Օսմանեան արտաքին գործոց նախարարութեան յղած Սեպտեմբեր 20-ի թուակիր մի երկար բողոքագրով, Չիչերինը դատապարտում էր Բաքուի ոչ-մահմեդական բնակչութեան ջարդը եւ յիշեցնում Կարսի, Արդահանի եւ Բաթումի բնակչութեան կոտորածները[48]: Միեւնոյն ժամանակ նա կարգադրում է Եօֆէին Բեռլինում գերմանացիներին բողոք ներկայացնել թուրքերի կողմից Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագրի խախտման կապակցութեամբ ու յիշեցնել թուրք բանակի վայրագութիւնները Կարս-Արդահան-Բաթում գծի վրայ եւ մինչեւ Բաքու: Իսկ Թալէաթը Բեռլինում փորձում էր Անդրկովկասում թուրքական աւելի մեծ ազդեցութիւն եւ միջամտութեան իրաւունք ապահովել: Բաքուի (նաթահորերի) գրաւումով այս անգամ արդէն խորհրդային շահերն էին խնդրոյ առարկայ: Բայց դրա լուծումը պիտի մնար յետագային՝ երբ Կարմիր Բանակը ներս կը մտնէր՝ Ազրբէյջանի անկախութիւնը տապալելու եւ նաթահորերին տէր կանգնելու:

Ռուսեւգերման եւ ռուսեթուրք բանակցութիւնները շարունակուեցին: Արծարծուեց Չիչերինի յղած վերջնագիրը: Սովնարկոմը չեղեալ յայտարարեց Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը: Բայց, դէպքերը այլ ընթացք էին ստացել: Մօտալուտ էին Քառեակ գինակցութեան պարտութիւնը, Երիտթուրքերի կառավարութեան անկումը եւ Մուդրոսի զինադադարը: Հաստատուած իրողութիւնը այն էր սակայն, որ Բաքուից վռնտուել էին թուրքին ատելի հայերը եւ բոլշեւիկները եւ Ազրբէյջանի անկախ հանրապետութեան մայրաքաղաքը Գանձակից Բաքու էր փոխադրուել:

Քաղաքական եւ դիւանագիտական խառնակ իրավիճակը իրենց շահին օգտագործելով, թուրք բանակը եւ թուրքի դրդումներով աւելի հայատեաց դարձած թաթարները կարողացան իրականացնել Երիտթուրքերի նիւթած ցեղասպանութեան այս վերջին գործողութիւնը եւս Բաքւում Պատերազմը աւարտին չհասած:

Հետեւութիւններ

Գրչի արագ հարուածով փորձեցի նկարագրել իրավիճակն ու կարեւոր իրադարձութիւնները՝ 1917, Հոկտեմբեր (Նոյեմբեր) – 1918, Սեպտեմբեր ճակատագրական ժամանակաշրջանում՝ ներկայացնելու համար այն հակադիր ուժերը որոնց ներ-

---

[47] Dadrian Vahakn, *The History of the Armenian Genocide: Ethnic Conflict from the Balkans to Anatolia to the Caucasus*, Providence, Oxford: Berghahn Books, 1995), էջ 385:

[48] Հ.Հ.Կ.Պ.Պ.Ա. ֆոնտ 200, ցուցակ 1, գործ 80, էջ 60-62:

գործումը եւ անհաշտ բախումները Անդրկովկասում եկան դիւրացնելու թուրքի ցեղասպանական գործողութիւնների շարունակականութիւնը. Այս անգամ Օսմանեան Կայսրութեան տարածքից անդին՝ Անդրկովկասում, մինչեւ վերջինը՝ Բաքուի հայ բնակչութեան դէմ՝ նախքան Պատերազմի աւարտը:

Նկարագրութեանս ընդմիջից արտացոլում գտած հայ ժողովրդի գոյութեան եւ նրա ազգային շահերի դէմ գործող կարեւոր ազդակները ցանկագրութեան պէս ներկայացնում եմ ներքեւում:

- Բոլշեւիկեան յեղափոխութիւնը, որին հետեւեց կովկասեան ճակատի պարպումը, որը եւ Արեւմտահայաստանի անկման կարեւոր պատճառը դարձաւ.
- Ապա՝ Բրեստ-Լիտովսկի համաձայնագիրը, որը թուրքերին ազատութիւն տուեց հայկական հողերի վրայ առաջանալու եւ աւէր ու կոտորած գործելու:
- Լենինեան քաղաքականութեան անտարբեր կեցուածքը դէպի հայկական հարցը եւ Չիչերինի անարդիւնք, որոշ չափով էլ ձեւական բողոքները գերմանացիներին ու թուրքերին ուղղուած՝ ի հակադարձութիւն թուրք բանակի ոտնձգութիւններին: Այդտեղ էլ Հայկական Հարցը բոլշեւիկների ձեռքում խաղաքարդ էր միայն:
- Սովնարկոմի կամ Լենինի հետապնդած քաղաքականութիւնը, որի գործադիր ձեռքերն էին ու դեռ աւելի հրահրողը Ստեփան Շահումեանը Կովկասում եւ Հայկական Գործերի Կոմիսարիատը Մոսկուայում: Այս վերջինս իր գոյութեան նպատակից շեղուելով, իր ծաւալած գործունէութեամբ դարձաւ հայ ժողովրդի ազգային շահերի եւ անկախութեան պայքարի դէմ բարձրացած պատնէշ:
- Կովկասի ժողովուրդներին եւ Բաքուի նաւթին կապուող գերման-բոլշեւիկ գաղտնի համաձայնութիւնները:
- Հայ բոլշեւիկների մոլեգին անհանդուրժողութիւնը Դաշնակցութեան եւ նրա իւրաքանչիւր նախաձեռնութեան դէմ: Այս վարքագիծը ընդհանրապէս գործում էր ի շահ բոլշեւիզմի տարածման եւ ինտերնացիոնալիստական պրոլետարական յաղթանակի եւ ի վնաս հայ ազգային շահերի:
- Անհանդուրժող մուսաւաթականների եւ թուրքերի կողմից գրգռուած թաթարների խլրտումներն ու ահաբեկչութիւնները՝ անջատ սպանդներ ու կողոպուտ:
- Դարձեալ թաթարների յարձակումներ երկաթուղագծի վրայ որ արգելք դարձաւ հայ բանակայինների համախմբումն ու փոխադրութիւնը կովկասեան ճակատ:
- Անդրկովկասի երեք ազգութիւնների՝ վրացիների, հայերի եւ թաթարների միջեւ անլուծելի հարցերը՝ խառն բնակչութիւն, հողային պատկանելիութեան եւ սահմանային հարցեր, քաղաքական եւ դիւանագիտական ասպարէզում միասնութեան բացակայութիւն: Վրացի ղեկավարների շեշտուած ազգայնականութիւնը, որ Անդրկովկասի բարձր ղեկավարութեան իրենց դիրքերից, ընդհանուր շահերը զոհում էին վրացական շահերին: Ապա՝ մուսուլման ժողովուրդների մէջ քաղաքական նպատակներով հակա-քրիստոնեայ միտումների հրահրումը, որ բերում էր գրգռութիւնների, անկարգութիւնների եւ խլրտումների:
- Դաշնակից պետութիւնների անտարբեր կեցուածքը դէպի կովկասահայութիւնը եւ մանաւանդ անգլիական քաղաքականութիւնը Կովկասում:
- Բաքուի ղեկավարութեան սխալ որոշումը անգլիական ուժեր հրաւիրելու: Դրա

հետեւանքով, բացի այն որ անգլիացիները կռուի ընթացքի վրայ որեւէ ազդեցութիւն չունեցան, նրանց ներկայութիւնը նախ՝ պատրուակ էր թուրքերի համար Գերմանիոյ օրհնութեամբ Բաքու մտնելու՝ Դաշնակիցներին Անդրկովկասից վտարելու համար, եւ յետոյ, առիթ՝ Բաքուի Կոմիսարիատի համար հրաժարուելու եւ քաղաքից հեռանալու:

Աշխարհաքաղաքական այս բարդ ու իրարամերժ իրադարձութիւնների յորձանուտի մէջ բռնուած հայ ժողովուրդը տանուլ տուեց՝ թէ՛ իր անկախութեան կործանման եւ թէ թուային կորստի տեսակէտից: Այստեղ, ի հարկէ, անարդար կլինի բացառել ներքին ու արտաքին ոլորտներում թոյլ տրուած սխալները: Բայց պէտք է նաեւ տեսնել հայ ժողովրդի ազգային շահերի ընդհուպ մինչեւ նրա գոյութեան դէմ բոլշեւիկեան ամբողջատիրական ծրագրերի եւ թուրքական փան-թուրանական ձգտումների ներգործութիւնը, եւ մանաւանդ՝ այդ երկու հզօր ուժերի ժամանակաւոր զօրակցութիւնը:

Հաւատալով Ջորջ Սանթայեանայի այն արտայայտութեան, թէ "Those who cannot remember the past are condemned to repeat it"[49] (նրանք ովքեր չեն կարողանում յիշել անցեալը դատապարտուած են այն կրկնելու), եւ որպէսզի անցեալի սխալները չկրկնուեն, այս սեղմ ու հպանցիկ զեկոյցս եզրափակում եմ «Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում 1917-1921» աշխատութեանս վերջին հաստատումս կրկնելով:

Պատմութեան մէջ պարզապէս խորանալ եւ նրանից դասեր քաղել է պէտք[50]:

ՀԱԿԱԴԻՐ ՈՒԺԵՐԻ ԲԱԽՈՒՄՆԵՐԸ ԱՆԴՐԿՈՎԿԱՍՈՒՄ ԵԿԱՆ ԴԻՒՐԱՑՆԵԼՈՒ ԹՈՒՐՔԻ ՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ԵՒ ՄԻ ԳՈՐԾՈՂՈՒԹԻՒՆ՝ ՆԱԽՔԱՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ԱՒԱՐՏԸ

Ռուբինա Փիրումեան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Բոլշեւիկեան յեղափոխութեանը հետեւող քաոսային մթնոլորտում, կովկասեան տարաբնոյթ եւ իրարամերժ ուժեր իրենց ազդեցութեան դաշտը տարածելով առճակատման անցան՝ իւրաքանչիւրը նախկին Ցարական կայսրութեան կովկասեան նահանգների տարածքային եւ ժողովրդագրական վերաբաժանումներն ի շահ իրեն իրականացնելու: Մուսաւաթականներ, հայ բոլշեւիկներ, Բոլշեւիկ Ռուսաստանի կենտրոնական իշխանութեան քաղաքականութիւնը վարող Բաքուի Սովնարկոմ, գերմանացիների եւ անգլիացիների դերակատարութիւն, բոլշեւիկների գաղտնի համաձայնութիւններ՝ գերմանացիների եւ Երիտթուրքերի հետ, մոլեռանդ թաթարների շարունակական յարձակումներ հայերի դէմ, ահա՛ կարեւորները այն գործօնների, որոնց անյաղթահարելի համադրութիւնը եկաւ խոչընդոտելու հայ ժողովրդի գոյատեւման տենչն ու յարատեւման պայքարը եւ դիւրացրեց օսմանեան

---

[49] George Santayana, *The Life of Reason*, vol. 1 (1905), p. 284.

[50] «Հայաստանը Հ.Յ.Դ.-Բոլշեւիկ Յարաբերութիւնների Ոլորտում 1917-1921», էջ 389:

բանակի յառաջխաղացքը դէպի Բաքու՝ իրագործելու համար օսմանեան վերջին ցեղասպանական գործողութիւնը հայերի դէմ՝ նախքան Պատերազմի աւարտը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանութիւն, Բոլշեւիկեան յեղափոխութիւն, Անդրկովկաս, Առաջին աշխարհամարտ:

CONFLICTING FACTORS AT WORK IN TRANSCAUCASIA FACILITATED THE CONTINUATION OF THE TURKISH GENOCIDE OF ARMENIANS BEFORE THE END OF WWI

Rubina Peroomian

ABSTRACT

In the chaotic atmosphere, after the Bolshevik revolution, conflicting factors went into play and fractions entered into open war against each other for the territorial and demographic redistribution of the former Tsarist Russia's provinces in Transcaucasia. The Musavatists, the Armenian Bolsheviks and the long arm of Moscow's central government, the Baku Sovnarkom, the Germans and the British presence, the secret agreements of Bolsheviks with the Germans and the Young Turks, the sporadic attacks and massacres of Armenians by fanatically religious Tatars, all worked to foil the Armenian quest for survival and paved the way for the Ottoman army to advance toward Baku to realize the last genocidal act against Armenians just before the end of WWI.

Keywords: Armenian Genocide, Bolshevik Revolution, Transcaucasia, First World War.

КОНФЛИКТНЫЕ ФАКТОРЫ В ЗАКАВКАЗЬЕ, ОБЛЕГЧИВШИЕ ПРОДОЛЖЕНИЕ ОСУЩЕСТВЛЕНИЯ ГЕНОЦИДА АРМЯН ДО ОКОНЧАНИЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Рубина Пирумян

РЕЗЮМЕ

В хаотичной атмосфере после большевистской революции конфликтующие факторы и группировки вступили в открытое противостояние, вступив в игру против друг друга с целью территориально-демографического перераспределения провинций бывшей царской России в Закавказье.

Мусаватисты, армянские большевики и длинная рука центрального правительства Москвы, бакинский Совнарком, немцы и британское присутствие, тайные соглашения большевиков с немцами и младотурками, периодические нападения и погромы армян фанатично религиозно настроенными татарами– все эти факторы работали против борьбы армян за выживание, для того, чтобы проложить путь османской армии на Баку и осуществить последний акт Геноцида армян незадолго до окончания Первой мировой войны.

Ключевые слова: Геноцид армян, Большевистская революция, Закавказье, Первая мировая война.

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՕՐՎԱ ՎԵՐԱԲԱՆԱՁԵՎՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հարություն Մարության

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված ձեռնարկների ու միջոցառումների մի զգալի մասն ուղղված էր աշխարհին և Թուրքիային: Սա օրինաչափ էր և ակնկալվում էր, որ այդպես էլ պետք է լինի: Սակայն Ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը նաև մի յուրօրինակ սահմանագիծ է, ելակետ ներհայկական խնդիրների լուծման իմաստով: Եվ դրանք քիչ չեն[1]: Ստորև համառոտ շեշտադրվում է ընդամենը մեկ կետ:

Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող ամենամյա հիշատակումների ժամանակ, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են «ցեղասպանության զոհերին», երբեմն էլ, որպես լրացում, հիշվում են հայ ֆիդայիները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն այս «լրացումը», այնուամենայնիվ, մաս չի կազմում պաշտոնական, ինստիտուցիոնալ ձևակերպման, ինչը, մեր համոզմամբ, ուզում ենք դա թե ոչ, բերում է զոհի կաղապարի, զոհի մշակույթի գոյատևմանը նպաստելուն[2]:

Մինչդեռ Հայոց ցեղասպանության ու մասնավորապես Առաջին աշխարհամարտի տարիներին առկա էին նաև այլ իրողություններ: Ռուսական կայսրության Գլխավոր հրամանատարության պաշտոնական տվյալներով պատերազմի սկզբից ի վեր Արևմտյան և Կովկասյան ճակատներում կռվող հայազգի զինվորների թիվը կազմում էր մոտ 300 հազ. մարդ: Ձևավորվեցին յոթ հայկական կամավորական ջոկատներ՝ իրենց կազմում ունենալով 6 հազ. հոգի[3]: 1916 թ. նոյեմբերին ֆրանսիական զորքերի կազմում ստեղծվեց հայերից բաղկացած Արևելյան լեգեոնը (ավելի քան 5 հազ. զինվոր), որը 1918 թ. դեկտեմբերին վերանվանվեց Հայկական լեգեոն[4]:

Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունում տեղ գտան հայերի մի շարք ինքնապաշտպանական կռիվներ: Նախ՝ նշենք քաղաքներն ու խոշոր բնակավայրերը. Շատախ/Թաղ (1915 թ. ապրիլի 1-մայիսի 14), Վան (1915 թ.

---

[1] Առաջարկությունների փաթեթն առաջին անգամ բարձրաձայնվել է 2013 թ. մարտին-ապրիլին, առանձին հրապարակման ձևով լույս է տեսել 2014 թ. (տե՛ս Մարութեան Յ., *Առաջարկութիւններ Հայոց ցեղասպանութեան 100-ամեակի նշմանն ընդառաջ*, «Ազդակ» ապրիլեան բացառիկ, Բեյրութ, 2014, էջ 17-24):

[2] Անդրադարձ երևույթի պատճառներին տե՛ս Մարության Հ., *Հայ ինքնության պատկերագրությունը: Հատոր 1. Ցեղասպանության հիշողությունը և Վարաբաղյան շարժումը*, Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն 2009, էջ 63-66, 70-72:

[3] Աղբյուրները վկայում են, որ կամավորական շարժմանը մասնակցել ցանկացողների թիվը շատ ավելի մեծ էր ոչ միայն Հայաստանից և Անդրկովկասից, այլ նաև Ռուսաստանի մյուս վայրերից, արտասահմանյան երկրներից, սակայն Կովկասյան բանակի հրամանատարությունը, ղեկավարվելով կառավարության ցուցումներով, գիտակցաբար չգնաց կամավորների թվի ավելացման (տե՛ս Арутюнян А. О. *Кавказский фронт 1914-1917 гг.*, Ереван, издательство “Айастан”, էջ 296, 297, 317):

[4] Տե՛ս *Армянский вопрос. Энциклопедия* (отв. ред. Худавердян К. С.), Ереван, Главная редакция Армянской энциклопедии, 1991, էջ 59:

ապրիլի 7 – մայիսի 3), Շապին-Գարահիսար (1915 թ. հունիսի 2-29), Մուշ (1915 թ. հունիսի 26-29), Ֆընտըճագ (հուլիսի 6 – 26/օգոստոսի 3), Ուրֆա (1915 թ. սեպտեմբերի 29 – հոկտեմբերի 23), Հաճըն (1920 թ. ապրիլի 1 – հոկտեմբերի 15), Այնթապ (1920 թ. ապրիլի 1 – 1921 թ. փետրվարի 8)։ Գավառներից. Գավաշ (Վասպուրական)՝ 1915 թ. ապրիլի 3 – մայիսի 11, Փեսանդաշտ (Շատախի գավառ, Վասպուրական)՝ 1915 թ. ապրիլի 14 – մայիսի 10, Յոզղատ գավառի (Անկարայի նահանգ) հայկական գյուղեր՝ 1915-1917 թթ., Սասուն՝ 1915 թ. ապրիլ – օգոստոս, Մուսալեռ (1915 թ. օգոստոսի 7 – սեպտեմբերի 12), Խնուս գավառի հայկական գյուղեր (1915 թ. մայիս), Խոտորջուրի գավառ (1918 թ. հունվարի 20 – մայիս)[5]։

Վերոբերյալից հետևում է, որ որոշ վայրերում հայերը դիմադրել են շատ կարճ, այլ տեղերում՝ շաբաթներ և ամիսներ շարունակ, կազմակերպված ու չկազմակերպված, զինված ու շատ քիչ զենք-զինամթերքով։ Երևույթը շատ բազմադեմ է, գնահատականները՝ տարբեր, սակայն հստակ է մեկ բան. հայ քաղաքացիական բնակչությունը ոչ քիչ դեպքերում հենց այնպես չի կոտորվել, չի «մորթվել ոչխարների նման», ինչպես երբեմն հնչում է հարցին պակաս տեղյակ, առավելապես ոչ մասնագիտական շրջանակներում, տարբեր խավերի ներկայացուցիչների առօրյա խոսք ու զրույցում։ Կարծում ենք, որ «ոչխարի նման մորթվող ժողովուրդը» չէր կարող 1918 թ. մայիսին՝ դեռևս Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում, պետականության բացակայության պայմաններում, բռունցքվել և հաղթական ինքնապաշտպանական ճակատամարտ մղել Սարդարապատում և Ապարանում, դիմակայել Ղարաքիլիսայում՝ այդ կերպ արդեն արևելահայությանը փրկելով սպասվող ցեղասպանությունից[6]։

Սակայն հայկական իրականության մեջ արդեն շուրջ մեկ դար պաշտոնական կամ ոչ պաշտոնական նշվում է «Հայոց ցեղասպանության զոհերի» հիշատակի օրը։ Հայտնի ու դեռևս անհայտ ինքնապաշտպանության կռիվների մասնակիցները այս կերպ նույնպես ներառվում են «զոհերի» շարքը։ Տասնամյակներ շարունակ հենց միայն նմա՛ն շեշտադրումն իր հետևից բերում է նաև թերարժեքության բարդույթների դրսևորումներ, ցեղասպանության հիշողությունը որպես բեռ ընկալելու երևույթներ, որոշ դեպքերում էլ՝ դրանից «ազատվելուն» ուղղված գործողությունների անհրաժեշտության գիտակցում։

Հայտնի իրողություն է, որ հիշողության վրա հենված քաղաքականությունը

---

[5] Խնդրի շուրջ քիչ չի գրվել, սակայն վերջին տարիներին լույս տեսած ընդհանրացնող բնույթի, նաև նոր խոսք պարունակող աշխատությունները պատկանում են Ռուբեն Օսիկի Սահակյանի գրչին, որոնցից և օգտվել ենք (տե՛ս Սահակյան Ռ. Օ., *Արևմտահայության ցեղասպանությունը և ինքնապաշտպանական կռիվները 1915 թվականին*, Երևան, «Գիտություն» հրատարակչություն, 2005։ Նույնի՝ *Ինքնապաշտպանական կռիվները Արևմտյան Հայաստանում 1915 թվականին և ՀՅ Դաշնակցությունը*, Երևան, «Հայ Դատ» հիմնադրամ հրատարակչություն, 2010)։

[6] Որոշ վերլուծությունների համաձայն՝ այդ ճակատամարտերի հետևանքով կանխվեց Թիֆլիսի գրավումը և էապես հետաձգվեց Բաքվի անկումը (այն տեղի ունեցավ սեպտեմբերի 15-ին)։ Վերջին պարագան կարևորվում է հատկապես այն հանգամանքով, որ այդ կերպ գերմանական բանակը, որ Մառնի երկրորդ ճակատամարտն էր վարում, չստացավ իր համար այնքան անհրաժեշտ վառելիքը՝ Բաքվի նավթը։

բյուրեղացվում է տասնամյակների ընթացքում, և նրա ազդեցությունը հասարակության վրա միանգամից ու անմիջապես չէ, որ երևում է: Երբեմն հիշողության գործոնը լոկ ինքնաբուխ դրսևորվում է տվյալ հասարակության համար ճգնաժամային պահերին, երբեմն, համապատասխան մշակվածության պարագայում, մշտապես ներկա է հասարակության ամենօրյա կյանքում, նրա ինքնադրսևորման և ինքնության անքակտելի մասն է կազմում: Այդ քաղաքականությունը բաղկացած է միմյանց հետ անտեսանելի թելերով կապված բազմաթիվ կտորներից, որոնցից յուրաքանչյուրն առանձին վերցրած կարող է և էական չթվալ երկրի քաղաքական ուղղությունը մշակողների համար, սակայն, թերևս, այդ տարրերի համակցումն է, որ կազմում է հիշողության վրա հենված քաղաքականության ամբողջությունը:

Ցանկացած հասարակական երևույթ, որպեսզի այն ավելի ընկալելի լինի, հնարավոր լինի դրան լիարժեք գնահատական տալ ու անել անհրաժեշտ հետևություններ, նախընտրելի է դիտարկել համեմատությունների լույսի ներքո, քանզի հե՛նց համեմատությունների ճանապարհով է, որ ավելի լավ է երևում ցանկացած ազգային երանգ ունեցող երևույթի դրական ու բացասական կողմերը: Արդ, ի՞նչ կերպ վարվեցին նման պարագայում հրեաները:

Հրեաների պարագայում Հոլոքոստի տարիներին զինված դիմադրությունները համեմատաբար ավելի քիչ էին կամ, ավելի ճիշտ կլինի ասել, բնույթով էին տարբեր (մասնակցություն ընդհատակյա գործունեությանը ու այդպիսով՝ Դիմադրության շարժմանը, պարտիզանական ջոկատներին, դիմադրությանը համակենտրոնացման ճամբարներում և այլն), սակայն Հոլոքոստի պատմաբանները խիստ հետևողականորեն մեծ ուշադրություն են հատկացնում այդ թեմային ու մասնավորապես Վարշավայի հրեական գետտոյի՝ ֆաշիստների դեմ ուղղված ապստամբությանը (1943 թ. ապրիլ-մայիս): Եվ եթե հայոց պարագայում Ցեղասպանության զոհերի հիշատակի օր է նշվում Կոստանդնուպոլսի հայ մտավորականության զանգվածային ձերբակալությունների և աքսորի սկզբի օրը, ապա հրեաների դեպքում երկարատև քննարկումներից հետո Հոլոքոստի հիշատակի օր է որոշվել հրեական Նիսան ամսվա 27-րդ օրը: Պաշտոնապես այն կոչվում է «Հոլոքոստի և հերոսության հիշատակի օր» կամ «Հոլոքոստի նահատակների և հերոսների հիշատակի օր» կամ (Holocaust and Heroism Remembrance Day կամ Holocaust Martyrs' and Heroes' Remembrance Day, եբրայերեն՝ Yom Hashoah): Հրեական խորհրդարանը 1953 թ. այդ օրն ընտրել է այն պատճառով, որ այն միջանկյալ տեղ է գրավում Վարշավայի գետտոյի ապստամբության սկզբի և Իսրայելի Անկախության օրվա միջև: Այսպես թե այնպես Հոլոքոստի հիշատակի օրը, ի տարբերություն հայկականի, մի զգալի չափով վերաբերում է պայքարի, կռվելու, մարտնչելու գաղափարին[7]: Նկատենք, որ հրեից ցեղասպանության թանգարանի, որը պաշտոնապես կոչվում է «Յադ Վաշեմ. Հոլոքոստի նահատակների և հերոսների [մասին] հիշողության [ապահովման] իրավասու մարմին» (Yad Vashem. The Holocaust Martyrs'

[7] Հարցի շուրջ տե՛ս նաև՝ Մարության Հ., Հայոց ցեղասպանության և հրեաների հոլոքոստի հիշողության կառուցվածքային առանձնահատկությունները, *«Պատմաբանասիրական հանդես»*, 2011, թիվ 2:

and Heroes' Remembrance Authority), արդեն իսկ անվանումը հուշում է ցուցադրության ուղղվածության, հետևաբար և այցելուների շրջանում ի՛նչ տիպի ինքնության տարրերի ամրապնդման կամ ձևավորման նպատակադրման մասին[8]: Հուշահամալիրը հիմնադրված է 1953 թ. պետության խորհրդարանի որոշմամբ, և ազգային հուշահամալիրի գործառույթները հստակորեն ամրագրված են հիմնադիր օրենքում[9]: Օրենքի ինը հոդվածները պարզաբանում են, թե ո՛վ պետք է հիշվի՝ զոհերը, ընտանիքները, համայնքները, հերոսները, հրեա զինվորները, պարտիզանները, վերջիններիս օժանդակողները և նրանք, ովքեր փորձում էին բարձր պահել իրենց արժանապատվությունը: Այսպիսով, ինը հոդվածներից վեցը հասցեագրված են պայքարին, դիմադրությանը: Սա բավական հստակ դրույթ է: Եվ դրա լուսաբանումը Յադ Վաշեմի հիմնական խնդիրներից է[10]:

Հայոց պարագայում նման քայլեր չեն ձեռնարկվել: Անցել է հարյուր տարի: Ունենք Ցեղասպանության տարիների ինքնապաշտպանական կռիվների դեռևս լիարժեք գնահատականի սպասող իրողությունը, ունենք շուրջ քսանհինգամյա ազգային պետականություն, արցախյան հաղթանակների գործոնը: Կարծում եմ՝ վաղուց ժամանակն է վերաիմաստավորել հիշողության օրվա խորհուրդը, ձևափոխել այն, իրականացնել առնվազն շեշտադրումների փոփոխություն և շրջանառության մեջ դնել այլ բանաձևում. «*Հայոց ցեղասպանության զոհերի և ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսների հիշատակի օր*»:

ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՖԵՆՈՄԵՆԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ ԵՎ ՀԻՇԱՏԱԿԻ ՕՐՎԱ ՎԵՐԱԲԱՆԱԶԵՎՄԱՆ ԽՆԴԻՐԸ

Հարություն Մարության

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցը նաև մի յուրօրինակ սահմանագիծ է կամ ելակետ ներհայկական խնդիրների լուծման իմաստով: Մասնավորապես Հայոց ցեղասպանության ամենամյա հիշատակումների ժամանակ, որպես կանոն, շեշտադրումներն արվում են «ցեղասպանության զոհերին», երբեմն էլ, որպես լրացում, հիշվում են հայ ֆիդայիները, ինքնապաշտպանական մարտերը: Սակայն այս «լրացումը», այնուամենայնիվ, մաս չի կազմում պաշտոնական, ինստիտուցիոնալ ձևակերպման, ինչը բերում է զոհի կաղապարի, զոհի մշակույթի գոյատևմանը նպաստելուն: Մինչդեռ հայ զինվորականներն ակտիվորեն մասնակցել են Առաջին համաշխարհային պատերազմի ռազմական գործողություններին, իսկ Հայոց ցեղասպանության տարիներին Օսմանյան կայսրությունում տեղ են գտել հայերի

---

8 Մանրամասն անդրադարձ այս հարցերին տե՛ս Haβ M., *The Politics of Memory in Germany, Israel and the United States of America*, "The Canadian Centre for German and European Studies, Working Paper Series" Number 9, էջ 6-12: Հարցի շուրջ տե՛ս նաև Մարության Հ., *Հայ ինքնության պատկերագրությունը…*, էջ 65:

9 Տե՛ս http://www.yadvashem.org/yv/en/about/pdf/YV_law.pdf:

10 Տե՛ս Haβ M., *նշվ. աշխ.*:

մի շարք ինքնապաշտպանական կռիվներ: Առաջարկվում է վերաիմաստավորել ապրիլի 24-ի հիշողության օրվա խորհուրդը և շրջանառության մեջ դնել «*Հայոց ցեղասպանության զոհերի և ինքնապաշտպանական կռիվների հերոսների հիշատակի օր*» բանաձևումը:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, ինքնապաշտպանություն, հերոսներ, հիշատակի օր:

THE PHENOMENON OF SELF-DEFENSE DURING THE YEARS OF THE ARMENIAN GENOCIDE AND THE PROBLEM OF REFORMULATION OF THE MEMORY DAY

Harutyun Marutyan

SUMMARY

The Genocide Centennial is also a milestone and a starting point for addressing of national issues as well. As a rule, every year references to the Armenian Genocide tend to focus on the "genocide victims" and sometimes by extension on the Armenian fedayis and self-defense battles. Yet no official mention of them is made, which perpetuates the victim mentality on a scale of the whole nation. Meanwhile soldiers of Armenian descent actively participated in the hostility of the WW1, and during the Genocide several self-defense battles of Armenian people took place in the Ottoman Empire. It is suggested to review and reformulate the meaning of the April 24 Remembrance Day and rephrase the commonly accepted wording into "*The Armenian Genocide Victims and Self-Defense Battles' Heroes Remembrance Day.*"

Keywords: Armenian Genocide, self-defense, heroes, memory day.

ФЕНОМЕН САМООБОРОНЫ В ГОДЫ ГЕНОЦИДА АРМЯН И ПРОБЛЕМА ПЕРЕФОРМУЛИРОВКИ ДНЯ ПАМЯТИ

Арутюн Марутян

РЕЗЮМЕ

Столетняя годовщина Геноцида армян – это также своеобразный рубеж, отправная точка для обращения и к внутриармянским проблемам. Как правило, каждый год дискуссии и публикации о Геноциде армян концентрируются на жертвах и только иногда, в дополнение к этому, упоминаются фидаины и бои самообороны. Однако это дополнение не является частью официальной, институциональной формулировки, что приводит к укреплению образа жертвы. Между тем в годы Первой мировой войны армянские воины активно участвовали в боевых действиях, а в годы Геноцида армян в Османской империи имели место оборонительные бои армянского населения. Предлагается переосмыслить День памяти 24 апреля и ввести в оборот иную формулировку – "*День памяти жертв Геноцида и героев самообороны*".

Ключевые слова: Геноцид армян, самооборона, герои, день памяти.

THE ARMENIAN VOLUNTEER MOVEMENT DURING WWI AS GROUNDWORK FOR POLITICAL SOVEREIGNTY: SOME PRELIMINARY INSIGHTS

Taline Papazian

The current article is part of a new research focusing on the interaction between armed conflicts and political cognitions among Armenians from the end of the 19th century up to the foundation of contemporary Republic of Armenia[1]. It also holds a comparative dimension with the same research question for the Jewish case, under the same time period. The question will be to ask whether physical mass violence has been conducive to representations of national sovereignty, and if so, what was the content of that concept for political and military leaders during WWI: territorial? demographic? political? military?

Being at a very early stage of my research, I will not attempt at bringing an answer to this question here. What I will do instead is lay the hypothesis and give the factual background retrieved from secondary sources necessary to future analysis for the period of WWI. Thus, the following is no attempt at a comprehensive review of the volunteer movement during WWI, but very modestly a summary of the elements that will be used in the later analysis. Temptative design of a number of arguments that will be investigated in the future research will be sketched here. I should also add that, parallel to the volunteer movements of Transcaucasia, I have started studying the same issues regarding the Armenian Legion formed under the auspices of Boghos Nubar Pasha[2]. These two, mostly parallel –although they sometimes met and joined efforts- episodes are in themselves proof of the plurality of political conceptions and objectives among Armenians at the time of WWI, something we will witness even more glaringly with the "double delegation" at the negotiation tables of the Allies between 1918 and 1921. In this article, I will be focusing on the impact of mass physical violence on political ideology and design. It will survey WWI's Caucasian front, from 1914, with the decisions to form Armenian units pertaining to the Russian army, up to the treaty of Batum in 1918, which is the first act terminating war for Armenians (first, because until 1920 war was actually almost uninterrupted and it is possible to argue that those episodes were a continuation of WWI battles and political issues) and also the first official act of the RA.

My hypothesis, on which I will be working for the next years, is that statehood may not be the most relevant entry to analyze political cognitions of Armenians in the 19th and 20th century: although a state came into existence at the end of WWI, it was very much unanticipated and unwanted. Rather than state then, I want to question the relevance of sovereignty as an entry into Armenian contemporary politics. Although this may

---

1 This issue has been the subject of my Ph.D., which can be found in France under the title: *Dynamique de conflit dans la construction d'un Etat contemporain: le cas de la République d'Arménie et la question du Haut-Karabakh* (2011, IEP de Paris). A publication is in process.

2 Archival materials on the Armenian legion can be found at Boghos Nubar library in Paris. They will form important first-hand materials of my research regarding the episode of the *Légion d'Orient*.

sound surprising at first sight, it becomes less so if one is ready to leave aside Western conceptions of sovereignty as supreme authority detained by a state on a territory, at least for the time being, and focus on what it meant for Armenians on the ground. Consequently, one of the objectives of this research regards Armenian historiography on statehood: the issue of physical security may be another entry to further enlighten the analyses of the Armenian experience of statehood. Was there something like an understanding, an awareness, of sovereignty among Armenian political and military leaders during WWI? My hypothesis is that organizations and involvement into war efforts may have been conducive to such conceptions. In that scenario, war is not only synonymous of destruction and loss –human, territorial-, it was also an opportunity provider for more autonomy and eventually to reach some of the goals of the Armenian national leaders, all judgment on the quality of this achievement aside.

From the beginning of WWI up to the withdrawal of the Russian army

Deprived of almost all experience of sovereignty (as opposed to self-rule) for centuries, we have to consider competing contentions of sovereignty for the Armenian leaders of that time. On the one hand, sovereignty was a legal-political concept imported from the West. Applied to the political context of the Empires in which Armenians were living, that concept basically meant that supreme authority over the territories inhabited by Armenians was detained and exercised by the Sublime Porte and by the Tsar. On the other hand, however, within the context of Russian and Ottoman Empires, the reality of sovereignty was that:

- Not all of the territories inhabited by Armenians were actually under complete control, especially on the margins of the Empires, near the farthest borders.
- There were local administration structures, through community leaders, especially church and later on civic leaders. Within the scope of this article, civic leaders of interest are para-military and political leaders.

As a result of the second point, national elites, where political and military forces in great part conjoined, clustered in both Empires. By the time of WWI, these elites, having sometimes very divergent and competing views on what the Armenian future was to be like, were without a doubt, the dominant leading force at the level of the Armenian communities in both Empires.

As a result of the first point, many were the interspaces where violence could unfold, first against the Armenians and later for and by themselves in the margins of the Empires (Transcaucasia, especially Baku, Karabakh; Eastern provinces of the Ottoman Empire). By the time of WWI, Armenians had accumulated enough firsthand military experience, both in the state armies of their suzerain and through their own self-defense organizations to push for military initiatives and objectives of their own within the context of WWI and the Caucasian front.

An Armenian strategy is readable through war efforts coordinated by the National Bureau in Tiflis[3]. The National Bureau had been formed in 1912 to pursue the problem of Ottoman reforms aimed at alleviating the sufferings of Turkish Armenians. As soon as 1914, they entered into talks with Count Vorontsov-Dashkov, representative of the Tsar in the Caucasus, to form volunteer contingents. It was not the first time in the history of Russian Armenians: in the 19th century wars, Armenian units had assisted the Russian army. The National Bureau reckoned that each time Armenians were "insufficiently compensated for their sacrifices."[4] Therefore the National Bureau, on instances of Hakob Zavriev[5] and then mayor of Tiflis, Alexandre Khatisian[6], obtained to have 4 separate groups, commanded by popular revolutionary heroes. Agreeing to this scheme, Russian authorities in effect gave institutional form and sanctioned legality to the Armenian volunteer units. Hovannisian signals the opposition of Kachaznuni[7] and Vratsian[8], the future first and last premiers of the RA to this scheme, for fear that Turkish authorities would label this Armenian treachery and resort to violent measures. But to the minds of many, that initiative echoed the idea that now was a time for action. Whereas there were already Armenians in important numbers serving in the Russian army mainly on the European front, this initiative signaled that Armenians wanted not merely to do their duty but had an agenda of their own, that needed to be enacted on the Caucasion front. That agenda was to create an autonomous Armenia comprised of Turkish Armenia and Caucasian Armenia under the protection of Russia. Importantly, no explicit delineation of these territories nor of that future protectorate were given by Armenian leaders to the Tsarist authorities. It would be necessary to check whether a determination of that territory had been given somewhere officially by Armenian leaders. Although, there may be a number of reasons for that silence, one possible interpretation is that war was opening a time of opportunity for the Armenians who could, if proved efficient in making the Russian army advance into Ottoman territory sizable enough to occupy the entire Armenian plateau, substantiate a claim on territories that may have been otherwise

---

3 In the future research, all following contentions will have to be compared to the National Bureau's records during the war.

4 Hovannisian Richard, *Armenia on the Road to Independence, 1918*, Berkeley: University of California Press, 1967, p.43.

5 An Armenian from Russia, Zavriev studied at the Army Medical school of St Petersburg. Member of the Dachnaktsoutiun.

6 Alexandre Khatisian (1874-1945), born in Tiflis. Mayor of Tiflis from 1910 to 1917. PM of the RA from May 1919 to May 1920.

7 Hovhannes Kachaznuni (1868-1938), born in Akhaltsikhe (Georgia). PM of the RA from May 1918 to May 1919. Last chairman of the NA (November 1919-1920).A member of the Dachnaktsoutiun that after the fall of the RA distanced itself from the party.

8 Simon Vratsian (1882-1969), born in New Nakhichevan (Russian empire). Member of the Dachnak party. Editor of the Hayrenik newspaper (USA) in 1911 and of Drochaknewspaper in Paris (1923-1925). Last PM of the RA (November-December 1920). In 1945, he petitioned the UN to demand restoration of Wilsonian Armenia.

highly contested by the demographic and physical (im)balances between Armenian and other communities (Kurds notably), not mentioning Ottoman authorities.

Armenians paid a heavy price during the winter campaign of 1914. Whereas no official promise of any kind was made, the flood of public praise to Armenian combatants in the press imbued the feeling that a reward was to come after the war if Armenians were able to give ample evidence of their commitment and sacrifices. In order to compensate for the loss of 1/3 of the volunteers, the Bureau obtained to organize 3 more volunteer groups. Although all were officially subject to Russian directives, in fact orders emanated from the special committee of the Bureau in charge of volunteer activities. The experience acquired in organizing war efforts, both materially and strategically, will be very important to analyze in the future research in order to see if any sense of sovereignty was gained through it. Of the 3 Transcaucasian larger groups –Armenians, Georgians and Moslems- Armenians were the ones who were most favorable to systematic organization of armed forces and the ones that acquired the longest experience in this endeavor. Georgians had more experience in self-rule and Moslems were turning their aspirations towards the Ottoman Empire. These elements have had their legacies in contemporary politics and it is definitely important to study exactly just how instrumental they were for the political events of that time.

Whereas before the war and implementation of the genocidal policy of the Unionist party, efforts towards Turkish Armenians were directed at protecting the properties and lives of the Armenians, afterwards these efforts looked illusory unless imposed by force of Russian arms to the Turkish rulers. The conquest and then loss of Van from the summer of 1915 onto the advance into Mush and Bitlis in the spring of 1916 dramatically evidenced this to the Armenian volunteers and people of Transcaucasia. By that time the Russian occupation of the Armenian Plateau was almost complete. But the attitudes of Russian authorities –most notably of the new Viceroy for the Caucasus, Grand Duke Nicholas Romanov- towards Armenian volunteers and the Bureau was now outwardly negative, giving rise to suspicions from the Armenian leaders vis-à-vis Russian readiness to fulfill their promises. Instead the now accomplished depopulation of the Armenian lands from Armenians seemed to suit the Russian bureaucracy which was negotiating the future partition of Turkey with the Entente[9], and planning to dispatch Russian elements on these lands. Armenian leaders were starting to grasp the territorial consequences of the demographic catastrophe caused by deportations and massacres committed in the Ottoman Empire. This growing awareness was instrumental in making demography one of the critical aspects of the physical survival issue. A number of political decisions

[9] An aspect which will not be covered here but should be given full attention in a comprehensive research, especially with regards the other Armenian war effort under the banner of the Armenian legion, is the French and British plans regarding Lesser Armenia. By September 1916, with the Sykes-Picot agreement, the Entente forces, among which Russia, had decided of their respective shares in the partition of Turkey.

intervened in the first quarter of 1916 giving evidence to Russian reluctance towards Armenian objectives:

- December 1916: the Supreme Command of the Caucasus Army ordered the National Bureau to liquidate the volunteer contingents. They would be reorganized into regular battalions of the Russian army, in effect depriving Armenians from a war effort of their own directed towards national objectives on the Caucasian front that mattered for those.
- Tsarist opposition to give a special status for Turkish Armenia. At best, the few Armenians remaining in these lands would be very locally given some cultural and government autonomy under Tsarist full administration.
- Tsarist officials prohibited "discussion of the volunteer movement" and of other national issues such as the Armenian question in the press, implicitly pointing out at the importance of the volunteer movement in the formulation of more demanding Armenian national objectives. This link will need to be investigated in the future research.

Whereas armed effort seemed to reach a temporary but nonetheless significant halt in 1916, Armenians began to experience the physical consequences of the genocide under the form of survivors and refugees pouring in Transcaucasia. The shock of having to cope with three hundred thousand Ottoman Armenian refugees, half of them in a state of utter physical and moral annihilation, forced the Bureau to regain action for the sake of physical survival of this population. To this goal, Armenians from every corner of the Russian Empire contributed, in a *hamazgayin* effort that made all Armenians aware of the gravity of the physical security situation of the people. When the Bureau and other national leaders from a wide spectrum of parties received authorization to meet, the Tsarist administration proscribed all issues not regarding relief efforts. In spite of this, war and defense were attracting broad public participation and the role of Russia in that task was discussed, though not yet publicly criticized. Merely weeks before the March Revolution, Armenians were still hopeful that by the time war would end, they would be able to fulfil their aspirations: through the maintenance of a strong military front, autonomy for Turkish Armenia under Russian or Entente protection.

During the first weeks of the provisional government, realization of these aspirations seemed again within reach: at the appeal of Zavriev, a new arrangement about Turkish Armenia was designed by the provisional government in May 1917, whereby the occupied territories were to be administered directly by the central government, but with Armenians in almost every civil positions of local importance. Alongside this development, in the only active theater of combat in the region, in North Persia, Armenian Rifle battalions that were attached to the Caucasus Corps were fighting valiantly. They were noticed by the British troops as well, and even more so in a context of increasing unreliability of Russian troops. In July 1917, the Russian command authorized the conversion of the Armenian battalions into regiments: with this, the aspiration to have an entirely

distinct national corps was getting closer. Among Armenian leaders, some like General Andranik[10], were advocating that Armenian forces should be able to hold the front from Van to Trebizond on their own in order to gain assurances from the Entente powers to a right on the Armenian plateau, in spite of –supposedly temporary- absence of Armenians.

From the Bolshevik revolution up to the treaty of Batum

In the fall of 1917, in the context of growing Bolshevik pressure on the provisional government, the concept of self-determination became pivotal in Leninist discourses. Alongside Finland and Ukraine, Lenin claimed Armenia would be recognized its right of separation from the Empire. In contrast with that alleged readiness of Lenin, Armenian national leaders were proponent of self-determination in its restricted sense of autonomy:

- regional for Transcaucasia, where complex issues of intermingled minorities were looming ahead
- national-territorial for Turkish Armenia.

Ideally, the latter and parts of the former would be united to form a single autonomous Armenian national unit.

The issue of who and how would the status of Turkish Armenia be guaranteed was left open. It contained looming contradictions between the rejection of war on part of the Bolsheviks, their fierce denunciations of imperialistic designs in that region and the necessity to safeguard the future status of Turkish Armenia by force of arms. As the Commissar for Nationalities wrote in Pravda in January 1918 accompanying the decree "About Turkish Armenia": "The sons of Armenia – heroic defenders of their native land, but by no means farsighted politicians…"[11] Indeed, in spite of massive numbers of desertions from the Russian army[12], Bolsheviks efforts to end the war as soon as possible, and acute disagreements between Armenians, Georgians and Moslems on war, not all Armenian leaders understood then that the task of holding the front in Turkish Armenia would have to be assumed by their own forces, against Turkey. Armenians were still pursuing adamantly their efforts to man the front: before the November Revolution, a Turkish Armenian militia consisting in a couple hundreds men, headed by long-time military heroes, attempted to fill the gaps along the front. But on March 12, Turkish divisions entered Erzerum, marking the end of the battle for Turkish Armenia. Not only did Russia disengaged from the war in March 1918 (treaty of Brest Litovsk), abandoning

[10] Andranik Ozanian (1865-1927), born in Shabin-Karahisar (Ottoman Empire). Freedom fighter, first in the Balkans then in the Ottoman Empire and Transcaucasia. Member of the Dachnak party until 1918, where he resigned over divergence of views on the issues of relations with Russia. He organized the last defence of the RA in Zanguezour in 1921. Exile in the USA where he kept collecting funds for refugees and orphans until his death.

[11] Quoted in Richard Hovannisian, *op. cit.* p. 99.

[12] At the time of the signature of the treaty, only a few thousands Russian soldiers remained in the Caucasus compared with a half-million in 1917.

to Turkey territories it had conquered by right of war (the Eastern vilayets) and also territories owned by Russia since 1878 (Ardahan, Kars and Batum), but in addition Russia gave assurance to the Central Powers that Armenian units would be dissolved (additional treaty).

Therefore, to the Armenian leaders, most notably Dachnak, the major problem was the threat of a renewed Turkish offensive in the Caucasus, in essence meaning that the fate of Turkish Armenia would repeat itself in Transcaucasia. Therefore Dachnak leaders were still convinced that in the face of total disunity of Transcaucasian peoples, only a powerful Russia, even though communist, would be able to host a future for Armenia. The Dachnaktsoutiun's main motive between the time of the Bolshevik revolution and the signature of the Batum treaty would be to safeguard the Armenian people in the most existential sense of the word. And to that effect, an armed force had still to be reorganized. Upon the initiative of the Western Armenian Bureau (a branch of the National Bureau), in December 1917, a plan was formed to recruit 20000 men, entrusted to Andranik's command. In parallel, the Caucasus army command authorized the formation of the long-awaited Armenian corps (2 divisions, each 4 rifle regiments), led by General Nazarbekov[13], and assisted by Dro[14], with approximately 20000 men too. In spite of these laudable efforts, the Armenian forces were insufficient to hold a front stretching from Erzinjan to Van. The Entente was welcoming the efforts of the Armenians, but not giving any concrete promises in reward. To them the Caucasian front was a gate to Mesopotomia, not an end in itself.

Among the Armenian leaders, an important number thought that holding firm on the armed forces and on war was the Armenian's only way to guaranty some sort of national future. In March 1918, Aram Manoukian[15], at the time chairman of the Erevan National Council was entrusted the task to reunify and reorder the whole Armenian military and political war effort with "exceptional powers".[16] Calling on Transcaucasian and particularly Erevan -the new "heart of the Armenians"- "sense of sacrifice and order", he urged to resort to "robust assaults to push the enemy out of the borders of the

---

[13] Tovmas Nazarbekov (1855-1931), born in Tiflis. Military high-officer in the Russian Caucasian army, from Armenian descent, he played a crucial role in the military operations on the Caucasus front. Commander- in-chief of the RA.

[14] Drastamat Kanayan or Dro (1884-1956), first Defense minister of the RA, member of the Dachnak party, he was charged with political assassinations of tsarist officials in Baku responsible for Armenian pogroms. Freedom fighter, he played a decisive role in the battles of May 1918 that allowed the existence of the RA.

[15] Aram Manoukian (1879-1919), born in the Elizavetpol goubernia. Member of the Dachnak party. Organized the defense of Van in 1915.Named governor of Vaspurakan. With the takeover of Van by the Ottoman army in 1917, he returns to Erevan and organizes the defense of the goubernia. Minister of Interior then of Defense of the RA.

[16] *Արամ Մանուկյան. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու*, խմբ. Վիրաբյան Ամատունի, Երևան: Ա.հ., 2009, էջ 298:

fatherland."[17] This is the first signal of Erevan's transformation into the new center of the Armenian political and military activities, signaling both the immense narrowing of the Armenian world in the Empires and its redesigning into a modern political format. Aram Manoukian interprets this decision as a "resolve to live"[18] expressed by the Armenians. It is no coincidence that the same Aram had been the leader of Van during the brief but significant episode of self-government gotten through self-defense in the spring and summer of 1915. As I have argued before, the existential peril to which the Armenians were confronted during WWI was their bridge to a sense of undertaking their own military course in order to sustain national aspirations: "Let's show the world that Armenians have the right to live freely and independently. Now or never."[19] From March to June, Aram paved the way for the future Armenian government. With the reorientation of Armenian efforts on Transcaucasia, and gradually even more so on Erevan and the plain of Ararat, Armenian leaders came to face a new problem: on the way to their military efforts and political aspirations, stood the divergences with Tatars and Georgians were glaring -although ephemerally synthesized in a Transcaucasian Federative Republic-, the demographic situation of Transcaucasia, and the mixed presence of Armenians, Kurds and Tatars[20], the latter ostensibly favoring Ottoman Turks' war efforts. To leaders like Aram, the stake for the Armenian people in that hour of uncertainty in war was clear. He clearly expressed it in an appeal to the Armenians in April 1918 in the name of the National Council: at this time of cease-fire, "we are going to double and even triple our operations; we are going to strengthen our positions in order to defend our borders at the hour of need and oppose fierce resistance to our relentless enemy. (…) Armenians! Put all your efforts to protect the dignity of your fatherland and its saint aspirations. On these depend your physical existence."[21]

Confronted with the declaration of independence of Georgia (May 26, 1918), the National Council was still discussing to resolve what to do[22]. Fear that independence could be immediately crushed, particularly by Turkish demands, was prevalent. Eventually, the declaration of independence was a coup of a handful of leaders (Vratsian, Kachaznuni and Khatisian) who resolved that the only possibility for survival was to declare independence and secure peace at all cost with Turkey. The final move towards the inevitable was triggered by the declaration of independence of Azerbaijan, claiming "Southern and Eastern Transcaucasia", i.e. implicitly threatening Armenians with the loss

---

[17] *Արամ Մանուկյան. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու …*, էջ 298-99:

[18] *Արամ Մանուկյան. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու …*, էջ 299:

[19] *Արամ Մանուկյան. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու …*, էջ 300:

[20] With a ratio of approximately 1 Tatar to 6 Armenians in 1918. However, local concentrations meant that this was still a problem to handle for a government that had objectives disapproved of by 15% of the population.

[21] *Արամ Մանուկյան. փաստաթղթերի և նյութերի ժողովածու …*, էջ 301:

[22] Inside the Council, Dachnak were split: Aharonian, TerMinassian and Badalian were against independence. Vratsian and Karjikian were in favor.

of the Erevan guberniia. Very interestingly, the Armenian Council May 30 declaration on assuming "supreme administration of the Armenian provinces" did contain neither the word independence nor Republic. Armenians' political aspirations were suspended until proven justified on the battlefield. Since mid-May 1918, battles were raging in Erevan gouberniia, which now was the only place left that was salvable, militarily speaking. Again what we see fueling Armenian political aspirations is a sense of sheer physical survival. This is perfectly illustrated by the appeal launched by General Silikian on May 24: "In the name of the physical existence of this eternally tortured people, in the name of violated justice, Arise! On to the Holy War!"[23] Before confirming the existence of a Republic of Armenia, Armenian leaders were still to assert by force of arms that this status was indeed possible to claim on a territory formed around Erevan and its periphery. That's what the very controversial treaty of Batum, signed in the beginning of June 1918 with Ottoman Turkey, actually did: it confirmed the remnants of Armenia on a scarce enclave around Erevan. According to Richard Hovannisian, Armenian leaders who had consistently "opposed sovereignty under the prevailing conditions" "were to become the staunch champions of national independence" by the end of WWI. This is a paradox whose meaning remains to be researched.

Here I will end with opening a question to investigate in the future research: to trace what contents exactly has been fueled into this notion of national independence by the Armenian leaders at the command of the first Republic. The question arises all the more so as these leaders came mainly from the Dachnak party, a party with experience in guerilla warfare and political assassinations, which had been founded on protest actions against the way Armenians were "managed" by their Russian and Ottoman rulers, but not as an institution suggesting a new mode of government for them. If sovereignty was starting to acutely take the meaning of military and political control over a territory, then that reality was one by default for Armenia: following the treaty of Batum, Armenia encompassed only lands that were not seriously contented by its neighbors. Armenians' main political strategy to remedy that was to plunge into diplomatic games with the Entente powers attempting at getting compensated for its –willing and unwilling- sacrifices during the war. In other terms, Armenian leaders made their political future highly dependent on other's political benevolence, an at least paradoxical way to realize national sovereignty.

Conclusion

Since the last third of the 19th century, the main determinant of political cognitions among Armenian leaders stemmed from an acute sense of the need to ensure physical security of the communities living in the margins of the Empires: in Transcaucasia and in the Eastern provinces of the Ottoman Empire. That need for security did not equal a design for political self-autonomy right from the start. This was an option, but only

[23] Quoted in Richard Hovannisian, op. cit., p. 193.

one among many others, and one representing a minor trend among Armenian national elites. On the path to the formulation of such a project for the Armenians, eventually embedded in an independent state, resorting to armed violence for their own purposes played a crucial role. The World war gave this further impetus, one unprecedented in magnitude and scale: it provided Armenian leaders with a brutal but precious experience in the use of armed violence, connecting it to their ability to sustain political objectives. National physical security, the bottom line of sovereignty in the Armenian case, has even since been caught in a dilemma of a delicate balance to find between reliance on a powerful third actor and one's own forces, thus catching sovereignty in t and securing political autonomy.

ՀԱՅ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՈՒՄՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ՝ ՈՐՊԵՍ ՔԱՂԱՔԱԿԱՆ ԻՆՔՆԻՇԽԱՆՈՒԹՅԱՆ ՀԻՄՔ. ՈՐՈՇ ՆԱԽՆԱԿԱՆ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ

Թալին Փափազյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածը նվիրված է Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին ծավալված կամավորական շարժմանը, որը հիմք է ծառայել ձևավորելու հայկական ազգային գաղափարախոսությունը: Այս ժամանակահատվածում հայ ժողովուրդը ենթարկվել է ֆիզիկական բռնության՝ իր բազմազան դրսևորումներով. ցեղասպանության հետևանքով նա ենթարկվել է ֆիզիկական ընաջնջման իր պատմական հայրենիքում: Սկզբում ռուսական զորքերի հետ միասին, իսկ բոլշևիկյան հեղափոխությունից հետո՝ որպես ինքնուրույն ուժ, ակտիվ մասնակցություն է ունեցել Կովկասյան ճակատում ընթացող ռազմական գործողություններին. 1918-1920 թվականների ընթացքում իր հարևանների դեմ նա մի շարք ռազմական ընդհարումներ է ունեցել Հայաստանի Հանրապետության սահմանազատումների հետ կապված, մասնավորապես թուրքական բանակի հետ՝ արևմտյան ճակատում և թաթարական ուժերի հետ՝ հարավարևելյան շրջաններում, հիմնականում Ղարաբաղում:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, հայ կամավորներ, Կովկասյան ճակատ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Հայաստանի առաջին հանրապետություն:

THE ARMENIAN VOLUNTEER MOVEMENT DURING WWI AS GROUNDWORK FOR POLITICAL SOVEREIGNTY: SOME PRELIMINARY INSIGHTS

Taline Papazian

SUMMARY

Article will focus on the study of the volunteer movement as providing a ground work for the ideological formulation of Armenian national goals in the period of World War I.

For the Armenians, physical violence was manifold during WWI: they experienced the most dramatic physical destruction of their history due to the genocide; they also took an active part on the Caucasian and Ottoman frontlines, along with the Russian armies and, after the Bolshevik revolution, on their own; finally, they were also entangled in a series of armed conflicts with their neighbors over the territorial delimitation of the Armenian Republic from 1918 onto 1920, particularly with the Turkish army on the western front and the Tatar forces in the south-eastern regions -mainly in Karabakh, an issue which legacy is still an open conflict today. At the same time, the political context is one of unprecedented upheaval with the Bolshevik revolution, the defeat of the Ottoman Empire, the gathering of the Transcaucasian regions into a Federation and, sometime after, their break up into 3 independent Republics. The question is to ask whether the massively violent situation of WWI might have been an unanticipated but efficient input to a transformation of political ideologies that were out there since the second third of the 19th century.

Keywords: Armenian Genocide, Armenian volunteers, Caucasian frontline, First World War, First Republic of Armenia.

АРМЯНСКОЕ ДОБРОВОЛЬЧЕСКОЕ ДВИЖЕНИЕ ВО ВРЕМЯ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ КАК ОСНОВА ДЛЯ ПОЛИТИЧЕСКОГО СУВЕРЕНИТЕТА: НЕКОТОРЫЕ ПРЕДВАРИТЕЛЬНЫЕ ЗАМЕТКИ

Талин Папазян

РЕЗЮМЕ

Статья посвящена изучению добровольческого движения в качестве основы для обеспечения формирования идеологии армянских национальных целей во время Первой мировой войны. В данном отрезке времени армянская нация подверглась физическому насилию во всем его многообразии: она пережила самое драматическое физическое уничтожение в своей истории в результате геноцида; она также приняла активное участие в боевых действиях на Кавказском фронте наряду с российскими войсками и, после большевистской революции, в качестве самостоятельной силы; наконец, она была втянута в ряд вооруженных конфликтов со своими соседями по поводу делимитации границ Армянской Республики с 1918 на 1920 г., в частности, с турецкой армией на Западном фронте и с силами татар в юго-восточных регионах главным образом в Карабахе.

Ключевые слова: Геноцид армян, армянские добровольцы, Кавказский фронт, Первая мировая война, Первая Республика Армения.

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Վերժինե Սվազլյան

Հուշ-վկայություններում և պատմական երգ-վկայություններում Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներն անդրադարձել են Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատում իրենց տեսած ու զգացած պատմական իրադարձություններին:

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին համաշխարհային պատերազմն սկսվել է 1914 թ. օգոստոսի 1-ին: Այն մղվում էր ռազմաքաղաքական երկու խմբակցությունների՝ քառյակ զինակցության (Գերմանիա, Ավստրո-Հունգարիա, Թուրքիա, Բուլղարիա) և Անտանտի (Մեծ Բրիտանիա, Ֆրանսիա, Ռուսաստան) միջև:

Արևելահայ հասարակական-քաղաքական շրջաններն ու ազգային կուսակցությունները պատրաստվում էին աջակցել Անտանտի քաղաքականությանը, քանի որ Ռուսաստանի պաշտոնական շրջանների կողմից պատերազմի մեջ մտնելու գլխավոր նպատակը Արևելքի քրիստոնյաների «ազատագրումն» էր, ընդ որում Օսմանյան կայսրության բռնապետության լծի տակ հեծող արևմտահայությանը: Ուստի հայ ժողովուրդը ևս հույս ուներ ռուսական զորքերի օգնությամբ ազատագրել Արևմտյան Հայաստանը և վերականգնել իր երբեմնի պետականությունը:

Այնինչ Օսմանյան կայսրության երիտթուրք ղեկավարները ձգտում էին բանակցությունների միջոցով սիրաշահել հայերին և իրենց կողմը գրավել: Նրանք առաջարկում էին արևելահայերին կամավորական ջոկատներ ստեղծել թուրքական բանակի շարքերում, ապստամբել Ռուսաստանի դեմ, և Արևելյան (ռուսական) Հայաստանը գրավելու դեպքում հայերը կստանան ինքնավարություն: Հայերը մերժեցին այդ առաջարկը: Քանի որ Օսմանյան կայսրությունը նպատակ ուներ գրավելու Կովկասը, Ղրիմը, Իրանական Ատրպատականը և Միջին Ասիան, թուրքերի համար պատերազմը հարմար առիթ էր իրականացնելու իրենց հին պանթուրքական և պանիսլամական երազը: Կառավարության գլուխ անցած երիտթուրքերը, հիմք ընդունելով «Իթթիհատ վե թերաքքի» («Միություն և առաջադիմություն») կուսակցության՝ 1911 թ. Սալոնիկում կազմակերպած գաղտնի ժողովի որոշումները, արդեն իսկ նախապատրաստվում էին հիմնովին բնաջնջել հայ ժողովրդին և սպասում էին հարմար առիթի: Ուստի Օսմանյան Թուրքիան պատերազմի մեջ մտավ ոչ միայն զավթողական նպատակներով, այլև հայերի բնաջնջումն իրականացնելու իր հրեշավոր ծրագրով:

Ականատես վկաները ևս նշել են, որ Հայոց ցեղասպանությունը նախօրոք ծրագրված էր: Այդ մասին **Հովհաննես Գասպարյանը** (ծնվ. 1902 թ., Էսքիշեհիր, Յայլա գյուղ) ասել է. *«…1913 թ. Իթթիհատ վե թերաքքի կուսակցության կոմիտեն գաղտնի նիստ է գումարում՝ Թալեաթի նախագահությամբ, որտեղ մասնակցում էին*

Էնվերը, դոկտոր Նազիմը, Բեհաեդդին Շաքիրը և ուրիշներ, որոշում են ընդունում Թուրքիայում ապրող հայերին բնաջնջել, և այդ նիստում մշակում են բնաջնջման ծրագիրը՝ չթողնել ոչ մի հայ, սկսած նորածին երեխայից մինչև ամենավերջին ծերերը: Այդ կոմիտեի նիստում զեկուցողն էր դոկտոր Նազիմը: Նա իր զեկուցման մեջ նշում է. «Ես Թուրքիան կենդանացնելու համար ձեզի ընկեր, եղբայր եղա, միայն թուրքն է ապրելու այս հողի վրա՝ անկախ, ինքնիշխան, ոչ թուրք տարրերը թող ջնջվին, ո՛չ մի հայ. ջնջել՝ բոլորին»: Նույնանման իր ելույթում դոկտոր Բեհաէդդին Շաքիրը առաջարկում է բնաջնջել բոլոր հայերին՝ նորածնից մինչև ծերը: Այդ որոշումը պետք է սուլթան Ռեշադը ստորագրեր, բայց քանի որ Թալեաթը կասկածում էր, թե Ռեշադը կստորագրի, նա կապվեց գերմանական դեսպանի հետ, որ նա մի քանի րոպե առաջ գնա թագավորի մոտ: Եվ նրա ներկայությամբ Թալեաթ փաշան տարավ այդ գաղտնի ժողովի որոշումը, որը գերմանական դեսպանի ներկայությամբ և նրա ազդեցությամբ ստորագրել են տալիս, որով էլ 1915 թ. ապրիլի 24-ին ի կատար ածվեց հայերի կոտորածը»[1]:

1914 թ. օգոստոսի 6-ին Կ. Պոլսում կնքվում է գերմանա-թուրքական զինակցության համաձայնագիրը: Թուրքական կառավարությանը հղած վերջնագրով Գերմանիայի դեսպան Վանգենհայմը նշում էր. «Եթէ Օսմանեան կառավարութիւնը, հաւատարիմ մնալով իր պարտաւորութեանց, պատերազմի մտնէ Երեակ Համաձայնութեան դէմ, Գերմանիան կ'ապահովէ անոր հետեւեալ առաւելութիւնները»: Կնքված համաձայնագրի վեց կետերից մեկն էր. «Գերմանիան կը հարկադրէ՝ շտկել Օսմանեան կայսրութեան արեւելեան սահմանները, այն ձեւով, որ ապահովուի Տաճկաստանի անմիջական շփումը Ռուսաստանում ապրող մահմետական բնակչութեան հետ»[2]:

Իսկ պատերազմի սկզբի մասին վերհիշել և մանրամասն պատմել է **Սուրեն Սարգսյանը** (ծնվ. 1902 թ., Սեբաստիա, Խոչհիսար գյուղ). *«…Երբ 1914 թվի օգոստոսի 1-ին սկսվեց Առաջին համաշխարհային պատերազմը, մեր գյուղի ժողովուրդը զբաղված էր բերքահավաքով, բայց մինչ այդ գյուղ հասնող հայերեն թերթերը վատ լուրեր էին հաղորդում: Օգոստոսի 2-ին մոնետրիկները եկան մեր գյուղը, և մեր գյուղի գլիրը կպրուների վրայից սկսեց գոռալ. «Էհէյ, սեֆերբերլիք է (զորահավաք - թուրք.). տասնութ տարեկանից մինչև քառասունհինգ-հիսուն տարեկան տղամարդիկ պետք է ներկայանան Խոչհիսար՝ արձանագրվելու»: Ես լավ հիշում եմ՝ ժողովուրդը խառնվեց. լաց, աղաղակներ ամեն կողմ: Նույն օրը արևը ուժեղ խավարեց՝ մոտ կես ժամ մթագնեց երկինքը: Սա ավելի սարսափեցրեց գյուղի ժողովրդին…»*[3]:

Պատմաքաղաքական այդ հանգամանքներում ապրող քրիստոնյա ազգերի, այդ թվում նաև՝ հայերի համար, մեծագույն չարիք էր դարձել սեֆերբերլիքը (զորահավաք – թուրք.): 18-45 տարեկան հայ տղամարդկանց զորակոչի անվան տակ ներգրավում էին աշխատանքային գումարտակների (ամելե թաբուր – թուրք.) մեջ,

---

[1] Սվազլյան Վերժինե, *Հայոց ցեղասպանություն. Ականատես վերապրողների վկայություններ*, Երևան, ՀՀ ԳԱԱ «Գիտություն» հրատ., 2011, Վկայություն [այսուհետև՝ վկ.] 206, էջ 405:

[2] Լազեան Գաբրիէլ, *Հայաստան եւ Հայ դատը (Վաւերագրեր)*, Գահիրէ, 1946, էջ 78:

[3] Սվազլյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 155, էջ 322:

և, ըստ ռազմական նախարար Էնվեր փաշայի գաղտնի հրահանգի, աչքից հեռու՝ ծածուկ վայրերում, սպանում:

«…1914 թ. Թուրքիան ընդհանուր մոբիլիզացիա հայտարարեց, - պատմել է խարբերդցի ականատես վերապրող **Սարգիս Խաչատրյանը** (ծնվ. 1903 թ.): - *Հայ երիտասարդներին թուրքական բանակ զորակոչեցին: Տարան աշխատացրին Ամելե թաբուրի մեջ, հետո էլ բոլորին սպանեցին: Հետո կիներին ու երեխաներին, այսինքն՝ ամբողջ ժողովուրդին քշեցին դեպի Միջագետքի անապատները, մորթեցին: Ոչ մեկին չէին խնայում: Միայն թուրքացողները ազատվում էին»*[4]:

Իսկ ականատես վերապրող **Սարգիս Մարտիրոսյանը** (ծնվ. 1903 թ., Խարբերդ) նշել է. *«…Մեր դժբախտությունը համաշխարհային պատերազմը եղավ: Հայերին զինվոր տարին, շուրջ երեք հարյուր հազար հայ երիտասարդներ թուրքական բանակ ղրկվեցան: Սկզբում անոնց ձեռքը զենք տվին, բայց հետո Էնվեր փաշան ըսեր է. «Մենք ճամփաներ պիտի շինենք՝ աշխատող ձեռքերու պետք ունինք», բայց իրականության մեջ սպանած, նետած են անոնց փորած փոսերուն մեջը»*[5]:

Այդ օրերին է ստեղծվել Ժողովրդական հետևյալ երգը, որը 1970 թ. մեզ են հաղորդել Հայոց ցեղասպանությունից մազապուրծ **Պետրոս** և **Սրբուհի Կիկիշյան** ամուսինները**:** Երգը հիմնավորում է նախորդ վերապրողների հաղորդած տեղեկությունները.

«Հազար ինը հարյուր տասնչորս թվին
Հանեցին, կարդացին ասկյարի ֆերման,
Ձա՜ն, կերթամ, մայրի՛կ, ջա՜ն կերթամ, քույրի՛կ,
Զինվոր եմ՝ կերթամ, մուրադսըզ կերթամ»[6]*:*

Դեռ «Մուրադին» չհասած՝ բռնի թուրքական բանակ զինվորագրված հայ երիտասարդն իր մորը գանգատվում է.

«Մայրի՛կ, մայրի՛կ, գիս զինվոր գրեցին ու տարին,
Զենքը ձեռքս չտվին, Ամելե թաբուր գրեցին,
…Կերթամ, կերթամ, զինվոր ես կերթամ,
Քար կուտրելու ես կերթամ»[7]*:*

Իսկ Ամելե թաբուրում աշխատողների վախճանը նախօրոք որոշված էր՝ մահ.

«Զինվորներին Բալու տարին,
Մայրեր-քույրեր նստան լացին,
Անպեղը շատ փոսեր փորեցին,
Անկե վերջն ալ մեջը թաղվեցին»[8]:

---

[4] Նույն տեղում, վկ. 116, էջ 269:

[5] Նույն տեղում, վկ. 117, էջ 271:

[6] Նույն տեղում, վկ. 386, էջ 571:

[7] Նույն տեղում, վկ. 390, էջ 572:

[8] Նույն տեղում, վկ. 391, էջ 572:

Ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան) նշել է. *«1914-ին, երբ պատերազմը սկսվեց, Արևելյան Հայաստանը և Թիֆլիսի հայերը կամավորական զորք կազմեցին և միացան ռուսական բանակին: Թուրքերը իրենց բանակում ունեին վաթսուն հազար հայեր: Այդ որ իմացան, իրենց բանակի հայերին բանակից հանեցին, կազմեցին ոաբոչի բաթալիոն և սկսեցին նրանց կոտորել»*:[9]

Արդեն պատերազմի սկզբից Ռուսաստանում սկիզբ էր առել կամավորական շարժումը՝ տարածվելով հայերի, ասորիների, վրացիների և այլոց շրջանում:

Նիկոլայ Երկրորդ ցարը հատուկ հրովարտակով դիմեց հայերին, որ կամավորագրվեն ռուսական բանակին՝ Արևմտյան Հայաստանը թուրքերի բռնություններից ազատագրելու համար: Ցարը խոստանում էր վարձահատույց լինել բազմաչարչար հայ ժողովրդին, իսկ Կովկասի փոխարքա հեծելազորի գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը Ամենայն Հայոց կաթողիկոս Գևորգ Ե-ին հավաստիացնում էր, որ Արևմտյան Հայաստանը թուրքերից գրավելուց հետո հայերն իրենց նվիրվածության դիմաց կստանան ինքնավարություն:

Այդ խոստումներն արևելահայերին հանգեցրին կամավորական շարժման կազմակերպմանը: Ամենուրեք՝ Թիֆլիսում, Երևանում, Ֆրանսիայում, Կիպրոսում, Եգիպտոսում, ԱՄՆ-ում, կազմակերպվում էին հանգանակություններ՝ ի նպաստ կամավորական շարժման:

Հայոց ազգային բյուրոյի գործադիր մարմինը ստանձնեց հայ կամավորական խմբերի անմիջական կազմավորման ու Կովկասյան բանակի շտաբի հետ նրանց հարաբերությունների կարգավորման գործը: Կամավորական շարժումը համալրվում էր: Կովկաս ժամանած կամավորագրվածների թիվը աստիճանաբար ստվարանում էր: Գալիս էին Օդեսայից, Ղրիմից, Ռոստովից, Եկատերինոդարից, Աստրախանից, Թուրքեստանից, Սիբիրից, նաև արտերկրից՝ Ռումինիայից, Բուլղարիայից և ԱՄՆ-ից:

Թիֆլիսում կենտրոնանում էին հայ ժողովրդի ազատագրական պայքարի քաջարի մարտիկներն ու հրամանատարները. Վառնայից գալիս է զորավար Անդրանիկը, Սիբիրի աքսորավայրից փախած Համազասպ Սրվանձտյանը, Թեհրանից՝ Քեռին (Արշակ Գավաֆյան), Կ. Պոլսից՝ Արմեն Գարոն և Դրոն (Դրաստամատ Կանայան), Խարկովից՝ Սեպուհը (Արշակ Ներսիսյան), նաև իշխան Հովսեփ Արղությանը, Քիշնևից՝ Խանաձորի Վարդանը (Սարգիս Մեհրաբյան) և այլք: Աննախադեպ խանդավառություն էր ապրում կովկասահայությունը:

Այդ օրերին է հյուսվել ժողովրդական հետևյալ երգը.

«Թուրքի բանակ երթալու եմ,
Հրացան բռնելու եմ,
Ես ի՞նչ ընեմ Տաճկաստան.
Ահա կերթամ Հայաստան»[10]:

---

9 Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

10 Նույն տեղում, վկ. 394, էջ 572:

Հայ կամավորների շարքերը հետզհետե խտանում էին, և միաժամանակ հյուսվում էին ժողովրդական երգերը.

«Երկինք նայելս կուգա,
Դար վեր հայիլս կուգա,
Էկավ անցավ վայր թուրքը.
Վրեժ լուծելս կուգա»[11]:

Հայերը ռուս-թուրքական հերթական պատերազմի հետ էին կապում Արևմտյան Հայաստանի և Կիլիկիայի ազատագրումը: Կովկասի հայաշատ քաղաքներում տեղի էին ունենում բազմահազարանոց հավաքներ, ցույցեր: Երիտասարդությունը պահանջում էր անխտիր մասնակցել պատերազմին՝ ռուսական բանակի ներսում ստեղծելով կամավորական ջոկատներ.

«Ընկերներս ղրկել եմ դեպի Ռուսաստան,
Շատ բարևներ տարեք ամեն ջանջիգյար,
Մենք ձեզմե կուզինք ոչ ոսկի-արծաթ,
Մենք ձեզմե կուզինք միայն ծակ-երկաթ»[12]:

Այդ նշանակում էր, որ հայ կամավորներին միայն զինամթերք էր անհրաժեշտ:

Կովկասյան կորպուսի հրամանատար գեներալ Օգանովսկին մեծ հիացմունքով էր արտահայտվում հայկական կամավորների մասին և գտնում, որ պետք է ոչ միայն նրանց զինել, այլև զինել ռուսական մերձճակատային թիկունքի հայ բնակչությանը, որպեսզի հարկ եղած դեպքում նրանք դիմեն ինքնապաշտպանության:

1914 թ. սեպտեմբեր-հոկտեմբեր ամիսներին Թիֆլիսում ձևավորվեց 1200 հոգուց բաղկացած Առաջին կամավորական ջոկատը՝ ազգային հերոս Անդրանիկի ղեկավարությամբ, նոյեմբերին գեներալ Օգանովսկու կորպուսի հետ Անդրանիկի ջոկատը Նախիջևանով առաքվեց Պարսկաստան:

Նոյեմբեր - դեկտեմբեր ամիսներին Իգդիրում կազմակերպվեց Երկրորդ կամավորական ջոկատը՝ Դրաստամատ Կանայանի (Դրո) հրամանատարությամբ: Դեկտեմբերին կազմակերպվեց Երրորդ ջոկատը՝ Համազասպ Սրվանձտյանի հրամանատարությամբ: Չորրորդ ջոկատը գլխավորեց Արշակ Գավաֆյանը (Քեռին): Հետագայում ստեղծվեցին նաև Հինգերորդ ջոկատը՝ Վարդան Մեհրաբյանի հրամանատարությամբ: Վեցերորդը՝ Արշակ Ջանփոլադյանի հրամանատարությամբ: Գրիգոր Ավշարյանի և Հայկ Բժշկյանի (Գայ) հրամանատարությամբ: Յոթերորդ ջոկատը՝ Հովսեփ Արղությանի հրամանատարությամբ:

Հայ կամավորների թիվը հազիվ հասցվեց 7 հազարի, քանի որ պակասում էին զենքն ու նյութական միջոցները, որոնք հայթայթվում էին հանգանակությունների միջոցով:

---

[11] Նույն տեղում:

[12] Նույն տեղում, վկ. 393, էջ 572:

Երբ 1914 թ. հոկտեմբերին գերմանական երկու ռազմանավեր թուրքական նավերի ուղեկցությամբ հանկարծակի հարձակվեցին ռուսական սևծովյան ռազմակայանների և նավահանգիստների վրա, հոկտեմբերի 21-ին Նիկոլայ Երկրորդը պաշտոնապես պատերազմ հայտարարեց Օսմանյան կայսրությանը: Այդ ընթացքում Կովկասի փոխարքա հետևազորի գեներալ Ի. Ի. Վորոնցով-Դաշկովը նշանակվում է Կովկասյան նորաստեղծ բանակի գլխավոր հրամանատար:

Ռուս-թուրքական պատերազմը սկսվելու պահին՝ 1914 թ. նոյեմբերի 28-ի դրությամբ, Կովկասյան օկրուգում և ճակատում կռվում էին մոտ 127 հազար զինվոր: 1914 թ. աշնան վերջին ռուս-թուրքական ռազմաճակատը, սկիզբ առնելով Բաթումից, հասնում էր մինչև Ուրմիա լճից արևելք ընկած տարածքը՝ կազմելով 720 կմ: Պատերազմական իրադարձությունները ծավալվում էին Արևմտյան Հայաստանի տարածքում[13]:

Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի սկզբնական փուլի ամենանշանավոր պատմական իրադարձությունը Սարիղամիշի ճակատամարտն էր, որտեղ թուրքական Երրորդ բանակի հրամանատարն էր Էնվեր փաշան:

Ականատես վերապրող **Սուրեն Սարգսյանը** (ծնվ. 1902 թ., Սեբաստիա, Խոչհիսար գյուղ) անձամբ տեսել է Էնվեր փաշայի մեկնումը Սարիղամիշի ճակատամարտ, երբ նա իր զորքի և Սեբաստացի Մուրադի խմբի հետ կանգ էր առել իրենց Խոչհիսար գյուղի մոտ և ճառ ասել՝ սիրաշահելով հայերին. *«…Հիմիկվա նման հիշում եմ նրա խոսքերը. «Հայ զինվորները լավ կռվում են իրենց օսմանյան հայրենիքի համար՝ վաթանին համար: Բոլոր ճակատներում, ամեն տեղ հայ բժիշկները և բուժքույրերը բուժում են մեր վիրավորներին: Հայ զինվորներից շատերը լավ են տիրապետում ռազմական տեխնիկային, դրա համար շատ հնորհակալ եմ ձեզանից: Դուք էլ թիկունքում լավ աշխատեք, մեր բանակի սնունդը ապահովելու համար»: Երբ նա իր խոսքը վերջացրեց, Մուրադը ձիու վրա մոտեցավ նրան և սեղմեց նրա ձեռքը: Էնվեր փաշան Մուրադի կռնակը շոյեց և ցածր ձայնով մի բան ասաց նրան: Սուլիչը փչեց, կառքերը շարժվեցին: Էնվեր փաշան, կառքի վրայից ձեռքը թափահարելով, անհետացավ»* :

Կարճ ժամանակահատվածում թուրքական բանակը կարողացել էր գրավել Օլթին, Արդվինը, Արդահանը և մոտենալ Բաթումին՝ դուրս գալով ռուսական զորքերի թիկունքը՝ Կարս-Սարիղամիշի շրջանում: Թուրքական զորքերը ներխուժել էին Կարսի մարզ և զանգվածային կոտորածներ կազմակերպել հայկական բնակավայրում:

Ականատես **Փեփրոնե Թումասյանը** (ծնվ. 1910 թ., Կարս) վկայել է. *«…Հիշում եմ, թուրքերը կացինով ապտանում, գցում էին ջուրը: Շատերը, ինչպես նաև մորս եղբորը կինը, իր երեխայի հետ իրեն գցեց ջուրը:*

Էդ ժամանակ լուր տարածվեց, որ ռուսական զորքը հայ կամավորների հետ դեպի Երզնկա է գալիս: Թուրքերը սկսեցին փախչել: Եվ շատ հայ փոքրիկ տղաներ, որ

---

[13] Նազարյան Արամ, *Հայ կամավորական շարժումը 1914-1916 թվականներին և Հայ յեղափոխական դաշնակցությունը*, Երևան, 2011, էջ 13:

թուրքերի մուտ հովիվ էին դարձել, երբ լեռ էին բարձրանում, իրար ասում էին. «Հացը պահենք, փախչելու ժամանակ պետք կլինի: Ռուսը որ գա, մենք նրա հետ կփախչենք»: Չնայած որ նրանց արդեն թլփատել էին և ստիպել էին կրոնափոխ լինել, բայց նրանք հոգով հայ-քրիստոնյա էին մնացել:

Երզնկայում, երբ նրանք պիտի փախչեին, երեք թուրք զինվոր նրանց դեմը բռնում են ու հարցնում.

- Ո՞վ եք, փախչում եք, գյավուր եք:

- Մենք բեկի հովիվներն ենք, - ասում են հայ տղաները ու գալիս են Երզնկա:

Երզնկա քաղաքը արդեն թուրք չէր մնացել: Թուրքերը փախել էին:

Կեսգիշեր էր: Մեկ էլ քաղաքը լուսավորվեց: Ռուսները լույս էին գցում, որ տեսնեն քաղաքում մարդ կա՞: Երբ առավոտյան ռուսները գալիս են, էս տղաները վազում են նրանց ընդառաջ: Տղաները հագած են լինում թուրքի հագուստներ: Ռուսները ուզում են նրանց սպանել: Սրանք չոքում են ու խաչ են հանում: Ռուսները հարցնում են.

- Դուք հա՞յ եք:

- Այո՛, - ասում են տղաները, - մենք հայ գերիներ ենք:

Հայ կամավորները նրանց օգնում, տանում, հանձնում են Սարիղամիշի որբանոցը: Հետո հայրիկս գնում է այդ որբանոցը և հարցնում.

- Ո՞վ կա Քյուչյուքյաններից»[14]:

1914 թ. դեկտեմբերի 9-ից մինչև 1915 թ. հունվարի 5-ը Սարիղամիշում տեղի են ունենում արյունալի կռիվներ, որտեղ ռուսական զորքերի հետ կողք կողքի կռվում էին Քեռու ջոկատի հայ կամավորները: Նրանց միասնական ջանքերով օսմանյան 90–հազարանոց բանակն անփառունակ պարտություն է կրում: Էնվեր փաշան հազիվ կարողանում է ճողոպրել գերի ընկնելուց և փախչել: Իսկ թուրքական ինսներորդ կորպուսի հրամանատար Իսհան փաշան շուրջ 200 սպաներով գերի է ընկնում ռուսներին: Միայն 12 հազար հոգի՝ օսմանյան զորքի մնացորդները, հասնում են Էրզրում, մնացած 78 հազարը՝ սպանվում, ցրտահարվում կամ գերի է ընկնում Սարիղամիշի ճակատամարտում[15]:

Այդ նույն ճակատամարտում է հորինվել ժողովրդական հետևյալ պատմական երգը, որտեղ նկարագրվում են թուրքական բանակի պարտությունը ռուսների կողմից և Էնվերի խայտառակ փախուստը.

«Բերթի դրոները ղրըլեն[16] *կաշեր,*
Ռրսաների թուփը ասկարին կը ջարթեր,
Էնվեր փաշէն փախնելու կաշեր,
Համ կը վազեր, համ էղևը կաշեր»[17]:

---

[14] Նույն տեղում, վկ. 72, էջ 186:

[15] Նազարյան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 13:

[16] Արևմուտք – թուրք.:

[17] *Կարս. Հայոց բանահյուսական մշակույթը*, Երևան, 2013, վկ. 485, էջ 528:

Այնինչ թուրքական 3-րդ բանակ բոնի զինվորագրված արևմտահայ երիտասարդը հիշում է, թե ինչպես Էրզրումից դուրս եկան ողջ-առողջ, բայց ընկան ողբալի վիճակի մեջ, և նա անիծում է իրենց հրամանատար Էնվերին.

«Արզրումից դուրս էկանք ողջ-առողջ,
Հասանք Սարիղամիշ, ընկանք կրակը,
Վերքերով պատած յարս, մի՛ լաց,
Քոռանաս, Էնվեր փաշա, էլ հայ չմնաց»[18]:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Սուրեն Սարգսյանը** շարունակելով պատմել է նաև պարտված Էնվերի վերադարձի և սեբաստահայերին ուղղված նրա գազազած հայացքի մասին. *«…Նա յափնջու մեջ փաթաթվեց, մի գազանային-սարսափելի նայվածք գցեց կանգնած ժողովրդի վրա: Էնվեր փաշան առաջվա նման ո՛չ ողջունեց, ո՛չ մնաս բարով ասաց ու գնաց…: Մեյֆեի խանում կանգնում են հանգստանալու: Նա կանչում է Մուրադին և ասում՝ վերին աստիճանի զայրացած ու կատաղած. «Ձերոնք այ ինչեր են անում Կուվկասում՝ ոուսի կողմը: Մենք ի՞նչ ենք ստորագրել ձեզ հետ 1908 թվին և 1914 թվին Էրզրումում: Այդ բանը ձեր վրա թա՞նկ կնստի»: Մուրադը բաժանվում է իմիջից միրավորված և շատ տխուր: Նա ասում է, որ Էնվերը ինչ-որ կամավորների մասին էր բողոքել»*[19]:

1915 թ. գարնանը Անդրանիկի ջոկատը գեներալ Օգանովսկու կորպուսի հետ հյուսիսային Պարսկաստանում՝ Դիլմանի մոտ, փայլուն հաղթանակ է արձանագրում: Ռուսական զորքերը հայ կամավորների հետ միասին գրավում են Թավրիզը, Դիլմանը և թուրքերին հետ մղում Պարսկաստանից: Գեներալ Օգանովսկին դրվատանքով է արտահայտվել հայ կամավորների և հատկապես զորավար Անդրանիկի քաջագործությունների մասին:

Անդրանիկ զորավարի քաջագործությունների մասին պատմել է նաև ականատես վերապրող **Սիրանուշ Նասոյանը** (ծնվ. 1900 թ., Խնուս). *«Տաճկապատի կռվի ժամանակ Անդրանիկ կկռվեր, իր փայլուն թրով կկռվեր, հայերին կազատեր:*

Մեր Խնուսա բերդ հարուստ տեղ էր, թավլա, ցորեն, տավար, ոչխար ամե՛ն ինչ մեզ կար, մենք հանգիստ կապրեինք: Թուրքի բալեն կգրվի՛. էկավ, մեզ զուլում կկոտորեր: Բալուլի միջի էրեխեքին գետնին կդրիեր, մերեր կուլային, կողբային:

Մեկ էլ Անդրանիկ զորավար էկավ ճերմակ ձին նստած, վրեն պլաշչ գցած, ինչքա՜ն գյուլլա կգարկվեր, չէ՛ր կպնի ընդրա ջանին, կըսեին՝ ընդրա վրեն սրբի նշաններ կան: Անդրանիկ զորավար էկավ, կանգնեց Արազա Քյոփրու Քեոյի կարմունջի [կամուրջ] մուրը, կովեց, մինչև ժողովուրդը կարմունջից անցավ:

Անդրանիկ ասաց. «Ժողվե՛ք գետնի բոլոր էրեխեքին, տվե՛ք մերերին»: Ի՛սկը հերոս էր Անդրանիկ: Ընդրա ահից թուրքեր կվախնային. «Անդրանիկ փաշա գյալդի՛ (գալի՞ս է)» կըսեին, կվախնեին:

---

[18] Նույն տեղում, վկ. 479, էջ 525:

[19] Սվազլյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 155, էջ 323:

Ամդրանիկ զորավար թուրքին ահ տվեց, ըսավ. «Իմ ժողովրդին, իմ որբանոցներուն ձեռք չտա՛ս, թե չէ՝ քեզ կկուտորեմ»։

Կարաա ժողովրդին փրկեց, որբ էրեխեքին ղրկեց Ամերիկա»[20]։

Այդ ժամանակ կամավորների շարքերն անընդհատ խտանում էին, գալիս էին ոչ միայն արտերկրի մեծ քաղաքներից, այլև ճակատի մերձակա գյուղերից փախստական հայեր Կարսից, Ալաշկերտից, Բայազետից, Ատրպատականից և Արևելյան Հայաստանի տարբեր վայրերում ապաստանած շուրջ 100 հազար հայ երիտասարդներ գալիս, համալրում են կամավորների շարքերը։

Ականատես վերապրող **Սոկրատ Մկրտչյանը** (ծնվ. 1901 թ., Բիթլիս, Խլաթ) նույն փախստական արևմտահայերից է եղել. *«…Մեծ դժվարությամբ հասա ռուսական բանակի զինվորներին, որտեղ շատ հայ կամավորներ կային»*[21]։

Այդպիսի փախստականներից են եղել նաև **Մուշեղ Հովհաննիսյանը** (ծնվ. 1908 թ., Սասուն, Տալվորիկ, Քարավանք գյուղ), **Ենոք Ասլանյանը** (1901 թ., Բիթլիս) և ուրիշներ, որոնք նույնպես թուրքերի դաժանություններից փախած հայերից են եղել[22]։

Գաղտագողի փախչողները շատ էին, քանի որ այդ ընթացքում ահավոր ծանր էր դարձել արևմտահայության վիճակը։

Ռուսական հետախուզությունը 1915 թ. մարտի 15-ին և ապրիլի 3-ին Օսմանյան կայսրության վերաբերյալ հաղորդումների մեջ նշել է, որ ամբողջ երկրում տեղի են ունենում հայերի ձերբակալություններ, պարբերական կոտորածներ Էրզրումում, Դյորթյոլում, Զեյթունում և շրջակայքում, արյունալի ընդհարումներ՝ Վանում, Բիթլիսում, Մուշում, բռնություններ, թալան, սպանություններ՝ Ակնում և ամբողջ Փոքր Հայքում՝ ժողովրդի տնտեսական քայքայում, ընդհանուր կոտորած։

Արդեն պատերազմի սկզբից թուրք կառավարողներն արևմտահայերի նկատմամբ կազմակերպել էին նոր, դաժան հալածանքներ, կողոպուտներ և սպանություններ՝ գլխավոր հարվածն ուղղելով Մուշի և Սասունի դեմ, որոնք անցյալում հայտնի էին որպես հայ ազգային-ազատագրական շարժման կարևոր կենտրոններ։

Կատարելով թուրքական կառավարության հրահանգները՝ տեղական իշխանությունները զինված հրամանատարության հետ մշակեցին և գործադրեցին հիշյալ գավառների ամբողջ հայության բնաջնջման հրեշավոր ծրագիրը։

Սասունցի ականատես վերապրող **Եղիազար Կարապետյանը** (ծնվ. 1886 թ., Սասուն) հանգամանորեն շարադրել է այդ պատմական իրադարձությունները և եզրակացրել. *«…Այսպես, դարերի ընթացքում հողին ու մաճին կառչած հայաշատ այդ գավառը մի ցերեկվա և մի գիշերվա մեջ դարձավ ամայի՝ անմարդաբնակ, իսկ նրա սեփական տերերը՝ անողոք թուրքերի ու քրդերի ձեռքով հրեշային գործողությամբ սրով մորթվեցին, կրակով այրվեցին, ջրով խեղդամահ եղան՝ հարյուր հինգ գյուղերի յոթանասուն-ութսուն հազար երկու սեռի պատկանող հայ բնակիչները։*

---

[20] Նույն տեղում, վկ. 94, էջ 228։

[21] Նույն տեղում, վկ. 18, էջ 108։

[22] Նույն տեղում, վկ. 5, վկ. 17։

Թալանի տրվեց միլիոնների հասնող նրանց հարստությունը: …Հունիսի 28-ի օրը ոչ բարով Վարդավառի կիրակին էր. հայ ժողովրդի ուրախության տոնը, ավա՜ղ, դարձավ «մարդավառի» կիրակի՝ Տարոնի դաշտի հայության համար»[23]:

Նույն Վարդավառի օրվա մասին է վկայել ականատես վերապրող մշեցի **Շողեր Տոնոյանը** (ծնվ. 1901 թ.). *«…1915 թվին Վարդեվրի օրը եղավ կոտորում: Թուրք ասկյարներ Դաղափնու չեչեններ բերին, մեզ կոտորին: Մեր գեղ էկան թալանին, օխչար, գոմշդանք, մալ քշին տարան: Ով խորոտ էր՝ տարան: Իմ հորքուրին մե տղա կար, էն գիշեր-ցերեկ իմ մոտ էր, դրան լե տարան: Տղամարդ չմնաց: Հավաքին մեծ ու մանր, տարան լցրին Ավզուտ գեղի գոմերու մեջ, կրակ տվին, վառին: …Լցրին Մալհասի Մարդոյի գոմերու մեջ, խոտի դեզեր դարսին գոմու շուրջ բոլոր, վրեն նավթ ցանին, տվին կրակին: Իմ հոր տնից վաթսուն ջան վառվան էդ գոմերու մեջ: Էն օր ես եմ տեսել, լա՜ռ, թող իմ թշնամին չտեսնա: Մենակ ես ու ախպերս ազատվանք: Էն օր ես իմ աչքերով եմ տեսել, լա՜ռ: Առաջուց խորոտ հարս ու աղջիկ տարան թուրքացրին, ինչ լե մայրաշ տղա-էրեխա կար՝ մորերու գրկից պոկեցին տարան, օր դարձուն զարթիա:*

Գոմի մեջ օր ծուխ ու կրակ մրավ, ժողովուրդ սկսավ հազալ ու խեղդվան: Մեր զմանուկ ուրացավ, լա՜ռ, իսկական սոդոմ-գոմոր էր: Վառվող մարդիկ վազվզում, խփվում էին պատերուն, ոտի տակ տրորում գետնին ընկած իրենց մանրերուն: Էն օր ես իմ աչքով եմ տեսել, լա՜ռ, թող սարի գիլանք չտեսնեն: Կըսեն, թուրք մղլան էդ օր տեսամ՝ չդիմացավ, ինքն ուրան կախեց: Էդ ալալորումի մեջ, մարդկանց մեծ մաս խեղդվավ, մեռավ: Գոմի տանիք փլավ: Փլավ, լցվավ մեռուկներու վրա: Երանի ես ու քորփա ախպերս լե վառվեինք, իմա՜լ օր վաթսուն ջան վառվան, օր չտեսնեինք իդա անհավատ մարդոց անխիղճ ու անաստված օրենք: Գոմերու մեջ վառեցին մեր կեղ՝ Վարդենիսի, Մշախենի, Աղբենիսի, Ավզուտի, Խմների ու էլի շրջակա գյուղերու սաղ կեղացոց: Էն օր ես եմ տեսել, գիմ դուշման չտեսնա»[24]:

Կարելի է երևակայել, թե ֆաշիստական գազանսցիկների նախատիպերը հանդիսացող հրկիզված գոմերում և մարագներում քանի՛, քանի՛ տասնյակ հազարավոր հայեր են ողջակիզվել նախքան հրեաների Ողջակիզումը:

Պատմական այս իրադարձություններին առընթեր հյուսվել է նաև ժողովրդական երգը.

«…Սասուն գավառ անպտուղներով,
Պարապապպար բարձր լեռներով,
Դեմ կանգնեց միշտ թուրք զորքին.
Սասուն բուրե տաք արյան հոտ»[25]:

«Տաք արյան հոտ» էր բուրում նաև Վանի շրջակա գյուղերում, որտեղ թուրքերը հասցրել էին տեղում բնաջնջել հազարավոր հայերի: Այդ մասին է վկայել ամենայն

---

[23] Նույն տեղում, վկ. 1, էջ 74, 75:

[24] Նույն տեղում, վկ. 9, էջ 94, 95:

[25] Նույն տեղում, վկ. 627, էջ 619:

հայոց բանաստեղծ Հովհաննես Թումանյանը, երբ Ալ. Շիրվանզադեի հետ ականատես էին դարձել նրանց աներևակայելի դաժան գործողությունների հետքերին. «…Որտեղ հասցրել են՝ կոտորել են հայերին, - գրել է Հովհաննես Թումանյանն իր հուշերում, - գլխավորապես՝ տղամարդկանց ու հետները տարել գեղեցիկ կանանց: Եվ եթե ժամանակ են ունեցել, ռուսական բանակի և հայ կամավորների սարսափը շատ մոտ չի եղել, բարբարոսական զվարճություններ են հորինել. խաչել են, կենդանի մարդկանց զանազան մասերը կտրատել են, զանազան կերպ դասավորել, խաղեր են արել՝ մինչև կեսը դրել են պղնձի մեջ ու կեսից ներքև եփել, որ մյուս կեսը՝ կենդանի տեսնի ու զգա… Շիկացած երկաթներով կտրել են մարմնի զանազան տեղերը և կրակի վրա խորովել, կենդանի խորովել են: Ծնողների առաջ երեխաներին են կոտորել, երեխաների առաջ՝ ծնողներին…»[26]:

Այդ ահավոր խժդժությունները նկատի ունենալով՝ ականատես վերապրող **Արծրուն Հարությունյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան) եզրակացրել է. *«Ինքնապաշտպանությունը ծավում է, երբ ժողովրդի նկատմամբ բռնություն է լինում»*[27]:

Ուստի Սասունում, Մուշում, Շատախում, Վանում, Բիթլիսում, Շապին-Գարահիսարում և այլ վայրերում մղված ինքնապաշտպանական հերոսամարտերը հթթիհատական կառավարության կիրառած բռնությունների դեմ ըմբոստացող արևմտահայության ազնիվ ոգորումներն էին, նրանց բողոքի ձայնը՝ ուղղված աշխարհին.

«…Վան փոքրիկ քաղաք գավառակներով,
Լցվան դիակներ հարյուր հազարով,
Ներկվեցավ դաշտը կարմիր արյունով,
Չայն տվին ամպեր, երկինք ու աստղեր,
Այնպես կգոռան ու կիրամայեն,
Որ Եվրոպան և Ամերիկան լսեն»[28]:

Սակայն ո՛չ Եվրոպան և ո՛չ էլ Ամերիկան չմիջամտեցին, միայն ռուս զինվորներն ու հայ կամավորներն էին, որ սատարեցին… Հայկական կամավորական հինգ ջոկատների միավորումով ստեղծված Արարատյան գունդը 3.300 հայ կամավորներով ապրիլի 15-ին Քանաքեռ-Երևան-Էջմիածին-Իգդիր ճանապարհով մեկնում է Արևմտյան Հայաստան: Բայազետ հասնելով՝ նրանք միանում են գեներալ Նիկոլաևի զորաջոկատին, որն առաջադրանք ուներ գլխավոր հարվածն ուղղել Վասպուրականի տարածքում թուրքական մեծաքանակ կանոնավոր զորքերի և քրդական ավազակախմբերի դեմ:

Շատախի ինքնապաշտպանական մարտերի ականատես **Անդրեաս Գյուլանյանը** (ծնվ. 1905 թ., Շատախ) մանրամասնորեն պատմել է Վանի հերոսամարտի դրդապատճառները. *«…1894-1896 թթ. տեղի ունեցած հայկական կոտորածներից*

---

[26] Թումանյան Հովհաննես, *Երկերի ժողովածու*, հ. 6, Երևան, 1959, էջ 212, 213:

[27] Սվազլյան Վ., *նշվ. աշխ.*, վկ. 40, էջ 147:

[28] Նույն տեղում, վկ. 628, էջ 619:

անցել էր քսան տարի, արդեն 1915 թ. գարունն էր: Երիտթուրքերը Կ. Պոլսից կարգադրել էին Վանի նահանգապետ Ջևդեթ փաշային, որը Թալեաթի, Էնվերի, Ջեմալի դաժան գործակատարն էր, կոտորել Վանի, Շատախի հայությանը:

Առաջին հերթին ձերբակալեցին և գլխատեցին Շատախի հայտնի ղեկավար Հովսեփ Զոլոյանին, որը ՀՅԴ-ի ղեկավարն էր՝ Վանի կողմից նշանակված դեռևս 29 մարտի 1915 թվից: Նա Շատախի գայմագամի ծանոթն էր, բայց փողոցով անցնելիս նրան իր հինգ ընկերների հետ ձերբակալեցին ու տարան Շատախի Թաղ կոչվող կենտրոնը: Նրա ընկերներից էր Տիգրան Բաղդասարյանը, որը ռուս-թուրքական ճակատում վիրավորվել, ազատվել և եկել էր Շատախ: Նա գնում է և գայմագամին ասում.

– Ինչու՞ եք բանտարկել Հովսեփ Զոլոյանին, չէ՞ որ նա գավառի հայկական դպրոցների տեսուչն է և բանտարկության ենթակա չէ:

Շատախի գայմագամ Մեյթի բեյը, որը ֆրանսիական կրթություն էր ստացել, պատասխանում է.

– Ոչինչ, որ Հովսեփ Զոլոյանին ձերբակալել ենք: Նա սենյակում նստած է, շուտով ազատ կարձակենք իր ընկերներով, պայմանով, որ հիսուն-վաթսուն երիտասարդ թաղեցիների իրենց զենքերով պիտի բերեք հանձնեք մեզ, այն ժամանակ կազատենք Հովսեփ Զոլոյանին:

Տիգրան Բաղդասարյանը պատասխանում է.

– Թուրքական կառավարությունը արդեն հինգ-վեց ամիս է՝ զորահավաք է հայտարարել, և Թաղի բոլոր երիտասարդները զորակոչվում են՝ կռվելու ռուսների դեմ: Մենք զինված մարդ չունենք:

Գայմագամը պատասխանում է.

– Մենք ամեն ինչ գիտենք:

Դու մի ասի՝ Շատախի ղեկավարությունը Հովսեփ Զոլոյանի անմիջական ղեկավարությամբ դեռևս մեկ-երկու ամիս առաջ՝ մարտ-ապրիլ ամիսներին 1915 թվի, հաշվի են առել՝ Շատախի հիսունհինգ հայկական գյուղերում որ գյուղացին ինչ զենք և քանի պատրոն ունի: Կազմակերպել են խմբեր, որոնք Թաղի տներում և Շատախի կարևոր հայկական գյուղերում ինքնապաշտպանական մարտեր պիտի մղեն, երբ որ թուրքական կողմը դիմի հայասպանության: Իսկ Շատախում մոտ տասներկու հազար հայություն կար, որից հազար երկու հարյուրը՝ Թաղ քաղաքատիպ ավանում: Այդ բոլոր ցուցակները գտնվելիս են եղել Հովսեփ Զոլոյանի գրպանում: Խուզարկության ժամանակ հայտնվել են:

Երբ Տիգրան Բաղդասարյանը գայմագամի մոտից վերադառնում է Թաղ՝ իր տուն, հաջորդ օրը մի ուրիշ ընկերոջ հետ նորից գնում է գայմագամի մոտ, որ նորից խնդրեն Հովսեփ Զոլոյանի ազատվելը: Բայց գայմագամը նորից նույնն է ասում: Բացի այդ, գայմագամը կարգադրում է իր ոստիկաններին՝ Շատախի երկու-երեք գյուղերում, տուրքեր հավաքելու պատրվակով, սպանել մի քանի հայի: Կարգադրված էր նաև քյուրդ ավազակապետերին, որ նրանք սպանեն Շատախի չորս-հինգ անմեղ հայ երիտասարդների: Այնպես որ թուրքերն արդեն սկսել էին հայերի բնաջնջումը:

Դեռ 1914 թ. ուշ աշնանից պահակախմբեր (որոնք գորտոններ էին կոչվում) էին դրված Շատրախի բոլոր մեծ գյուղերում, որոնց թվում երկու պահակախումբ դրված է լինում Սևրկին գյուղում, մի պահակախումբ՝ գյուղի տներին մոտ, իսկ մյուս պահակախումբը՝ գյուղից հինգ կիլոմետր հյուսիս՝ Արտոս լեռան ստորոտին, որտեղից սկսվում է, պատմաբան Ա-Դոյի խոսքերով, «Շատրախի հոչակավոր ձորը», որի արևելյան կողմից Կաուկան լեռնաշղթան է, մյուս կողմից՝ Ռչտունյաց լեռնաշղթան: Հյուսիսից դեպի հարավ ձորն է, որի հովիտներում, սարերի լանջերին տարածված են վարելահողերը, մարգագետինները:

Հովսեփ Չոլոյանի բանտարկության մանրամասները պարզելուց հետո Շատրախի Թաղ կենտրոնում հրավիրվում է գյուղերի փորձված, հասակավոր մարդկանց և երիտասարդների ժողովը, որոնք պիտի խորհրդակցեին, թե ինչ անեն: Որոշում են ընտրել ինքնապաշտպանության զինվորական մարմին:

1. Ընտրվում են երեք հոգի՝ Տիգրան Բաղդասարյան, Սամվել Մեսրոպյան (Թաղից) և Ազատ Սիմոնյան (Սևրկինից):

2. Որոշում են մեկ-երկու օրվա ընթացքում կտրել Թաղից դեպի հյուսիս՝ Վան տանող հեռախոս-հեռագրի սյուները, որպեսզի գավառապետը չկարողանա կապվել նահանգապետ Զևդեթի հետ:

Հայերը սուրհանդակներ ունեին՝ լուր ուղարկելու համար:

3. Այդ երկու օրվա մեջ ոչնչացնել Սևրկին գյուղում երկու պահակակետերը, որովհետև այդտեղից ճանապարհները գնում են Ատրանով և Հայոց ձորով դեպի Վան:

Ես անձամբ ականատես եմ եղել, իմ մոր հետ, գյուղի բարձունքներից մեկում այդ կռվին, որը տեղի ունեցավ Սևրկին գյուղում: Որոշեցին, որ կանայք, փոքր երեխաները գնան սարերը, մինչև կռիվը վերջանա:

Մարտի 31-ին Արշակ Պետրոսյանի խումբը (Սևրկին գյուղից) Հաշկանց գյուղից գալիս է Սևրկին գյուղի եզրը և այնտեղ մնացած հայ կովողները՝ հայտնի ֆեդայի Բագիկ Պետրոսյանի ղեկավարությամբ, գյուղի չորս կողմը մարտիկներ են դասավորել, և երբ Արշակ Պետրոսյանը հասնում է գյուղի եզերքը, ազդանշանով մի գնդակ է արձակում: Բագիկ Պետրոսյանը իր գյուղի տներից մեկի դիրքից բղավում է թուրքական պահակախմբի ղեկավարին՝ Բայրի օնբաշիին, անձնատուր լինել: Բայց թուրքերը անձնատուր չեն լինում: Եվ սկսվում է երկկողմանի կրակը: Թուրքերի պետը գյուղի նորակառույց դպրոցի պատուհանում դիրք է բռնում և կրակում է հայերի վրա, երկկողմ հրաձգություն է տեղի ունենում: Ամբողջ գյուղը մեր աչքի առաջ եռում էր: Մենք մորս հետ սարում, քարի տակից տեսնում էինք: Մոր քառասուն կրակոց եղավ: Ամեն ինչ դադարեց: Երկինքը ամպոտ էր, բայց ցուրտ չէր: Ես, մորս ձեռքը բռնած, իջա ձորը, եկանք գյուղ, ինչպես այլ կանայք եկան գյուղ և պատմեցին, թե ինչ է տեղի ունեցել: Սպանվել է Բայրի օնբաշին, և իր օգնականն ու նրանց ասկյարները իջևանատան պատուհանից իրենց հրացանները գցում են ներքև և ձեռքերը բարձրացնում, անձնատուր լինում: Մերոնք բանտարկում են նրանց՝ մի պատառ հայ կնոջ տանը: Սևրկին գյուղի կռվի մանրամասները հասնում են Վան: Վանի նահանգապետ Զևդեթ փաշան կանչում է հայ նշանավոր գործիչ Իշխանին (ղարաբաղցի), կարգադրում է նրան (Իշ-

հանը ընտրվել էր Վանի մեծը). «Մի քանի ուրիկանների հետ գնա Շատախ, տես՝ ինչու է կոիվ լինում: Գնա՛, հանգստացրո՛ւ»:

Իշխանը դեռ Սևրկին գյուղի ճամփի կեսը չհասած, ուրիկանների հետ, Հայոց ձորի Հիրճ գյուղում (Շատախ-Վանի մեջտեղում) մութը վրա է հասնում: Թուրք ուրիկանապետը Իշխանին ասում է.

- Մութը ընկավ, ինչպե՞ս շարունակենք: Արի Հիրճ գյուղում հանգստանանք, առավոտը գնանք Շատախ, հանդարտեցնենք հայերին:

Բայց դա խաբեություն էր: Երբ Իշխանը իր չորս ընկերներով գիշերում է, թուրք ուրիկանները նրանց սպանում են, գիշերով թաղում, հողն էլ վրան ծածկում: Նույն օրը Զևդեթ փաշան կանչում է Պոլսի մեջլիսի անդամ Վռամյանին, որը գործում էր Վանում: Տանում է Վանա լճի ափ, Ավանց գյուղը, քար է լցնում փոպրակի մեջ, կապում է նրա վզին և Վանա լճի մեջ խեղդում: Բայց, բարեբախտաբար, Վռամյանին հաջողվում է մինչ այդ մի նամակ գրել Արամ Մանուկյանին, որը Վանի ինքնապաշտպանության ապագա ղեկավարն էր: Մի երկտող է գրում, տալիս իր կնոջը, որ եթե Զևդեթը Արամին կանչի, նա չներկայանա, քանի որ նրան էլ կսպանեն»[29]:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** նկարագրել է Վանի հերոսամարտի սկիզբը. *«…Երբ լուրը հասավ Վան, վանեցիները կազմեցին Ռազմական խորհուրդ և պարիսպավորեցին Վանը, դիրքեր սարքեցին: Իսկ Վանի մեջտեղում կար թուրքական ղշլա: Վանեցիները այն վառեցին և մեջտեղից վերացրին»*[30]:

Ականատես վերապրող **Պատրիկ Սարոյանը** (ծնվ. 1906 թ., Վան) նկարագրել է հերոսամարտի սկիզբը. *«… Սկսվեց կոիվը: Հայերը լսել էին, որ թուրքերն ասում են. «Վանը թուրքերին պետք է մնա»: Մի քանի օր առաջ թուրքերն ու քրդերը հարձակվել էին քաղաքի հայերի իանութների վրա, թալանել էին: Վանում գործում էին դաշնակցական, ռամկավար և հնչակյան կուսակցությունները, որոնք, վրանգը տեսնելով, միացան և հանդես եկան միասնաբար: Քաղաքում բերդի վրայից անընդհատ հրացաններով կրակում էին: Երկու հորեղբայրներս՝ Ղևոնդն ու Մարտիրոսը, սկսեցին մասնակցել կոիվներին: Մարտիրոսը ընտանիք ուներ, իսկ Ղևոնդը ամուրի էր: Նրանց հաց ու ջուր ես ու Վրույրը՝ Մարտիրոսի տղան, տանում էինք, որ ուտեն: … Մայիսի սկզբին սկսվեց թնդանոթների որոտը: Մեր տղաներին մեր մայրերը աղջկա շորեր էին հագցրել և երեսները ցեխուտել էին: Թուրքերը նոր տեսակ թնդանոթներ էին օգտագործում, որոնք ականներ էին գցում մեր տների վրա: Դրանք երկար հավանգի ձև ունեին: Հաճախ չէին պայթում, մեր կանայք զգուշությամբ ականազերծում էին»*[31]:

Ականատես վերապրող **Սիրակ Մանասյանը** (ծնվ. 1905 թ., Վան, Կեմ գյուղ) շարունակել է նախորդի միտքը. *«…Ամեն առավոտ Վանի փողային նվագախումբը նվագելով մաս էր գալիս՝ երեխաները նրա եւրևից: Արդեն Վանի ապստամբությունն սկսված էր: Մի հայ ասաց մեզ՝ երեխաներիս. «Գնացեք փամփուշտներ հավաքեք,*

---

[29] Նույն տեղում, վկ. 26, էջ 619:

[30] Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

[31] Նույն տեղում, վկ. 38, էջ 144:

բերե՛ք, որ նորը պատրաստեն»: Մենք գնացինք փամփուշտներ հավաքեցինք, տվեցինք արհեստանոցին:

Հասավ օրը, երբ կոիվն ուժեղացավ Վանում, Այգեստանում: Վասպուրականցիները, որ հավաքվել էին այնտեղ, մեծ կամքի ուժով պաշտպանեցին և՛ Այգեստանը, և՛ Վանի կենտրոնը՝ Քաղաքամեջը: Մերոնք ուժեղ մարտեր մղեցին և՛ Այգեստանում, և՛ Քաղաքամեջում: Թուրքերը լսելով, որ ռուսական զորքը Սալմաստից գալիս է Վան, խուճապահար սկսեցին հեռանալ: Մերոնք հարձակվեցին, ոչ միայն թուրքերին ոչնչացրին, այլև մեծ ավար ձեռք բերեցին՝ հրետանի, փամփուշտներ և այլն»[32]:

Իսկ ականատես վերապրող **Մանվել Մարությանը** (ծնվ. 1901 թ., Վան, Բերդաշեն գյուղ) ներկայացրել է վանեցիների ինքնապաշտպանության կազմակերպված բնույթը. *«...Մուր երկու հարյուր հոգի զենքի տակ էին, չորս հարյուր հոգի դիրքերն էին պատրաստում գիշերները: Ով մթերք ուներ, բերավ Առաջնորդարան: Ամեն մարդ պաշտոն ուներ: Այգեստանի միջից մի խենթ աղջիկ ղրկել էին, որ հայերից լուր առնեն, բայց նա վերադարձին սպանվեց: Մեկ թուրքի կաշառեցին, որ երկրորդ տրանի Քաղաքամեջ, որով հայտնում էին, թե մեկ շաբաթ դիմացեք, ռուսական զորքը գալիս է: Թուրքերը, այդ լսելով, կամաց-կամաց հեռացան: Մենք երեխա էինք, բայց չէինք վախենում, փամփուշտ էինք հավաքում: Հայրս ճարպարապետ էր, դիրքերու շինությունը կիսկեր: Քահանաները և վարդապետները ևս կռվում էին: Թուրքերը բյուրեղին էին գցում մեզ վրա: Հիշում եմ, երբ կոիվը վերջացավ, մի թուրք եկավ, ասաց. «Ամբողջ մորթված դիակներ են: Քահանան մորթված է եկեղեցու շեմին, գլուխը Մարիամ Աստվածածնի նկարի առաջ է դրված»:*

Թուրքական բանակից հետո ո՛ր գյուղը մտանք, դիակներ էին, գազազած շները, կատուներն ու անգղները հոշոտում էին դիակները, որոնց թուրքերը սպանել էին ու լցրել փոսերի մեջ. նրանք առանց աղոթքի հողին հանձնվեցին: Վասպուրականցիները երեսուն-քառասուն զոհ տվեցին, բայց անպաշտպան ժողովրդից հազարներ զոհվեցան: Ես ինչ որ պատմում եմ, ականատեսի հուշերս են: Ռուսական բանակը մուտեցավ: Առաջ կամավորական բանակը մտավ, և մենք փրկվեցինք: Եթե նրանք չգային, մենք էլ Ուրֆայի, Շապին-Գարահիսարի նման կոչնչանայինք:

Մենք՝ երիտասարդներս, գնացինք կամավորներին դիմավորելու: Առաջին խումբը Նժդեհի խումբն էր, որ եկավ: Այդ խմբի մեջ իմ մորեղբոր տղան էլ կար: Այդ գիշեր մեզ հյուր եկավ Նժդեհը»[33]:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Երվանդ Շիրակյանը** նկարագրել է ռուսական զորքի և հայ կամավորների մուտքը Վան. *«...1915 թ. ապրիլի 6-ից մինչև մայիսի 4-ը մենք պաշտպանվում էինք շատ հաջող: Մայիսի 4-ին ռուսական զորքը մտավ Վան, որի մեջ էր վեց հազար հոգուց բաղկացած հայկական բանակը՝ Զորավար Անդրանիկի ղեկավարությամբ: Ռուսական ղեկավարությունը ընտրեց Վանի ղեկավար Արամ Մանուկյանին: Այսպես ապրեցինք մինչև հուլիսի սկիզբը»*[34]:

---

[32] Նույն տեղում, վկ. 35, էջ 139:

[33] Նույն տեղում, վկ. 32, էջ 133:

[34] Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147:

Վերոհիշյալ ականատես վերապրող **Սիրակ Մանասյանը** շարունակել է դեպքերի նկարագրությունը. *«…Մայիսի 6-ին Վանի բերդի վրա ծածանվեց Հայաստանի դրոշակը: Վասպուրականցիները մեծ սիրով ընդունեցին ռուսական զորքերին և հայ կամավորներին՝ Անդրանիկ փաշայի ղեկավարությամբ: Երբ ուրախություն էր համատարած, մեզ մուրեցավ մի ռուս օֆիսեր և նկարեց՝ ես էի, մայրս էր և եղբայրս: Այդ ժամանակ սկսում է Ռուսաստանի հեղափոխությունը, որը հարկադրեց ռուսական զորքին եւր վերադառնալ Ռուսաստան, որոնց հետ նաև շատ գաղթականներ՝ դեպի Հայաստան»*[35]:

Ականատես վերապրող **Պատրիկ Սարոյանը** նկարագրել է Վանի հերոսամարտի հաղթանակը և թուրքերի փախուստը. *«…Մայիսի 5-ին, երբ հաղթանակը եղավ, թուրքերն սկսեցին փախչել նավակներով ծովի վրայից: Նրանք փախցնում էին իրենց ընտրանիքներին: Հաղթական վանեցիները մեծ նվագախմբով Այգեստանից եկան Քաղաքամեջ և միմյանց սկսեցին համբուրել:*

Այգեստանը Քաղաքամեջից հեռու էր չորս-հինգ կիլոմետր տարածությամբ: Հետո ռուսական զորքը մուրեցավ Վանին: Հայրս ինձ բարձրացրել էր իր ուսին, որ ես լավ տեսնեմ: Վերջապես լսվեց ձիերի դոփյուն: Առաջին հերթին Վանին մուրեցավ Անդրանիկը, հետո՝ Դրոն, Համազասպը, Գայը: …Հետո գեներալ Նիկոլաևը կազմակերպում է Վանի կառավարությունը, որը և սկսում է գործել:

Հուլիսի 15-ին գեներալ Նիկոլաևը պահանջում է, որ հայերը գաղթեն, որ թուրքական զորքը հսկայական ուժ է սրացել և հարձակման է պատրաստվում: Հայ ղեկավարները՝ Արամ Մանուկյանը և այլք, հրաժարվում են գաղթել և ասում են գեներալ Նիկոլաևին. «Մենք առանց օգնության հաղթեցինք, մենք ունենք կամքի ուժ, որ պաշտպանենք մեր երկիրը», բայց Նիկոլաևը և Անդրանիկը, որպես ղեկավար, ռուսների հետ համաձայնվում են նահանջել: Տիրեց իրարանցում»[36]:

Երվանդ Շիրակյանը նկարագրել է իրենց՝ վանեցիների կազմակերպած ժողովը, որպեսզի չգաղթեն. *«…1915 թ. հուլիսի սկզբին ռուսական ղեկավարությունը կարգադրեց հայերին գաղթել: Վանեցիները ընդհանուր ժողով կազմակերպեցին, որտեղ բռնեն ելույթներ ունեցան երիտասարդները, որոնք չէին համաձայնվում գաղթել, բայց և այնպես մեծերը համաձայնվեցին»*[37]:

Իսկ շատախցի **Անդրեաս Գյուլանյանը**, որը մանրամասն պատմել էր Վանի հերոսամարտի դրդապատճառների մասին, անդրադարձել է նաև ռուս գեներալի գաղթի հրահանգին. *«…1915 թ. հուլիսի վերջերին ռուսները Վանա լճի հյուսիսային և հարավային մասով միանում են, սակայն այդտեղ տեղի է ունենում մի դեպք: Թուրքերին հաջողվում է յոթ կիլոմետրով ճեղքել ճակատը, և ռուսները նահանջում են: Հինգ-վեց օրվա մեջ՝ կռվելով եւր են քաշվում մի քանի հարյուր կիլոմետր, հասնում են Ալաշկերտ, Արաղայի դաշտը, մինչև Բերկրի են հասնում: Ստեղծվում է վտանգ Վանի հայության համար:*

---

[35] Նույն տեղում, վկ. 35, էջ 139:

[36] Նույն տեղում, վկ. 38, էջ 144:

[37] Նույն տեղում, վկ. 41, էջ 147, 148:

Վանում գեներալ Նիկոլաևը կանչում է Արամ Մանուկյանին, ասում.

- Վանում մոտ քսանչորս հազար հայ բնակչություն և գավառների գաղթականություն կա կուտակված, ժողովրդին պետք է գաղթեցնել Արևելյան Հայաստան:

Սկսվում է Վանի նահանգի և Շատախի գավառի գաղթը: Այն սկսվեց օգոստոսի սկզբին»[38]:

Եվ երբ ռուսական զորքերը նահանջում են, ստիպված նրանց հետ Արևելահայաստան է գաղթում նաև Վանի, Սասունի, Շատախի, Շապին-Գարահիսարի, Բիթլիսի, Ալաշկերտի, Բայազետի, Բաբերդի, Էրզրումի և այլ բնակավայրերի հայությունը: Նրանք արցունքներով, բայց ճարահատյալ, թողնում են իրենց Երկիրը՝ հազարամյակների բնօրրանը, ու մղկտալով ընկնում են գաղթի ճամփան:

Գաղթի ողբերգությունը ճաշակած ականատես վերապրող **Եղիազար Կարապետյանը** (ծնվ. 1886 թ., Սասուն) գաղթականների անունից հրաժեշտի խոսք է գրել իր հուշ-վկայության վերջում. *«...Թույլ տվեք կանգնել այս բարձր սարի վրա, վերջին անգամ «Մանթ բարով» ասել որբացած հայրենիքին, նրա սրբավայր տաճարներին, հուշարձաններին, ծաղկաբույր լեռներին, արգավանդ դաշտերին, գետերին ու աղբյուրներին և որպես գաղթական մարդ՝ իմ սակավաթիվ հայրենակիցների հետ հյուրընկալվել ու ապրել դեռ սովի, գաղթի ու արյունահեղության մատնված Արևելյան Հայաստանում»*[39]:

Այդ ազգային աննկարագրելի վիշտն իր հորինած եղերերգի մեջ է խտացրել մշեցի վերապրող **Շողեր Տոնոյանը** (ծնվ. 1901 թ.).

«Անտեր թողինք Մշո անուշ դաշտ-դուրան,
Սուրբ օթևան, տուն ու տանիք ու վաթան,
Մատուռ ու վանք, գիրք ու կանոն, Ավետարան,
Մնաց անտեր, մնաց՝ ընկավ շան բերան»[40]:

Գաղթի ճամփան իսկական ողբերգություն էր: Ականատես վերապրող **Աղասի Քանքանյանը** (ծնվ. 1904 թ., Վան) դառնությամբ վերհիշել է. *«...Գաղթը ահավոր իրադարձություն է մի ժողովրդի համար, որը դարեր շարունակ ապրել է իր հարազատ երկրում: Մեր ընտանիքն էլ պատրաստվեց: Մայրիկիս ղեկավարությամբ որոշվեց, թե ինչ վերցնենք մեզ հետ, որ դիմանանք տասը օրվա հետիոտն ճամփորդությանը:*

Մեր հարազատ տունը մենք թողել ենք 1915 թ. հուլիսի 13-ին, ժամը տասնմեկին: Նախքան տնից դուրս գալը մայրիկս հավաքեց ընտանիքի անդամներին, լացակումած համբուրեց բոլորին և ասաց՝ մենք գնում ենք դժվարին ու անհայտ մի ճանապարհ, թե ինչ կպատահի մեզ հետ՝ չգիտենք: Ձեր խնդիրն է, որ դուք դիմանաք և խումբապի մեջ չկորցնեք հայրիկին ու մայրիկին:

---

[38] Նույն տեղում, վկ. 26, էջ 120:

[39] Նույն տեղում, վկ. 1, էջ 81:

[40] Նույն տեղում, վկ. 653, էջ 630:

Մենք փնից դուրս եկանք: Դուռը չփակեցինք, մի տեսակ քարացել էինք, դարձել էինք անզգա: Սկսեցինք շարժվել դեպի գլխավոր փողոցն՝ Խաչփողան: Տներից նորանոր ընտանիքներ էին դուրս գալիս և միանում իրար: Թափորը մեծանում էր ու շարժվում դեպի առաջ: Մենք մինչև Իգդիր հասնելը տասը օր ճանապարհ անցանք, անձրևի տակ, արևի տակ, ցեխերի մեջ՝ կիսաքաղց ու ծարավ: Ճանապարհին քրդերը հաճախ վրա էին տալիս, մարդկանց կոտորում, թալանում: Դա հատկապես տեղի ունեցավ Բանդիմահու կամուրջի մոտ, որտեղ կուտակում էր տեղի ունենում: Այդ կամուրջից ինչքա՜ն մայրեր, երեխաներին գրկած, ջուրն են նետվել, որ թուրքերի ու քրդերի ձեռքը չընկնեն: Ճանապարհին ովքեր սպանվում էին, ովքեր մահանում էին, թողնում էին ճանապարհի եզրին, շատ դեպքերում ծածկում էին հողով, շատ դեպքերում՝ ոչ: Մնթաղ դիակներ տեսնելով՝ ես այնպես եմ ազդվել, որ սրտացել եմ տխրացավ, և մինչև հիմա այդ շարունակվում է: Ես լիաթոք չեմ կարող ուրախանալ» [41]:

Վանեցի գաղթական **Վարազդատ Հարությունյանը** (ծնվ. 1909 թ.) ևս նկարագրել է գաղթի ճամփաներին ժողովրդի կրած դժվարությունները. *«…Խաչփողան փողոցից դուրս եկանք: Մեր ունեցածը բարձել էինք կովի վրա, որն իր համար անասվոր բեռը իր թիկունքից գցեց ու փախավ: Սրտիպված մեր ունեցածը մենք շալակեցինք, դուրս եկանք Վանից, դեպի Բերկրի բարձրացանք:*

Բանդիմահու կամուրջով անցնելիս վանեցիները շատ զոհ ունեցան: Կամուրջը նեղ էր, այնքան ցավալի էր… Ամենից կատաղի կոիվների մենք հանդիպեցինք Բերկրիի մոտ: Ռուսական զորքերը երեխաներին վերցրել էին ռուսական ֆուրգոնների վրա, և քրդերը, որոնք էս ժամանակ վարձված էին՝ հայերին կոտորելու համար, հարձակվեցին մեզ վրա: Ֆուրգոնները շուռ էին գալիս: Երեխաները ջուրն էին թափվում, և մեզ ուղեկցող ռուս զինվորները քրդերին քշեցին, որ ձորի բերանը բացեն: Նրանք քրդերին քշեցին, ձորի բերանը բացեցին, իրենք վերադարձան: Ինձ նստեցրել էին ֆուրգոնի մեջ» [42]:

Ականատես վերապրող **Արծվիկ Թերեզյանը** (ծնվ. 1910 թ., Վան) արցունքներով է պատմել. *«…Մենք ութը հոգի էինք գաղթի ժամանակ: Ճանապարհը շատ դժվար էր, բոլորը հոգնած էին, սոված: Ճամիին մեռածներին թողնում էինք ու առաջ անցնում, քանի որ թուրքերը մեզ հետապնդում էին: Ռուսական զորքը մեզ տիրություն էր անում: Սուիսարի բաժանեցին: Մենք մնացինք անտեր, անտիրական: Որբ մանուկներին հավաքում էին, ինձ ու քրոջս՝ Արմիկին ևս դրեցին փակ սայլի մեջ ու տարան նախ՝ Իգդիր, ապա՝ Անիպեմզա, հետո՝ Երևան. Նորքի Ս. Աստվածածին եկեղեցու մոտ էր մեր մանկատունը, որի ղեկավարն էր օր. Ազնիվը: Այդ մանկատունը Ամերկոմի մանկատունն էր»* [43]:

Վերապրող **Սրբուհի Մուրադյանը** (ծնվ. 1911 թ., Բիթլիս, Ս. Խաչ գյուղ) նույնպես իր սրտառուչ հուշերն է պատմել գաղթի ճամփի մասին, երբ թուրքերը հետապնդել են իրենց. *«…Մի բացատում շատ գաղթականներ էին եկել հավաքվել՝ երկրի տարբեր*

---

[41] Նույն տեղում, վկ. 33, էջ 135:

[42] Նույն տեղում, վկ. 48, էջ 162:

[43] Նույն տեղում, վկ. 49, էջ 163:

գավառներից: Եկել էին, մի աղբյուրի մոտ նստրուել, մի քիչ ջուր խմել, հանգստացել: Այդ խմբերի մեջ էինք նաև մենք: Կաքավիկ մայրս խուրջինի երկու աչքերի մեջ դրել էր իր փոքրիկ երեխաներին՝ միակ տղա Մուրադիկին և մի աղջկան, իսկ երկու մեծ աղջիկներս՝ ես ու քույրս, նրա ձեռքերից էինք բռնել: Հանկարծ մի թուրք հայտնվեց. նա տեսավ մորս կախարդիչ գեղեցկությունը և քարացավ, հետո սկսեց կրակել մեզ՝ երեխաներիս վրա, որ մորս փախցնի: Բայց մայրս իր անթարու տրակից հանեց ատրճանակը և կրակեց նրա ճակատին: Թուրքը ընկավ, բայց ես էլ էի վիրավոր: Ես ձեռքս երկարացրի, մորս փեշը հազիվ բռնեցի: Նա տեսավ, որ ես վիրավոր եմ, տարավ ինձ աղբյուրի մոտ, վերքս մաքրեց, լվաց, ջուր խմեցրեց: Մի քարայրում գիշերեցինք: Թուրքերը գիշերով հարձակվեցին մեզ վրա ու կրակեցին: Մայրս իր մարմնով մեզ վրա պառկեց, որ մեզ գնդակ չկպնի: Երբ թուրքերը հեռացան, մայրս մեզ մեկիկ-մեկիկ համբուրեց: Բայց Մուրադիկ եղբորս արյունը նրա բերանը լցվեց: Մայրս շատ լաց եղավ ու ողբաց, ձեռքերով գերեզման փորեց նրա համար, ու լուսադեմին մենք ճամփա ընկանք: Բավական գնացել էինք: Հանկարծ ձիերի դոփյուն լսվեց: Մայրս կարծեց՝ թուրքերն են կրկին հարձակվել, մեզ ասաց.

- Ավելի լավ է՝ Արազ գետի ջրի մեջ նետվենք, քան թե թուրքերի ձեռքն ընկնենք:

Խեղճ մայրս խուրջինը ուսին դրեց՝ մեջը երկու երեխայով, իմ ձեռքը բռնեց, և ջուրը նետվեցինք: Բայց եկողները ռուս զինվորներ էին, զգացին, որ մայրս հուսահատությունից իրեն և մեզ գցեց ջուրը, իսկույն նետվեցին ջրի մեջ և մեզ ազատեցին, տարան ռուս գեներալի մոտ: Մայրս որպես շնորհակալություն հանեց իր հրացանը և տվեց ռուս գեներալին ու ասաց, որ դրանով ինքը մի թուրք ասկյար է սպանել»[44]:

Գաղթական դարձած **Վարդուհի Փոթիկյանը** (ծնվ. 1912 թ., Վան) ցավագնորեն է վերհիշել այդ սարսափելի թոհուբոհը. *«…Ժողովրդի հետ գալիս էինք: Ճամփին ես կորա: Ռուս զինվորները ինչքան կորած երեխեք կային, հավաքել լցրել էին կաչկի* (սայլակ - ռուս.) *մեջ: Ճամփին գիտե՞ն ինչ տեսանք… Մի, իմ դուշմանը չտեսնա էդ օրը: Վոյ, սև ըլեր էդ օրը: Մենք եկել հասել ենք Բերկրիի կարմունջի մոտը: Մեկ էլ ժողովուրդը գոռաց՝ փախեք: Մթանը տեսանք, Բերկրիի ձորը նեղ ձոր էր, գետը չհասած՝ քրդերը վրա տվեցին: Հայերը, որ փախնում էին, ուրները սոթ էր տալիս, ընկնում էին գետը, խեղդվում: Ո՛րը անասունով էր ուզում անցնել, ո՛րը մտնում էր ջուրը՝ ջուրը տանում էր: Գոռում էին, ճչում, լաց լինում: Քրդերը կրակում էին մեզ վրա: Մերը մանուկը ուրացավ…*

Մտքեր մնա Բերկրիի գյալին, ինչքան մարդոց գլուխ կերավ…

Ռուսները ինչքան կորած երեխա կար, հավաքել, լցրել էին մի չոլի մեջ: Ես երկու ամիս մնացի ռուների մոտ: Օղորմած մերս եկավ ինձ գտավ…»[45]:

Ականատես վերապրող **Ղազար Գևորգյանը** (ծնվ. 1907 թ., Վան, Հայոց Ձոր, Հնդստան գյուղ) ևս նկարագրել է գաղթի ճամփի դժվարությունները. *«…Արևնամուտ էր: Հանկարծ կիրճի հարավային կողմից լսվեց հրացանների կրակոց, և գիլանցի քրդերի լոլոն ինչեց՝ խփեք, հայ խփեք: Նրանք կամուրջի ելքը կտրեցին: Ոմանք էլ*

---

[44] Նույն տեղում, վկ. 21, էջ 113:

[45] Նույն տեղում, վկ. 54, էջ 166, 167:

քարավանի եւրևից եկողների ճամփան կտրեցին, իսկ զիլանցիների որոշ մասը, թաքնված ժայռերի հետևում, կրակում էր անցնող գաղթականների վրա՝ հույս ունենալով, որ նրանք, անցնելով ինքնապաշտպանության, կթողնեն իրենց ունեցվածքը, և իրենք էլ կհափշտակեն: Սակայն Վանի նահանգի հերոս ժողովուրդը, որը կարողացել էր մինչև այդ պաշտպանել իր պատիվը համիդյան ավազակախմբերից, մեծ զոհեր տալով, չհուսահատվեց: Բայց եղան նաև մարդիկ, որոնք իրենց նետեցին Բանդիմահիի սրընթաց ալիքների մեջ՝ հույս ունենալով անցնել մյուս ափը, սակայն ալիքները տարան նրանց:

Ջինված կամավորները անմիջապես դիրքավորվեցին: Սակայն քրդերը նախօրոք մտածված ամրացել էին քարաժայռերին, ունենալով բարձր դիրք և միևնույն ժամանակ անտեսանելի կրակում էին անզոր գաղթականների վրա: Շատերը զոհվեցին: Սկսեցին նաև անասունները: Այսպես տևեց երկու ժամ, մինչև որ օգնության հասավ Բերկրի գյուղում հանգստացող կազակական մի կայազոր: Կամուրջն ազատվեց: Այդ գիշեր, առանց հանգիստ առնելու, գաղթականությունը շարունակեց իր ճանապարհը: Կարծես բախտը մեզ ժպտաց: Կակոն, լինելով ճարպիկ, գյուղի մի քանի երիտասարդների հետ զբաղված էր անասունների խնամքով: Իսկ ես և մայրս, մեր եզները բարձած, գյուղացիների հետ շարժվում էինք առաջ: Հասնելով Բերկրի՝ մեզ այլևս թույլ չտվին առաջ գնալ, կայազորի հրամանատարը հաղորդեց, որ օգնական ուժեր են ուղարկել, մի քանի ժամից ճանապարհը կազատվի: Մի գիշեր մնացինք Բերկրիում: Հաջորդ առավոտյան շարունակեցինք մեր ճանապարհը: Մինչև մեր շարժվելը հասավ նաև Կակոն՝ իր ոչխարի հոտերով, և մենք նորից բռնեցինք մեր գաղթի ճամփան:

Անցնելով կամուրջով՝ կիրճում մենք ականատես եղանք մեր գաղթական հարազատների դիակներին: Թե ինչպիսի տեսարան էր, սոսկալի է անգամ վերհիշել, չնայած որ հայը այդպիսի տեսարանների շատ է արժանացել թուրք բարբարոսների կողմից:

Ես միայն կվերհիշեմ մի դեպք մի մարդու մասին, որը իր ժամանակին մեր գավառի համար եղել է հեղինակավոր դեմք, եղել է մեր գյուղի տերը: Դա Մկրտիչ աղան էր: Բնակվում էր Վան քաղաքում: Ինքը, լինելով կալվածատեր, մեր գյուղը իր նախնիների կալվածքն էր եղել, գյուղում ուներ հիանալի կառուցված փուն-բերդ, որը երկուհարկանի էր, դեռ մինչև գաղթը մնում էր նրա այգին՝ հինգ-վեց հեկտար տարածությամբ, երեք մետր բարձրությամբ պարսպապատ: Գյուղի եկամտի կեսը պատկանում էր նրան: Գյուղում նրան կոչում էին Մկո (Մկոյի պարիսպ, Մկոյի բերդ, Մկոյի արտեր և այլն): Ահա գաղթի այդ ճանապարհին մենք հանդիպեցինք նրան մի սայլի վրա նստած՝ հովանոցը գլխի վերևը բռնած: Գաղթի ճամփին նա զոհ գնաց մի պատահական գնդակի: Երևելի կալվածատիրոջ անփառունակ մահը կարծես ի ցույց էր բոլոր անցնող գաղթականներին, որպեսզի նրանք չցավեին իրենց կորցրածի համար:

Անցնելով Բանդիմահու կամուրջը՝ մենք մեզ զգացինք կարծես ազատ վտանգներից: Մի քիչ հանգիստ առանք, որպեսզի ուժ հավաքենք գալիք ճանապարհի համար: Թե քանի օրից հասանք Իգդիր, այդ չեմ հիշում: Հիշում եմ, երբ հասանք Իգդիր՝ Ռուսահայաստանի մեջ, սկսեցինք վաճառել մեր անասունները տեղացի հայերին՝ թող-

նելով մի քանի բարձկան անասուններ, որոնց բարձելով մեր ուրելիքը՝ առաջացանք դեպի Երևանի նահանգի մի շարք գավառներ, ինչպես այն նախատեսել էր կառավարությունը»[46]:

Ականատես վերապրող **Թովիկ Բաղդասարյանը** (ծնվ. 1901 թ., Վան, Հայոց Ձոր, Հնդստան գյուղ) շարունակել է նախորդի պատմածը. *«…Հարյուր հազարավոր գաղթականներ լցվել էին, որոնք իրենց փրկությունը համարում էին Երևան հասնելը: Մորս, երեխաների հետ հասանք Բանդիմահու փրփրադեզ գետը: Ես խնդրեցի մորս, որ գնամ ջուր շիեմ երեսս: Ես գնացի, հանկարծ կարկտաբեր մի բան սկսվեց: Քրդերը պաշարել էին հանդիպակաց ձորի վերին մասը, կրակում էին, մարդիկ գլորվում էին: Ես տեսնում էի, թե ինչպես եկողներն իրենց գցում էին ջուրը: Ես էլ հանվեցի, նետվեցի ջուրը: Մինչև գետի կեսը որ հասա, ջրի հոսանքը ինձ տարավ ներքև: Դիակները հարյուրներով գալիս էին իրար եւրևից, քշվում էին դեպի ծով: Հանկարծ մի փեշ կպավ ինձ, մի կին բռնել էր ծառից: Ես նրա փեշից կպա ու կամաց-կամաց դուրս եկա: Ես էդ կնոջ ազատածն եմ: Ո՛վ էր այդ կինը՝ չգիտեմ: Դուրս եկանք գետից՝ մրսում եմ, դողում եմ: Ես մի ոուս զինվորի խնդրեցի, որ մեզ նստեցնի ձիու վրա: Ձին չգնաց: Իջա: Տեսա՝ մի կով կա: Բեռնակիր կովի ջվալները ընկել էին, մեջը գաթա կար: Ես սոված էի, կերա: Մի մարդ ինձ նստեցրեց կովի վրա ու կապեց պարանով: Ժողովուրդը գոռում, գոչում է, ամեն մեկը իր հարազատին է փնտրում:*

Ես էլ երեկոյան մյուսների հետ մի տեղ հասա, նստեցինք հանգստանալու: Ես իջա, կովի պարանը կապեցի ոտքիս, պառկեցի: Մրսածում եմ՝ ինչ եղան մերոնք: Մեկ էլ մի ձայն լսեցի, տեսնեմ՝ ամուսնացած քույրս է: Փաթաթվեցինք: Ես կովի հետ առաջ գնացի: Գրա մորս, քույրերիս, մորաքույրս նստել էր կանաչների վրա՝ վայ-վոյ էին անում, ողբում էին իմ մահը: Հանկարծ ինձ որ տեսան, ձեռքերի վրա բարձրացրին: Շարունակեցինք, հասանք Արաղայի դաշտը, հետո Օրգով, որը ոուսական սահմանն էր: Առաջին օգնությունը հայերին տվին, հաց բերին, բաժանեցին: Մենք սկսեցինք առաջին անգամ ախորժակով բոքոն ուտել: Երկու-երեք օր մնացինք, հետո Իգդիրի վրայով դեպի Էջմիածին եկանք»[47]:

Վանեցի **Վարազդատ Հարությունյանը** շարունակել է վերջինիս միտքը. *«… Արաքս գետն անցանք: Եկանք, Էջմիածնի վանքի պատերի տակ գաղթականները լցված, փիֆի համաճարակից օրական հարյուրավոր մարդիկ էին մեռնում: Վիճակը շատ ծանր էր: Տներն անգամ հիվանդանոց էին դարձել: Եղբայրս՝ Գուրգենը, երբ մահացավ, ես տեսա, թե ինչպես փայտը թարս ու շիրակ շարում են իրար վրա, այնպես էլ մեռելներին էին իրար վրա շարում, որ գիշերը գտնեն եղբայրական գերեզմանը գցեն:*

Հայրս տեսավ, որ մենք ևս պիտի մեռնենք, մեզ հավաքեց, տարավ Թիֆլիս: Այնտեղ էին հորեղբայրս՝ Տեր-Հարությունյաններն իրենց ընտանիքով, որոնք 1896 թ. դեպքերից հետո գաղթել էին: Ես, մայրս, հայրս, եղբայրս՝ Արծրուն Հարությունյանը՝

---

[46] Նույն տեղում, վկ. 42, էջ 150:

[47] Նույն տեղում, վկ. 31, էջ 129:

Արաքսյայի հայրը: Մեզ տեղավորեցին Արամյան հիվանդանոցում: Այնտեղ տիֆից վախճանվեց հայրս:

Մենք մեզ գտանք որբանոցում: Ես, քույրս և եղբայրս Բարեգործականի որբանոցում ենք մեծացել, որի շեֆությունը Հովհաննես Թումանյանն էր իրականացնում: Նա որդեգրել էր երեք տղաների՝ ապագա բանաստեղծ Վաղարշակ Նորենցին, գրականագետ Նորայր Դաբաղյանին և Միհրան Թյությունջյանին: Թիֆլիսի Ծիրանավոր վանքի բակում էր որբանոցը: Ուխտավորները գալիս էին մատաղ անելու, և մենք անվում էինք, բայց հետո դժվարացավ:

Մեր հայոց լեզվի ուսուցիչ Ծերուն Թորգոմյանը հրատարակում էր «Համբավաբեր» հանդեսը, 1916 թ. մարտ ամսվա համարում լույս է տեսել մեր որբանոցի լրիվ ցուցակը: Այդտեղ ես երկու հարյուր չորս համարում եմ, ընդամենը յոթը տարեկան, եղբայրս՝ ինը, քույրս՝ տասնմեկ տարեկան: Ծնված օրս հայտնի չէր, ես գրեցի նոյեմբերի 29-ը՝ հայ ժողովրդի վերածնունդի օրը»[48]:

Ուշագրավ է, որ գրեթե բոլոր գաղթական վերապրողներն առանձին երախտագիտությամբ են հիշում ռուս զինվորների մարդկային ու հոգատար վերաբերմունքը, ինչպես նաև հայ կամավորների նվիրվածությունը տառապյալ գաղթականների նկատմամբ:

Հիշարժան է **Պարույր Խաչատրյանի** (ծնվ. 1908 թ., Ալաշկերտ) վկայությունը. *«Մեծ եղեռնի ժամանակ ես փոքր էի, բայց հիշում եմ: Մեր ընտանիքը բաղկացած էր՝ հայրս, մայրս, երկու հորեղբայրներս, եղբայրներս՝ Ռուբենը, Խոսրովը, քույրս՝ Հեղինեն: Քանի որ մենք փոքր էինք, ռուսները մեզ դրին սայլի վրա ու բերին: Ճամփին տեսանք՝ գյուղերը վառվում էին, տներ-մարագներ ծխի-մխի մեջ կորած: Ասացին՝ մեջը հայերին լցրել են ու վառել: Մուրադ գետը արյուն էր դարձել: Ամեն կողմ դիակներ էին լողում... Զորի մեջ թուրք զինվորները հայ աղջիկներին տարել էին, փլկորացրել և սպրիպել պարել: Մեր կամավորները տեսնում են, հարձակվում են նրանց վրա, թուրք զինվորներին կոտորում են և աղջիկներին ազատում»*[49]:

Ականատես վերապրող **Նեկտար Գասպարյանը** (ծնվ. 1910 թ., Արդվին, Տանձուտ գյուղ) հուզումով է պատմել, թե ինչպես իրենց Տանձուտ գյուղի դպրոցի տնօրեն **Վարդան Մազմանյանը** լսելով, որ հաջորդ օրը թուրքերը հարձակվելու են իրենց գյուղի վրա և հայերին պիտի կոտորեն, թրքուհու շորեր է հագնում ու ծպտված գիշերով հասնում Արդվին, որտեղ ռուսական զորքն էր: Ներկայանում է հրամանատարին, խաչ հանում, որ իրեն հավատան ու խնդրում ռուսների օգնությունը, որոնք գիշերով ճամփա են ելնում դեպի Տանձուտ. *«...Թուրքերը երբ տեսնում են ռուսական զորքի մուտքը Տանձուտ, գլխապատառ սկսում են փախչել: Ռուսները գալիս են, սկսում են օգնել հայերին և ասում են. «24 ժամից մենք պիտի հեռանանք, ով որ պատրաստ լինի, մեզ կմիանա»: Ինձ, քրոջս՝ Անուշին և փոքրիկ եղբորս ռուս զինվորները իմանալով, որ մենք որբ ենք, սահնակի վրա խուր կար փռված, վրան իրենց շինելը փռեցին, վրան մեզ նստեցրին, մեզ վրա էլ մի ուրիշ շինել*

[48] Նույն տեղում, վկ. 48, էջ 162:

[49] Նույն տեղում, վկ. 64, էջ 180:

ծածկեցին, որ չմրսենք, իրենց պայոկից էլ մեզ բաժին հանեցին, կերակրեցին ու բերին հասցրին Ախալքալաքի զինվորների զորանոցը: …Ութսուն տարուց ավելի է անցել, բայց ես մինչև այսօր չեմ կարող մոռանալ իմ սիրելի վաղամեռիկ հայրիկին, մայրիկին, քեռուն, հարևաններին, տատիկին, մեր բոլոր ազգականներին, որոնք գազանաբար սպանվեցին և մեզի թողին անտեր ու անօգնական: Իմ ամբողջ կյանքում ես միշտ հիշում եմ այդ սարսափելի տեսարանները, որոնք տեսել եմ իմ աչքերով, և ես երբեք հանգիստ չունեմ: Այնքա՜ն եմ արցունք թափել… Օտարները չուզեցին մեզ օգնել, ոուսները մեզ օգնեցին»[50]:

Կարելի է անվերջ շարունակել ականատեսների վկայությունները, բայց որպես եզրակացություն՝ մեջբերենք **Ծիրանի Մաթևոսյանի** (ծնվ. 1900 թ., Խարբերդ, Չմշկածագ գյուղ) խորիմաստ խոսքը. *«…Էդ ժամանակ ոուսը Երզնկայումն էր: Ոուսը ֆուրգոններով հայերին տարավ Երզնկա: Կազարմաները լցվեցին հայերով… Անդրանիկ փաշան՝ լիս դառնա. եկավ մեզ քշեց, բերեց, Հայաստան-երկիր հանեց, բայց ամեն ինչ կորցրինք: Էս մի թեթև մասն եմ քեզ պատմել, բալա՛ ջան, եթե բոլորը պատմեմ, յոթ օր, յոթ գիշեր չի պրծնի… Թուրքը թող մեռնի՛. էդ սաՂ ինքը արեց մեր գլխին: Երկրից էլ զրկվանք, ջանից էլ զրկվանք, հարստությունից էլ զրկվանք: Հիմա էլ անամոթները ասում են, թե հայերն են իրանց կոտորել: Մեր ոսկիները, տուներըՀ հողերը մնացին թուրքին: Ես զարմանում եմ՝ ոնց հայերը չեն կարողանում թուրքի հախից գալ: Թող գիրք ըլլի, էս բոլոր պատմածները, թող կարդան աշխարհի մարդիկ, որ իմանան՝ ով է մեղավորը, ով է արդարը, ով է տուժվածը…»*[51]:

Քանի որ գաղթի ու տարագրության դժվարին պայմաններում օրագրություն գրելն անհնար էր, ականատես վերապրողների հաղորդած հուշ-վկայություններն ու պատմական տարաբնույթ երգերը դաջվել են նրանց հիշողության մեջ՝ օրագրության նման օրը օրին, տեղը տեղին արձագանքելով Առաջին աշխարհամարտի Կովկասյան ճակատի պատմական յուրաքանչյուր իրադարձությանը, միմյանց լրացնելով, հաստատելով ու հիմնավորելով կատարված դաժան իրողությունները, քանի որ հայ ժողովուրդն ի՛նքն է կրել այդ բոլոր անասելի տառապանքները, հետևաբար՝ ժողովուրդն ի՛նքն է այդ զանգվածային ոճրագործության առարկան (object): Եվ ինչպես ամեն մի հանցագործություն բացահայտելիս դատարանում որոշիչ են վկաների ցուցմունքները, նույնպես և այս պարագայում պետք է հենվել նաև ականատես վերապրողների վկայությունների վրա, որոնցից յուրաքանչյուրը ապացուցողական նշանակություն ունի Հայոց ցեղասպանության ճանաչման, հատուցման, ինչպես նաև Հայկական հարցի արդարացի լուծման գործում:

---

[50] Նույն տեղում, վկ. 81, էջ 198, 199:

[51] Նույն տեղում, վկ. 113, էջ 263:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԱԿԱՆԱՏԵՍ ՎԵՐԱՊՐՈՂՆԵՐԻ ՎԿԱՅՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐՆ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Վերժինե Սվազլյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողներից 55 տարիների ընթացքում Հայաստանում և սփյուռքում իմ գրի առած, ձայնագրած, տեսագրած և ուսումնասիրած ժողովրդական 700 միավոր նյութերը ներկայացնում են Արևմտյան Հայաստանի (ինչպես նաև՝ Կիլիկիայի և Անատոլիայի) 150 տեղավայրերի հայության կյանքն ու բարքը, հասարակական, քաղաքական իրադարձությունները (գաղթն ու ջարդը) և նրանց բարոյահոգեբանական ցավագին ապրումներն ու մտորումները:

Ականատես վերապրողների հաղորդած հուշ-վկայությունները և երգ-վկայությունները վերաբերում են նաև Առաջին համաշխարհային պատերազմի Կովկասյան ճակատին, որը տեղի է ունեցել նրանց աչքի առաջ: Նրանք պատմել են թուրքական կառավարության զինահավաքի, զորահավաքի, Սարիղամիշի ճակատամարտի, արևմտահայության տխուր վիճակի, նրանց արդար ու ազնիվ ոգորումների (ընդվզումներ և ինքնապաշտպանական մարտեր), ինչպես նաև ռուսական զորքի ու կամավորների ուղեկցությամբ դեպի Արևելյան Հայաստան գաղթի մասին:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Օսմանյան կայսրություն, երիտթուրքեր, ականատես վերապրողների վկայություններ, ռուս զինվորներ, Կովկասյան ճակատ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ:

THE TESTIMONIES OF THE EYEWITNESS SURVIVORS OF THE ARMENIAN GENOCIDE ABOUT THE CAUCASIAN FRONT OF THE WORLD WAR I

Verjiné Svazlian

SUMMARY

The 700 units of popular materials I have written down, tape- and video-recorded in the course of 55 years from the survivors of the Armenian Genocide in Armenia and the Diaspora describe the public-political events of the time, the life and the lifestyle of the Armenians originally from 150 localities of Western Armenia (including Cilicia) and their sorrowful moral-psychological experiences.

In these memoir-testimonies and song-testimonies, the eyewitness survivors have referred also to the events occurred at the Caucasian front during World War I, which had taken place before their eyes. They have narrated their impressions concerning the arm-collection and the mobilization, organized by the Turkish government, the battle of Sarighamish, the grave condition of the Western Armenians, their righteous and noble

struggles (their rebellions and self-defensive battles) and their emigration to Eastern Armenia with the Russian soldiers and the volunteers.

Keywords: Armenian Genocide, Ottoman Empire, Young Turks, testimonies of the eyewitness survivors, Russian soldiers, Caucasian Front, First World War.

СВИДЕТЕЛЬСТВА ОЧЕВИДЦЕВ ГЕНОЦИДА АРМЯН О КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Вержине Свазлян

РЕЗЮМЕ

На протяжении 55 лет, собранные и записанные (в том числе и на аудио- и видео носители), а также исследованные мною материалы (700 единиц) свидетелей-очевидцев Геноцида армян в Армении и в диаспоре, представляют жизнь и быт, общественно-политические события (депортация и резня), морально-психологические трагические переживания и размышления армян из более чем 150 местностей Западной Армении (а также Киликии и Анатолии).

Воспоминания-свидетельства и песни-свидетельства очевидцев относятся также к событиям на Кавказском фронте во время Первой мировой войны. Они свидетельствовали о военных сборах и мобилизациях, организованных турецким правительством, о Сарыкамышском сражении, тяжелом положении западных армян, их справедливой борьбе (восстания и самооборонительные бои), а также о переселении армян в Восточную Армению в сопровождении русской армии и добровольцев.

Ключевые слова: Геноцид армян, Османская империя, младотурки, свидетельства очевидцев, русские солдаты, кавказский фронт, Первая мировая война.

UN JOURNALISTE SUR LE FRONT DU CAUCASE : RÉCIT ET CONNAISSANCE DU GÉNOCIDE DES ARMÉNIENS DURANT LA GRANDE GUERRE

Joceline Chabot, Richard Godin, Sylvia Kasparian

Introduction

À l'automne de 1914, lorsque la guerre éclate entre l'Empire ottoman allié de l'Allemagne et de l'Autriche-Hongrie et les pays de l'Entente – France, Grande-Bretagne et Russie – les affrontements sur la frontière russo-turque tournent rapidement à l'avantage des troupes russes dirigées par le général Nikolaï Nikolaïevitch Ioudenitch. Jusqu'à la révolution de 1917, l'armée russe est présente sur le front du Caucase et en Asie Mineure où elle occupe des villes importantes comme Trébizonde, Erzeroum, Van. C'est dans le contexte de l'avancée des Russes en Asie mineure au printemps de 1916 que le correspondant du quotidien français *Le Journal*, Henry Barby, arrive à Erzeroum.

À compter de cette date, il est un des rares journalistes français à accompagner les troupes russes sur ce front. À ce titre, il devient le témoin privilégié des conséquences des dévastations et des crimes qui, depuis l'année précédente, ont frappé la population civile arménienne. Pendant les mois qui suivent, à l'aide de sa traductrice, l'écrivaine arménienne Zabel Essayan, Barby recueille les récits des victimes et des témoins des massacres survenus en Arménie. Il rédige des articles pour *Le Journal*, articles qui sont repris par plusieurs journaux français et étrangers.

Durant la Grande Guerre, le massacre des Arméniens de l'Empire ottoman va retenir l'attention de l'opinion internationale[1]. C'est ainsi que la presse s'empare de la nouvelle, alors que les maisons d'édition publient de nombreux ouvrages relatant les événements qui secouent l'Asie Mineure. Par exemple, en français, les ouvrages d'Émile Doumergue[2] et de René Pinon[3], paraissent en 1916. En traduction française, ceux d'Herbert Adams Gibbons[4], du vicomte Bryce[5] et d'Henri Morgenthau[6] sont publiés respectivement en 1916, 1917 et 1919. Parmi cette masse importante d'ouvrages, celui d'Henry Barby paraît en 1917 sous le titre, *Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre*[7] (Photo 1).

---

1 Becker Annette and Winter Jay, "Le génocide arménien et les réactions de l'opinion internationale," in *Vers la guerre totale. Le tournant de 1914-1915*, ed. J. Horne, Paris: Tallandier, 2010, 291-13.

2 Doumergue Émile, *L'Arménie, les massacres et la question d'Orient*, Paris: Foi et Vie, 1916.

3 Pinon René, *La suppression des Arméniens. Méthode allemande – Travail turc*, Paris: Perrin, 1916.

4 Gibbons Herbert Adams, *Les derniers massacres d'Arménie. La page la plus noire de l'histoire moderne,* Paris: Nancy: Berger-Levraut, 1916.

5 Bryce James, *Le traitement des Arméniens dans l'Empire ottoman, 1915-1916. Documents présentés au vicomte Grey of Fallodon secrétaire d'Etat aux Affaires étrangères*, Laval: Impr. G. Kavanagh, 1917.

6 Morgenthau Henri, *Mémoires de l'ambassadeur Morgenthau. Vingt-six mois en Turquie*, Paris: Payot, 1919.

7 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre*, Paris: Albin Michel, 1917.

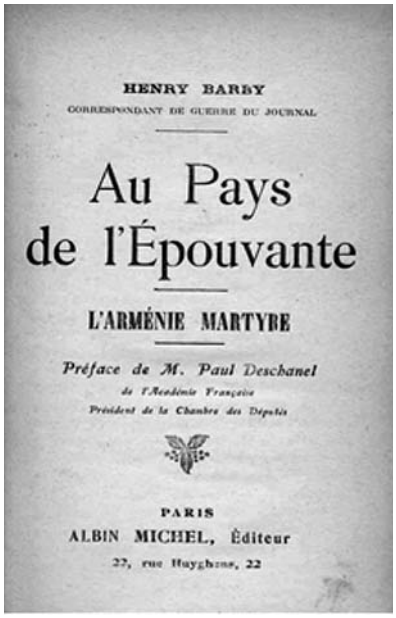
HENRY BARBY
CORRESPONDANT DE GUERRE DU JOURNAL

Au Pays de l'Épouvante

L'ARMÉNIE MARTYRE

Préface de M. Paul Deschanel
de l'Académie Française
Président de la Chambre des Députés

PARIS
ALBIN MICHEL, Éditeur
22, rue Huyghens, 22

Photo 1. Couverture du livre Au pays de l'épouvante et de son auteur Henry Barby (source : http://www.acam-france.org/bibliographie/auteur.)

À l'époque, l'écho et les résonnances de son témoignage sont importants, si bien que son livre sera d'ailleurs traduit en russe et en arménien dès 1919. Cela tient aussi bien à l'originalité et à la qualité des sources utilisées et des personnes rencontrées durant ses pérégrinations qu'à son statut de grand reporter, témoin oculaire des événements.

Dans le cadre de cet article, nous analyserons la forme et le contenu du témoignage d'Henry Barby. Plus précisément, nous chercherons à répondre aux questions suivantes: dans quel contexte Barby rédige-t-il ce témoignage? À quelles formes narratives le récit emprunte-t-il? En plus des informations factuelles, quelles représentations ce récit peut-il livrer sur le génocide des Arméniens dans le cadre de la Grande Guerre sur le front caucasien?

Nous avons abordé l'entreprise testimoniale d'Henry Barby par l'approche croisée de trois disciplines: l'histoire, la linguistique et les sciences de la communication. Cette triple lecture nous permet de contextualiser le récit testimonial en tant que trace du passé, d'explorer les mondes lexicaux ainsi que les représentations des événements narrés et de décrire les pratiques journalistiques ainsi que le contexte de production médiatique dévoilant les limites intrinsèques de ce récit. Bien qu'il soit acquis que le travail journalistique de Barby a fait l'objet de publications répétées dans les journaux de l'époque, il n'est pas interdit d'avancer l'hypothèse selon laquelle son livre constitue davantage une enquête journalistique *stricto sensu* destinée à révéler une situation humanitaire exceptionnelle et violente, plutôt qu'un simple carnet de notes de voyage.

Notre analyse nous permettra d'établir: d'abord, la position privilégiée d'observateur du témoin Barby, le journaliste dans sa quête objective de faits; ensuite, les différentes formes narratives journalistiques qu'il imprime au récit; finalement, la capacité à qualifier les faits dans un souci de représentation.

Notre article comprendra donc trois parties. La première sera axée sur le parcours journalistique d'Henry Barby pour mieux comprendre les circonstances de la construction de son témoignage. La deuxième présentera la forme et le contenu de son témoignage afin d'en cerner le statut dans l'économie générale du discours sur le massacre des Arméniens durant la Grande Guerre. La troisième partie interrogera sa capacité à s'inscrire comme témoignage-ressource pour la connaissance du génocide des Arméniens.

Barby, un reporter dans la Grande Guerre

L'ouvrage d'Henry Barby est bien connu des spécialistes du génocide des Arméniens, alors que le parcours biographique de l'auteur demeure lacunaire. En effet, les recherches effectuées jusqu'à maintenant ne nous ont malheureusement pas permis de trouver beaucoup d'informations à son sujet. À partir des éléments biographiques dont on dispose, nous brosserons un tableau rapide de son parcours professionnel.

Né en 1876, Henry Barby serait décédé en 1935 (bien que cette date ne soit pas clairement établie). En revanche, ce qui est certain, c'est qu'à compter de 1910, Barby est correspondant pour *Le Journal*, l'un des quatre grands quotidiens qui dominent la presse française à l'époque de son âge d'or[8]. En 1912, le reporter couvre le conflit qui oppose la Serbie à l'Empire ottoman dans le cadre des guerres balkaniques. À l'annonce du conflit austro-serbe à l'été de 1914, il retourne en Serbie comme correspondant du *Journal*. À la suite de cette expérience, Barby rédige un ouvrage intitulé *L'Épopée serbe : l'agonie d'un peuple*, publié chez Berger-Levrault en 1916[9]. Deux ans plus tard, il relatera encore une fois son aventure serbe dans un second livre intitulé: *La guerre mondiale. Avec l'armée serbe de l'ultimatum autrichien à l'invasion de la Serbie*. Au printemps de 1916, il se retrouve à la frontière russo-turque. À partir de ce moment, il accompagne les troupes russes engagées sur le front du Caucase.

Selon ses dires, il arrive à Erzeroum au mois de mars en provenance de Tiflis et de Sarikamish, c'est-à-dire plus d'un an après la terrible défaite de l'armée ottomane face aux Russes, alors que pratiquement le territoire est vidé de sa population arménienne[10]. Après cinq jours d'un voyage qu'il qualifie de pénible, Barby brosse un tableau expressif de la ville qui se livre à son regard:

> […] Erzeroum, au fond du cirque que forment les hauteurs, m'apparaît, enfin, rose sous le soleil couchant, qui accroche des flammes d'or aux coupoles des mosquées et aux fines aiguilles des minarets. À l'horizon

8 Bellanger Claude et al., *Histoire de la presse française, tome III, De 1871-1940*,Paris: PUF, 1972, p. 298.

9 BDIC-Service archives, *Henry Barby (1876-19..)*

10 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 19-20.

> mauve et gris, c'est la plaine marécageuse où coule la Karé-Sou, une des branches de l'Euphrate[11].

En avril, il est à Trébizonde occupée par les Russes, puis, deux mois plus tard, en juin, il est de retour à Erzeroum. En juillet 1916, il est peut-être à Kharpout, son récit demeure imprécis à ce sujet, mais il semble avoir parcouru les agglomérations arméniennes de cette région dévastée par les Turcs. En compagnie de volontaires arméniens et de troupes russes, il se rend ensuite à Van, probablement au début du mois de juillet, il visite les ruines d'une partie de la ville suite à la résistance menée par les Arméniens contre les Turcs[12]. En août 1916, il est à Erzindjan dont la prise par les troupes russes lui permet d'approfondir son enquête sur les massacres des populations civiles arméniennes[13].

Barby poursuit son périple à travers les paysages désolés de l'Asie Mineure sans toutefois être toujours très précis quant à la chronologie de ses déplacements et aux endroits visités. Par exemple, a-t-il été à Dzéghag ou lui a-t-on rapporté l'histoire de cet enfant de huit ans retrouvé seul dans le village en ruine? A-t-il visité Khnis-Kalé, pris et repris par les Russes et les Kurdes? Plus tard, on retrouve Henry Barby à Tiflis où il recueille les témoignages de nombreux orphelins rescapés du génocide. C'est d'ailleurs peut-être à Tiflis en 1916, mais plus sûrement à Bakou, qu'il rencontre et collabore avec l'écrivaine arménienne très réputée Zabel Essayan. En 1916 et 1917, celle-ci réalise pour Barby plusieurs traductions de l'arménien au français[14].

En 1918, Barby se trouve toujours en Transcaucasie afin de couvrir la résistance arménienne contre les Turcs et les bolchéviques. Autour de ces événements, il rédige un nouveau livre au titre évocateur: *Les extravagances bolchéviques et l'épopée arménienne*, publié en 1919. Après la guerre, Barby aurait continué à travailler pour *Le Journal* jusqu'à une date indéterminée. Dans les années trente, il a écrit plusieurs articles pour la collection *Monde et Voyages, revue de l'actualité universelle* chez Larousse.

Si l'on se fie à ces quelques éléments biographiques, Henry Barby incarne en son temps la figure du correspondant de guerre, du grand reporter, figure qui a émergé, selon l'auteur Phillip Knightley, à l'époque de la guerre de Crimée[15]. Aventuriers, baroudeurs, écrivains, les grands reporters sont les héros du journalisme. À travers ses récits, Barby relate les faits, dépeint les lieux et narre ses rencontres, mais il cherche aussi à offrir aux lecteurs une vision de l'événement. Sa narration, empreinte d'exotisme et de tragique, allie volontiers les genres: récit de voyage, témoignage à chaud, et enquête de terrain. Pour

---

[11] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 19-20.

[12] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 127.

[13] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 90.

[14] C'est ce que nous apprend Marc Nichanian dans sa postface à l'ouvrage d'Hayg Toroyan and Zabel Essayan, *L'Agonie d'un peuple*, Paris: Classiques Garnier, 2013, pp. 154-56.

[15] Knightley Phillip, *Le correspondant de guerre. De la Crimée au Vietnam, héros ou propagandiste?*, Paris: Flammarion, 1976.

mieux situer le statut de ce témoignage, la deuxième partie de notre article examinera la forme narrative qu'emprunte l'ouvrage *Au pays de l'épouvante.*

Barby, le témoin voyageur

La construction narrative du témoignage de Barby est complexe: le récit ne suit pas une progression linéaire, mais procède plutôt d'une progression éclatée. En effet, le récit que livre Barby des événements survenus sur le front du Caucase et en Asie Mineure est formé de fragments, de scènes, d'épisodes qui, par un effet d'accumulation, nous livrent un tableau saisissant du drame qui frappe l'Arménie. Le récit est à la fois *diegesis* et *mimesis*, parfois l'auteur rapporte les faits efficacement, alors qu'à d'autres moments il s'efface et représente directement une scène dialoguée à laquelle nous semblons assister.

L'ouvrage préfacé par le député français Paul Deschanel est divisé en neuf chapitres très inégaux. Le plus long, intitulé « La tragédie arménienne », donne à lire la géographie des massacres et de la déportation, tout en suivant à la trace les déplacements de Barby: d'Erzeroum à Trébizonde en passant par Erzindjan pour se terminer à Van. D'autres, très courts, une dizaine de pages, sont des fragments rassemblés sous un intitulé qui leur confère leur cohésion narrative, mais aussi parfois une forte charge affective comme le récit intitulé « Les Enfants d'Arménie » sur lequel nous aurons l'occasion de revenir plus loin.

Dans ce témoignage, la principale instance énonciatrice est l'auteur lui-même, qui possède plusieurs statuts. En commençant par Barby, le reporter, le journaliste, qui mène une enquête au sens propre du terme: il est celui qui cherche la vérité. Ainsi, dans son témoignage Barby écrit: « Envoyé sur place par le Journal, j'ai constaté la vérité, j'ai vu et j'ai strictement rapporté les faits que m'a révélés mon enquête […].[16] » À quelques reprises, il nous rappelle la démarche de vérité qu'il poursuit, ainsi lorsqu'il arrive à Trébizonde dévastée à la suite des massacres, il écrit encore: « J'ai pu alors compléter mon enquête.[17] » Son récit relève de ce qu'on nomme chez les historiens grecs comme Hérodote, *l'autopsia*, c'est-à-dire le rapport de celui qui voit de ses yeux[18].

Barby, c'est aussi le voyageur. Dans sa narration, l'espace est élaboré dans des tableaux qu'on peut isoler du récit. Lors de ces pauses, il nous décrit avec lyrisme les lieux qu'il visite ou les gens qu'il rencontre. Ainsi, lorsqu'il découvre la ville de Van:

> Dans la lumière d'un ciel sans tâche, la large vallée qui descend du pied du Varak, présente une diversité de couleurs harmonieuses, où les ombres et les lumières se mêlent sans se heurter, où les verts se fondent dans les ors et les rouges, plaqués par le soleil, sur ce paysage délicieux. La vallée enveloppe le fameux rocher que domine l'antique forteresse de Sémiramis, puis vient aboutir au village d'Ardamed et au port d'Avantz, l'un et l'autre cachés dans des bouquets de verdure. *Van dans ce monde et le paradis*

16 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 213.

17 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 45.

18 Hartog François, *Le miroir d'Hérodote*, Paris: Gallimard, 1980.

> *dans l'autre*, dit un proverbe arménien. Et, en effet, son cadre de hautes montagnes, le rocher solitaire qui la sépare du grand lac, aux rives dentelées par de nombreux promontoires, les villages, les églises, les monastères accrochés sur les collines environnantes, forment un merveilleux ensemble qui surprend et ravit le voyageur.[19]

Comme on peut le constater, le récit de Barby n'échappe pas à un effet de mode qui s'est développé à la fin du 19e siècle dans les récits de voyage et qui se caractérise par le goût de l'exotisme, de l'aventure et une certaine fascination de l'ailleurs[20].

Barby est aussi un témoin, mais un témoin qui fait le récit de son expérience en tiers ou, pour ainsi dire, de l'extérieur, car il ne témoigne pas comme les victimes de l'intérieur de la catastrophe. Cela étant, il n'est pas non plus un simple observateur, c'est également un témoin engagé qui veut dénoncer les crimes commis et les criminels qui les ont exécutés. Barby accumule les preuves, il écrit à ce propos au début de son témoignage: « D'ici, je veux commencer le récit des horreurs et des crimes dont l'Arménie a été le théâtre au cours de la guerre actuelle.[21] » C'est pourquoi, chaque fois qu'il est présent en tant que témoin oculaire des événements, Barby prend soin de le noter. Par exemple, lorsqu'il rencontre des enfants errants dans les décombres des villages dévastés: « J'en ai vu plusieurs, recueillis par les troupes russes ou les volontaires arméniens.[22] » Ou lorsqu'il entre à Erzindjan avec l'armée russe: « La prise d'Erzindjan, par nos alliés russes, m'a permis de vérifier encore une fois de plus tous les détails dramatiques que j'ai relatés dans les chapitres précédents.[23] » C'est parce qu'il a vu de ses yeux les ossements humains dispersés par milliers dans la vallée qu'il lui est « permis de constater toute l'ampleur des atrocités commises par les autorités turques.[24] » Ce faisant, Barby atteste de l'authenticité de ce dont il témoigne. Nous sommes ici au cœur du modèle testimonial qui est de voir, pour savoir, afin de rendre compte.

Autre caractéristique, le témoignage de Barby se raconte à plusieurs voix. L'auteur n'est pas le seul témoin. Parfois, il s'efface et cède la parole aux témoins qui ont vu et qui lui ont rapporté leurs expériences. Par exemple, il nous livre le récit du directeur de l'école américaine et consul américain à Erzeroum, le révérend Robert S. Stapleton[25], dont il s'empresse de nous dire qu'il est un témoin de premier ordre:

---

19 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 128.

20 Bernier Lucie, "Fin de siècle et exotisme: le récit de voyage en Extrême-Orient," *Revue de littérature comparée* 297, 1, (2001), pp. 43-65.

21 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 20.

22 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 154.

23 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 99.

24 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 100.

25 Il est à noter que ce n'est pas la première fois que le témoignage de Stapleton est cité dans le cadre des massacres à Erzeroum. Dans une lettre datée du 21 mars 1916 au consul de Tiflis, F. Willoughby Smith, le révérend Stapleton atteste des tueries qui ont fait cinquante victimes chez les Arméniens de sa ville et désire que ces faits précis soient rapportés à l'ambassadeur américain à Constantinople, Henri

> Ce n'est pas en spectateur impassible qui a assisté au martyre de la population arménienne. […] M. Stapleton, secondé énergiquement par sa femme, a fait tout ce qui était humainement possible, pour sauver le plus grand nombre possible de victimes. […] Témoin de toutes les atrocités commises par les bourreaux, M. Stapleton a bien voulu m'en faire le tragique récit.[26]

À cette occasion Barby précise:

> Mme. Stapleton, présente à notre entretien, précise quelques souvenirs, et le révérend, pour fixer certaines dates, se reporte au carnet, où il a, au jour le jour, noté les événements et qui constitue le plus terrible des réquisitoires contre les Jeunes Turcs et contre les Allemands, leurs complices.[27]

Ce témoignage vient confirmer ce que le journaliste a déjà pu constater de visu. En revanche, certains témoins lui fournissent des matériaux totalement inédits, dont il ne peut rendre compte par lui-même. C'est le cas des témoignages des rescapés des « caravanes de la mort » qui ont réussi à échapper à leurs bourreaux. Barby précise qu'il en a interrogé plusieurs, mais qu'il a eu du mal à obtenir leur confiance tant leurs souvenirs les obsèdent:

> Une stupeur hagarde marque uniformément leurs visages, et il faut insister, les mettre en confiance, pour qu'ils se décident à raconter les scènes d'horreurs qu'ils ont vécues, et ils ne le font qu'à voix basse, en tremblant, en jetant autour d'eux des regards éperdus, comme si la mort et les supplices les menaçaient encore. Voici l'un des récits qu'ils me firent […].[28]

Cependant, cet effacement de l'auteur devant la parole du témoin n'est pas toujours complet, car Barby ne cesse de s'interroger, adoptant ici une posture réflexive, sur la difficulté à rapporter l'expérience de ces témoins. Ainsi, sur les victimes des massacres d'Erzeroum, il écrit: « Comment évoquer les effroyables scènes qui m'ont été décrites?[29] » Sur les massacres et les tortures infligés aux déportés en route vers les lieux de leur relégation, il écrit encore une fois: « Je ne sais, parmi tant d'horreurs sans nom, quelles scènes de meurtre ou de sadisme choisir […] pour donner une idée complète de l'effrayant martyre du peuple arménien.[30] » Prenant le lecteur à témoin de ses difficultés à dire

---

Morgenthau. Cette lettre est citée dans: Bryce Viscount, *The treatment of Armenians in the Ottoman Empire 1915-16. Documents presented to Viscount Grey of Fallodon Secretary of State for Foreign Affairs*, London: Sir Joseph Causton and Sons Limited, 1916, p. 592.

26 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 29-30.

27 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 30.

28 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 63-64.

29 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 26.

30 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 86.

l'horreur inimaginable, Barby bute ici sur les limites du langage, car si le récit véhicule plusieurs référents (par exemple les faits attestés), c'est le langage en tant que médiation qui impose ses limites à la représentation de ces événements.

Au pays de l'épouvante est aussi composé de nombreux rapports, annexes, documents officiels, lettres, etc.[31] Par exemple, on peut citer le rapport livré par le consul italien de Van, G. Sbordone, rédigé le 15 mai 1915, ou, encore la longue note écrite par Dertzakian-Vramian, député arménien de Van, datée du 13 février 1915, traduite et publiée *in extenso* à la fin du livre. Ces documents lui ont servi de matériaux indispensables pour écrire son chapitre sur la résistance arménienne de Van, événement dont il n'a pas été le témoin oculaire. Parfois c'est l'inverse qui se produit, Barby interrompt son récit pour y introduire un document qui lui paraît particulièrement important. Par exemple, dans le deuxième chapitre *La Tragédie arménienne*, il inclut directement dans son récit le témoignage de deux infirmières de la Croix-Rouge allemande qui est un extrait de la brochure intitulée *Quelques documents sur le sort des Arméniens en 1915*, publiée le 29 juillet 1915 à Genève. Ce document lui semble important dans la mesure où il émane de deux témoins « neutres » qui ne sont pas associés aux pays de l'Entente.

Son ouvrage contient également plusieurs photos qu'il a prises lors de son voyage comme celle du consul américain, le pasteur Stapleton et sa femme, ou, encore, celle des enfants arméniens dans les orphelinats de Tiflis. Ces lettres, ces photos, ces documents diplomatiques, fonctionnent comme des dispositifs additionnels attestant de la véracité du récit pour lequel il se porte garant.

Barby, le témoin source

Autour du Caucase

Le témoignage d'Henry Barby est d'autant plus précieux qu'il semble, à cette date, être le seul journaliste français à suivre l'armée russe sur le front caucasien, largement négligé par les médias de langue française. Il est fort probable que cette affectation ait comme objectif premier de couvrir la guerre menée par l'allié russe contre l'Empire ottoman[32].

---

[31] Barby a déjà utilisé cette façon de procéder dans son ouvrage intitulé *La Guerre mondiale. Avec l'armée serbe*, dans lequel on retrouve, souvent reproduits *in extenso*, des ordres et des directives du haut commandement des armées serbes ainsi que de nombreux documents officiels qui doivent servir de preuves contre l'Empire austro-hongrois tenu responsable, par les Alliés, du déclenchement du conflit avec la Serbie.

[32] Les reporters de guerre, tels Ludovic Grondijs et Manuel Antonovitch Gourari, correspondants du magazine *L'Illustration* qui accompagnent l'armée russe sur le front de l'Est, informent les lecteurs français des événements qui se déroulent sur les théâtres d'opération éloignés des régions occidentales. Ces grands reportages écrits à chaud mêlent parfois le vrai et le faux dans des récits héroïques qui font la part belle aux Russes alliés de la France. Dans cette perspective, ils participent du discours patriotique au cœur de la propagande de guerre. Raymond Blanchard, Joceline Chabot and Sylvia Kasparian, "D'allié à ennemi. Stéréotypes et représentations du combattant russe dans les magazines illustrés français durant la Grande Guerre," *Amnis. Revue de civilisation contemporaine Europes/Amériques* 10 (2011), disponible en ligne le 1er mai 2011. Alain Quella-Villéger, Timour Muhidine, ed., *14-18. Grands Reportages*, Paris: Omnibus, 2005, pp. III-XV.

Dans ce contexte, une première exploration lexico sémantique du récit par des analyses à la fois qualitatives et quantitatives avec le logiciel HYPERBASE[33] nous a permis de repérer les grandes thématiques qui construisent le monde lexical du thème Caucase chez Henry Barby. De quoi parle-t-il lorsqu'il est question du front du Caucase? Quelles sont les thématiques sous-jacentes à cette question?

Pour répondre à ces interrogations, nous avons analysé avec le logiciel Hyperbase l'environnement thématique du mot Caucase, c'est-à-dire tous les termes les plus souvent associés à celui-ci. La figure 1 ci-dessous présente le monde lexical lié à Caucase.

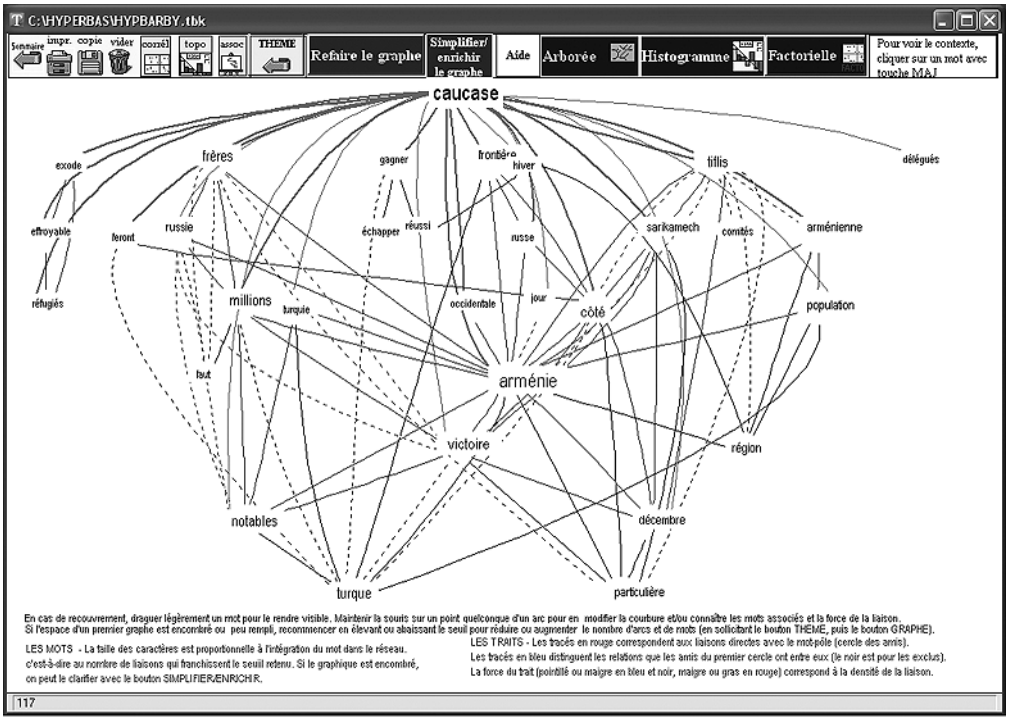

Figure 1. Graphique de l'environnement thématique du mot Caucase

Cette figure présente trois mondes lexicaux. D'abord, celui des termes liés à la géographie régionale comme, *région*, *Russie*, *Arménie*, *Turquie*, *Tiflis* et *occidentale*. Ensuite, on retrouve les termes qui réfèrent au contexte des combats que se livrent les belligérants sur ce front, termes tels que: *Sarikamech*, *décembre*, *victoire*, *russe*, *turque*. Finalement, un troisième groupe réunit les termes liés aux bouleversements démographiques dans le contexte de la guerre: *frontière*, *population*, *millions*, *arménienne*, *exode*, *effroyable*, *réfugiés*, *échapper*.

En commençant par le premier groupe. Il est bon de rappeler qu'en tant que reporter de guerre, il n'est guère surprenant que Barby s'attarde aux enjeux géopolitiques

[33] Logiciel développé par Étienne Brunet, Professeur émérite de l'Université de Nice Sophia Antipolis.

entourant le conflit russo-turc. Ainsi, dans un raccourci qui ressort à l'une des formules récurrentes de la propagande de guerre opposant la civilisation occidentale à la barbarie germano-turque[34], l'auteur rappelle à ses lecteurs que « l'Arménie, en Orient, représente la civilisation occidentale[35] », établissant ainsi, au profit des Occidentaux, le statut d'allié culturel des Arméniens. Cela étant, il tient à souligner, de manière plus pragmatique, que l'Arménie est depuis longtemps un « objet de compétition entre la Turquie et la Russie[36] ».

Dans le deuxième groupe, les termes renvoient au contexte militaire de l'affrontement des troupes russes et turques. Si Barby n'ignore pas certaines des difficultés rencontrées par l'armée russe, comme le retrait provisoire des troupes de la ville de Van en juillet 1915[37], il est bon de noter que, dans son ouvrage, les victoires russes sur les armées ottomanes sont plus souvent mentionnées que les défaites. Au premier chef, bien sûr, celle de Sarikamish en décembre-janvier 1914-1915 sur laquelle il demeure toutefois avare de détails, si ce n'est pour critiquer la malhonnêteté des autorités ottomanes qui ont attribué, à tort, aux Arméniens la responsabilité de leur débâcle[38]. Il est un peu plus loquace en ce qui concerne la bataille livrée par les forces russes pour la prise de Trébizonde:

> Le combat qui décida du sort de Trébizonde fut livré à Khara-Déré, à une vingtaine de verstes plus à l'ouest, où fut opérée la descente des forces russes transportées par la flotte de la mer Noire.
>
> Dès le 16 avril, les autorités turques avaient ordonné l'évacuation de la ville. Elles-mêmes, ainsi que l'État-Major, étaient parties, le même jour, pour Samsoun. Les troupes, en même temps, se retiraient partiellement vers Baïbourt, et, le long de la côte, vers la porte de Kérassonde.
>
> C'est, le 18 avril, que, sur la demande du révérend Crawford, consul des États-Unis, les Russes vinrent occuper la ville, livrée à l'anarchie, depuis le départ des autorités turques[39].

Dans le même souffle, Barby célèbre l'engagement des volontaires arméniens auprès de l'armée russe, dont les exploits « légendaires » ont été, selon lui, abondamment

---

34 Becker and Winter, "Le génocide arménien," pp. 304-05.

35 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 214.

36 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 8.

37 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 94.

38 Sur le déroulement des opérations sur le front du Caucase : Ozan Arslan, "Les Faits et les buts de guerre ottomans sur le front caucasien pendant la Première Guerre mondiale" (PhD diss., Université Paul Valéry-Montpellier III, 2011). Plus largement sur les relations turco-russes: Reynolds Michael A., *Shattering Empires: The Clash and Collapse of the Ottoman and Russian Empires, 1908-1918*, Cambridge: Cambridge University Press, 2011.

39 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 44-45.

commentés dans les journaux russes et caucasiens[40]: « Quand les volontaires arméniens, au nombre de trois mille, arrivèrent sous les murs de Van, les Turcs prirent la fuite. Et, dans Van, délivré le 6 mai 1915, l'armée russe, précédée par le corps arménien, fit une entrée triomphale.[41] » Barby consacre ainsi quelques pages de son récit au rôle de ces volontaires dont la connaissance du terrain et de l'ennemi a représenté, selon lui, une aide précieuse pour les troupes russes.

Le troisième groupe réunit les termes les plus souvent associés au thème Caucase. La figure 2 ci-dessous présente, dans la colonne de gauche, la force d'association par ordre décroissant des mots reliés à Caucase. D'emblée, un regard nous permet d'affirmer que cette frontière du Caucase est surtout décrite comme le lieu de « l'exode effroyable des réfugiés ». Il est à noter que l'écart réduit (la force d'association des mots) pour ces trois termes – exode, effroyable et réfugiés – est respectivement de: 4.59, 3.83 et 3.44.

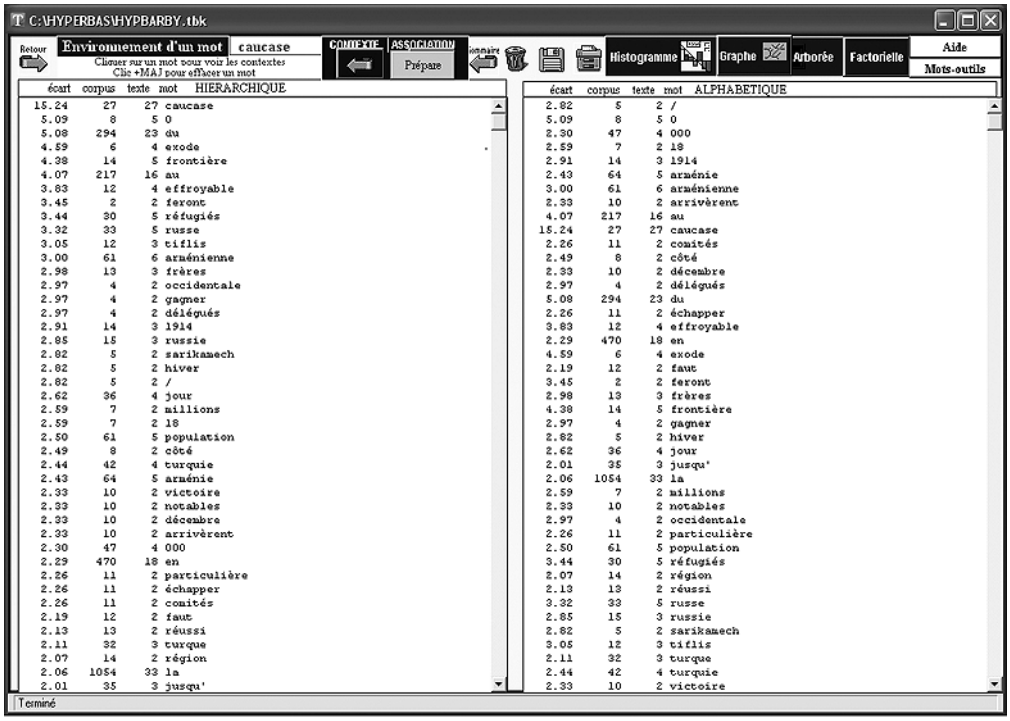

Figure 2. Environnement thématique du mot Caucase par ordre décroissant (colonne gauche) et par ordre alphabétique (colonne droite)

En effet, le mot frontière ressort à la frontière russo-turque et, dans une moindre mesure, à la frontière persane. Or, il ne s'agit pas pour Barby de rapporter les combats

[40] Pour un bilan des événements d'avril-mai 1915 dans la région de Van, Raymond Kévorkian, *Le génocide des Arméniens*,Paris: Odile Jacob, 2006, pp. 397-09.

[41] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 149.

qui s'y déroulent, mais plutôt de relater l'exode des populations arméniennes qui ont échappé aux massacres. En 1916-1917, au terme de son enquête, Barby estime que près de 200 000 réfugiés arméniens se retrouvent à la frontière russe[42]. Dans un récit halluciné, Barby décrit « l'effroyable calvaire des déportés[43] » mais aussi « l'effroyable exode des réfugiés du Caucase[44] ».

> Cette exode de 250.000 hommes, femmes et enfants qui se mirent en route, la plupart à pied et presque sans ressource, fut effroyable. Il en mourut sur le chemin un si grand nombre, qu'en certains points, l'amoncellement des cadavres empêcha les communications[45].

Le terme répétitif et lancinant d'effroyable associé à celui de Caucase ressort à la terreur qui règne alors dans cette région, mais également à l'épreuve terrible qu'ont traversée les rescapés des violences génocidaires. C'est aussi le qualificatif que le journaliste utilise le plus souvent pour décrire l'état dans lequel se retrouvent les réfugiés lorsqu'ils atteignent la frontière russe.

Au terme de cette première exploration du corpus autour du thème Caucase, une remarque s'impose: le livre d'Henry Barby n'apporte que de maigres informations sur le déroulement des combats à la frontière russo-turque. Autrement dit, ce ne sont pas les campagnes militaires qui intéressent au premier chef le journaliste, mais plutôt le dévoilement du sort tragique des Arméniens suite aux massacres et à leur déportation des années 1915-1916. À la lumière de ce constat, il nous a semblé pertinent d'analyser plus avant les thèmes de réfugiés, de secours, de charité qui se trouvent au cœur de la trame narrative du témoignage de Barby.

Avec les réfugiés : des actes de sauvetage au secours humanitaire

Faut-il rappeler que depuis la fin de 1915, la plus grande partie de l'Arménie turque est vidée des Arméniens qui y résidaient. Ceux-ci ont été massacrés ou déportés, les survivants ont trouvé refuge en Perse ou dans le Caucase. La figure 3 ci-dessous présente les termes les plus souvent associés au mot réfugiés.

---

[42] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 206.

[43] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 55.

[44] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 185.

[45] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 186.

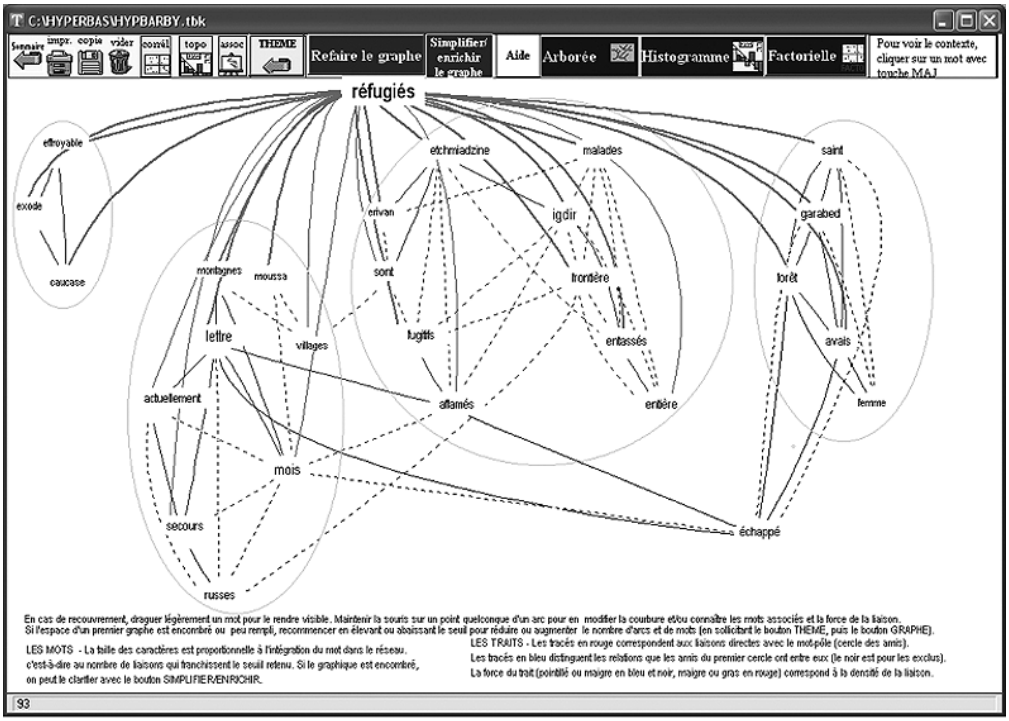

Figure 3. Environnement thématique du mot Réfugiés

Sa lecture nous permet de distinguer quatre sous-ensembles. Le premier regroupe les thèmes de Caucase, exode, effroyable. Le deuxième, ceux de montagnes, Moussa, villages, secours, russes, mois et lettre. Le troisième contient les termes d'Etchmiadzine, Igdir, Erivan [Erevan], frontière, fugitifs, affamés, malades, entassés. Finalement, le quatrième comprend les termes de Saint-Garabed, forêt, femmes et échappé. En ce qui a trait à ce dernier terme – échappé – il est bon de noter qu'il est aussi rattaché au deuxième et au troisième sous-ensemble.

Dans les faits, le récit sur les réfugiés s'organise autour d'un espace et d'une temporalité qui est double. D'abord, il est question des réfugiés qui ont échappé aux massacres en fuyant dans les montagnes et les forêts et qui, dans bien des cas, ont été retrouvés et exécutés. Lors de ses pérégrinations, Barby croise quelques-uns de ces rescapés. C'est le cas d'un Arménien qui, en 1915, s'est caché dans la forêt de Saint-Garabed et qui lui décrit les conditions dans lesquels un petit nombre de ses compatriotes de la vallée de Mouch ont réussi, temporairement du moins, à échapper aux massacres et aux déportations. Ces réfugiés racontent non seulement les conditions pénibles de leur fuite, mais ils lui rapportent également les propos d'une femme qui a assisté aux atrocités commises par les Kurdes contre les déportés rassemblés dans le couvent de Saint-Garabed[46]. En bon

[46] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 64-66.

journaliste, Barby mène ici son travail d'enquête sur le terrain, interrogeant les victimes et rapportant les faits. En revanche, le récit de Barby sur les réfugiés du Mont Moïse (Djebel-Moussa) sauvés *in extremis* par la flotte française, en septembre 1915, emprunte aux nouvelles largement diffusées dans les journaux francophones quelques mois plus tôt. Aussi, il s'appuie sur le témoignage du Révérand Dikran Andréassian initialement publié en anglais dans le journal *Ararat* à Londres en novembre 1915. Il faut donc préciser qu'en aucun cas Barby n'a lui-même interviewé les réfugiés du Djebel-Moussa. Sa chronique des événements s'appuie essentiellement sur des sources écrites, d'ailleurs en grande partie connues du public.

Viennent ensuite les réfugiés du Caucase qui vivent entassés autour des villes d'Etchmiadzine, d'Igdir et d'Erevan. Ce sont ces réfugiés que rencontre Barby lors de ses déplacements sur le front en 1916 et en 1917. Son ouvrage donne des chiffres assez précis sur leur nombre qui serait de 207 473, ainsi que sur la composition démographique de cette population : 55% de femmes, 30% d'enfants, 10% d'hommes et 5% de vieillards[47]. Dans tous les cas, ces réfugiés sont dans un état pitoyable, affamés et malades, ils souffrent de la dysenterie et du typhus. Parmi ceux-ci, le sort des enfants de Tiflis retient son attention et fait l'objet d'une narration détaillée. Barby nous apprend que la majorité de ces orphelins est originaire des districts de Van, de Bitlis et de Chatakh. Ils sont arrivés au Caucase avec les Arméniens turcs qui y ont trouvé refuge. Il les décrit ainsi:

> Ces enfants, je les ai visités, je les ai interrogés… La plupart d'entre eux, encore stupéfiés d'épouvante, n'osent parler ; ils frémissent et s'affolent au seul souvenir de ce qu'ils ont vu, de ce qu'ils ont souffert. Païloun […] est restée muette pendant plusieurs semaines et maintenant, à la moindre émotion, elle perd la parole[48].

Il entreprend ensuite d'écrire l'histoire d'une demi-douzaine de ces orphelins, car malgré l'horreur: « De tels faits ne doivent pas rester cachés. Il faut les divulguer pour que le monde civilisé, pour que l'histoire juge les coupables.[49] » En effet, selon Barby, en retranscrivant la voix de ces victimes innocentes, il rend compte du martyre de l'Arménie et accuse ses bourreaux, c'est-à-dire le gouvernement turc et ses alliés sur le terrain[50].

Autour du thème des réfugiés, notre analyse aborde la question des secours offerts aux victimes du génocide des Arméniens. L'ouvrage de Barby dévoile quelques-unes des figures individuelles et certaines des initiatives collectives qui ont joué un rôle dans le sauvetage des rescapés. D'emblée, précisons que le terme de sauvetage renvoie à l'ensemble des pratiques qui permettent de protéger les victimes en les cachant ou en

---

47 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 187.

48 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 194.

49 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 202.

50 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 193.

favorisant leur fuite vers un lieu plus sécuritaire[51]. Bien qu'ils constituent deux objets d'analyse différents, les actes de sauvetage sont liés à l'accueil offert aux réfugiés lorsque ceux-ci arrivent au terme de leur exode, c'est ce que nous désignons ici par les secours humanitaires.

Dans le cadre de son enquête, Barby lève le voile sur certains des actes qui ont permis de sauver les Arméniens au moment des massacres et des déportations. Les gestes sont multiples, spontanés et ils sont évidemment illégaux au regard des autorités turques[52]. Quant aux acteurs, il s'agit plus souvent d'individus isolés, que de groupes structurés ou d'institutions établies. En effet, à l'exception du sauvetage de près de 5 000 Arméniens réfugiés au mont Moïse coordonné par une escadre française[53], les actes de sauvetage présentés dans l'ouvrage de Barby sont d'abord le fait de voisins et d'amis grecs, turcs et kurdes. Cachés au sein des familles du voisinage, les réfugiés sont bien souvent repris et exécutés. Il en est ainsi à Bitlis où les Arméniens réfugiés dans les villages turcs et kurdes ont été retrouvés et mis à mort[54]. À Trébizonde, le reporter constate que l'extermination a été complète puisqu'il « ne reste plus que deux familles arméniennes et quatorze femmes isolées qui, grâce à la protection des Grecs, ont réussi à échapper à la férocité turque[55] ». Parfois, ce sont des villages entiers qui viennent en aide aux Arméniens. C'est le cas du clan kurde dit Kizil-bach, de la région d'Erzindjan, allié des Russes, qui a offert aux Arméniens un refuge inespéré.

Ces actes de sauvetage ne sont pas sans danger pour ceux qui les pratiquent. Barby rappelle le cas d'un Turc, Echadir Oglou qui, à l'instar de certains musulmans de Trébizonde, a tenté de sauver les victimes des massacres en résistant aux ordres des autorités turques: « il fut tué dans les montagnes avec quelques Arméniens des villages environnants, qui s'étaient joints à lui[56] ». Dans ces conditions, quelles sont les motivations des sauveteurs? Cette question est évidemment complexe et les motifs qui animent ceux qui viennent ainsi au secours des victimes ne sont pas toujours discernables. Les recherches menées par les spécialistes de la Shoah sur le sauvetage

---

[51] Nous retenons la définition proposée par Jacques Sémelin, Claire Andrieu, Sarah Gensburger, ed., *La résistance aux génocides. De la pluralité des actes de sauvetage*, Paris: Presses de Science Po, 2008, p. 23.

[52] Le gouvernement turc menaçait d'emprisonnement les populations locales qui cherchaient à protéger et à secourir les Arméniens. Hasmik Tevosyan, "Les pratiques de sauvetage durant le génocide des Arméniens," in *La résistance aux génocides. De la pluralité des actes de sauvetage*, ed. Jacques Sémelin et al, Paris: Presses de Science Po, 2008, 189.

[53] Selon le témoignage du vice-amiral responsable de la coordination de l'opération de secours, il a été très difficile de trouver un refuge pour les rescapés puisqu'aucun État ne s'offrait à les accueillir d'urgence. Les bateaux français les ont finalement débarqués à Port-Saïd où ils ont été regroupés dans un camp de réfugiés. Vice-Amiral Dartigue du Fournet, *Souvenirs de guerre d'un amiral (1914-1915)*, Paris: Plon-Nourrit, 1920, p. 45.

[54] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 94.

[55] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 53.

[56] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 52.

des Juifs ont insisté sur les valeurs morales et altruistes de ces individus[57]. À notre connaissance, les études portant sur le cas du génocide des Arméniens sont plus limitées, mais elles ont montré que certains acteurs sont, à l'évidence, animés par cette attitude fondamentalement altruiste[58]. Si l'on en croit le récit de Barby, les sauveteurs agissent souvent par convictions religieuses. À plusieurs reprises, le reporter souligne l'aide offerte aux victimes arméniennes par les représentants de différentes confessions. Par exemple, le journaliste signale l'intervention du métropolite grec de Trébizonde qui a hébergé de jeunes orphelins[59]. Lors de sa rencontre avec le Révérend Stapelton (Photo 2), Barby rapporte qu'à l'instar de certains de ses collègues américains, le missionnaire a sauvé, au péril de sa vie, plusieurs Arméniens:

> Au risque d'être massacré lui-même comme le fut son collègue, Georges Kneip, missionnaire américain à Bitlis, qui s'était généreusement fait le protecteur des malheureux Arméniens dans cette ville, M. Stapleton, secondé énergiquement par sa courageuse femme, a fait tout ce qui était humainement en son pouvoir, pour sauver le plus grand nombre possible de victimes[60].

---

[57] Nechama Tec, *When Light Pierced the Darkness: Christian Rescue of Jews in Nazi-Occupied Poland*, Oxford: Oxford University Press, 1986; Oliner Samuel P., Oliner Pearl M., *The Altruistic Personality: Rescuers of Jews in Nazi Europe*, New York: The Free Press, 1988); Yagil Limore, *Chrétiens et Juifs sous Vichy (1940-1944). Sauvetage et désobéissance civile*, Paris: Éditions du Cerf, 2005.

[58] Signalons les travaux de Richard G. Hovannisian, "Intervention and Shades of Altruism during the Armenian Genocide", in *The Armenian Genocide: History, Politics, Ethics*, ed. Richard G. Hovannisian, New York: St. Martin's Press, 1992, pp. 173-207. Ainsi que ceux de Fatma Müge Göçek, "À la recherche des Justes, le cas arménien", in *La résistance aux génocides. De la pluralité des actes de sauvetage*, ed. Jacques Sémelin et al., Paris : Presses de Science Po, 2008, pp. 53-69.

[59] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 49.

[60] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 29.

Photo 2 : Le révérend Stapleton, sa famille et des orphelins arméniens
(Source : Henry Barby, Au pays de l'épouvante)

L'altruisme et les valeurs humanitaires qui animent les sauveteurs ne sont pas les seuls motifs à l'origine de ces actes. Les motifs économiques sont aussi évoqués par le journaliste. Par exemple, Barby cite longuement une lettre datée d'avril 1916 adressée par des réfugiés arméniens au commandant des troupes russes qui occupent Bitlis. Cette lettre est acheminée au commandant russe par un chef kurde, Mohamed Agha et un Arménien Arakel Avédissian. À sa lecture, on apprend que les réfugiés attendent avec angoisse l'arrivée des Russes pour être sauvés car les Kurdes Achirats[61], qui jusque-là les ont protégés, ne peuvent plus les nourrir puisqu'eux-mêmes manquent de tout. Les auteurs écrivent explicitement que leurs sauveteurs attendent une récompense de la part

[61] Sur les tribus *achirats* et leur statut par rapport aux autres tribus kurdes, on possède des informations en provenance des voyageurs occidentaux ainsi que des missionnaires qui, au 19e siècle, ont souligné leur autonomie par rapport au gouvernement ottoman. Par exemple on lira un commentaire sur les Kurdes achirats dans *Les Missions catholiques*, 13, (1881): 27. On peut aussi consulter quelques notes dans l'article de Florence Hellot, "Les Assyro-Chaldéens de Perse et du Hakkari : des migrations en exil (1835-1935)", *Études Kurdes*, 7, (2005), pp. 82-94.

des Russes à la suite de leur geste. Dans leur missive, les Arméniens racontent leur histoire:

> C'est à ces Kurdes, qui ont bravé tous les dangers pour nous sauver, que nous devons d'exister encore. […] Nous vous prions de recevoir avec beaucoup d'égards, d'honneur et de cadeaux, Mohamed Agha, car, en cas contraire, nous risquerions d'être massacrés. Les aghas, en effet, espèrent être récompensés de la conduite qu'ils ont eue vis-à-vis de nous. Sachez que Mohamed Agha a abrité dans sa famille, la famille de son compagnon Avédissian, composée de douze personnes, qu'il les a nourries, à ses frais, qu'il a dû vendre tous ses biens pour cela et que, par la suite, il se trouve actuellement dans les mêmes conditions de dénuement que nous[62].

Les auteurs de la lettre détaillent ensuite le nombre de familles sauvées par les tribus kurdes des environs: « En outre, les 400 familles du village de Hazo sont également sauvées et ont trouvé asile au village kurde de Assi, dont les habitants les ont traitées avec la même humanité que celle montrée envers nous, par Mohamed Agha et les siens[63] ». Un autre cas est cité en exemple par Barby : des Arméniens des districts de Bitlis, de Mouch et de Sassoun, survivent dans les villages environnants, mais ils travaillent comme esclaves dans les tribus kurdes[64]. Peut-on parler ici d'actes de sauvetage humanitaire? En l'absence de plus d'informations sur les sauveteurs et le contexte dans lequel ces actes sont posés, il est difficile de juger. En effet, durant la guerre dans ces villages kurdes, quelle est la condition socio-économique des villageois? Par ailleurs, à l'époque, dans une famille paysanne, tout le monde travaille afin de contribuer au bien-être de chacun. Bref, les motivations sont nombreuses et les contraintes difficilement mesurables[65]. Comme le montre l'exemple de Mohamed Agha, son dévouement réel à l'égard des réfugiés arméniens ne va pas jusqu'à l'abnégation absolue, tant s'en faut. Néanmoins, par ses gestes, et peu importe ses motifs, cet homme fait preuve de solidarité humaine à l'égard des Arméniens, alors que les événements barbares se déchaînent autour d'eux. Cet exemple témoigne aussi de la reconnaissance infinie des Arméniens à l'égard de ceux qui les ont sauvés de la catastrophe.

Dans un chapitre intitulé « L'effroyable exode des réfugiés du Caucase », Barby aborde la question de l'assistance humanitaire. Le reporter a beaucoup insisté sur les difficultés inouïes que les réfugiés ont affrontées lors de leur exil vers le Caucase. Il témoigne aussi du dévouement des individus et des organisations qui œuvrent auprès des milliers d'Arméniens. Ainsi, à Tiflis, la population et les comités arméniens de la région sont complètement débordés par l'arrivée des réfugiés épuisés et malades. Il rappelle que

---

62 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, pp. 106-107.

63 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 107.

64 Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 91.

65 Sur cette question, Hovannisian Richard G., "Intervention and Shades of Altruism", pp. 179-180.

le président du comité central arménien de Tiflis, Samson Aroutiounian s'est dépensé sans compter pour organiser les secours auprès des enfants abandonnés et des malades. Mais l'ampleur de la tâche est colossale : « Des dizaines de milliers de réfugiés continuent à arriver de l'Arménie turque. On ne voit pas la fin de ces colonnes serrées qui se meuvent dans un nuage de poussière. La plupart sont des femmes et des enfants, pieds nus, épuisés et affamés[66] ». Le constat est le même à Etchmiadzine et à Erevan:

> Malgré le zèle dont sont animés le comité de secours d'Etchmiadzine, sous la présidence du prélat Bagrad, et les comités nationaux de Tiflis et de Moscou, avec leurs nombreux comités auxiliaires, la situation est extraordinairement douloureuse : il n'y a pas de pain en quantité suffisante, ni de nourriture chaude, ni de soins médicaux[67].

Le sort des orphelins a retenu l'attention du reporter, malgré le dévouement de personnalités comme Mgr Mesrop, le catholicos de Tiflis, les conditions dans lesquelles vivent les enfants sont particulièrement désastreuses (Photo 3).

DANS LES ASILES DE TIFLIS
Un groupe de petits orphelins arméniens, un an après leur arrivée au Caucase.
Au centre Mgr. Mesrop, catholicos arménien de Tiflis. (Photo Henry Barby).

Photo 3 : Mgr. Mesrop et les orphelins arméniens de Tiflis
(Source : Henry Barby, Au pays de l'épouvante)

[66] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p.189.
[67] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 190.

Comme on peut le constater, les éléments d'information autour de l'assistance humanitaire que l'on peut tirer du livre de Barby demeurent fragmentaires. Néanmoins, à la lecture de ce récit, on mesure l'ampleur de la tâche imposée aux organisations de secours alors que la guerre n'est pas encore terminée. Comme le souligne Raymond Kévorkian, il faudra attendre en 1919 pour qu'une mission nationale de secours soit fondée regroupant le Comité de secours aux orphelins et le Comité central des déportés et même là, cette organisation ne suffira pas à la tâche[68]. En 1917, Barby ne peut que déplorer la condition des réfugiés qui, depuis des mois, demeure « effroyable[69] ».

Conclusion

Durant la Grande Guerre, Henry Barby, envoyé spécial du *Journal*, devient le témoin privilégié d'une situation humanitaire épouvantable et d'une violence exceptionnelle se déroulant sur le front caucasien. Empruntant à diverses formes narratives, son récit cherche d'abord à rendre compte des faits objectifs qu'il a observés durant ses pérégrinations avec les armées russes. Pourtant, Barby n'est pas un observateur neutre, sa quête est aussi celle de la vérité afin d'attester des crimes qui ont frappé la population arménienne de l'Empire ottoman.

Notre analyse a montré que, dans sa structure même, l'ouvrage de Barby divulgue les faits, atteste des événements et dénonce les coupables. Autour du front du Caucase, son récit donne à voir les conséquences des massacres qui ont décimé les Arméniens ainsi que les conditions difficiles dans lesquelles se trouvent plongés les réfugiés ainsi que les populations qui les accueillent. Barby les rencontre, les interroge, rapporte leurs propos et décrit leur état. Dans cette perspective, son livre constitue à l'époque une source sérieuse et précieuse d'informations recueillies par un journaliste, souvent témoin oculaire des faits rapportés, contribuant à la connaissance du génocide de 1915.

Plus encore, son témoignage vibrant et engagé offre une représentation des violences génocidaires qui ont frappé les Arméniens au cœur même du conflit qui se déroule sur ce front "oublié". En fait, Barby semble avoir été littéralement happé par cet événement catastrophe. À sa manière, son récit rend compte de la centralité de la destruction de la population arménienne par rapport à tous les autres événements qui se déroulent sur les frontières du Caucase durant la Grande Guerre, contribuant, hier comme aujourd'hui, à la reconnaissance du génocide des Arméniens. À n'en pas douter, *Au pays de l'épouvante* demeure une source importante qui a des résonnances encore de nos jours, puisqu'au cours des années, elle a été traduite dans plusieurs langues et republiée.

---

[68] Kévorkian R., *Le génocide des Arméniens*, p. 929.

[69] Barby Henry, *Au pays de l'épouvante*, p. 191.

ԼՐԱԳՐՈՂԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ. ԳԻՏԵԼԻՔՆ ՈՒ ՊԱՏՈՒՄՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ՝ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Ժոսելին Քաբո, Ռիչարդ Գոդին, Սիլվա Գասպարյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

1916 թ. գարնանը «Le Journal» ֆրանսիական օրաթերթի թղթակից Անրի Բարբիին ժամանում է Էրզրում: Նա մեկն էր այն սակավաթիվ ֆրանսիացի լրագրողներից, ով Կովկասյան ճակատում ուղեկցել է ռուսական զորքերին, ինչը նրան հնարավորություն է տվել ականատեսը դառնալու ավերածությունների ու ոճրագործությունների, որին ենթարկվել է Հայաստանի բնակչությունը նախորդ՝ 1915 թվականին: Էրզրում հասնելուց հետո՝ մի քանի ամսվա ընթացքում Բարբիին կարողանում է թարգմանիչ Զապել Եսայանի օգնությամբ հավաքել Հայաստանում զանգվածային սպանությունների մասին ականատեսների վկայություններ: Նա մի քանի հոդված է գրում «Le Journal»-ի համար, որոնք հետագայում վերատպվում են Ֆրանսիայում, ինչպես նաև այլ երկրներում հրատարակվող թերթերում: 1917 թ. նա հրատարակում է «Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre» գիրքը, որը 1919 թ. թարգմանվում է հայերեն ու ռուսերեն:

Հոդվածում վերլուծության են ենթարկվում ականատես՝ Անրի Բարբիի վկայությունների ձևն ու բովանդակությունը՝ հասկանալու համար նրա վկայությունների դերն Առաջին աշխարհամարտի համատեքստում հայկական ջարդերի գիտակցումը կառուցելու հարցում: Մեր վերլուծությունը նպատակ ունի պատասխանելու հետևյալ հարցադրումներին. ի՞նչ կառուցվածք ունի Բարբիի վկայությունը, պատմողական ի՞նչ ձևեր է նա օգտագործել (լրագրողական հաշվետվություն, դաշտային ուսումնասիրություն, ճանապարհորդական գրականություն, ցուցմունք): Որպես սկզբնաղբյուր՝ ինչպիսի՞ ներդրում ունեն նրա՝ Կովկասյան ռազմաճակատի վերաբերյալ թողած վկայությունները: Պատասխանելու համար այս հարցերին մեր բազմակողմանի մոտեցումները (պատմության համադրում, լեզվաբանություն և մեդիա ուսումնասիրություն) պահանջում են «մոռացված» Կովկասյան ճակատում տեղի ունեցած դեպքերի և դրանց գիտելիքի փոխանցման վերաբերյալ քննադատական վերլուծություն:

Բանալի բառեր՝ Բարբի, լրագրություն, Կովկասյան ճակատ, Հայոց ցեղասպանություն, հայ փախստականներ, մուլտիդիսցիպլինար մոտեցում:

A JOURNALIST ON THE CAUCASUS FRONT: KNOWLEDGE AND NARRATIVE OF THE ARMENIAN GENOCIDE DURING THE GREAT WAR

Joceline Chabot, Richard Godin, Sylvia Kasparian

ABSTRACT:

During the Spring of 1916 Henry Barby, correspondent for the French daily paper *Le Journal*, arrived in Erzeroum. He was one of the few French journalists to accompany the Russian troops on the Caucasus Front and was therefore a witness of the devastation and crimes that the Armenian civilian population had suffered during the previous year. During the months following his arrival in the region, with the help of his translator the author Zabel Essayan, Barby collected the stories of victims and witnesses of the massacres in Armenia. He wrote several articles for *Le Journal*, which were then picked up by newspapers in France elsewhere. In 1917 he published *Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre*, which was subsequently translated into Armenian and Russian in 1919.

In our paper we will analyse the form and content of Henry Barby's first-person account in order to understand its role in the construction of an understanding of the Armenian massacre in the context of the Great War. Our analysis seeks to answer the following questions: how is Barby's account constructed? What types of narrative forms did he use (journalistic account, fieldwork, travel literature, testimonial)? As a primary source, what does his account contribute to our knowledge of the events on the Caucasus Front? To answer this question our multi-disciplinary approach (combining history, linguistics and media studies) calls for a critical analysis of representation and the transmission of knowledge concerning the events that took place on the "forgotten" front of the Caucasus.

Keywords: Barby, journalism, Caucasian frontline, Armenian genocide, Armenian refugees, multi-disciplinary approach.

ЖУРНАЛИСТ НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ: ЗНАНИЯ И НАРРАТИВ О ГЕНОЦИДЕ АРМЯН В ХОДЕ ВЕЛИКОЙ ВОЙНЫ

Жоселин Кабо, Ричард Годин, Сильвия Гаспарян

РЕЗЮМЕ

Весной 1916 года Анри Барби, корреспондент французской ежедневной газеты Le Journal, прибыл в Эрзерум. Он был одним из немногих французских журналистов, которые сопровождали русские войска на Кавказский фронте, что позволило ему стать свидетелем разрушений и преступлений, жертвами которых стало гражданское население Армении в 1915 г. В течение нескольких месяцев после своего прибытия, с помощью своего переводчика Забель Есаян, Барби смог собрать истории свидетелей массовых убийств в Армении. Он написал несколько статей для

Le Journal, которые затем были перепечатаны другими газетами во Франции и в других странах. В 1917 г. он опубликовал книгу «Au pays de l'épouvante. L'Arménie martyre», которая в 1919 г. была переведена на армянский и русский языки.

В статье проанализирована форма и содержание свидетельства Анри Барби, как очевидца событий, с целью понять роль его сведений в построении осознания армянской резни в контексте Великой войны. Наш анализ стремится ответить на следующие вопросы: как сконструировано свидетельство Барби? Какие типы повествовательных форм он использовал (журналистский отчет, полевое исследование, литература о путешествиях, показание)? Как первоисточник, какой вклад вносят его сведения в наши знания о событиях на Кавказском фронте? Для того, чтобы ответить на данные вопросы, наш мультидисциплинарный подход (сочетание истории, лингвистики и медиаисследования) требует критического анализа репрезентативной подборки и передачи знаний о событиях, которые имели место на "забытом" Кавказском фронте.

Ключевые слова: Барби, журналистика, Кавказский фронт, геноцид армян, армянские беженцы, мультидисциплинарный подход.

ВАНСКАЯ САМООБОРОНА 1915 Г.: МИФЫ, ФАКТЫ И ПОЛИТИКА

Валерий Тунян

В иностранной историографии Ванскую самооборону зачастую представляют сквозь призму разных исторических мифов. С этой целью используются мифы, создаваемые для оправдания политики младотурецкого режима по массовому истреблению армянского населения Османской Турции. В этом контексте важным является показ несостоятельности подхода мифотворцев, сущность фальсификаций и используемых методов.

Панорамная концепция фальсификации Ванской самообороны состоит из разных мифов: 1) армянский "терроризм" и геноцид против мусульманского населения с начала Первой мировой войны; 2) мятежный образ армян;[1] 3) синхронность восстаний армянских подданных Османской Турции с успехами русской армии; 4) Армянский вопрос, решаемый в Ване – это план гибели Турции;[2] 5) Ванское восстание заставило младотурок прибегнуть к геноциду; 6) армяне осуществляли геноцид мусульман в Ване;[3] 7) Россия - защитница армян;[4] 8) некорректное использование источников для мотивации собственного подхода; 9) создание армянского государства в Ване.[5]

Халил Атаев утверждает, что армяне сами в 1914 - 1920 гг. осуществляли геноцид против тюркско-мусульманского населения: "Это и есть настоящий геноцид. Армяне с самого начала Первой мировой войны в отдаленных городках и деревнях начали терроризировать мирное тюркское население. Начались массовые убийства и грабежи. И все это при поддержке наступающей армии Российской Империи - "защитницы угнетенных армян"[6]. Обратное утверждение считается "выдуманным". Автор пытается утверждать недоказуемое: "Это был геноцид турецкого этноса-гегемона со стороны этнического армянского меньшинства".[7]

---

1 "Геноцид армян"- факты говорят другое. - http://spases.ru/diary/?=diary/read& BP=0&id=2022181415&sid=6893624701832328.

2 Алиев Х., Выдуманный геноцид армян. - http:/qwsswww.disput. az/index.php? showtopic=475342; "Геноцид армян"- факты говорят другое. http://spases. ru/diary/?r= diary/read&BP= 0&id=2022181415 &sid= 6893624701832328.

3 Алиев Х., Выдуманный геноцид…, ч.2.- http://amireyvaz.blo…10/04/1915.html.

4 *Преступления армянских террористических бандитских формирований против человечества (XIX-XXI вв.)*, Краткая хронологическая энциклопедия, под ред. Р. Мустафаева, Баку, 2002, с.17,18 - ebooks.preslib.az/pdfbooks/rubooks/armter ror.pdf.; Утверждения армян о геноциде являются мифом. Американский историк.- http://erevangala500.com/?direct=sitat&+13.

5 Шоу Ст. Д., *История Османской империи…*, - http:// armterror.info/index.php?p = reasons; Мархулиа Г., Нуриева Ш., *"Многострадальная Армения": мифы и реальность*, Баку, 2011, с. 109. – http:// www.mns.gov. az/img/marmenia.pdf.

6 Алиев Х., *Выдуманный геноцид армян.* – ч. 2-ttp:// amireyvaz.blo… 10/04/1915. html

7 Испорчены рабством".- http://www.erevangala500.com/?direct=news_page&id=208

Такая постановка игнорирует реальность. Союзный договор Высокой Порты с Германией 2 августа 1914 г. и мобилизация явились началом политики истребления западного армянства, поскольку младотурецкая партия "Единение и Прогресс" (Иттихад ве терраки) приступила к реализации разработанного проекта организации "однородной Анатолии".

2 августа Центральный комитет "Иттихад" принял также решение организовать межведомственную "Особую организацию" (Тешкилят-и-махсусе). На организацию возлагались деятельность в Анатолии, осуществление военных задач и создание исламского союза тюркских народов[8]. В неё вошли непосредственно восемь видных деятелей младотурков[9], а контролировал их деятельность военный министр Энвер.

15 октября 1914 г. руководство партии "Единение и прогресс" приняло решение упразднить Армянский вопрос, осуществить депортацию армянского населения с уничтожением в пустыне Дейр Зор. На следующий день турецкие корабли обстреляли черноморское побережье России, что заставило царя Николая II подписать манифест об объявлении войны Турции. 21 октября части Кавказской армии перешли турецкую границу вглубь на 20 км и заняли г. Баязет. Продвижение было приостановлено, поскольку военные ресурсы с Кавказа были переброшены на западный фронт, чтобы спасти Париж от наступающих немецких войск.

После совещания 15 октября Центральный комитет "Иттихад" создал "Исполнительный комитет" для депортации и геноцида армянского народа из трех лиц - идеолога-доктора Бехаэддина Шакира, секретаря ЦК Назима и министр просвещения Шюкри-бея. Все три члена являлись участниками межведомственной "Особой организации", что означало конкретизацию усилий по решению Армянского вопроса. На первом заседании "Исполнительного комитета" в двадцатых числах октября был создан специальный репрессивный орган -"Особая организация" из преступников выпушенных из тюрем. Наименование учитывало опыт деятельность военной "Особой организации", а также фидаинской организации времен Балканских войн 1912-1913 гг. 1 ноября была провозглашена "священная война" против стран Антанты[10].

21 января 1915 г. командующие армиями и руководство Измирского района получили указание об отправке сформированных отрядов "Тешкилят-и-махсусе" к местам назначения. Руководство "Особой организации" Восточной Анатолии

---

[8] Акчам Танер, Геноцид армян: точка зрения турецкого историка. - В кн.:*Геноцид – преступление против человечества.* М., 1997, с. 70, 71.

[9] Генеральный секретарь Центрального комитета "Иттихад" Мидхат Шюкри-бей, члены ЦК - Бехаэддин Шакир и Риза-бей, специализирующийся в национальных вопросах доктор Назим, министр просвещения доктор Назим, председатель меджлиса Халил-бей, генеральный директор полиции Ази -бей и депутат от Анкары Атиф-бей.

[10] Тунян В. Г., *Младотурки и Армянский вопрос…*, ч. 2, с. 465, 499 - 501, 510 - 513, 515, 516.

(Турецкой Армении) возглавил Бехаэддин Шакир.[11] В ходе подготовки к военным действиям в приграничных территориях "Особая организация" стала осуществлять экзекуционные меры, расстреливая "сомнительных" армян.

В феврале 1915 г. положение в Сасунском вилайете обострилось. В деревнях Цронк, Варденис, Айледжан и других началось истребление армянского населения, способного носить оружие. В Сасунском вилайете и в Мушской долине турки использовали регулярные части, но Дарданелльская операция Англии и Франции не позволила использовать всю их мощь. Местному армянскому населению пришлось прибегнуть к самообороне. Для недопущения "повсеместного восстания" армянского населения из-за Дарданелльской операции Англии и Франции младотурки организовали примирительные переговоры.

Армянская сторона выдвинула условия нормализации отношений: "1) не разоружать армян; 2) прекратить массовые избиения; 3) отказаться от проекта выселения армянского населения; 4) не трогать Сасун"[12]. Предпочтение отдано стабилизации отношений. Наступление западных союзников и угроза масштабного противодействия армянской самообороны побудили руководство Турции пойти на временную уступку. Уступчивость лидеров младотуркизма диктовалась необходимостью завершения шлифовки механизма решения Армянского вопроса путем геноцида.[13]

Следовательно, с начала Первой мировой войны младотурецкое руководство Османской Турции приступило к разработке массовых репрессий против армянского населения- этнической зачистке, чтобы приступить к депортации и геноциду. Символическим днем начала геноцида армян является 24 апреля 1915 г., когда в Константинополе было арестовано 270 представителей армянской интеллигенции[14]. В тот же день министерство внутренних дел предписало закрыть представительства армянских политических партий, комитетов и организаций, имущество конфисковать. Изымалась вся документация, а их руководство подлежало аресту.[15] 26 апреля последовало предписание о предание военному суду, арестованного руководства армянских организаций[16].

Сама ванская проблема возникла 1 апреля 1915 г., когда армянские кварталы были окружены боевыми турецкими частями. Согласно донесению итальянского дипломатического агента Г. Спортони, турки готовились после уничтожения

---

[11] Там же, ч. 3, с. 15, 17.

[12] *Русские источники о геноциде армян в Османской Турции 1916 -1916 гг.* Сост.: Абрамян Г. А, Севан-Хачатрян Т. Г., Ереван, 1995.Вып. I, № 65, с. 71.

[13] Там же, с. 70-72

[14] Тунян В. Г., *Младотурки и Армянский вопрос…*, ч. 3, с.36.

[15] Гахраманов Н., *Переселение армян и закон о переселении от 24 апреля 1915 г* – gusap.eu/ru/node

[16] Гюрюн К. *Армянское досье.* Баку, 1993, с. 133. - preslib.az/pdfbooks/armdosue.pdf

армянского населения окрестных сел заняться судьбой городских жителей.[17] Армянские призывники "амалии" (рабочих частей) окрестных селений Арчеша и Алдживаза в количестве до 2500 человек были убиты. Произошло восстание армян в г. Шатахе. Губернатор Вана Джевдед-бей, до этого возглавлявший защиту турецко-персидской границы, организовал формальные переговоры с армянскими лидерами Вана - Ишханом, Врамяном и Арамом - по стабилизации отношений в вилайете. Под покровом переговоров первые двое были убиты, а предупрежденному Араму Манукяну удалось спастись. Туркам и курдам вали отдал приказ об уничтожении "гяуров" (неверных).[18]

7 апреля 1915 г. в Ване начались стычки, переросшие в самооборону армянского населения во главе с Арамом Манукяном. Вали Джевдед бей, зять Энвера, стал призывать армян сдать оружие и не надеяться на русских, обещая помилование. Однако восставшие знали, что в любом случае готовится их физическое уничтожение, поскольку прежний вали Тахсин бей до этого заявил Араму Манукяну, что армян ждет депортация.[19]

Знание обреченности на депортацию явилось главным стимулом для самообороны Вана. Оно опровергает точку зрения Т. Атаева о том, что самооборону армянского населения Турции необходимо связывать с наступлением русских частей. Им отмечается: "Рассматривать факт восстания армян в тылу османских войск в отрыве от продвижения русских войск в этом направлении было бы исторически неверным. Лучшее тому подтверждение – синхронное восстанию продвижение российских войск на Ванском направлении"[20].

Иное мнение представляет помощник дежурного генерала Главного штаба и обер-квартирмейстера Главного управления Генерального штаба Николая Корсуна: "Восстание турецких армян, не направляемое русским командованием на Кавказском фронте, вспыхнуло в начале апреля в областях, примыкающих к оз. Ван. Наиболее организованно оно протекало в районе г. Ван, где восставшие армяне укрепились". Чтобы оправдать собственный подход, Атаев просто отмахивается от этого мнения, говоря, что оно представляет собой лишь "дипломатическую ремарку"[21].

---

[17] *Геноцид армян в Османской империи.* Под. ред. М. Г. Нерсисяна, 2-е изд. Ереван, 1983, № 152, с. 286.

[18] *Русские источники…*, № 22, 23, с. 16 -19.

[19] Ошеровский Л. Я. Оборона Вана. - В кн.: *Геноцид армян и русская публицистика*, Ереван, 1998, с. 152, 177 - 181.

[20] Атаев Т., *"Имел ли место геноцид в Османской Турции?"*- http://irevanaz/rus/ indexphp?newsid=67

[21] Атаев Т., *Что стоит за датой 24 апреля.* - http://www.echoaz.com/archive/2007-05/1559/istoriya01.shtml

Между тем действовал комплексный фактор: геноцидное состояние турецкого населения, поражение турецкого войска от русских сил, наличие мусульманских беженцев и деятельность местных властей.

В распоряжении вали Вана находилось 6 - 7 тыс. солдат и 13 орудий,[22] хотя на взгляд венесуэльского наемника Ногалеса в начале осады Джевдет- бей располагал от 10 до 12 тыс солдатами[23]. Защитники Вана создали "Комитет национальной обороны", состоящий из ряда важных комиссий: самообороны, суда, продовольственной, народного здравоохранения. В Айгестане - восточной части г. Вана собралось до 20 тыс. чел. На одно ружье приходилось по два бойца посменно.[24]

Критическое положение дел заставило ванцев трижды обратиться за содействием к русским формированиям. В азербайджанский отряд, находящийся в Персии, трое армян-посланцев доставили сообщение Арама Манукяна о сложившемся критическом положении: "С 15 апреля нового стиля все армяне заперты в армянском квартале города. Джевдет-паша бомбардирует город, выпущено 1700 снарядов. Около 100 армянских сел в окрестностях вырезано, женщины увезены в горы".[25]

Кямуран Гюрюн для обоснования точки зрения о том, что армяне вырезают мирное население мусульманских сел, использует воспоминания "солдата удачи" в рядах турок Рафаеля де Ногалеса[26]. Причем используется его незнание действительности, т.е. вырывание исходных воззрений от последующего восприятия происходящих событий.

Между тем эти воспоминания позволяют представить истинное положение дел в Ване. Направленный для командования артиллерией против армянских повстанцев Ногалес реально описал происходящее и увиденное: "20 апреля 1915 г., объезжая с другой стороны Ахлат, мы наткнулись на многочисленные изуродованные трупы армян, лежащие вдоль дороги. Часом позже мы заметили несколько гигантских столбов дыма, поднимающихся с противоположного берега озера и выдающих то место, где города и деревушки провинции Ван были объяты пламенем"[27].

Увиденное стало реакцией на младотурецкую пропаганду, утверждающую о готовности армян Эрзерумского и Ванского вилайетов осуществить восстания в тылу турецких сил[28]. Ногалес вначале самооборону Вана отождествлял именно

---

22 *Русские источники…*, № 23, с. 18.

23 Мартиросян Д., *Ванская операция – эпизоды армянской и русской истории.* – http://www.regnum.ru/news/1161786.html

24 *Геноцид армян…*, № 147, с. 280.

25 Тридцать дней осады, - *Кавказское Слово*, 1915, 24 июня.

26 Гюрюн К., *Армянское досье…*, с.125, 129.

27 Де Ногалес Р., *Четыре года под полумесяцем*.- http://www. aniv.ru/archive /31/

28 Гюрюн К., *Армянское досье….*, с. 125.

под воздействием младотурецкой пропаганды: “В этот момент я понял: жребий брошен. Армянская революция началась”.

Ознакомление с ванскими событиями обусловило другое восприятие действительности: “21 апреля. Я проснулся на заре от выстрелов и грохота артиллерийских снарядов. Армяне атаковали город. Я мгновенно оседлал коня и в сопровождении нескольких вооруженных человек отправился разведать обстановку. Но каково же было мое удивление, когда я понял, что агрессоры вовсе не армяне, а сами городские власти. Поддерживаемые курдами и местным населением, они осаждали и грабили армянский квартал, где триста или четыреста ремесленников-христиан отчаянно защищались от этой разбушевавшейся толпы подонков. Нападавшие взламывали двери, перелезали через глинобитные ограды, врывались в дома и, прирезав свои безоружные жертвы, заставляли жен, матерей или дочерей этих несчастных вытаскивать тела за ноги или за руки на улицу, где остававшиеся там мерзавцы их добивали. Затем, сорвав с них одежду, бросали трупы где попало на растерзание воронов и шакалов”.

22 апреля, г. Ван: ”По улицам ходили патрули, проверяющие подвалы и дома мусульман в поисках недобитых армян. Если таковых находили, им или отрезали головы ятаганами, или вонзали в грудь кинжал. Излишне говорить, каково мне было изображать на лице улыбку при виде этих зверств, видя то, как люди корчились от боли и, упав на землю, бились в предсмертных судорогах, а также слыша их истошные крики, которые и по сей день преследуют меня”. Центром обороны армян оставался район Айгестан.

Потрясенный увиденным, Ногалес заключает: “Редко приходилось мне видеть, чтобы люди сражались с таким ожесточением, как при осаде Вана…армяне продолжали отчаянно сражаться среди горящих руин своих домов, до последнего вздоха сражаясь за свободную Армению и за победу христианской веры… я же проклинал тот час, когда злая судьба превратила меня в палача моих единоверцев”.[29]

Очередной ванский посланник представил послание о помощи от 15 апреля 1915 г.:“Напрягаем последние силы”.[30] Лишь 23 апреля чиновник для дипломатических сношений при наместнике Кавказа направил министру иностранных дел поступившую информацию о необходимости помощи ванцам. Было подчеркнуто: “Силы запертых армян истощаются”.[31]

Запоздалость реакции российских властей на обращение ванцев о помощи была связана с тем, что ванская операция по поддержке армянского восстания не планировалась. 16 (29) апреля 1915 г. первый сводный экспедиционный турец-

---

[29] Де Ногалес Р., *Четыре года…*, – http://www. aniv.ru/ archive /31/

[30] *Геноцид армян в Османской империи…*, № 148, с. 281.

[31] Тридцать дней осады, – *Кавказское Слово*, 1915, 24 июня.

кий корпус во главе с Халил-беем начал наступление на позиции русского Дильманского отряда в Персии, но к 18 апрелю (1 маю) сражение завершилось[32].

Сущность происходящего представляет телеграмма министра иностранных дел Сазонова русскому послу в Лондоне от 1 мая 1915 г.: "Нет сомнения, что восстание армян в Ване вызвано резней, а не наоборот, потому что для армян не имело смысла начинать до прихода наших войск движение против превосходящих сил турок".[33]

Потерпевшие поражение аскяры отступили на турецкую территорию и атаковали Баязетский отряд, что обусловило проблему преследования и полного разгрома Халил-бея. Командир Баязетского отряда ген.-м. А.М. Николаев получил приказ подготовиться к продвижению на территорию Турции к 21 апреля[34].

Ставилась цель недопущения повтора Дильманской операции и оказание помощи повстанцам Вана. В результате был создан Араратский отряд. Также к 21 апреля завершилась очистка территории от турок между границей и реками Чорох и Тортум. Лишь 24 апреля русские формирования развернули наступление на Мелазгертском, Ванском и Урмийском направлениях. Главная трудность заключалась в овладении Тапаризского перевала, находящегося на высоте 9258 футов, когда армянские дружинники шли по снегу по самую грудь. 6 мая армянские дружинники вступили в Ван. В течение месяца были освобождены Ванский вилайет, часть Мушского санджака, территория к северу от Ванского озера[35].

25/12 апреля 1915 г. депутаты Османского парламента Зограб и Вардгес посетили Талаата и спросили о причинах происходящих событий. На это последовал ответ: "Ваши спустились с гор и с помощью городского армянского населения захватили Ван". Тем самым имевшие место 24 апреля аресты видных представителей армянского населения списывались на Ванскую самооборону.[36]

Представление Ванской самообороны планом раздела Османской Турции Атаев мотивирует соглашением со стороны стран Антанты, согласно которому "армянонаселенные вилайеты должны отойти к России". Атаев отмечает, что это произошло в "начале" 1915 г. Такое определение растяжимое. 10 апреля 1915 г. вербальной нотой французского посольства министр иностранных дел России С. Д. Сазонов был оповещен о согласии на удовлетворение желания России занять Константинополь и черноморские проливы. До этого тождественное согласие дала Англия.

Упоминаемое соглашение о разделе Азиатской Турции было подписано лишь 26 апреля 1916 г. Согласно этому соглашению с Францией, Россия приобретала "области Эрзерума, Трапезунда, Вана, Битлиса" до "определенного пункта" на

---

32 Гюрюн К., *Армянское досье…*, с. 129.

33 *Геноцид армян в Османской империи…*, № 149, с. 281.

34 Мартиросян Д., *Ванская операция.* – http://www.regnum.ru/news/ 1161786.html

35 Тунян В. Г., *Армянский вопрос в русской печати…*, с. 184, 185.

36 Тунян В. Г., *Младотурки…*, ч. 3, с. 36.

черноморском побережье за Трапезундом, а также территории к югу от Вана. 30 мая соглашения признала Англия. В свою очередь, англо-французская договоренность о разделе Азиатской Турции в мае 1916 г. получила название "Соглашение Сайкс-Пико".[37]

Сам Атаев в статье "Османские истоки нынешнего геополитического противостояния - IY" указывает на знакомство со временем соглашения договора о разделе Азиатской Турции между странами Антанты: "По соглашению же Сайкс-Пико (май 1916 г.)".[38] Так что армянское население Османской Турции, а тем более армяне Вана, не могли быть убеждены в начале 1915 г. вположительном решении Армянского вопроса планом 1916 г.

Мифотворцы также акцентируют внимание на участие армянских дружин в освобождение Вана. При этом используются воспоминания хорунжего 1-го Кавказского полка, будущего командующего Корниловским полком (1917 г.) Федора Елисеева, "В Ване 1 апреля (1915 - В. Т.) вспыхнуло армянское восстание. Армяне разбили небольшой гарнизон турок и полностью захватили власть в городе". Еще более действенной представляется цель армянских добровольцев: "Все три армянские дружины через два-три дня устремились по южному берегу озера Ван… Они, безусловно, были уверены, что теперь-то, при помощи русских победных войск, будет освобождена и построена их Великая Армения".[39]

Ударной силой внешней помощи указываются части 4-го Кавказского армейского корпуса: "Главную роль в занятии города Вана… сыграл Араратский отряд генерала Николаева, состоявший из Закаспийской казачьей бригады, трех армянских дружин и других частей, влитых в этот отряд". Выдвинутое положение Атаева об армянских дружинах и натиске русских частей является копировкой тезиса турецких историков.

Историческая реальность имеет противоположный характер. Имели место самооборона ванских армян и помощь русских формирований. Население Вана в 1914 г. составляло 22 тыс. армян и 18 тыс. мусульман.[40] Для оказания помощи осажденному армянскому населению Вана в районе Баязета был создан Араратский отряд, куда вошли Закаспийская отдельная казачья бригада, Кавказская конногорная батарея, конная сотня пограничников, рота саперов, три армянские дружины: вторая - Дро, третья - Амазаспа и четвертая - Кери. По словам хорунжего Федора Елисеева, была четко поставлена цель: "Занятие Ванского вилайета

---

[37] *Восточный вопрос во внешней политике России. Конец XYIII – начало XIX в.*, отв. ред. Н. С. Киняпина, М., 1878, с. 394, 395.

[38] Атаев Т., *Османские истоки нынешнего геополитического противостояния.* IY. – http://www.guliyev.org/news/a-449.html

[39] Атаев Т. *Имел ли …* - http://irevanaz.com/rus/index.php? newsid=67

[40] Мартиросян Г. Д., *Ванская операция: миф или реальность?* - http://artsakwebcombat.am/forum/sjowthread.php?t=425

и г. Вана, почитавшегося среди армян “Армянской Москвой”, то есть центром и средоточием армянской культуры, политической жизни”.[41]

Представлена ментальность армян: “Их доблестные вожди были штатскими национальными армянскими политическими деятелями в России. Одеты и вооружены они были, как и их дружинники, но только без винтовок. Все были без погон. Но их дисциплина и вся суть воинского движения, построенного на добровольческих началах, были основаны на глубочайшем национальном энтузиазме, с главной целью - освобождения Армении от турок”.[42] Елисеев приводит сцены насилия турок и курдов над армянским населением. После занятия небольшого городка Джаник на берегу Ванского озера, когда началось продвижение, отмечается: “Село. На рысях вскакиваем в него. По трупам вырезанных женщин и детей определяем, что село армянское. Трупы еще не разложились. Значит резня была недавно. Кроме двух-трех собак - никого…”[43]

Отмечена крайняя ожесточенность отношений армянских добровольцев с противником: “К тому же они дрались фанатично, и ни турки, ни курды армян, как и армяне их, в плен не брали. Они уничтожали друг друга в бою безжалостно”.[44]

Надуманность тезиса о синхронности ванской самообороны и деятельности русских частей иллюстрируют два эпизода. Началась самооборона армян Муша и Сасуна, которая не была использована русским командованием для продвижения фронта в глубь территории противника и оказания помощи армянскому населению[45].

Между тем военный успех Воронцова-Дашкова в Ване и спасение 250 тыс. армян были восприняты неоднозначно в правящих кругах России. На заседаниях Совета министров от 30 июля и 4 августа 1915 г. действия наместника Кавказа по занятию значительной части Турецкой Армении были сочтены не совпадающими с интересами России, так как с Францией и Англией было согласовано лишь занятие Константинополя и черноморских проливов, расточительной мерой для финансирования военных действий.

По этому поводу осведомленный современник отмечает: “Оказывается, не всегда хорошо и выгодно побеждать. В 1915 году наши армии на Западном фронте, разбитые, отступали, а Кавказская армия победоносно вторгалась все глубже и глубже в неприятельские земли и именно в том направлении, где местное населе-

---

[41] Елиссев Ф. И., *Казаки на Кавказском фронте 1914-1917 гг*., М., 2011, с.85.- militera.lib. ru/memo/0/ pdf/russian/ eliseev fi02.pdf

[42] Там же, с. 86.

[43] Там же, с. 95.

[44] Там же, с. 86.

[45] Вирабян В., “О разведывательной деятельности Т. Девоянца,” – *Вестник общественных наук*, 2011, № 1-2, с. 325 - 328. - http://lraber.asjoa.am/5909/ 1 / 2011-1-2_(320).pdf

ние было на нашей стороне".[46] Ход обсуждения деятельности Воронцова-Дашкова в Совете министров привел к его отставке. Главой Кавказа стал великий князь Николай Николаевич.[47] Соответственно несостоятелен и миф, что Воронцов-Дашков управлял регионом в интересах армянского населения.[48]

Под конец изложения суждений Атаев использует самый весомый довод - интуицию: "Вместе с тем, закономерность Ванского восстания укладывается в пункты соглашения между странами Антанты о переходе армянонаселенных вилайетов России. Вышеизложенное подтверждается и свидетельством германского консула в Эрзеруме Шойбнера-Рихтера: "Я хотел бы… указать… на катастрофическую по своим последствиям деятельность русских консулов здесь и в Ване. Их влияние, поддержанное значительными финансовыми средствами, было фактором, определившим позицию армян в Ване. Кроме того, руководители партии Дашнакцакан, известные своей политической близорукостью, полностью находятся под русским влиянием".

Из всех этих суждений выводится новое неизвестное качество исторического явления, причем историком не обделенного талантом аналитика, призванное убедить читателя в неоспоримости научного анализа ванских событий: "Пусть теперь читатель ответит: возможно ли после вышеприведенных фактов предполагать случайность Ванского восстания в преддверии наступления русских войск в этом направлении? Да еще с учетом соглашения между странами Антанты о разделе Османской Империи?"

Внешняя объективность и использование различных источников Атаева призваны показать научную добросовестность и фундаментальность выдвинутых обоснований инициированного Ванского восстания. Между тем имеют место манипуляция фактами и передергивание интервалов представляемых событий. В военное время не все происходящие явления становятся достоянием гласности и не обо всех событиях историкам известно, что становится поводом для мистификаций: "Миф - это истина, которую нужно еще доказать".

Из Ванских событий выводится сама депортация: "С учетом всех этих фактов, после занятия в мае 1915 г. русскими войсками района оз. Ван, турецкое правительство издало декрет о депортации армян прифронтовой полосы. В этой связи посол Германии в Османской империи Г. Вангенгейм отмечал: "Для того чтобы пресечь шпионаж армян и предотвратить новые массовые восстания армян, Энвер намеревается закрыть значительное число армянских школ, армянские газеты, запретить армянам почтовую переписку и расселить из недавно охваченных восстанием армянских центров в Месопотамию все те семьи, которые считаются не совсем благонадежными… Конечно, меры турок вновь вызовут серьезные вол-

---

[46] Бегичев М. Н., Последние наместники Кавказа (в свете личных воспоминаний), публикация М.В.Сидоровой, с. 405. - febweb.ru/feb/rosarc/rac/rac-402.htm

[47] Приказ по управлению Кавказского наместника. – *Кавказский календарь*, Тифлис, 1916, с. VI.

[48] Обзор печати. - Кавказское Слово, 1915, 23 декабря.

нения во всем враждебном нам мире и будут использованы против нас…Я считаю, что мы должны умерить характер этих мер, но в основном не “препятствовать им. Эти подрывные действия армян, которые пользуются поддержкой России, приняли такие масштабы, что они угрожают существованию Турции”.[49]

Позиция посла Вангенгейма является проявлением лицемерия. Он был в курсе происходящего и роли Армянского вопроса, но Германия нуждалась в турецкой винтовке на фронтах для сохранения жизни немецкого солдата[50]. Именно поэтому, в ответ о вышеуказанном новогоднем запросе, патриарх Завен Егян ответил: “Будьте полностью уверены, что ни здесь, ни в провинциях нос ни одного армянина не будет окрашен в кровь”.

При этом Атаев стремится взвалить ответственность за геноцид и на Германию. Так, из строк посла Вангенгейма делается обобщение: “Т.е. Берлин, как усматривается, был напрямую заинтересован в происходящем”.[51] В любом случае исполнителями армянского геноцида и решения Армянского вопроса на государственном уровне были младотурки.

Мифотворцами обращено внимание на возможность иновариантного развития событий относительно депортации армянского населения. Речь идет о размене мусульманского населения закавказских территорий России и армянского населения Турции. Тональность здесь задал турецкий историк Гюрюн: “Итак, в письме от 2 мая 1915 г. Энвер паша сообщал Талаату паше о постоянной готовности армян к восстаниям и предлагал или выселить их в Россию, как это было сделано русскими в отношении мусульман, высланных в Турцию, или рассеять их по внутренним районам Анатолии”.[52]

После переложение содержания письма Гюрюн дает комментарий идее обмена населения: “Из письма явствует, что целью Энвера паши являлось предотвращение опасных последствий армянских восстаний. Расселение их небольшими группами в различных районах лишило бы армян возможности бунтовать. Именно для того, чтобы вскрыть корни и найти пути решения проблемы, и была предпринята инспекционная поездка Энвера паши”.

---

[49] Атаев Т., *Что стоит за датой 24 пареля.* – http://www.echoaz.com/archive/2007-05/1559/istoriya01.shtm

[50] *История дипломатии…*, с. 269.

[51] Атаев Т., *Что стоит…* – http://www.echoaz.com/ archive/2007-05/1559/istoriya01.shtm

[52] Из текста письма “Армяне, живущие вокруг озера Ван и в других местах вилайета, находятся в постоянной готовности к продолжению восстания. Думаю, следует выслать отсюда армян и уничтожить логово мятежников. По сведениям командования 3 Армии, русские 20 апреля 1915 г. переправили мусульман, ограбленных и униженных, со своей территории на нашу. В ответ на это, а также по вышеуказанной причине следовало бы этих армян вместе с семьями или переправить на русскую территорию, или рассеять по различным районам Анатолии. Прошу выбрать более приемлемый из двух предлагаемых вариантов. Я предлагаю, если нет иных препятствий, выслать семьи мятежников и все армянское население района за пределы нашего государства, а на их месте разместить прибывших извне мусульман. Так впервые была высказана мысль о необходимости переселения армян”. (Гюрюн К., *Армянское досье…*, с. 130.).

Из комментария явствует игнорирование идеи обмена мусульманского и армянского населения. Возможность её осуществления представляется как пропагандистская акция стран Антанты: “Мы убеждены, что шумиха, поднятая державами в то время, была вызвана тем, что армянские волнения, на которые возлагались большие надежды, могли выдохнуться… Поверить в то, что политики, льющие крокодиловы слезы по поводу мучений армян, на самом деле сочувствовали им, было бы по меньшей мере наивно. Велась сложная, полная интриг и фарисейства игра”.

Упор Гюрюн ставит на реализации идеи депортации: “И что же в этой ситуации предприняло Османское правительство?”[53] Развивая этот ход событий он приводит решения правительства относительно армянского населения: 6 сентября 1914 г. - о контроле “партийных деятелей и главарей армянского движения”; 25 февраля 1915 г. - о готовящихся беспорядках в Турции на примере ряда эксцессов; 24 апреля 1915 г. - распоряжение министерства внутренних дел о закрытии “центров” армянских комитетов и 26 апреля, совместно с главным командованием, о рассмотрение дела арестованных партийных деятелей военным трибуналом; 26 мая - устное согласие на выселение армян восточных вилайетов Анатолии, Зейтуна и других мест; 27 мая (14) - закон об антигосударственной деятельности и пр.[54]

Тему инвариантности развил Жорж де Мелвил. Им приводится выдержка из письма главнокомандующего Энвера министру внутренних дел Талаату: “Армяне, живущие вокруг озера Ван,.. находятся в состоянии боевой готовности и намерены продолжать вооруженное восстание. Моей целью является выселение их, чтобы затушить очаги мятежа. По информации, которую я получил, русские 20 апреля выставили мусульман, которые находились у них, за свою границу - на территорию Турции.

В качестве ответной меры и для того, чтобы достичь отмеченной цели, необходимо либо послать армян и их семьи за нашу границу - на русскую территорию, либо же расселить их и их семьи в различных районах Анатолии. Я прошу, чтобы та из этих мер, которая представляется наиболее подходящей, была принята и применена…”

Идею инвариантности депортации Мелвил признал важной: “Это письмо является чрезвычайно важным, и удивительно, что защитники чести турок до сих пор не придавали ему большого значения. В самом деле подлинность этого документа никем не подвергается сомнению и само его содержание доказывает, что он был написан не для публикации”.

На этой основе Мелвил осуществляет делает несколько важных заключений. Прежде всего ревизия идеи как продукта турецко-германского творчества: “Это

---

[53] Гюрюн К., *Армянское досье…*, с. 133.

[54] Там же, с. 133 – 135.

письмо с несколько наивной откровенностью показывает: а) что первенство в депортации населения, которое подозревается в симпатии к противнику, принадлежит не туркам, а русским (20 апреля 1915 г.) и что именно они дали Энверу идею сделать то же самое "в качестве ответной меры". (Турки не устраивали мятежа против русских)".

Второе заключение связывает депортацию армянского населения Османской Турции с ванскими событиями: " б) необходимость переместить армянское население была осознана Энвером вследствие вооруженного восстания вокруг озера Ван и перед лицом неугасающих очагов мятежа".[55]

Из этого делается заключение о возможности альтернативной депортации армянского населения Великой Армении: "в) Энвер во время написания письма еще не принял решения о том, как поступить с бунтующими армянами, и предложил альтернативу: "выселить" армян либо вперед к линии фронта, либо в тыл".

Из всех этих заключений выводится обобщение об отсутствии подготовительной работы младотурецкого партийного режима к решению Армянского вопроса депортации западноармянства: "Этот важный документ показывает, таким образом, что никогда не существовало, вопреки уверениям противников Турции, секретного плана уничтожения, якобы принятого в начале 1915 г. руководителями "Союза и Прогресса", в котором Энвер был одним из трех главных лидеров. Поскольку 2 мая 1915 г., т. е. почти за три недели до появления приказа о депортации, Энвер еще не остановился ни на одном из проектов, и речь еще шла только о простом предложении".

Мелвилем спроецированы возможные последствия инвариантности событий: "Можно себе представить, что бы произошло, если бы турецкое правительство приняло в конце концов не второе, более гуманное предложение Энвера - эвакуацию армян в тылы, а прибегло бы к первому решению и освободило бы Анатолию от армян, толкая их вперед к линии фронта, как это сделали русские с мусульманами и как поступили сами армяне во время взятия Вана турками: сотни тысяч людей скитались по линиям фронта, являясь мишенью, и большая часть их погибла". Отказ от прогнозируемой гибели депортируемых армян в русские пределы ставится в заслугу гуманистов - турок, которые предпочли армянскую депортацию в глубь страны, но не сумели осуществить надлежащим образом: " Совесть турок была бы чиста. Их нельзя было бы ни в чем обвинить, хотя бы уж потому, что они скопировали бы действия русских.

Вместо этого турки избрали, и весьма неумело, более гуманное решение - переселение в тылы; решение, которое было приведено в исполнение еще более неумело. Это и явилось причиной драмы".

Завершающий акт ревизии Геноцида армян Мелвиля гласит: "Но здесь уже складывается убеждение: не существовало конкретного плана уничтожения, не

[55] Де Малевил Жорж., Армянская трагедия 1915 года…, с. 39.

существовало геноцида".[56] Вот так, Мелвил осуществил формальную привязку отдельных фактов.

Реальная история куда сложнее. Исходной основой позиции Малевиля является тезис: "*Турки не устраивали мятежа против русских*". Реальность имеет иной характер. После объявления 1 августа 1914 г. Германией войны против России младотурки провели переговоры в Ване с местным комитетом партии "Дашнакцутюн" по созданию четнических отрядов против России. Стамбульскую власть представлял вали Вана Касим бей и уполномоченный центрального комитета "Иттихад" Наджи бей, которые обещали отряды четников содержать за казенный счет. Взамен обещалось создать автономную Армянскую область с присоединением частей Ванского и Эрзерумского вилайетов. Планировалось организовать также грузинскую и "татарскую" автономии после освобождения.

В полной форме этот вопрос был поднят в Эрзеруме 15 августа 1915 г. на совещании представителей партии "Дашнакцутюн" и "Иттихада". Армянские представители сочли желательным для спасения Турции сохранять нейтралитет в мировой войне, в ином случае было заявлено о лояльности позиции армян к правительствам своих стран. Несмотря на это, попытки поднятия восстания на Кавказе с помощью армян продолжились и после. Наджи бей предлагал депутату Османского парламента В.Папазяну оказать содействие в деле создания добровольческих дружин.[57] В конце ноября состоялись новые переговоры, но снова безрезультатно[58]. В ответ младотурецкая делегация заявила о необходимости учета последствий отказа.[59]

Одновременно осуществлялась подготовка к восстанию мусульман на Кавказе синхронно с вторжением османов. Турецкое наступление конца 1914 г. во главе с Энвером сопровождалось активной повстанческой деятельностью мусульманского населения Карсской и Батумской областей. В ноябре-декабре 1914 г. русскоподданные мусульмане Нижне-Аджарского участка и Батумской области подняли восстание и заняли г. Артвин, затем Артвинский округ, организовав резню армянского населения.

В делопроизводстве Кавказского наместничества значится информация о возникшей военной опасности: "Вторгшиеся в наши пределы турецкие отряды во многих мусульманских селениях Батумской и Карсской областей не только не встретили какого-либо сопротивления, но, напротив, появление их мусульмане приветствовали хлебом и солью; оказывая им приют, снабжали провиантом, доставляли сведения разведывательного характера, выступали в роли проводников и укрывателей. Незначительные турецкие отряды регулярных войск и четни-

---

[56] Там же, с. 40.

[57] Тунян В. Г. *Младотурки…*, ч. 2, с. 482- 486, 493, 494.

[58] Там же, ч. 1, 3, с. 8

[59] *Русские источники…*, № 65, с. 70.

ков по вступлению на нашу территорию пополнялись присоединяемыми к ним местными мусульманами, которые, благодаря природному знанию местности, умелым владением оружия и отваге, являлись *серьезным противником* для наших воинских отрядов".[60]

После Сарыкамышского сражения в январе 1915 г. руководство Кавказа подняло вопрос "измены" мусульманских подданных Карсской и Батумской областей, "осложнивших" боевые действия русских частей против турецких сил. Перед правительственными инстанциями встал вопрос выселения этих мусульман, лишения их российского подданства и наказания некоторых военно-полевым судом. Министр иностранных дел Сазонов предложил после войны составить пункт мирного договора с Турцией о переселении к ней мусульманского населения и осуществить заселение освободившихся земель.

28 апреля 1915 г. Совет министров принял решение, что передача права на землю в Карсской и Батумской областях не требует специального постановления и может быть осуществлена в рамках "верховного управления". Русскоподданных мусульман, получивших сроки наказания в ходе военных судов, предусматривалось направлять в Сибирь. Министру иностранных дел предложено подготовить специальную статью в мирном договоре с Турцией о выселении мятежных мусульманских подданных в её пределы.[61]

Из переписки Энвера и Талаата от 2 мая 1915 г. становится ясно, что Кавказское руководство сочло возможным пойти на выселение части мусульманского населения в пределы Турции, создав тем самым обменный прецедент для приема в русские пределы армянского населения. Как следует из контекста письма, при готовности турецких властей к депортации армянского населения в пустыни Месопотамии Энвер находил возможным направить его вектор в российские пределы, чтобы избавиться от возможных послевоенных отношений в Армянском вопросе в отношениях с Германией либо странами Антанты.

Поднятый Энвером вопрос инвариантности решения так или иначе присутствовал в ходе обсуждения младотурками решения Армянского вопроса. В середине февраля 1915 г., под председательством Талаата состоялось тайное собрание Центрального комитета "Иттихад" по обсуждению ситуации в стране. Военный успех русской армии и Дарданелльская операция Англии и Франции по захвату Константинополя осложнили военное положение Турции. Доктор Назим заявил о необходимости "быстрого и решительного" упразднения Армянского вопроса, но вместо частичной резни, по примеру Аданской, использовать полное истребление армян: "Необходимо уничтожить всех армян до единого".

Тайное совещание ЦК "Иттихад" приняло решение о поголовном уничтожении армянского населения Османской Турции. Из присутствующих ни один не

---

[60] НАА, ф. 113, оп. 3, д. 1557, л. 1.

[61] Тунян В. Г., Политика самодержавия в Закавказье…, ч. 6, с. 114, 115.

проголосовал против, а сомневающиеся предпочли промолчать, чем впасть в немилость.[62]

Очевидно, что младотурки могли реализовать депортацию армянского населения Западной Армении в российские пределы, хотя естественно, что могли быть эксцессы. Но, зная зависимость турецких масс и частей от распоряжений администрации и командования, инвариантная депортация была бы выполнена. Очевидно и другое, что в послевоенное время депортированное армянское населения стало бы головной болью для Турции в решении Армянского вопроса. Так что младотурки предпочли направить так называемую армянскую депортацию в глубь страны для расправы. Таким образом, инсинуации Малевиля о депортации, авторстве России и её ходе являются несостоятельной попыткой утвердить миф о гуманности обращения турок с армянами в 1915 г., как и перенести вину за геноцид на самих армян и Россию.

В июле 1915 г. стал известен новый проект германо-турецкой дипломатии "Сильная Турция" (Малый Туран), который намечал заселение турками территориального пространства Малой Азии, Восточной Анатолии до Тавриза и Батума; подчинение Турции восточного и западного Закавказья, где кавказским армянам предоставлялось лишь номинальное право на "физическое существование" без национальных идеалов. В разгар геноцида в Турции стала планироваться расправа над восточными армянами. Программа уничтожения западного армянства путем создания однородной Анатолии должна было завершиться политикой тотального уничтожения всего армянского народа. Установление "новых границ Турции" намечалось осуществить над бездыханным телом армянской нации. Политическая доктрина младотурецкого шовинизма по созданию мощной Турции в качестве подпитки пантуркизма не имела преград в территориальном пространстве окружающих народов.[63]

Отсюда постулат младотурок: "После войны у нас в Турции армян больше не будет".[64] Реализация плана "Сильная Турция" должна была осуществляться без отрицательного воздействия Армянского вопроса.

Заслуживает внимания миф о создании армянского государства в освобожденном г. Ване. Об этом отмечает профессор Стенфорд Дж. Шоу в работе "История Османской империи и современной Турции": "Армянское государство было создано в Ване под эгидой русских, и казалось, при том, что местное мусульманское большинство было убито и выселено, это государство могло бы существовать в этом центре древней армянской цивилизации. Был сформирован армянский легион, наделенный функцией "выслать полностью турок с южного берега озера

---

[62] Тунян В.Г., *Младотурки…*,ч. 3, с. 15, 16; Мевлан заде Рифат, *Тайные изгибы Османской революции и программа "Иттихада по уничтожению армян"*. – http:/ bs-kavkaz.org/2011/06/-fragment/

[63] *Армянский геноцид в сообщениях германских дипломатов…*, № 4, с. 25 - 29.

[64] Там же, с. 48.

для подготовления дальнейшего совместного с русскими продвижения в область Битлис. Тысячи армян из Муша и других главных центров на востоке Османской Империи начали собираться в новообразованное армянское государство, включая многих, кто покинул колонны беженцев вблизи Мосула. К середине июля 250000 армян собралось в городе Ван, который до начала кризиса мог вместить и прокормить не больше, чем 50000 человек, как мусульман, так и немусульман"[65].

Качественное новое состояние в Ванском генерал-губернаторстве видят историки-манипуляторы Дж. и Л. Маккарти: "Был назначен губернатор-армянин, и армян со всей Восточной Анатолии стали убеждать переселяться в новую Армению. Сотни тысяч их прибыли в русскую оккупационную зону. Уцелевшие там мусульманские жители вынуждены были бежать".[66]

Любое государство имеет правительство, свои институты, законодательство, признанную территорию, обеспечивает внутреннюю безопасность и осуществляет внешнеполитические отношения. Из определения же профессора Шоу явствует, что под понятием "армянское государство" разумеется освобожденная русскими формированиями территория части исторической Армении, которая при удачном раскладе событий могла бы стать национальным государством. При этом, будучи ангажированным историком, Шоу сознательно использовал понятие "Армянское государство", чтобы подчеркнуть угрозу расчленения Османской Турции. В Ване концентрация армян из Восточной Анатолии (Западной Армении) происходила не вследствие пропаганды Ванской администрации Арама Манукяна, а вследствие истребительной и депортационной политики младотурецкого режима.

Тот же подход развивают Дж. Нуриев, Ш. Нуриева и Г. Мархулиа: "В Ване было установлено армянское государство под защитой русских". При этом, чтобы не брать на себя ответственность за это положение, Нуриева и Мархулиа в качестве источника указывают работу Стенфорда Шоу "История Османской Турции и современной Турции" (т. 2, с. 314).[67]

До этого Джумшуд Нуриев и Шабнам Нуриева утверждали об образовании западноармянского государства, отличительной чертой которого признается осуществление террора против мусульманского населения: "Здесь, с целью создания на этой территории государства Западная Армения, они учинили на национально религиозной почве массовую резню турок и курдов"[68].

Такой вираж в понятиях связан, с одной стороны, с желанием опереться на мнение авторитетного для них американского историка Шоу, а с другой - расши-

---

[65] Шоу Ст. Дж. *История Османской империи*.., – http:// armterror.info/ index.php? p = reasons

[66] Маккарти Дж. и К. *Тюрки и Армяне*… – http:/karabakh-doc.azerall.info/ruarmyanstvo/am23-6.

[67] Мархулиа Г., Нуриева Ш., *"Многострадальная Армения"*…, с. 109.

[68] Нуриев Дж., Нуриева Ш., *Тайны истории фальсификации*, Баку, 2010, с. 78. – ebooks.preslob.az/pdfbooks/rubooks/

рить проецируемую угрозу для Турции от возможности создания единой Армении, объединившей бы турецкую и русскую части исторической Армении.

Относительно муссируемого тезиса о терроре отметим, что его организатором являлись сами турки, которые перед приходом русских частей в Мелязгертском районе в 24-х армянских селениях из 2159 дымов (около 11 тыс. жителей) оставили лишь 248 человек. По Мушской долине из 120 тыс. армян спаслось лишь 5,5 тысяч. Истребление осуществил корпус Халил бея, вступивший в Мушскую долину 29 июня 1915 г., уничтоживший 12 тыс. населения Сасуна. В июне все армянское население Эрзерумского вилайета было уничтожено[69].

Несколько отличный взгляд демонстрируют Хаджар Вердиева и Рауф Гусейнзаде. По их словам, организованное Россией "Армянское государство" являлось "Ванской республикой", созданной в оккупированной части Малой Азии: "здесь в мае 1915 года, в Ване, было провозглашено создание "армянского государства" под эгидой России. То была так называемая "Ванская республика".

Выдвинут тезис, что партия "Дашанкцутюн" поставила целью не довольствоваться достигнутым успехом, а продолжать требовать от России создания "автономной Армении". Установка сочтена нерелизованной: "В июле 1915 года "Ванская Республика" пала, и Россия не проявила желания восстановить армянскую автономию". Главной причиной сочтены события 1915-1916 гг. в Османской Турции, когда "началась массовая депортация армян из зоны военных действий в Малой Азии в Месопотамию и Сирию".[70]

В этих рассуждениях привлекают три момента: дашнаки-заговорщики, "армянская автономии" и события 1915-1916 гг. Прежде всего речь идет о компрометации партии "Дашнакцутюн". Активным сторонником этого подхода являлся Энвер. По этому поводу он заявил Моргентау: "В Константинополе около семидесяти тысяч армян, и их, за исключением дашнаков и заговорщиков, никто не будет досаждать".[71]

В условиях военного времени никакая "Ванская республика", либо автономия не могла существовать. Со стороны Министерства иностранных дел России в марте-мае 1915 г. имела место "академическая разработка" идей "автономной Армении" перед союзниками по Антанте для уточнения контуров раздела Азиатской Турции. Военное министерство и Министерство земледелия России стояли на позиции аннексии всей Западной Армении, а Министерство иностранных дел значительной территории. Этим завершилось оформление аннексионисткого курса самодержавия России по поглощению Западной Армении[72].

---

[69] Тунян В. Г. *Армянский вопрос в русской печати…*, с. 182, 183, 191.

[70] Вердиева Х., Гусейн-заде, *"Родословная" армян и их миграция на Кавказ с Балкан*, Баку, 2003, с. 35. – http://www.azerbaycanli.org/files/verdiyeva.pdf

[71] *Трагедия армянского народа* – http://www.e-reading.ws/chapter.php/100713327/

[72] НАА, ф. 43, оп. 1, д. 83, л.36, 39, 40.

Что касается упразднения существующей администрации Вана, то оно связано не с массовой депорацией, а с политикой геноцида младотурецкой державы. 12 мая 1915 г. состоялась встреча депутата Османского парламента Вардгеса с министром внутренних дел Талаатом, главным организатором геноцида. Ход встречи убедил Вардгеса, что Талаат стремится продолжить политику кровавого султана Абдул Гамида в Армянском вопросе. Убеждение возникло на основе заявления Талата о необходимости упразднения существования армянского народа путем истребительной политики: "Мы должны использовать положение, в котором мы находимся, чтобы так разогнать ваш народ, чтобы в течение целых пятидесяти лет он не смог поднять голову для идеи реформ"[73]. Закон о депортации был опубликован 1 июня 1915 г.[74]

Положение о воссоздании Армянского государства звучит громко, но имеет рациональное зерно[75]. После занятия Вана русское военное командование создало армянскую гражданскую администрацию под руководством Арама Манукяна. Решение бригадного генерала Николаева от 7 мая 1915 г. утвердил командир армейского корпуса ген. П. И. Огановский, назначив Манукяна временным генерал-губернатором Вана.[76] Подход обуславливался занятием "обширного района" в Ване, необходимостью установления правопорядка и последующим привлечением опытных гражданских чиновников[77].

Новый состав Ванской администрации быстро организовал управление 14 уездов вилайета. Из руководства уездов трое были беспартийными, один либерал, а остальные представители партии "Дашнакцутюн". Все это позволило массам именовать новую администрацию Вана "Армянским правительством", хотя есть и понятие "Армянское губернаторство"[78], где общее количество служащих составило 511 человек. Существование Ванского губернаторства определялось военно-политической обстановкой. При этом командующий кавказской армии Н. Н. Юденич[79] рассматривал Ванский район "неприятельской территорией", а не армянской. Поэтому он предложил ввести должность военного генерал-губернатора, которому подчинялись бы гражданский губернатор и военные руководители уездов. Армянская администрация Вана, игравшая вспомогательную роль

---

73 Тунян В. Г., *Младотурки и Армянский вопрос*..,ч. 3, с. 35.

74 Там же, с. 48, 49, 58, 59.

75 Асрян А., *Ванская губерния (7 мая-18 июля 1915 г.) как прототип новейшей армянской государственности.-В кн.: История Армении. Вып. 7*, Ереван, 2 006, с. 118. (На арм. яз.)

76 Мхитарян О. Самооборона Вана. – Там же, с. 466. (На арм. яз.)

77 НАА, ф. 113, оп. 3, д. 1597, л. 1,2 .

78 Аветисян С.Ванская губерния…, с. 129.

79 Гений наступления и маневра. – http://his.1september.ru/2004/46/4.htm

при русском командовании просуществовала 70 дней, т.е. до контрнаступления турок 11 июля 1915 г.[80]

С учетом армянского состава Ванского правления под русским командованием в армянской историографии используются понятия "армянское губернаторство" и "армянское правительство" Вана без использования терминов "Армянское государство" и "Ванская Республика", хотя и видят тенденцию к образованию государственности.[81] Расходы штатного состава "армянского временного правления" с 1 мая по 1 декабря 1915 г. было определены в 178340 руб. за счет местных поступлений,[82] которые явно не дотягивали до правительственного уровня либо государственного состава.

Сопоставление содержания мифов психологической войны против армянского народа в момент депортации и последующее время отражает таблица.

Современные мифы	**Мифы младотуркизма 1915 г.**
1. Мятежный образ армян.	1. Мятежный образ армян.
2. Армянский "террор" против мусульманского населения с начала Первой мировой войны.	2. "Антизаконные действия", убийство в Ване, противостояние властям.
3. Синхронность восстаний армянских подданных Турции с успехом русских вооруженных сил.	3. Готовность к "восстаниям, мятежам и возмущениям", содействие русским частям.
4. Армянский заговор против Османской Турции.	4. Армянский мятеж во время войны со странами Антанты.
5. Подрывная роль армянских комитетов, политических партии и духовенства.	5. Подрывная роль армян в тылу, на фронте и обществе, сотрудничество с противником.
6. Обеспеченная законом депортация западноармянства в Месопотамию.	6. Высылка армян в вилайеты Мосула и Сирии, с обеспечением их прав и собственности.
7. Создания армянского государства в Ване.	7. Ванское восстание и депортация.
8. Обоснование репрессий с отрицанием истребления армян.	8. Отрицание подготовительных мер к истреблению армян.

[80] Тунян В. Г., "Россия и организация управления Западной Арменией.1915-1917," - *Вопросы истории и историографии геноцида армян.* Ереван, 2001, Вып. 4, с. 36 -39.

[81] Асрян А., *Ванское губернаторство…*, с.128, 129; А-До. Русские цари и Армянский вопрос. Ереван, 2013, с.143. (На арм. яз.)

[82] Мхитарян О., *Армянское Временное правительство.* - В кн.: Ван-Васпураканская –героическая битва. Ереван, 1990, с. 94 -102. (На арм. яз.)

Приводимое содержание базовых мифов вокруг Ванской самообороны, показывает их сущностное совпадение. Различия связаны с доработкой и углублением мифов в последующие годы.

Таким образом, смежность времени Ванской самообороны с депортацией армян, наступлением русских частей и организация армянской администрации в Ване содействуют мифологизации противостояния армян истребительной политике младотурецкого руководства Османской Турции. Представленные мифы далеки от исторических фактов. Искажение известного и выявление так называемого неизвестного должны обеспечить историцид. Зеркальная история представляется критерием истины.

Армяне не преследовали задачу расчленения Османской Турции, в то время как младотурецкое руководство поставило цель истребить армянское население. Вместо выдуманного армянского террора в начале Первой мировой войны осуществлялся правительственный террор. Армяне не синхронизировали свою деятельность с наступлением русских частей, где Ванская самооборона носила спонтанный и несогласованный характер. Еще до этого был разработан план депортации и геноцида армян, осуществление которого было прикрыто ванскими событиями. Россия в своей военной стратегии руководствовалась собственными видами и интересами, а не армянскими. Положение мифотворцев о создании “Армянского государства” в Ванском районе является отражением угрозы создания реального армянского государства.

1915Թ. ՎԱՆԻ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ. ԱՌԱՍՊԵԼՆԵՐ, ՓԱՍՏԵՐ և ՔԱՂԱՔԱԿԱՆՈՒԹՅՈՒՆ

Վալերի Թունյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում ներկայացվում են Վանի ինքնապաշտպանության թեմայով գիտական շրջանառության մեջ դրված մի քանի պատմական միֆեր, որոնք նպատակ ունեն ժխտելու Հայոց ցեղասպանությունը. 1) Առաջին համաշխարհային պատերազմի ընթացքում մուսուլման բնակչության դեմ կիրառված հայկական «ահաբեկչությունն» ու «ցեղասպանությունը», 2) հայերի ապստամբ կերպարը, 3) Օսմանյան կայսրության հայ հպատակների ապստամբության և ռուսական բանակի հաջողությունների համաժամանակայնությունը, 4) Վանում վճռվելիք Հայկական հարցը՝ որպես Թուրքիայի վախճանի ծրագիր, 5) Վանի ապստամբությունը ստիպեց երիտթուրքերին դիմել ցեղասպանության, 6) Վանում հայերն իրականացրել են մուսուլմանների ցեղասպանություն, 7) Ռուսաստանը հայերի պաշտպանն է, 8) Աղբյուրների ոչ պատշաճ օգտագործումը սեփական մոտեցումների հիմնավորման համար, 9) Վանում հայկական պետության ստեղծում:

Ցույց են տրվում միֆեր ստեղծողների մոտեցումների անհամոզիչ բնույթը, կեղծարարության մեթոդները:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանության ժխտում, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Վանի ինքնապաշտպանություն, պատմության խեղաթյուրում:

SELF-DEFENSE OF VAN ARMENIANS IN 1915: MYTHS, FACTS AND POLICIES

Valery Tunyan

SUMMARY

The article examines and rejects several historical myths connected with the self-defense of Van Armenians in 1915, introduced in the scientific circulation by the Armenian Genocide deniers. These are: 1) Armenian terrorism and genocide against the Muslim population from the beginning of the First World War; 2) the image of the Armenians as rebels; 3) the synchronization of the uprisings of Ottoman Armenians with the successes of the Russian army; 4) the Armenian uprising in Van was aimed to eliminate Turkey; 5) Van uprising forced the Young Turks to resort to genocide; 6) Armenians carried out a genocide of Muslims in Van; 7) Russia was a protector of the Armenians; 8) non-correct use of sources to justify their approaches; 9) the establishment of the Armenian state in Van.

Insolvency of the approach of myth-makers, the nature and methods of fraud are shown.

Keywords: Armenian Genocide denial, First World War, self-defense of Van Armenians, falsification of history.

ВАНСКАЯ САМООБОРОНА 1915 Г.: МИФЫ, ФАКТЫ И ПОЛИТИКА

Валерий Тунян

РЕЗЮМЕ

В статье рассматриваются и отвергаются несколько исторических мифов связанных с Ванской самообороной 1915 г., введенных в научный оборот отрицателями Геноцида армян - 1) армянский “терроризм” и геноцид против мусульманского населения с начала Первой мировой войны; 2) мятежный образ армян; 3) синхронность восстаний армянских подданных Османской Турции с успехами русской армии; 4) Армянский вопрос, решаемый в Ване - это план гибели Турции; 5) Ванское восстание заставило младотурок прибегнуть к геноциду; 6) армяне осуществляли геноцид мусульман в Ване; 7) Россия - защитница армян; 8) некорректное использование источников для обоснования собственного подхода; 9) создание армянского государства в Ване.

Показывается несостоятельность подхода мифотворцев, сущность и методы фальсификаций.

Ключевые слова: отрицание Геноцида армян, Первая мировая война, самооборона Вана, фальсификация истории.

THE POLES IN THE RUSSIAN EMPIRE AND THEIR OPINIONS ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE

Dominika Maria Macios

The outbreak of the Great War brought Poles hope to reunite the Polish lands and regain the craved independence. Before it happened, though, they had had to endure four years of a war they had never experienced. Poles in Russia had to fight on multiple fronts, accept a throng of refugees and provide them with care, and struggle hard to internationalise the Polish cause despite opposition on the part of the tsar and later the Bolshevik government. Even though the Polish press discussed so many important issues it also published information about other nations in similar situation, among others about Armenians.

In the article titled "The Poles in The Russia Empire and their opinion about Armenian Genocide," the press will be used to exemplify Poles' opinions about the Armenian extermination: reasons, proceedings and effects.[1]

Firstly in my paper I would like to represent a common history between Poland and Russia since 1795 to 1921, and also talk about the fates of the Poles in the Russian Empire. After that I'm going to depict the Polish opinion about "the Armenian question" before WWI. Then I will talk about the articles published about the Armenian Genocide in the Polish press between 1914 and 1917, and specify the Polish attitudes to the genocide, how the Poles saw a common fate with the Armenians and the Armenian independence after the war.

Poland and Russia

Poles' opinions, beliefs, and history were strictly conditioned by the history of relationships between the Polish-Lithuanian Commonwealth and the Russian Empire. The turning point for the history of Poles in Russia was the period of 1772–1795. It is then that, on the basis of three partition treaties, the lands of the Polish-Lithuanian Commonwealth were divided between Prussia, the Austrian Empire and Russia. The Russian Empire acquired the largest area (462,000 km^2), populated by 3.3 million people. Moreover, Stanisław August Poniatowski, the king of Poland, abdicated the crown in favour of the Russian empress.[2] This moment marked the disappearance of Poland from the map of Europe for 123 years. Some hope appeared when Napoleon began his campaign against

[1] Armenian Genocide in polish public opinion has not extensively been studied by Polish historian so far. See Giza Antoni, "Kwestia Ormiańska na przełomie XIX i XX w. i jej odgłosy na ziemiach polskich," in *Polacy w Armenii*, ed. Edward Walewander, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000; Macios Dominika Maria, "The Attitude of Poles to the "Armenian Issue" in Press, literature and Art from 1895-1939", in *Художественная культура армянских общин на землях Речи Посплитой*, ed. Ирина Скворцова, Минск: Арт Дизайн, 2013.

[2] Jezierski Andrzej, ed., *Historia Polski w liczbach*, Warszawa: Główny Urząd Statystyczny, 1993, s. 20.

Russia. On the lands taken from Russia and the Kingdom of Prussia the French emperor established the Grand Duchy of Warsaw. After the Congress of Vienna, it was reformed into the Kingdom of Poland with its own government and army; Polish was also made the official language. The new law guaranteed personal liberty, the freedom of the press and the personal inviolability. The tsar remained the ruler of Poland with full legislative and executive power.[3] As the result of the November Uprising in 1830 and the January Uprising of 1863, the Kingdom lost its independence, administrative autonomy, and name, which was officially changed to Vistula Land. Nonetheless, Poles kept using the name "Kingdom of Poland."[4]

The Russian policy aimed at decreasing the importance of the former territory of Poland. Primarily, Poles were being removed from all state offices and given positions in central Russia, in the Caucasus, and in Siberia. Higher education institutions were closed down as well, which forced young people to study in the Empire. Also compulsory military service in garrisons in Russian cities was introduced.[5] This plan was designed to destroy the educated classes, who could potentially rise again to fight for the freedom of Poland. The situation improved after 1905, when certain civil liberties had been introduced; for example, censorship in the Polish press was relaxed.[6]

With the outbreak of World War I, hope arose again that Poland could regain independence. However, Poles serving in the Russian army were forced to fight on several fronts, often against their fellow countrymen serving in the armies of the Central Powers. Furthermore, the Eastern Front passed through the lands of the Kingdom of Poland, which inflicted substantial damage to the country; not only to its economy, but also to its people. In 1915, due to the advancing offensive of the Central armies, around 800,000 people were forcibly evacuated to central Russia. In August and September of the same year, the majority of Polish lands came under the rule of the Central countries.[7]

Since the beginning of the war, each of the occupying powers tried to gain support of Polish people in the fight against common enemies by promising concessions to establish a new Polish country. Already in 1914, Grand Duke Nikolay Nikolaevich issued a proclamation to the Polish nation, while on the 5th of November 1916, Germany and Austria proposed to found a new Polish country effectively beholden to Germany. In response, tsar Nicholas II declared the creation of free Poland on the partitioned lands as

---

3 Kieniewicz Stefan, *Historia Polski 1795-1918*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1996, s. 66-67.

4 Ibid. s. 92-293.

5 Okołowicz Józef, *Wychodźtwo i osadnictwo polskie przed wojną światową*, Warszawa: Ed. Urząd Emigracyjny, 1920, s. 386.

6 Kmiecik Zenon and Myśliński Jerzy, *Prasa polska w latach 1864-1918*, Warszawa: Państwowe Wydawnictwo Naukowe, 1976, s. 60-61.

7 Roszkowski Wojciech, *Historia Polski 1914-2001*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2002, s. 11-12.

a one of the goals of the war[8]. However, with time Poles began to realise that those were empty promises and that the only way to secure independence was a peace conference and the support of France, England, and particularly the United States of America. For this reason the "Polish problem" was propagated in the West by figures like Henryk Sienkiewicz, a Nobel Prize winner, and Ignacy Paderewski, a world-renowned pianist.[9] As the result of their actions, President Wilson included the erection of an independent Polish state among the "Fourteen Points."[10] Poles' concerns regarding the intentions of the occupying powers were confirmed by the provisions of the Treaty of Brest-Litovsk, according to which the "Polish problem" was only a German domestic affair. Germany also compelled the Bolshevik authorities to issue a decree of rescission of the partition agreements from the late 17th century.[11]

On the 11th of November, an armistice was signed at Compiègne and on the same day, Józef Piłsudski arrived in Warsaw and was proclaimed commander-in-chief. On the 22nd of November, Piłsudski signed a decree which recognised the existence of an independent state of Poland. The Western countries failed to adopt a consistent stance at the Paris Peace Conference, so the border between Poland and the Soviet Union was delimited only after the Polish-Soviet War, which began in 1919 and ended with the Treaty of Riga in 1921.[12] Polish independence did not last long, though: on the 17th of September 1939, USSR invaded Poland again.

Poles in Russia

Ever since the invasion, Russia tried to diminish the importance of the territory of Poland and turn it into a peripheral province of the Empire. Afraid of Poles' persistent striving for independence, up until 1914 Russian authorities deported those who opposed the official policy and struggled for freedom, mostly to Siberia or to the Caucasus.

Poles sent to the Caucasus were assigned to border fortresses where they fought against local tribes.[13] Most of them were young people, students unprepared for combat in Caucasian climatic and geographical conditions, unfamiliar with warfare customs of local highlanders. For this reason they deserted, were abducted, or taken captive very

---

[8] Władysław Pobóg-Malinowski, *Najnowsza Historia Polityczna Polski. Okres 1914-1939*, Gdańsk: Graf Oficyna Wydawnicza, 1990, s. 16, 80-81, 99.

[9] Handelsman Marceli, ed., *Polska w czasie wielkiej wojny (1914-1918). Tom II. Historja społeczna i ekonomiczna*, Warszawa: Towarzystwo Badania Zagadnień Międzynarodowych, 1932, s. 198- 199.

[10] Tyszkiewicz Jakub and Czapiewski Edward, *Historia Powszechna Wiek XX*, Warszawa: Wydawnictwo Naukowe PWN, 2010, s. 77, 85-86.

[11] The decree was issued on 29 VIII 1918 and applied only to the Polish lands belonging to the Central Powers after the Treaty of Brest.

[12] Roszkowski Wojciech, *Historia Polski*, 24. For further information on this issue see Norman Davies, *White Eagle, Red Star: The Polish Soviet War, 1919-20 and the miracle on the Vistula*, London: Pimlico, 2003.

[13] Caban Wiesław, "W niewoli u Szamila," *Annales Uniwersitatis Mariae Curie Skłodowska. Lublin – Polonia*, vol. LX, 2005, s. 55.

quickly. After finding themselves on the other side, some of them decided to join the highlanders in the fight against a common enemy: Russians. Few of them managed to join the "foreign command" of Iman Shamil, who, with time, became a symbol of the fight against the aggressor in the eyes of Poles.[14] However, in the Russian army there was a group of Polish volunteers who decided themselves to serve in the Caucasian garrisons, led by the desire of quick promotion and military career, romantic motives, as well as curiosity of the world.[15]

The situation of Poles in the Caucasus changed considerably in the second half of the 19th century. Some of the soldiers serving in the Russian army were granted amnesty by the emperor and came back to their homeland.[16] When they had returned, many of them published their memoirs as well as their works in the fields of ethnography, history, environment, geography, literature and so on.[17] These publications were very popular among Poles, who consequently ceased to perceive the Caucasus as "a warm Siberia" and saw an opportunity to become rich. Thanks to the rapid development of this region, more and more Poles came here from the Kingdom of Poland and so-called Western Krai[18] in search of gainful employment as administrative officials, engineers, physicians, architects, pharmacists, and technicians. Many of them assumed managerial positions in the petroleum industry, in the judiciary, and in communication (especially in private railway); they also conducted scientific research to increase the understanding of the region. Typically, Poles settled in large urban areas such as Baku and Tiflis, but they were also found in Yerevan, Alexandropol, or Nakhchivan.[19] Hipolit Jaworski, who spent eleven years in the Caucasus, wrote in his memoirs that: "[the Caucasus is] particularly close to us. After all, is there a family in Poland no member of whom lives in the Caucasus?" ("[Kaukaz jest] dla nas szczególnie bliski,- bo czyż jest rodzina w Polsce, coby kogoś ze swych członków nie miała na Kaukazie?"[20] Most of them remained in constant contact with their compatriots in Poland, which contributed to the rapid exchange of knowledge about the region.

---

[14] Widerszal Ludwik, *Sprawy Kaukaskie w polityce europejskiej w latach 1831-1864*, Warszawa: Nakł. Towarzystwa Naukowego Warszawskiego, 1934, s. 222-227, 236.

[15] Piwnicki Grzegorz, "Losy Polaków –wojskowych, służących w armii carskiej na terenie Armenii w XIX i na początku XX w," in *Polacy w Armenii*, ed. Edward Walewander, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000, s. 237-238.

[16] Piwnicki Grzegorz, *Polscy wojskowi i zesłańcy w carskiej armii na Kaukazie w XIX i na początku XX wieku,* Toruń: Wydawnictwo Adam Marszałek, 2001, s. 215.

[17] Chodubski Andrzej, "Polacy w nurcie przeobrażania kulturowego Kaukazu w XIX i na początku XX wieku," *Annales Universitatis Mariae Curie Skłodowska. Lublin –Polonia*, Vol. LX, 2005, s. 67-68.

[18] The Lithuania Governorate, The Byelorussia Governorate and The Ukraine Governorate.

[19] Mądziuk Marek, "Polacy w Armenii w latach I wojny światowej," in *Polacy w Armenii*, ed. Edward Walewander, Lublin: Redakcja Wydawnictw Katolickiego Uniwersytetu Lubelskiego, 2000, s. 84.

[20] Jaworski Hipolit, *Wspomnienia Kaukazu*, Poznań: K. Żupański, 1877, s. 1.

Aside from the Caucasus, Poles emigrated to Russia, especially to Saint Petersburg and Moscow.[21] They were professors, members of the professions, deportees, and their descendants, military of different ranks, but also young people who came here to study and often stayed after graduating.[22] It has to be noted that according to the policy of the tsarism at that time, all officials were directed to work away from their place of birth in order to prevent revolutionary movements.[23] As a result, in both cities emerged a rather large Polish diaspora, who took a number of actions for Poles in Russia. They had to broaden the scope of their activities after the outbreak of World War I: due to the advancing frontline on the lands of the Kingdom of Poland, Russians began the resettlement of thousands of Poles far into Russia; many industrial plants and schools were also evacuated. The number of displaced people increased even more because of conscription of Polish citizens into the Russian army, a throng of Polish prisoners of war who fought in the armies of the Central Powers, and the internment of Poles who lived in the Austrian and Prussian partitions in special camps located in the Caucasus.[24] Seeing such a huge number of Polish refugees left on their own, the Polish diaspora founded the Central Aid Committee (*Centralny Komitet Pomocy*) and the *Society for Aid to War Victims* (*Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny*). With time, branches of the Society were opened throughout whole Russia. These institutions provided financial support, arranged hospitals, orphanages, schools, and jobs; they also collected funds to help the Poles who remained in the Kingdom. They organised concerts, theatrical plays, and funds collections and co-operated with other institutions helping refugees.[25]

A large group of Poles in the Caucasus were soldiers. According to the so-called Army of the Caucasian Staff, there were about 450 officers and more than 17 thousand soldiers in 1917. The outbreak of the February Revolution helped them legitimize organization of the Polish associations and also intensified the desire to return to their homeland.[26] In addition, the Poles obtained permission to organize the Polish troops and their evacuation to the Polish lands.

---

[21] It is estimated that by 1887 there were 30.000 Poles in St. Petersburg and 10.000 in Moscow. Pomykało Wojciech, *Polacy w Rosji wobec rewolucji październikowej: marzec 1917-listopad 1918r.: materiały i dokumenty*, Warszawa: Książka i Wiedza, 1957, s. 5-6.

[22] Kijas Artur, "Polacy w życiu społeczno-politycznym Moskwy na przełomie XIX i XX wieku," in *Cywilizacja Rosji Imperialnej*, ed. Piotr Kraszewski, Poznań: Instytut Wschodni Uniwersytetu im. Adama Mickiewicza, 2002, s. 213, 222.

[23] Okołowicz Józef, *Wychodźctwo*, s. 386.

[24] Kubiak Hieronim, ed., *Mniejszości polskie i polonia w ZSSR*, *Wrocław: Zak*ład Narodowy im. Ossolińskich 1992, s. 20-21, 29.

[25] For further information on this issue see Mądzik Marek, *Polskie Towarzystwo Pomocy Ofiarom Wojny w Rosji w latach I wojny światowej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2011; Mądzik Marek and Korzeniowski Mariusz, *Tułaczy los: uchodźcy polscy w imperium rosyjskim w latach pierwszej wojny światowej*, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 2007.

[26] Pobóg-Malinowski, *Najnowsza historia,* s. 95.

According to the population census conducted in 1897, there were 14,903 Poles living in the Caucasus. It is estimated that during World War I, this number was between 80,000 and 100,000. The majority of them returned to Poland after it gained independence and after the Polish-Soviet war. According to the census from 1926, only 6,324 Poles remained in the Caucasus.[27]

Poles and the "Armenian Question" before 1914

The Armenian Genocide, back then called the "Armenian Question", was well known to the Poles living on Polish lands integrated into the Russian Empire, Prussia, and the Austro-Hungarian Empire. Ever since the Congress of Berlin, articles on the situation of Armenians in the Ottoman Empire were published in Polish magazines. The dissemination of this subject was influenced by many factors. The most important of them was the Armenian diaspora, namely the Armenian Catholic Poles who inhabited the lands of the former Republic of Poland for generations and with time became a very influential social class.[28] The second crucial factor was the sympathy and respect which Poles shown to Armenians, which was gained by their contribution to the culture, history and national heritage of the former Republic of Poland.[29] The political situation of the time (absence of Poland on the map of Europe) made Poles feel compassion towards the oppressed nations who were fighting for independence. What is more, they carefully observed the international relations between the invaders and their politics, especially between the Tsarist Russia and the Ottoman Empire, waiting for a war which could help them regain lost independence.

The information about the situation of Armenians reached the Poles living in Russia and in the Kingdom of Poland in many ways. On the one hand, by the correspondents of Polish newspapers in the Caucasus, and on the other, through articles reprinted from Western, Russian, and Armenian press. Moreover, much information was passed by travelling Poles, who worked as physicians, architects, and engineers and conducted researches on the Caucasus, as well as by soldiers serving in Russian garrisons. In their memoirs published after their return they often mentioned Armenians and their situation.

When researching the Armenian Genocide as perceived by Poles, one must remember that the information published on the Polish lands depended primarily on the censorship

---

[27] Zakrzewska-Dubasowa Mirosława, "Polacy na Zakaukaziu," in *Polacy w kulturze i życiu społecznym Zakaukazia do 1918 roku,* ed. Mirosława Zakrzewska-Dubasowa, Lublin: Wydawnictwo Uniwersytetu Marii Curie-Skłodowskiej, 1990, s. 12-13.

[28] For further information on this issue see Krzysztof Stopka, *Ormianie w Polsce dawnej i dziś*, Kraków: Księgarnia Akademicka: 2000.

[29] For further information on this issue see *Ormianie polscy: odrębność i asymilacja*, ed., Beata Biedrońska-Słota. Kraków-Muzeum Narodowe 1999. Published in conjunction with the exhibition of the same name, shown at National Museum in Krakow, Poland; *Ars Armeniaca. Sztuka ormiańska ze zbiorów polskich i ukraińskich,* ed., Waldemar Deluga. Zamość: Muzeum zamojskie w Zamościu 2010. Published in conjunction with the exhibition of the same name, shown at The Zamosc Museum, in Zamosc, Poland.

of the invaders as well as their relations with and interests in Ottoman Empire.[30] Thus, in the Prussian partition, due to the construction of a railway line on Armenian lands, the "Armenian Question" was concealed. In the Russian partition, because of a conflict with Turkey and many research centres involved in research on the Orient and the Caucasus, the subject of persecution of Armenians was raised more willingly. Most often, though, the problem of the extermination of Armenians was touched raised in Galicia because of greater civil liberties and large groups of Polish Armenians living there.

The Polish public opinion was not indifferent to the massacres taking place in the Empire. First mentions of persecutions date back to 1894–1896. From this moment on, many articles were published concerning the situation of Armenians in Turkey, the policy of the Ottoman Porte in the context of the Congress of Berlin, the history of Armenia, and its role in spreading Christianity. The articles covered the imposition of high taxes on and robbing of Armenians, closing schools and theatres, banning publications in the Armenian language, censorship etc. They also included descriptions of riots or pogroms. One of the first reports is a very brief description of the events in Constantinople: "[…] a quarrel ensued and then a brawl, which turned into a bloody battle with daggers, bayonets and revolvers and fists. The Muslim mob rushed at the Armenians and perpetrated a gory massacre. […] The authorities sent back nearly a hundred bodies to the patriarchate for burial, howbeit the fact remains that many of the killed and partially dismembered were thrown into the sea."[31] ("[…] wynikła stąd sprzeczka, a następnie bójka, która rozwinęła się, następnie w krwawą bitwę na sztylety, bagnety i rewolwery i pieści.- Tłum muzułmański rzucił się na Ormian, i on to sprawił krwawą rzeź […] Władze odesłały do patriarchatu blisko 100 ciał, do pochowania, atoli faktem jest, że wielu zabitych i w części poćwiartowanych wrzucono do morza.")[32] In the press also appeared articles concerning Armenian orphans and widows.

Poles described the events in Turkey with expressions like: *massacre of Christians*, *the Armenian massacre*, *gory assaults*, *gory events*, *murdering Christians*, *gory battle* and *gory incidents*.[33] One of the first articles on the situation of Armenians published in the Polish press was a report from the journey of count de Cholei, in which he wrote: "The Armenians inhabiting this part of the Ottoman Empire are miserable indeed. Treated like pariahs, robbed, beaten by Kurds, often injured or killed for their attempts to resist this violence, they have no-one to turn to, no-one to call for help." ("Ormianie zamieszkujący te cześć państwa Otomańskiego są istotnie pożałowania godni. Traktowani jak

---

[30] Kucharczyk Grzegorz, *Cenzura pruska w Wielkopolsce w czasach zaborów 1815-1914*, Poznań: Wyd. Poznańskie, 2001; Kucharczyk Grzegorz, *Pierwszy Holocaust XX wieku*, Warszawa: Stowarzyszenie Kulturalne Fronda, 2004, s. 166-167.

[31] "Polityka," *Tygodnik Ilustrowany*, September 30, 1895, s. 249.

[32] Ibid.

[33] "Polityka," *Tygodnik Ilustrowany*, November 11, 1895, s. 416; "Polityka," *Tygodnik Ilustrowany*, October 7, 1895, s. 269; "Polityka," *Tygodnik Ilustrowany*, September 30, 1895: 249; Ratuld-Rakowska Maria, *Podróż Polki do Persyi*, Vol.1, Warszawa: Drukarnia Aleksandra Tad. Jezierskiego, 1904, s. 47.

pariasi, odzierani, bici przez Kurdów, często opłacający ranami lub śmiercią, próby opierania się tym gwałtom, nie mają komu oddać się w opiekę, żądać od kogo pomocy.")[34] A similar opinion can be found in Maria Ratuld's memoirs from her journey to Persia: "Armenian villages penetrate Kurd properties; Kurdish settlements are surrounded by Armenian properties. The Kurd, in whose veins flows the bellicose blood of the ancient Medes, undaunted and fearless, imposing the rule of the stronger, ousts the Armenian from his land wherever he can. Should he fail to attain his end, he burns his house and strips him off his belongings. Therefore, throughout this whole border trail, the abjection of Armenians is immeasurable." ("Wioski Armeńskie wżynają się w posiadłości Kursów, osady kurdzkie otoczone są przez posiadłości armeńskie. Kurd w którego żyłach płynie wojownicza krew dawnych Medów, nieposkromiony i nieustraszony, rządząc się prawem silniejszego, wyrugowuje Armeńczyka z ziemi wszędzie, gdzie mu się tylko to udaje. Gdy nie dopnie swego, pali mu chatę, uprowadza dobytek. To też na całym tym pogranicznym szlaku nędza Armeńczyków jest bezgraniczną.")[35] Astonished, the author also pointed out the lack of sympathy on the part of the Europeans living in Asia Minor for the sad fate of Armenians. It was explained to her that they cannot gain the friendship nor ensure the sympathy of the people in the West with submissive behaviour.[36]

The Armenian Question during World War I

Armenians and Poles were in a very similar situation at the outbreak of World War I, which evoked mutual sympathy. As soon as September 1914, just after the outbreak of the Great War, the newspaper Mshak published an Armenian appeal to Poles, later reprinted in Polish magazines *Dziennik Polski* and *Nowa Gazeta.* Its authors pointed out that Poland could regain freedom if it joined the fight under the rule of the tsar, the defender of all the Slavs, so that the Russian army would bring them freedom and civil rights.[37] For the authors of the appeal, the outbreak of the war was a chance to resurrect Poland: "Long live Poland! In this difficult, critical moment, you are reborn, as evidenced by the words of the Most Eminent Commander in chief" ("Niech żyje Polska! W ciężkiej krytycznej chwili odradzasz się, jak świadczą słowa Najdostojniejszego Wodza Naczelnego.") Sympathy between the two nations is visible as well in the last paragraph: "From the foot of the venerable Ararat, we Armenians cordially salute you, Brothers Poles, and rejoice with you. Hail Poland! Long live Poland!" ("Z podnóża sędziwego Araratu, my Ormianie, serdecznie pozdrawiamy Was, Bracia Polacy, i radujemy się wraz z

---

[34] "Turcy i Ormianie," *Tygodnik Ilustrowany*, December 2, 1895, s. 429.

[35] Ratuld-Rakowska Maria, *Podróż Polki*, s. 48.

[36] Ibid., s. 49.

[37] Proclamation was maintained in accordance with the Russian political thought. In the August 14, 1914, duke Nikolai Nikolaevich issued a manifesto about "the Polish question" calling for a joint fight together with Russia, alongside Cara, whose slogan was "Poland free in their faith, language and self-government."

Wami. Pozdrowienie Ci Polską! Żyj Polsko!")[38] Also, Ferdynand Goetel, a Polish writer interned by the Russians and sent to the camp in Tashkent, mentioned in his memoir *Przez płonący wschód* (*Across the Burning East*) that "the Armenians are the very first to establish good relationship with us, to conciliate us with special affection and interest in the Polish cause." ("najpierwsi Ormianie zawierają z nami dobre stosunki, jednając nas szczególnym afektem i zainteresowaniem dla sprawy polskiej.")[39]

Sympathy and interest in the Armenian cause on the part of the Poles was visible primarily in the Polish press. Articles and short mentions were published in the most popular Polish magazines printed in Russia: *Tygodnik Ilustrowany*, *Głos, Echo Polskie*, *Nowa Gazeta*, *Dziennik Petrogrodzki* and *Kurjer Nowy*. Also there were published abstracts of articles from the Russian-language press: *Novoye Vremya, Birzhevye Vedomosti, Rech, Den, Kavkazskoe Slovo, and Vecherniye Vremya*; in the Western press: *Le Figaro, L'Humanité*; and in the fromin Armenian press: *Mshak, Horizon, Van-Tosp, Arev, Hovit,* and *Hayeren Vyestnik*. Naturally, all articles were subject to censorship as was all the press in Russia, which is why Polish journalists did not include their commentaries under cited reprints, leaving the conclusions to the readers. In 1915, all information concerning the Armenian Genocide was published in the form of short press releases.

First year of extermination

The first mention of the situation of Armenians was published in January 15th in the morning issue of *Nowa Gazeta*. In a tiny article entitled "The Misery of Armenian Refugees" ("Nędza zbiegów ormiańskich") it was said that as the result of Turkish military activities on the 14th of January in Tiflis, the number of Armenian refugees already surpassed 80,000. For this reason, the Armenian Committee requested help from all the Benevolent Societies in Russia as well as the Armenians living in the United States of America, France, Egypt, and England.[40]

Another commentary published in a Polish newspaper referred to the events of the night of 24–25 April in Constantinople, when Turks conducted mass arrests of Armenian intellectual elites, thus beginning the process of genocide. According to different sources, a total of 600 to 800 people had been arrested and subsequently deported and killed.[41] The newspaper *Dziennik Petrogrodzki* described those events with one single phrase: "In Constantinople, 400 Armenians suspected of incitement to rebellion were arrested." ("W Konstantynopolu aresztowano 400 Ormian, podejrzanych o podburzanie do buntu.")[42] The subsequent persecution of Armenians in the Turkish capital was also described in

---

[38] "Odezwa Ormian do Polaków," *Nowa Gazeta. Wydanie popołudniowe*, September 11, 1914, s. 2.

[39] Ferdynand Goetel, *Przez płonący wschód: wrażenia z podróży*, Warszawa: Gebethner i Wolff, 1924, s. 277.

[40] "Nędza zbiegów ormiańskich," *Nowa Gazeta. Wydanie poranne*, January 15, 1915, s. 1.

[41] Ternon Yves, *Ormianie. Historia zapomnianego ludobójstwa*, trans. Wawrzyniec Brzozowski, Kraków: Wydawnictwo Uniwersytetu Jagiellońskiego, 2005, s. 214-215.

[42] *Dziennik Petrogradzki*, April 19 (May 2), 1915, s. 5.

an article published in the newspaper *Głos Polski* in August 1915. Referring to the French newspaper *L'Humanité*, the author wrote about the hanging of twenty Armenians, members of the Hunchakian Party, in the Sultan Beyazit Square on the 15th of June 1915: "[…] in Constantinople, 20 Armenian socialists were hanged, including the entire editorial staff of the Armenian Marxist newspaper Gaidz (*Light*). Among others, on the gallows died one of the youngest and most talented party leaders, the lawyer Vanigian, who just a year ago had graduated from the University of Constantinople. All the convicts had been accused of the intention of building an independent Armenia." ("[…] w Konstantynopolu powieszono 20 socyalistów Ormian, w tej liczbie cały personel redakcyi dziennika marksistów ormiańskich „Kaic" (Światło). Pomiędzy innymi zginął na szubienicy jeden z najmłodszych i najbardziej utalentowanych przywódców partii, prawnik Wanikan, który przed rokiem dopiero uniwersytet konstantynopolitański ukończył. Wszyscy skazani oskarżeni byli o zamiar odbudowania niepodległej i samodzielnej Armenii.")[43]

Aside from the Constantinople events, in the Polish press appeared a mention of persecutions in Bitlis vilayet. Although the extermination of Armenians was being carried out since May, in Bitlis, then in Muş, and eventually in Sasun, 280,000 Armenians died in the province.[44] In late July, the newspaper *Dziennik Petrogrodzki* published a short note: "In Bitlis vilayet, a massacre of Armenians has been in progress for five days; 8,000–10,000 people fell victim to it." ("W wilajecie Bittlijskim w ciągu pięciu dni trwa rzeź Ormian; padło ofiarą od 8-10 tysięcy.")[45] In the following issues of the newspaper, information on the patriarch and the government's stance on the patriarchate was published. On the 31st of July issue it was written: "The Armenian patriarch made a protest in the Sublime Porte against the Armenian massacres." ("Patriarcha ormiański złożył protest w Porcie przeciwko nowym rzezią ormiańskim.")[46] The next issue informed that the Turkish government had decided to abolish the patriarchates in Constantinople, Antioch, and Jerusalem,[47] and on the 26th of August, citing the sources from Bucharest, it informed about the abolishment of the secular council of the Armenian patriarchate.[48] In the same issue it was said that according to the Athenian press, "mass arrests in Turkey are still under way." ("Aresztowania masowe w Turcji trwają.")[49] The 4th of September issue referred to the events in Ankara Province: "The Armenian population in Ankara and the surrounding area were killed off, except for children, who were sold in Konya for one medjidie each." ("Ludność ormiańską w Angorze (Ankarze) i okolicach wybito, z wyjątkiem dzieci, sprzedanych w Kenju (Konji), po medzidju za dziecko.")[50]

---

43 *Głos Polski*, August 23, (September 5), 1915, s. 16.

44 Ternon Yves, *Ormianie*, s. 231-233.

45 "Kronika Wojny," *Dziennik Petrogradzki*, July 29 (August 11), 1915, s. 4.

46 "Kronika Wojny," *Dziennik Petrogradzki*, July 31 (August 13), 1915, s. 4.

47 "Kronika Wojny," *Dziennik Petrogradzki*, August 1 (August 14), 1915:, s. 4.

48 "W Turcji," *Dziennik Petrogradzki*, August 28 (September 10), 1915. s. 4.

49 Ibid.

50 "W Turcji," *Dziennik Petrogradzki*, September 4 (September 17), 1915, s. 4.

In September, the article entitled "The Fate of the Armenians" ("Losy Ormian"), based on the information from the French press, was published in Poland. It related the story of Armenians hiding in Musa Dagh mountains, rescued by French and British ships and evacuated to Port Said:[51] "The French cruisers liberated 5,000 Armenians, who resisted the Turks in Musa Dagh mountains. They ran out of supplies. The Armenians were transferred to Port Said." ("Krążowniki francuskie uwolniły 5,000 Ormian, którzy w górach Dżebel Muss bronili się przeciw Turkom. Zapasy ich wyczerpały się już. Ormian dostawiono do Port-Saidu.")[52] In October, the newspaper reported that according to the Romanian press, "[…]the government of the Young Turks attempts to exploit the war to completely eradicate the Christians in Turkey." ("[…] rząd młodoturecki usiłuje wykorzystać wojnę dla zupełnego wytępienia Chrześcijan w Turcji.")[53]

The Armenian issue of Echo Polskie

In March of 1916, the Poles living in Moscow published an issue of *Echo Polskie* devoted entirely to Armenians, which was the only such case in the Polish press. It opened with an article by Aleksander Lednicki, the editor-in-chief[54], entitled "Nil Desperandum." It was a description of the history of Armenia and of Armenians, "full of tragedy and true horror," ("pełne tragizmu i grozy prawdziwej") which should offer "consolation and a lesson" ("otuchę i naukę") to every nation, because despite constant invasions "[…] the nation has not fallen. Encumbered with the burden of untold historical disasters, it is always ready to rise and courageously reach for the happiness of freedom." ("[…] naród nie zginął. Przytłoczony ciężarem niesłychanych katastrof dziejowych, gotów on jednak w każdej chwili powstać i sięgnąć mężną ręką po szczęście swobody.") Lednicki pointed out that spiritual support and help in those hard times were provided by the Church, which would lead the Armenians to "the dawn of liberation" ("świt wyzwolenia.") The author also noted the failure of European politicians and the Congress of Berlin, which left Armenians "at the mercy of the Turkish anarchy and the most savage tribes of the falling Empire, for pillage and slaughter" ("na łasce i niełasce, na grabieże i rzeź anarchii tureckiej i najbardziej dzikich plemion upadającego imperium.") The events of 1915 were described in the following way: "The Turkish and Kurdish hordes had exiled hundreds and thousands of Armenians from their homeland and drove them through Mesopotamia on the coast of the Red Sea into unknown, foreign lands." ("Hordy Kurdów i Turków wygnały setki i tysiące Ormian z ziemi ojczystej i pognały przez Mezopotamie na brzeg

---

[51] Zakrzewska-Dubasowa Mirosława, *Historia Armenii*, Wrocław: Zakład Narodowy Imienia Ossolińskich Wydawnictwo, 1977, s. 237-238.

[52] "Losy Ormian," *Dziennik Petrogradzki*, September 10 (September 23), 1915, s. 4.

[53] "W Turcji," *Dziennik Petrogradzki*, October 15 (October 28), 1915, s. 4.

[54] Aleksander Lednicki (1866-1934)-lawyer, social and political activist, philanthropist, politician of the Russian Empire. Member of the Constitutional Democratic Party (Cadets) in Russia. During World War I, he was involved in organizing the rescue of Poles in the East, became the head of the Polish Committee for War Victims.

morza Czerwonego w nieznane i obce kraje.") The author also discussed the question of autonomy of Armenia and the Armenians' right to self-determination, which should get the support of Poles because of their contribution to the Polish history and culture.[55]

The next article, entitled "Erzurum and Moush," ("Erzerum i Musz") was written by Aleksei Dzhivelegov, a journalist of *Hayeren Vyestnik*. It was written specifically for the issue of *Echo Polskie.* The author wrote about the Armenians' hope for the liberation of the eastern provinces from the yoke of Turkey, aroused by the victories of the Russian army on the Caucasian frontline. He also raised the question of the future of Armenia, pointing out that despite "an enormous number of casualties of this methodical campaign of destruction" ("kolosalnej liczby ofiar tej metodologicznej akcji zniszczenia,") many Armenians remained in eastern vilayets. He wrote that "never in the history and in such a short time did an entire nation disappear off the face of Earth" ("historia nie zna wypadku aby a tak krótkim przeciągu czasu znikł z powierzchni cały naród.") Moreover, referring to the history of his nation, he stated that since Genghis Khan did not succeed at this, neither would Kaiser Wilhelm II. The second question was the future of the Armenian lands, which the author answered giving three possibilities: an autonomous state under the patronage of powerful neighbours, a province integrated with one of the great powers, or an autonomous country, previously annexed. He emphasised that most Armenians would like to see Armenia under the patronage of Russia, but due to their situation at the time, they would accept any decision of the allied countries.[56]

The next article, "25 centuries for freedom," ("XXXV wieków walki o wolność") was written by journalist Kazimierz Erenberg.[57] In this three page dissertation he described the whole history of the Armenian nation, but also pointed out the failure of the Congress of Berlin and the Treaty of San Stefano regarding the Armenian Question. In addition, he discussed the influence of the Turkish constitution on the "new massacres" ("nowe rzezie") and devoted much attention to the German policy concerning Turkey.[58]

In this issue of *Echo Polskie* there was also an article by historian Jan Jakubowski entitled "The Polish Armenians" ("Ormianie Polscy,") which described the contribution of Armenians to the history of the Polish nation and their influence on the orientalisation of the Polish culture.[59]

The newspaper also included Armenian folk songs translated into Polish: the Wedding Song, the Rebellion (Kurd) Song, and the Exile Song.[60] The editors pointed out in a

---

[55] Lednicki Aleksander, "Nil desperandum," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 1.

[56] Dżiwelegow A. [Dzhivelegov Aleksei], "Erzerum i Musz," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, *Echo Polskie* 1916, s. 2.

[57] Erenberg Kazimierz, "XXXV wieków walki o wolność," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 3.

[58] Ibid., s. 4-5.

[59] Jakubowski Jan Feliks, "Ormianie Polscy," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 5-6.

[60] Pawłowski Franciszek Ksawery, "Pieśni Ludowe Ormiańskie," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 7-8.

commentary that it was not high art, but that those songs described the history and fate of the entire nation the most accurately, so that the reader would be able to "[…] enter the pained soul of one of the most tragic nations in the world" ("[…] wniknąć w zbolałą dusze, jednego z najnieszczęśliwszych narodów na świecie.")[61]

Also an Armenian press report was published in *Echo Polskie.* It was pointed out that not only did the Armenian society not lose heart, but also looked to the future with hope. The first example was the newspaper *Horizon*, which urged to unite and fight despite the suffering and loss that the Armenians sustained. The journalists of the newspaper also called for looking to the future positively.[62] Remaining in this tendency, *Mshak* mentioned that no nation ever suffered from such persecution as the Armenians did in 1915, but instead of yielding to grief, they should strive for rebuilding the country.[63] *Van-Tosp* stated: "we shall live, even though no tears are in our eyes, for our heart ceased to feel pain." ("Będziemy żyli, pomimo że łez nie ma już w oczach naszych, bo serce przestało odczuwać cierpienie.")[64] Finally, *Arev* said that the failure could be used for victory.[65]

The issue concluded with a short literary work by Tadeusz Miciński, a Polish writer,[66] entitled "Anahita's Love" ("Miłość Anahity"), which told the love story of captain Stanisław Nazarjan (Nazarowicz), a Polish Armenian, and Anahita, a young Armenian. They met in the botanical garden in Tiflis. Afterwards, he had to return to his regiment while she came back to her home town in the vicinity of Lake Van. When the town had been attacked, Nazarjan did his best to save his loved one, who was abducted and held captive in a harem in Erzurum. For this reason, the young captain decided to join the assault on the city. His regiment took the stronghold, but he could not save Anahita: she had been locked in a tower set on fire by the Turks. He watched her burn alive. In an act of vengeance, Nazarjan slew her killer.[67]

The entire issue of *Echo Polskie* devoted to Armenians was supplemented with illustrative material. There were reproductions of photographs depicting the Catholicos Gregory V, the prominent writer Raffi, and Andranik, a fighter for the freedom of Armenia.[68]

---

61 Ibid., s. 7.

62 "Nastroje prasy ormiańskiej," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 8.

63 Ibid.

64 Ibid.

65 Ibid.

66 Tadeusz Miciński (1873-1918)- Polish poet, playwright and gnostic. He was forerunner of Expressionism and Surrealism. He was also one of the writers Young Poland Period. His works are strong influence by Romantic gothic fiction and Dark Romanticism. Miciński was called a wizard poet and a worshipper of mysteries.

67 Miciński Tadeusz, "Miłość Anahity," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 9-13. Analyzing Miciński's writing, we can notice his very good knowledge of the Armenian literature and the Armenian traditions. For Anahita's Love, he translated Tumanian's poetry and the traditional folk songs. Furthermore author known very well the Armenian situations in Eastern Anatolia. His description of the Armenian persecution are very realistic and resemble the eyewitness accounts of events.

68 *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 4.

The articles about the history of Armenia were supplemented with illustrative material in the form of reproductions depicting the Etchmiadzin Cathedral, the khachkars in Tsaghkadzor, and Armenian shops.[69]

In the context of the Genocide, the issue included a reproduction of the painting by Franz Roubaud entitled "Attack of the Kurds on an Armenian village." The painting depicted a unit of Kurdish troops crossing the river after plundering an Armenian village. In the foreground, among a running herd of cattle taken from the Armenians, there is a horseman on a white horse, holding a tied, fainted and naked Armenian woman. In the background there are buildings of the Armenian village.[70] The painting by Roubaud, one of the greatest painters of the Caucasus, was well known to the Polish readers. It was first published in the context of persecutions of Armenians in 1895 in the newspaper *Tygodnik Ilustrowany* as a commentary to the massacres of the 1890s.[71] Apart from the reproduction of the painting, there was also a photo with the caption "A group of Armenian exiles." In the foreground of the photograph, women and children sit on the ground. Behind them, between the trees, stand several men, including a Russian officer and a physician.[72]

The Armenian issue of the Polish newspaper received a lively response form the Armenian communities. A group of Armenians from Tiflis sent a letter to the editorial office, in which they expressed gratitude for devoting attention to the history, culture and situation of Armenia of that time. They also expressed understanding for the "Polish question": "From the sad valley of the grey Ararat, we send greetings to the tormented Poland, the distressed sister of the miserable Armenia." ("Ze smutnej doliny siwego Araratu ślemy zez swej strony powitania, wiele cierpiącej Polsce, nieszczęśliwej siostrzycy nieszczęsnej Armenii.")[73]

Thanking Poles for the issue devoted to Armenia, *Hayeren Vyestnik* published a summary of that issue and the entire text of "Nil Desperandum" by Lednicki. Later, in the sixth issue, the newspaper published a long article on the reasons of Poles' interest in the Armenian cause. According to the journalists, the main reason was the similar history of both nations, partitioned between three great powers and subjected to "desolation and inhuman violence" ("spustoszeniu i gwałtom nieludzkim.") "The same wounds are open in the chest, the same tears fall from our eyes." ("Te same otwarte są na piersi rany, te same z oczu płyną łzy.") The next argument was that both nations believed in winning the Great War, which would restore their right to self-determination, and the

---

[69] Ibid., s. 5-8.

[70] *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916, s. 3.

[71] " Nasze Ryciny," *Tygodnik Ilustrowany,* March 28, 1898, s. 296-97.

[72] *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916: 5. The author of photograph and the place where it was taken is unknown. However, in the Collections of the Armenian National Archive we can find one photograph which present Russian officer with the staff and refugees. That may be the same officer and photo was made by the same author before March 1916.

[73] "Z prasy. Echa numeru Ormiańskiego," *Echo Polskie*, March 27 (April 9), s. 20.

same dreams. The journalists also pointed out that even though Armenians' history is similar to that of Poles, the latter are in a better position thanks to their greater numbers. Furthermore, they should not worry about the provisions of the peace congress as much as Armenians. Despite these differences, Armenians hoped that at the peace conference they would be decided upon just as Poland would.[74]

The Armenian issue of *Echo Polskie* was also delivered by Rajmund Kucharski to the Armenian Committee in Paris. In gratitude for it, the Parisian Armenians referred to the common history and pointed to many analogies between the situation of the two nations: "Be blessed, for even though you are now so stricken yourselves and chased by fate, you were willing to take trouble and think about us, who seem to be no more on the Turkish border." ("Bądźcie błogosławieni, gdy dzisiaj sami tak bardzo dotknięci, przez los ścigani, chcieliście zadać sobie trud i o nas pomyśleć, których jak gdyby już nie ma na tureckiej granicy.")[75]

Not everyone appreciated the Armenian issue of the Polish newspaper, though. *Golos Rossii* accused the editorial staff of *Echo Polskie* of sympathising with the "collective of nations" ("związku narodowości") who turned to President Wilson, expressing protest.[76]

This issue of *Echo Polskie* was the first publication in the Polish press printed in Russia in 1914–1918 devoted entirely to the situation in Armenia. For the first time did the editorial staff express their own opinion in that matter, referring to their duty to a nation who had such a significant influence on the history and culture in Poland. The Armenians were presented as a strong nation looking into the future with optimism despite all the suffering they endured. The tragedy of the situation of the time was emphasised by describing the history of Armenia and publishing folk songs and fragments of Armenian literature. It was argued that the persecutions were caused by Turkish fanaticism, the failures of Western diplomacy, and Germany's support for Turkey's actions. Poles supported the right to self-determination for the Armenian nation.

Deportation, refugees, relief

The subject of Armenia reappeared in the Polish press after Russians captured Trabzon in April 1916. On the 1st of May, *Echo Polskie* wrote about the extermination of Armenians in Trabzon based on an article which appeared in *Le Figaro*. The newspaper reported that 15,000 Armenians in the city were shot, tortured, or deported through mountains and deserts. Also included were reports by the Italian consul-general based in Trabzon: "If everyone saw what I saw with my own eyes, the entire Christianity would ask if all the cannibals and wild animals from the world had gathered here. To murder an entire nation little by little with guns, blades, fire, water, hunger, and disgrace is an abomination which, despite its reality, remains unbelievable, impossible to imagine even

74 "Z prasy. Echa numeru Ormiańskiego," *Echo Polskie*, March 27 (April 9), s. 20.

75 "Pro Armenia," *Echo Polskie*, May 8 (May 21), 1916, s. 16.

76 "Co o nas piszą," *Głos Polski*, June 26 (July 7), 1916, s. 9.

for the least rational minds." ("Gdyby widziano wszystko co ja widziałem na własne oczy, chrześcijaństwo całe zapytałoby, czy wszyscy kanibale i dzikie zwierzęta świata zgromadziły się tutaj. Mordować po trosze cały naród strzelbą, szablą, ogniem, wodą, głodem i hańbą, jest abominacja, która mimo swej prawdziwości pozostaje nieprawdopodobną, niemożliwością, nawet dla wyobraźni najmniej zrównoważonej.")[77]

Then, in August, *Kurjer Nowy* informed that in Armenia, which was still under the Turkish rule, still under way were "mass displacements of Armenians, for the most part to the deserts of Mesopotamia" ("masowe wysiedlenia Ormian, po większej części do pustyń Mezopotamii.") The article reported that Turks deported all the Armenian inhabitants of the city of Harput, where all the older women were drowned, and the younger ones shared among the soldiers. All men aged 19 and more from the city of Kirşehir were deported, "Armenian intelligentsia and the more prominent merchants" ("wybitniejszych kupców i inteligencję ormiańską") from Constantinople, and 25,000 Armenians from the Kahramanmaraş Province to the Deir ez-Zor desert. The newspaper reported that in Kayseri 500 families were let live because they agreed to convert.[78]

In the same issue it was written that Armenians return through Persia to Van, where 2000 people arrive daily. According to the information provided by the chief representative for the refugees on the Caucasus frontline, 50 shelters for the children of the refugees were organised. Based on calculations, there were 93,147 people unable to work in Erivan Governorate alone, including 5,871 children.[79]

Two days later, *Kurjer Nowy* cited the Petersburg Agency in its report: "the Armenian Committee in Moscow received a message from its representative for Iğdir Province, which said that due to the military actions in Muş and Bitlis Provinces, 25,000 refugees are coming to Bitlis from Van" ("Komitet Ormiański w Moskwie otrzymał od swego pełnomocnika na okręg Igdyrski depesze, iż w związku z wypadkami wojennymi w okręgu Muszu i Bitlisu- do Bitlisu przybywa ze strony Wanu 25.000 uchodźców.")[80]

On the 6th of August the newspaper published a summary of the article "500,000 Armenians Await Rescue" ("500,000 Ormian oczekuje ratunku") by Mr. Mikaeljan, which had appeared in the newspaper Den on the 5th of August. The author pointed out that "mainly women, children, and the elderly suffer bare-footed and hungry on the plains of Mesopotamia. Doomed to die of starvation, those poor people cry for help" ("głównie kobiety, dzieci i starcy, cierpią bosi i głodni na równinach Mezopotamii.") He deemed the American help insufficient and accused his fellow countrymen living in Russia of indifference towards the fate of the suffering: "The rich Armenian bourgeois did very little for their compatriots, the Turkish Armenians, so now they should lend a hand, because there is great need and little willingness to help." ("Bogata burżu-

---

77 " Armenia," *Echo Polskie*, May 1 (May 14), 1916, s. 17.

78 "W Armenii," *Kurjer Nowy*, September 3 (September 16), 1916, s. 3.

79 Ibid.

80 "Pomoc wygnańcom," *Kurjer Nowy*, August 5 (August 18), 1916, s. 4.

azja ormiańska zrobiła bardzo mało dla swych rodaków, Ormian tureckich, teraz więc powinna ona przyjść z pomocą, gdyż potrzeba jest wielka, a ofiarność słaba.")[81]

The second matter followed closely by the Polish press was the reunion of Russian Armenians, which took place in Saint Petersburg. The journalists of *Dziennik Petrogrodzki* considered that one of the main causes why the Russian press showed interest in the Armenian cause.[82] On the 11th of August, the newspaper cited *Birzhevye Vedomosti*, according to which there were no Armenians in Turkish Armenia anymore, so the Armenian reunion should handle the issue of the return of Armenians to eastern vilayets. Also cited was the opinion of *Rech*, with the emphasis on the Armenian nationality of the author, that the Armenian reunion should not decide the fate of the refugees, but instead focus on the issue of Russian Armenians' help in the rescue action.[83]

On the other hand, in their reports from the reunion, Polish journalists emphasised that obsequious messages were sent to the tsar Nicholas II, Grand Duke Nikolay Nikolayevich, and the Armenian Catholicos. They also wrote about the Armenians' faith in the victory of the coalition, which would secure freedom for the Turkish Armenians with the dull support of the Russian Armenians. Also cited was Papadjanov, member of the Imperial Duma, in connection with the issue of the future of Armenia: "The political situation is somewhat unclear to us now, but our stand is to await the end of this war, in which we shall participate actively." ("Koniunktura polityczna jest teraz dla nas nieco niewyraźna ale hasłem naszym jest czekać końca wojny, w której uczestniczyć będziemy czynnie.") Attention was then brought to the committee of Grand Duchess Tatiana Nikolaevna, which was the first to provide help for the Armenians from the Caucasus, and to the harmonious action of the Armenian national associations in supporting the Turkish Armenians.[84] It was stated that there were 200,000 refugees and that the cost of rebuilding their homes would be 30 million roubles.[85]

Armenia and Poland

Since the outbreak of the war, the situation of Poland was compared to that of Armenia by both Armenians and Poles, but also by Russians and Western politicians. Those opinions were eagerly published in the press. Already in 1915, the writer Victor Bérard gave the Polish diaspora in France an interview in connection with the Polish problem, in which he drew comparisons between the two countries. He stressed the fact that despite differences in the historical past, the degree of civilisation, and national characters, they were in very similar situations at the time. That is because in both cases their territories had been divided among three neighbours: Prussia, Austria, and Russia in the case of Poland and Turkey, Persia, and Russia in the case of Armenia. Furthermore,

81 "W Armenji," *Kurjer Nowy*, August 6 (August 19), 1916, s. 3.

82 "Sprawa ormiańska," *Dziennik Petrogradzki*, May 11 (May 24), 1916, s. 2.

83 Ibid.

84 " Zjazd ormiański," *Dziennik Petrogradzki*, May 12 (May 25), 1916, s. 3.

85 Ibid.

he compared Persia to Austria, since in both countries the Armenians have the greatest civil liberties. However, he stressed that despite this laxity, the Armenians knew that the only power capable of uniting the Armenian lands was Russia, which would do so in "its own interest," ("własnym interesie") and "with no exception do Armenians see their future in Russia" ("Ormianie bez wyjątku w Rosji widzą swoją przyszłość.") [86]

The next newspaper to write about the analogies between the two nations was *Birzhevye Vedomosti*. In 1916, describing the tragic situation of Armenians, it referred to the comparison to Poland: "The fate of Armenians is unexampled. […] In occupied Poland remained people bound to their homeland with age-old ties. They retained traits of sovereignty, they retained national and cultural values. In Armenia, nothing remained and in the occupied vilayets […] there is no-one left." ("Los Ormian jest bezprzykładny. […] w okupowanej Polsce pozostała ludność związana z ojczyzną więzami odwiecznymi. Zostały cechy suwerenitetu, pozostały nietykalne "narodowo-kulturalne wartości innych. W Armenii nic nie zostało i w okupowanych wilajetach […] – nikogo nie ma.")[87]

Both countries were mentioned by Pope Benedict XV in one paragraph of his official note from 2 August 1917 addressed to the governments of the warring countries: "Also in this spirit of justice other territorial and political issues should be considered, namely related to Armenia, to the states and lands which constitute a part of the former Polish country." ("Również w tym duchu sprawiedliwości należy rozpatrzeć inne terytorialne i polityczne kwestie, a mianowicie odnoszące się do Armenii, do państw i do ziemi, tworzącej cześć dawnego polskiego państwa.")[88]

Independence for Armenia

Since 1916, struggling to raise interest in the Polish cause in the West, Poles carefully watched the situation of other countries which were part of the Russian Empire. Armenia was within their sphere of interest as well. On the 8th of September 1916, *Kurjer Nowy* put on the front page an article entitled "The Armenian Question" ("Sprawa Armenii"), which was a polemic between the Russian and Armenian press in the context of the autonomy of Armenia. The journalists cited one of the articles published in *Kavkazskoe Slovo*, in which the autonomy of the Turkish Armenia was considered as a utopia even before the war, and it was the case even more in that time because of a small number of Armenians, "a mass of miserable refugees and deportees" ("masy nieszczęśliwych uchodźców i wysiedleńców,") living in eastern vilayets. The newspaper discouraged Armenians from dreaming about sovereignty and advised them to focus on a policy based on co-operation with Russia instead, because this was the country they would belong to after the war. *Horizon* took it as a provocation since Armenians had nothing to say in this matter. *Arev* added that at the time Armenians could only carry out a rescue

[86] " Z wywiadów o Polsce," *Głos Polski*, March 8 (March 21), 1915, s. 13.

[87] "Sprawa ormiańska," *Dziennik Petrogradzki*, May 11 (May 24), 1916, s. 2.

[88] "Nota Papieża," *Echo Polskie*, September 5 (September 18), 1917, s. 2.

action. *Mshak* stated that autonomy "has been and will be our lifetime goal," ("była i będzie naszym życiowym celem,") and *Avit* advised to calmly observe the course of action, and at the peace conference submit an appropriate project about the future of the Armenian nation. In the summary, the Polish journalists emphasised that *Kavkazskoe Slovo* reacted "exceedingly strongly" ("nader ostro") to the opinions in the Armenian press, writing "about the internal poverty and helplessness of the Armenian nations" ("o wewnętrznym ubóstwie i bezsilności narodów ormiańskich") and that "it is time to cease the conspirational deliberations in this matter" ("czas połączyć kres konspiracyjnym rokowaniom w tej sprawie.") [89]

The next article concerning the fate of the Turkish Armenia after the war was also published in *Kurjer Nowy*. On the front page there was a summary of an article by Mr. Sibirski published in *Russkoe Slovo*. While on the Caucasus front, the author often talked with officers and privates on the topic of Armenian autonomy. In his dissertation, he presented several opposing views. He showed a Russian officer who opted for autonomy under Russia's patronage, because Russians might not handle with the local climate and culture. Sibirski also spoke with a Cossack centurion who opted for integrating Armenia into Russia without any autonomy. Finally, a Turkish Armenian supported autonomy determined at the peace congress. This opinion was criticised by his compatriot from Russia who was sceptical about the matter and called him a "dreamer" ("marzycielem.")[90]

Polish newspapers never commented on the issue of the Armenian right to sovereignty. Poles expressed their view just in August 1917 in an official note at the first congress of Polish organisations in the Caucasus, in which participated the representatives of around 50 Polish organisations along with the Polish military delegates from the Caucasus front, inter alia from Armavir, Maykop, Batumi, Kutaisi, Alexandropol, Kars, Sarykamysh, Enzeli, Karvin, Erzurum, Trabzon, Bayburt, and Bayazet. The congress adopted a resolution on "the position of the Polish emigration regarding the nations inhabiting Russia and the Caucasus" ("stanowiska emigracji polskiej wobec narodów zamieszkujących Rosje i kaukaz.") Referring to the tradition of recognising and fighting for the freedom of other nations, as well as taking into account the situation of Poles, over a hundred years of their striving to regain independence, the Polish diaspora in the Caucasus expressed the view that "[…] all nations living in Russia shall be granted right to self-determination, including the rights of minorities, and thus it remains entirely in solidarity with their demands in this matter and shall support them." ("[…] przyznania wszystkim narodom, zamieszkującym Rosje prawa stanowienia o sobie z uwzględnieniem praw mniejszości, i dlatego też w zupełności solidaryzuje się z ich żądaniami w tym kierunku, i popierać je winna.")[91]

---

[89] "Sprawa Armenii," *Kurjer Nowy*, September 6 (September 19), 1916, s. 1.

[90] "Sprawa ormiańska," *Kurjer Nowy*, October 8 (October 21), 1916, s. 1-2.

[91] "I Zjazd polskich organizacji na Kaukazie," *Echo Polskie*, September 29 (October 12), 1917, s. 3-4; Piwnicki, *Losy Polaków*, s. 254.

Conclusion

In the analysis of the information concerning the extermination of Armenians during the Great War, one can see the influence of the Turkish blockade of information, tsarist and later Bolshevik censorship, and Russian imperial narrative.

As the causes of the extermination of Armenians, in the first period of persecutions the Polish press enumerated: suspicions of incitement to rebellion, plans of rebuilding the independent Armenia, exploiting the war to eradicate all Christians Turkey and Turkish fanaticism, as well as the failure of Western diplomacy regarding the Turkish policy. The Armenian Genocide was described with expressions like: "massacres of Armenians" ("rzezie Ormian,") "extermination of the population" ("wybiciem ludności,") "mass displacements" ("masowe wysiedlenia,") and "methodical campaign of destruction" ("metodologiczna akcja zniszczenia.") Poles were informed about arrests and deportations of people from Constantinople and eastern provinces, about hanging of twenty members of the Hunchakian Party, and about rescuing the Armenians in the Musa Dagh mountains. Also the methods of extermination were described: arrests, selections based on gender and age made by Turks, executions by hanging or shooting, drowning and rapes, tortures, selling children to Muslim families, and forcing to convert. A confirmation of the knowledge of Poles regarding the Turkish methods of persecutions can be found in the literary description of the tortures in a harem in Erzurum by Tadeusz Miciński: "Naked gorgeous girls, raped, with their breasts cut off and arms stuck into the gaping wounds… Tied to trees, some swooned, others wailing like children with demented eyes." ("Nagie, przepiękne dziewczyny, zgwałcone z obciętymi piersiami i rękami wbitymi w ziejące rany… Przywiązane do drzew, jedne omdlone, drugie z obłąkanymi oczyma kwilą jak dzieci. Twarze niektórych zakryte przepychem włosów.")[92]

The main results of the extermination given by the Polish press were thousands of refugees – orphans and people unable to work, an equal number of Armenians starving to death on the deserts of Mesopotamia – and the responsibility of help them which fell on the Russian Armenians, as well as eastern vilayets depopulated of Armenians.

The press devoted little attention to Turkey and Turks themselves. It described the crimes, but never the oppressors. They were considered "a pampered child of Germany" ("wypieszczone dziecko Niemiec.") A large portion of blame was attributed to Germany, which at first remained silent about the extremist policies of Turkey, and supported it entirely during the war in the name of the imperial A-B-C plan (Antwerp-Berlin-Calcutta).[93] On the one hand, this approach could be explained with the sympathy of Poles towards Turkey, which had not recognised the partitioning of Poland in the 18th century. On the other hand, Polish pro-Turkish communities were at that time more active in Constantinople, in the circles of Young Turks,[94] whereas the Poles who had direct

[92] Miciński, "Miłość Anahity", s. 13.

[93] "Rozbiór Turcyi," *Nowa Gazeta. Wydanie popołudniowe*, September 3, 1914, s. 1.

[94] Chmielowska Danuta, *Polsko-Tureckie stosunki dyplomatyczne w okresie międzywojennym*, Warszawa: Wydawnictwo Akademickie Dialog, 2006, s. 35-37.

contact with the Turkish extermination recalled that Turks "would spare no-one."[95] It is more likely that the Polish press assumed the narrative of the coalition regarding the main enemy: Germany, to which much attention was given in the press in the context of both the Armenian Genocide and the "Polish question". It was also related to the idea of Pan-Slavism, one of the principles of Russian politics.

The subject of the coalition of the Western countries and Russia and their accountability for the genocidal actions of Turkey was not discussed in the press. Only the positive side of the coalition was presented, with the emphasis that it is their decision that the Armenians' fate depended upon at the future peace conference.

The polemics between the journalists of Russian and Armenian newspapers and the articles concerning the Armenian Question published in the press not only were supposed to report on the political situation and the stances of both sides, but also showed similar actions taken by Russian environments in regard to the Polish diaspora. Poles were accused of failure to care for Polish refugees and revolutionary movements against the authorities, emphasising that the Polish problem is not international, but only a Russian domestic affair.

The hereby article is merely an introduction to the research on how the Poles living in Russia perceived the Armenian Genocide. Yet to be explored remain the accounts of soldiers and memoirs of the Poles in the South Caucasus during World War I. Another matter worth investigating is the co-operation of both nations at the subsequent peace conferences, as evidenced by the documents in the Central Archives of Modern Records in Warsaw.[96]

---

[95] Bohdan Baranowski and Krzysztof Baranowski, *Polaków kaukaskie drogi*, Łódź: Krajowa Agencja Wydawnicza, 1985, s. 192.

[96] Documents about situation in Armenia, repatriation of Armenians from Turkey and Greece, League of Nations' announcements, correspondence, memorandum. See Sytuacja wewnętrzna w Armenii, głównie sprawy repatriacji Ormian z Turcji i Grecji. Komunikaty Ligi Narodów, korespondencja, memorandum. 1920, call. 2/513/0/1/13, Delegacja RP przy Lidze Narodów w Genewie, Archiwum Akt Nowych w Warszawie.

ILUSTRATIONS

NUMER ORMIAŃSKI.

ECHO POLSKIE

TYGODNIK ILUSTROWANY

ROK II. MOSKWA, 21 LUTEGO (5 MARCA) 1916. NUMER 8.

FOTOGRAFJA WARSZAWSKA

BULJON w kostkach krajowej fabryki Hipolita MAGE

Nowy Kurs dla ochroniarek

I-sze Moskiewskie Towarzystwo Fryzjerów

BIEGI.

Wystawa Obrazów artysty malarza K. Stabrowskiego

KAPITAŁY Zakładowy i Rezerwowy przeszło 7.000,000 r., założone w 1892 roku oparte NA WZAJEMNOŚCI.

TOWARZYSTWO UBEZPIECZEŃ „Przezorność"

Dr. Wacław Bernhardt

Dr. J. Lewin (z Warszawy).

Dr. Robert Bernhardt z Warszawy, Bracka Nr. 18

Dr. Ryszard Hertz

D-r Jan Czaplicki

Dr. J. Goldszryft (z Warszawy)

1. Armenian issue of *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

ECHO POLSKIE

TYGODNIK ILUSTROWANY

ROK II. MOSKWA, 21 LUTEGO (5 MARCA) 1916 r. NUMER 8.

Nil desperandum.

Kiedy gromnice rzucą światła zmierzch
na stoją tarczy wśród zmarłych, czarnych ze,
kiedy zatrzyr blask nadziei płomień —
In wierzcie, wstęgwy wierzcie, żyje ja żyw!
Kiedy słowiczym zabrzmi śmierci dzwon,
jakby skrzydłami bijący w o mrowie gęst,
i rzucą się w mogiły i wyjdzie z kie —
wstęgwy nie by! — powtórzę! Jam, wierzcie, żyw!

Półwyspy tragizmu i grozy prawdziwi są losy narodu ormiańskiego. Z ich jednak mogą inne narody czerpać dla siebie otuchę i naukę.

U stóp biblijnego Ararata, na którym, według podania biblij, stanęła arka Noego, rozciąga się Ziemia, szczęście i niedola Armenii. Wolne i niezależne państwo, królestwo ormiańskie, legło na wielkim trakcie, co z dalekiego Wschodu prowadził hordy najeźdźców aż do środka Europy. Przez przeciąg dwu tysięcy lat przeszło musiała Armenia znosić, jak wybuchy lawiny wulkanicznej, które paliły, niszczyły i zasypywały popiołem wszystko, co było po drodze, najścia Arabów, Seldżuków, Mongołów, Turków.

Po nieustannych walkach w roku 1375 Armenia straciła wreszcie swój byt niepodległy. Przez 500 lat, aż do dni naszych, krwią broczące, żyje i żyć pragnie.

W długim żywocie swoim Armenia straciła w zapasach z nierównym przeciwnikiem nietylko swą niepodległość polityczną, lecz i całe warstwy społeczne; straciła waleczną szlachtę jasnowłosą, pełną bohaterstwa i poświęcenia, szlachtę, której drogi zasady aż pod Grunwald, gdzie niemal całe rycerstwo ormiańskie pod znakiem Władysława Jagiełły w walce z Krzyżakami czynny udział wzięło. Straciła Armenia i mieszczaństwo rzadkie, pełne zamiłowania dla sztuki, której rozkwit zastanowił się nadbrzeżnej w przepychem miście Ani. A ludzie ormiańskie stanęły w tych czasach pod Władysławem z Janem Sobieskim do krwawych zapasów, wspomagając Polskę, to przedmurze chrześcijaństwa Zachodu.

Straciła Armenia wolność, szlachtę, mieszczaństwo, został jeno lud — i z niego się ogniął. Przytłoczony ciężarem niezliczonych katastrof dziejowych, gotów on jednak każdej chwili powstać i sięgnąć mężną ręką po szczęście ojczyzny. Byłby może zginął naród ormiański, gdyby nie Kościół, który już w roku 284, w czasach Grzegorza Oświeciciela, rzucił w ziemię u stóp Ararata ziarno wspaniałej kultury chrześcijańskiej. Upadła państwowość, w obronie narodu stanął Kościół i po przez wieki i męczeństwo prowadził lud ormiański w swą wyzwolenia.

Ileż razy już w naszej dobie spotykały Ormian gorzkie zawody! Podzielona na trzy części pomiędzy Turcję, Persję i Rosję, Armenja, zostawszy łyła oddawana na łaskę i niełaskę, na grabieże i rzeź anarchji tureckiej i najbardziej dzikich plemion spadającego państwa Otomanów.

W jakim języku, pytano zmarłego wodza, głowę kościoła ormiańskiego, katolikosa Mkrtycza, kiedy jechał na kongres Berliński, w r. 1877, będziesz przemawiał, skoro nie znasz innej mowy, prócz ormiańskiej? W języku łez — odrzekł Mkrtycz Chrymjan. Mowy tej nie bardzo rozumie Europa, tam bowiem wszechmocny jest tylko głos interesu. Nie uratował też Ormian od rzezi dziewiętnastowiecznych lat zasadniczy paragraf 61 traktatu Berlińskiego.

Z biciem dzwonów na starej wieży Ecmiadzynu, zwiastujących wojnę r. 1914, nabity trwogą i nadzieją serca ormiańskie. Wielka Armenia, składana z 3-ch wilajetów: Wan, Bitlis, Trapezund, Erzerum, Siwas, Charput i Diarbekir, a z nią złączona Armenja Mała, czyli Kilikja z wilajetem Adana, z wyjściem przez Trapezund na morze Czarne, przez Aleksandrettę na Śródziemne, zaryzowały się w mocach Ormian realnie, jako rzeczywista nadzieja.

Nim to nastąpi, nim autonomiczna Armenja w tej lub innej formie znajdzie swe urzeczywistnienie, krzyż i lud męczeńscy oddasi znów wspaniałe zbrzymia daninę krwi. Hordy Kurdów i Turków wygnały setki i tysiące Ormian z ziemi ojczystej i pognały przez Mezopotamję na lichą mierzeję Czerwonego w skrzepach i słońcu krąg.

Naród ormiański nie zginął. Krzyż cierpień swoich dźwiga na barkach z wielkiem męstwem i wytrwałością.

Naród polski nie może przejść obojętnie obok pełnej grozy i tragizmu historji narodu, który wkładł w kulturę naszą piękny kwiat własnego daru i wpływu, który przesiedziony na naszą polską ziemię dał nam ludzi pełnych poświęcenia i patrjotyzmu. Pragniemy też widzieć zbliżającą się zorzę wolności narodu, którego stara kultura daje mu wszelkie prawo do własnego życia.

Aleksander Lednicki.

2. Armenian issue of *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

3. Catholicos Gregory V, *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

4. Raffi [Hakob Melik Hakobian], *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

5. Andranik Toros Ozanian, *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

6. Old antique dealer's shop in Tbilisi, *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

7. Stalls at the Armenian market, *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

8. The Etchmiadzin Cathedral *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

9. Khachkars in Tsaghkadzor, *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

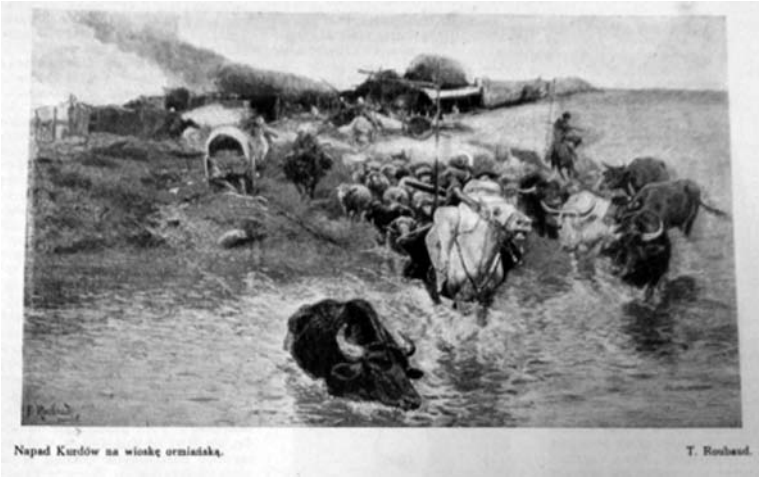

10. Franz Roubaud, "Attack of the Kurds on an Armenian village," *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

11. Franz Roubaud, "Attack of the Kurds on an Armenian village", *Tygodnik Ilustrowany* 1898.

12. A group of Armenian exiles, *Echo Polskie*, February 21 (March 5), 1916.

13. A group of Armenian exiles, 1915-1916, The Armenian National Archive's collection.

ԼԵՀԵՐԸ ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԿԱՅՍՐՈՒԹՅՈՒՆՈՒՄ 1914 -1918ԹԹ. ԵՎ ՆՐԱՆՑ ԿԱՐԾԻՔՆԵՐԸ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Դոմինիկա Մարիա Մացիոս

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ռուսական կայսրության տիրապետության տակ գտնվող լեհական տարածքներում բնակվող լեհերը լավատեղյակ էին Հայկական հարցին և Հայոց ցեղասպանությանը: Օսմանյան կայսրությունում հայերի վիճակի մասին բազմաթիվ հոդվածներ են տպագրվել մամուլում՝ սկսած 1878թ. Բեռլինի կոնգրեսից:

Լեհաստանում Հայկական հարցի վերաբերյալ հասարակական կարծիքի ձևավորման հիմնական գործոնը այնտեղ արդեն մի քանի սերունդ շարունակ բնակվող հայերն էին: Մյուս գործոնն, որն այս թեմային հնչեղություն է տվել, քաղաքական իրավիճակն էր: Կարևոր նշանակություն է ունեցել այն փաստը, որ այդ ժամանակ Լեհաստանը գոյություն չի ունեցել Եվրոպայի քաղաքական քարտեզի վրա: Հայերի բնաջնջումը տեղի էր ունենում Լեհաստանի բաժանման և երկրի անկախության համար մղվող պայքարի պայմաններում: Այսպիսով, Օսմանյան կայսրությունում տեղի ունեցող իրադարձությունների վերաբերյալ լեհերի մեկնաբանությունները հանգեցին բազմաթիվ նույնացումների, որի հետևանքով լեհերը հաճախ սկսեցին համեմատել երկու ժողովուրդների ճակատագրերը: Միևնույն ժամանակ, լեհերն ուշադրությամբ հետևում էին Ցարական Ռուսաստանի և Օսմանյան կայսրության հարաբերությունների զարգացմանը՝ սպասելով հնարավոր պատերազմի, որի օգնությամբ լեհերը կարող էին վերականգնել իրենց պետականությունը:

Լեհերը Հայկական հարցի վերաբերյալ տեղեկություններ էին ստանում տարբեր աղբյուրներից՝ լեհական թերթերի կովկասյան թղթակիցներից, ինչպես նաև ռուսական, հայկական և արևմտյան ամսագրերի հոդվածների արտատպումներից ու թարգմանություններից: Հայոց ցեղասպանությունը լեհական մամուլում նկարագրվում էր հետևյալ արտահայտություններով՝ «հայերի կոտորածներ», «բնակչության բնաջնջում», «զանգվածային տեղահանություններ» և «բնաջնջման

մեթոդական արշավ»: Լեհերը տեղյակ են եղել հայերի բնաջնջման մեթոդներին՝ ձերբակալություններ, սեռի և տարիքի հիման վրա կատարվող ընտրովի սպանություններ, կախաղանի և գնդակահարության միջոցով իրականացվող մահապատիժներ, տեղահանություն, խեղդամահ, բռնաբարություններ, կտտանքներ, երեխաների վաճառք մուսուլման ընտանիքներին, հավատափոխություն:

Բանալի բառեր՝ Հայկական հարց, Հայոց ցեղասպանություն, լեհեր, ցարական Ռուսաստան, պարբերական մամուլ:

POLES IN RUSSIAN EMPIRE FROM 1914 TO 1918 AND THEIR OPINIONS ABOUT THE ARMENIAN GENOCIDE

Dominika Maria Macios

ABSTRACT

Armenian Genocide, called “Armenian issue” at the time, was quite well known to the Poles who lived in the Polish lands under the control of the Russian Empire. A lot of articles about Armenian and their situation in Ottoman Empire was published in press since the Congress of Berlin in 1878. The main factor which caused the presence of the Armenian Issue in Polish public opinion were the existence of Armenians themselves who had lived in Poland for many generations.

Another factor that popularized the subject was political situation. The fact that Poland did not exist on the political map of Europe had profound meanings. The extermination of the Armenians took place in period of the partitions and during the continuous struggle for Polish independence. Thus, Poles’ interpretation of what took place in the Ottoman Empire resulted in many analogies and as a result Poles often began to compare the two nations. At the same time, the Poles closely observed the relationship between Czarist Russia and the Ottoman Empire, waiting for a possible war to break-up which could at the end help the Poles regain their homeland.

Poles were aware of the “Armenian Issue” from many sources. On the one hand there were the Polish newspaper correspondents residing in the Caucasus. On the other hand, articles reprinted from Russian, Armenian and western magazines were featured in Polish press.

The Armenian Genocide in polish press was described with expressions like: “massacres of Armenians”, “extermination of the population”, “mass displacements” and “methodical campaign of destruction” Poles were informed about the methods of extermination: arrests, selections based on gender and age made by Turks, executions by hanging or shooting, deportation, drowning and rapes, tortures, selling children to Muslim families, and forcing to convert.

Keywords: Armenian question, Armenian Genocide, Poles, Tsarist Russia, periodical press.

ПОЛЯКИ В РОССИЙСКОЙ ИМПЕРИИ С 1914 ПО 1918 Г. И ИХ ОТНОШЕНИЕ К ГЕНОЦИДУ АРМЯН

Доминика Мария Мациос

РЕЗЮМЕ

Поляки, проживавшие польских землях, подконтрольных Российской империи, были хорошо информированы об Армянском вопросе и Геноциде армян. Множество статей об армянах и их положении в Османской империи были опубликовано в прессе со времени Берлинского конгресса в 1878 году.

Главным фактором, обусловившим место Армянского вопроса в общественном мнении поляков, было наличие армян, живших на территории Польши на протяжении многих поколений. Другим фактором, который популяризировал эту тему, была политическая ситуация. Тот факт, что Польши не существовало на политической карте Европы, имел глубокое значение. Истребление армян имело место в условиях раздела Польши и непрекращающейся борьбы поляков за восстановление независимости. Таким образом, интерпретация поляков событий, происходящих в Османской империи, привела к проведению многих аналогий, в результате чего поляки стали часто сравнивать судьбу двух наций. В то же время поляки внимательно наблюдали за отношениями между царской Россией и Османской империей, ожидая возможной войны, перелом в которой мог бы помочь полякам восстановить свою государственность.

Поляки получали информацию об Армянском вопросе из многих источников – от корреспондентов польских газет на Кавказе, а также из перепечаток и переводов статей русских, армянских и западных журналов. Геноцид армян в польской прессе описывался следующими выражениями: «резня армян», «уничтожение населения», «массовые депортации» и «методическая кампания уничтожения». Поляки были проинформированы о методах истребления армян: аресты, селективные убийства по полу и возрасту, казни через повешение или расстрелы, депортации, утопления и изнасилования, пытки, продажа детей в мусульманские семьи, принуждение к перемене веры.

Ключевые слова: Армянский вопрос, Геноцид армян, поляки, царская Россия, периодическая печать.

REFLECTIONS ON A SILENT NATION THROUGH THE PERSPECTIVE OF THE SHARED EVERYDAYNESS IN POST-GENOCIDAL TURKEY

Suzan Meryem Rosita

> The carpet sellers at the Grand Bazaar in Istanbul count among the best storytellers of the world.
> Whether they are Armenian or Turkish, each has told the story about the missing colour. Legend has it that – since 1915 – one colour is missing in all of the designs.[1]
>
> The visitor's brochure for Anitkabir, Atatürk's final resting place, tells us that the marble stones leading up to Atatürk's tomb are decorated with the designs of ancient Anatolian carpets. But there is no colour; just grey lines on white marble.[2]

In recent years, it has become increasingly popular to write Armenians back into the national history of Turkey, and to explain why genocidal violence has not been acknowledged at a state level. So far, these studies have been either micro-histories about Armenians[3] or meta-narratives of the Turkish nation state writ large, as if these

---

[1] This was relayed to me in conversations and interviews with several carpet sellers during January and February 2015. Also see the chapter in my grand-aunt's book about the carpet industry where she argues that the carpet industry was motly in the hands of the Christian population of the Ottoman empire: "Lorenz Charlotte, *Die Frauenfrage im Osmanischen Reiche mit besonderer Berücksichtigung der arbeitenden Klasse, Die Welt des Islams*, Bd. 6, H. 3/4 (Dec. 31, 1918), pp. 136-177. On a personal note, parts of my childhood were spent in the covered halls of the Grand Bazaar, where my mother learned how to weave, dye and sell carpets.

[2] Seen during my visit to Anitkabir with the staff members of the Atatürk Archives at the National Library of Turkey. I want to take this opportunity to thank the director of these archives, Kemal Yentürk, for his kind assistance during my six-week research stay at these archives and for accompanying me with his staff to Anitkabir on February 27, 2014. In a book about Atatürk, his death and legacy, we learn that the interior designer Orhan Arda who looked at "over 10000 carpets and kelims" to design the right motives chose the carpet motives. See in: Demirci Vedat, *O'nun Çocuklari (His Children)*, Ankara, 1983, 73-74.

[3] Abakay Ahmet, *Hoşana'nin Son Sözü [Last Words from Hoshana]*, Istanbul, 2013; Altinay Ayşe Gül, "Gendered Silences, Gendered Memories: New Memory Work on Islamized Armenians in Turkey," *Eurozine* (2014), and Altinay & Fethiye Çetin, *The Grandchildren: The Hidden Legacy of 'Lost' Armenians in Turkey*, Piscataway, 2014; Atnur İbrahim Ethem, *Türkiye'de Ermeni Kadinlari ve Çocuklari Meselesi (1915-1923) [The Issue of Armenian Women and Children in Turkey (1915-1923)]*, Ankara, 2005; Helin Anahit, "'He is Armenian but he was born that way; there isn't much he can do about it': Exploring Identity and Cultural Assumptions in Turkey," *Patterns of Prejudice* 48.2 (2014), pp. 201-222; Bağı Yusuf, *Ermeni Kizi Ağçik [The Armenian Girl Agcik]*, Istanbul, 2007; Başyurt Erhan, *Ermeni Evlatliklar: Sakli Kalmiş Hayatlar (Hidden Lives)*, Istanbul, 2006; Bilal Melissa, "The lost lullaby and other stories about being an Armenian in Turkey," *New Perspectives on Turkey* 34 (2006), pp. 67-92, and Bilal "Longing for Home at Home: Armenians in Istanbul," *Thamyris/Intersecting: Place, Sex and Race* 13.1 (2006), pp.

two narratives are incompatible.[4] In my dissertation, I bring these recent debates together and explore the different ways in which Turks and Armenians express and fashion their selfhood within the very restricted and severely muted narrative space of modern Turkish nationhood in their daily lives during 1923-1953. The entry points for such an exploration are two historically entangled and contested questions: (1) What made the Turks so Turkish?; and (2) what happened to the Armenians in Turkey?[5] These questions constitute the core of my thesis and will be explored through a narration of the everyday as found in recorded interviews, memoirs, diaries, biographies, literary works, films (and to a lesser extent photography) and traveller/foreign observer accounts. Schoolbooks, adult educational material and selected newspaper articles from 1930-1950 will provide the necessary background to official narratives. In this way I wish to demonstrate how national identity in Turkey both coheres and fragments in the everyday practices that represent citizenhood, and it is enforced through the mnemonic practices, institutionalized or not, which are both present in (e.g. Atatürk cult) and absent from (genocide un-recognition) official narratives. These mnemonic practices, I argue, stem from a culture of silence that has developed in the climate of post-genocidal Turkey.

55-65; Çetin Fethiye, *Anneannem [My Grandmother]*, Istanbul, 2004; Baskin Oran, *MK Adli Çocuğun Tehcir Anilar: 1915 ve Sonrasi [The Story of the Kid called MK: 1915 and After]*, Istanbul, 2005 and Baskin "The Reconstruction of Armenian Identity in Turkey and the Weekly Agos," *Nouvelles d'Armenie Magazine* 17 (2006), pp. 12; Peroomian Rubina, *And those Who Continued Living in Turkey after 1915: the Metamorphosis of the Post-Genocide Armenian Identity as Reflected in Artistic Literature*, Yerevan, 2008; Tachjian Vahe, "Gender, Nationalism, Exclusion: the Reintegration Process of Female Survivors of the Armenian Genocide," *Nations and Nationalism*, 15 (1), pp. 60-80; Tekin Gülçiçek Günel, "Une Reconstruction Nationale: Réinsertion des Filles et des Femmes Arméniennes Apres 1918" in *Trames d'Arménie. Tapis et Broderies sur les Chemins de l'Exile 1900-1940* (Marseille, 2007), pp. 107-115; Kemal Yalcin, *Sari Gelin – Sari Gyalin[Yellow Bride – Yellow Bride]*, Istanbul, 2005 and Yalcin, *Seninle Güler Yüreğim [My Heart is with you,]*, Istanbul 2006.

4 Akçam Taner, *The Genocide of the Armenians and the Silence of the Turks* (New York, 1999), and Akçam, *From Empire to Republic: Turkish Nationalism and the Armenian Genocide* (London, 2004), and Akçam, *A Shameful Act: The Armenian Genocide and the Question of Turkish Responsibility*, London, 2006; Dadrian Vahakn N., *The Key Elements in the Turkish Denial of the Armenian Genocide: a Case Study of Distortion and Falsification*, Toronto, 1999; Der Matossian Bedross, "Venturing into the Minefield: Turkish Liberal Historiography and the Armenian Genocide" in *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, ed. Richard G. Hovannisian, New Brunswick, 2011, pp. 369–88; Gellman Mneesha, "Remembering Violence: the Role of Apology and Dialogue in Turkey's Democratization Process," *Democratization* 20.4 (2013), pp. 771-794; Göçek Fatma Müge, "Turkish Historiography and the Unbearable Weight of 1915," in *The Armenian Genocide: Cultural and Ethical Legacies*, ed. Richard G. Hovannisian, New Brunswick: 2011, pp. 337–68, and Göçek, *Denial of Violence: Ottoman Past, Turkish Present, and Collective Violence Against the Armenians, 1789-2009*, Oxford, 2014; Hovannisian Richard G., *Remembrance and Denial: the Case of the Armenian Genocide*, Detroit, 1998.

5 These are questions that the Western Armenian writer Hagop Oshagan (1883-1948) raises in his novel *Remnants/Mnatsortats* (unfinished; written between 1928 – 1934). I will discuss the novel and its relevance to the present study in depth in Chapter Four. I have used the English translation by Michael Goshgarian of *Remnants/Mnatsortats* (London, 2013). Also see March Nichanian, *Le Roman de la Catastrophe* (Geneva/Yerevan, 2008). I would like to thank Michael Goshgarian for introducing me to Oshagan's novels and many vibrant discussions about Armenian literature in the past three years.

A break with the past during Turkey's post-ottoman republican era, I claim, did not happen in terms of state policies or political strategies but in the realms of identity formation and remembrance. This 'affective' – we could even call it 'emotional' – break with the past brought about feelings of orphanhood and abandonment that characterized the atmosphere of post-genocidal Turkey. While in the Turkish case the absence of the Ottoman ancestry was immediately filled with a rampant version of Turkishness and the new father/ancestor figure of Atatürk, the Armenians' survival bears witness to a different type of self-fashioning that lacks even the slightest attempt to bestow an autochthonous presence to their territorial self-identity or to develop a politicized agency in their everyday interaction with the Turkish state or fellow Turkish citizens. Theirs was an existence that was at once censored but, as their literary and artistic output shows, resisted "by continuing to live", not unlike their fellow Armenians in Soviet Armenia. In my study of everyday life and identity formation in post-genocidal Turkey, I try to recover their narration of a multi-faceted, yet precarious, selfhood within what Gayatri Chakravorty Spivak calls a "reterritorialized" and "recoded" experiential space that is at once thoroughly Turkish yet also a place of a common and shared everydayness, issuing a sharing of material practices and social structures in everyday life.

Turkey is what I call a 'silent nation'. In the following section, I will provide the reader with a glimpse at how a reflection on silence cannot only empower stories of history that are were unheard, or unwanted, but also unravel these other stories that have fanfared so loudly that most of the time they were hard to understand.[6] At the core of my reflection stand the earlier stated questions of 'what made the Turks so Turkish?' and 'what happened to the Armenians' in post-genocidal Turkey.

What Made the Turks so Turkish?

The Turkish experience of identity formation was fashioned from a discontinuous past and it is an experience that is anything but silent. It is loud, outrageous, modern and extreme. And it is Atatürk's.[7] Erich Auerbach, a Jewish émigré living in Istanbul in the 1930s, described Atatürk's Turkey in a letter to Walter Benjamin with the words "Atatürk

---

[6] In my artistic work, I compare these distinctly different yet affectively similar silences with two rooms or spaces. I invite the reader to close her eyes and imagine two situations and 'feel' the two different silences: In one situation you find yourself sitting in a very loud café or restaurant with a group of people. Everyone talks, you look around and you realize that you don't understand anything anyone is saying; you just see their mouths moving. In the second situation, you have just listened to a fascinating talk at a conference. The speaker invites the audience to ask questions or comment on the talk. You have many questions and comments but you don't want to be the first one to ask. For one minute, or two, is is completely silent until someone breaks the silence.

[7] There are countless studies placing Atatürk at the center of Turkey's 'westernization project', see for example: Landau Jacob M. (ed.) *Atatürk and the Modernization of Turkey* (Leiden, 1984); Kili Suna, *Atatürk Devrimi: bir Çağdaşlaşma Modeli [The Atatürk Revolution: a Model for Westernization]* (Ankara, 1981); Weiker Walter F., *The Modernization of Turkey: From Ataturk to the Present Day* (Teaneck, 1981). And even more biographies of him, here selected historical biographies in English: Hanioğlu M. Şükrü, *Ataturk: An Intellectual Biography*, Princeton, 2011; Kinross Patrick Balfour, *Ataturk: A Biography of*

had to force through everything (…) the result is a fanatically anti-traditional nationalism: [with] rejection of all existing Mohammedan cultural heritage" and a "fantastic relation to a primal Turkish identity" that is "accompanied by the simultaneous destruction of [any] historical character."[8] Underneath a surface of monochrome and hyper-modern subjectivities, Turkish people longed for recognition, ancestry and a sense of belonging. They were lost, confused and overwhelmed in the process.

The contemporary Turkish novelist Hamdi Tanpinar writes: "Similar to the new, modernist buildings [in Ankara], Atatürk's legacy is like a newspaper, that nobody knew where it was published, you never once saw, but everyone else had read and recited to you in chorus."[9] What Tanpinar describes here so pointedly, is a certain uncanniness of the reforms (with no explainable origins to hold on to), a subsequent/synchronous alienation of the citizens from them (making them into mere mouthpieces), and a standardization or serialization of dominant narratives and discourses that people knew about but did not understand. All of these, according to Tanpinar, were lived out in a new experiential spatiality, or lifescape, that was provided for by the modernist architecture/buildings that were rising above and beyond people's imagination. It is impossible to ignore the parallel with Lefevbre's description of French towns in the 1930s and 1940s in his *Critique of the Everyday Life*. Lefevbre writes:

> Our towns may be read like a book (the comparison is not completely exact: a book signifies, whereas towns and rural areas 'are' what they signify). Towns show us the history of power and of human possibilities which, while becoming increasingly broad, have at the same time been increasingly taken over and controlled, until that point of total control, set up entirely above life and community, which is bourgeois control.[10]

Like Lefevbre, Tanpinar refers to a new age of social realities, cultural consciousness and political control. This standardization of external life, whether in France or Turkey, stood in stark contrast to the mentalities of people living in these new orders. While Tanpinar described a total disparity between what people say ("recite in chorus") and know or understand, Lefevbre worries about decadence, or a total withdrawal from life

---

Mustafa Kemal, Father of Modern Turkey, Fort Mill, 1964; Mango Andrew, *Atatürk: The Biography of the Founder of Modern Turkey*, London, 2000; Vamik D. Volkan
and Itzkowitz Norman, *The Immortal Atatürk: A Psychobiography*, Chicago, 1984.

8 Barck Karlheinz, "Walter Benjamin and Erich Auerbach: Fragments of a Correspondence", *Diacritics* 22, No. 3 (1992).

9 Cited from Hamdi Tanpinar, "Beş sehir [Five Cities]" in *Ülkü* (September 1942), pp. 10-15.

10 Lefebvre Henri, *Critique of Everyday Life*, Vol. 1. (London, 2002 [1947]), p. 233.

starting to characterize daily life in France.[11] In both situations, the life that was "lived" and the life that was 'imagined' were very different from each other.[12]

Recent studies in political and urban geography have theorized how exterior or spatial forms of modernity often narrated a utopian vision of Turkish nationhood that despite visually communicating the ideal and values of the new Republic ("aesthetic modernism") did not necessarily match the mentalities of its people at the time ("societal modernism").[13] These studies have thus placed Turkey's modernization paradigm outside of what older, and more orientalist, scholarly works on modern Turkey have – inspired by the image of the 'sick man of Europe' – often celebrated as a successful attempt at westernization[14] and called into question the singularity and revolutionary character of these modernizing reforms.[15] While this scholarship has shown that the modernist Turkish spatiality, ideologically and publicly overwrote the Ottoman past and concurrently became a contested site of standardization and alienation, the nature of the topoi in these studies also limits their analysis to external and state-level aspects of the Turkish experience in the early Republican years.

However, as the editors of the recently published book *Everyday Life in Russia, Past and Present* (2015) remind us, "[i]deologues and politicians may project a mythologized or utopian future, but human beings inhabit the world in the units of quotidian time that

---

11 LeFevbre, *Critique of Everyday Life,* 251.

12 Tanpinar's metaphor of the newspaper thus also imbricates other layers of meaning: that of print capitalism, modernity and mass production of culture, which were defined by Benedict Anderson in his seminal work *Imagined Communities* as key components/ingredients for forming a national identity See in Anderson Benedict, *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism,* London, 2006 [1983].

13 Bozdoğan, *Modernism and Nation building: Turkish Architectural Culture,* 297. "Aesthetic modernism" – a term originally argued for by Habermas in similar contexts – often overshadows an abstract appropriation of the past by the elites when"[h]istorical memory is replaced by the heroic affinity of the present" and lingers like Ernst Bloch would argue as an "utopian category" in the "darkness of the lived moment" and "immediate nearness". Habermas and Seyla Ben-Habib, "Modernity versus Postmodernity", *New German Critique*, no. 22, Special Issue on Modernism (Winter, 1981), pp. 3-14 and Ernst Bloch, *The Principle of Hope* (Boston, 1986), 288. For the original contribution of "narrating the nation", refer to Homi K. Bhabha, "Introduction, Narrating the Nation" in Homi K. Bhabha (ed.), *Nation and Narration* (London, 2013).

14 See for example: Lewis Bernhard, *The Emergence of modern Turkey* (Oxford, 1961); a book that has inspired generations of scholars arguing along the same narrative lines: Feroz Ahmad, *The Making of Modern Turkey*, London, 1993; Eren Nuri, *Turkey Today and Tomorrow: An Experiment in Westernization,* London, 1963; Shaw Stanford J. and Shaw Ezel Kural, *History of the Ottoman Empire and Modern Turkey: Volume 2, Reform, Revolution, and Republic: The Rise of Modern Turkey 1808-1975*, Vol. 11, Cambridge, 1977.

15 Batuman Bulent, "'Early Republican Ankara': Struggle over Historical Representation and the Politics of Urban Historiography," *Journal of Urban Studies* 37, (2011), pp. 661-679; Kasaba Reşat and Bozdoğan Sibel, eds., *Rethinking Modernity and National Identity in Turkey* (Seattle, 1997) and Bozdoğan, *Modernism and Nation building: Turkish Architectural Culture in the Early Republic*, Seattle, 2001; Kezer Zeynep, "An Imaginable Community: the Material Culture of Nation-building in Early Republican Turkey," *EPD, Society and Space*, 27. 3 (2009), pp. 508- 530.

serve as commentary of historical change."[16] And it is in "the principle of the quotidian – in the constant repetition of the same act though it is a different day," the early 20th century Japanese theorist Tosaka Jun argues, that lies "the secret of history".[17] Turkey in the 1920s and 1930s, not unlike the Japan that Tosaka Jun wrote about in another brilliant essay entitled "The Fate of Japanism: From Fascism to Emperorism" (1935) followed an "agenda of having to attribute meaning to the incorporation of Western culture into their personal lives."[18] Western culture, in modern Turkey, became the bedrock of everyday life. It invaded all material and social spheres, space and time included. Submerged in a – as Auerbach remarks so accurately – "fantastic relation to a primal Turkish identity", identity formation was negotiated on shaky grounds. Having performed a complete break with the Ottoman past and moved into a future too utopian to understand, the Turkish citizens of Turkey were finding their voices and selves in a climate that did not allow for much questioning but was all about the questions.

Surprisingly little research has been done on the everyday life in the 1920s and 1930s of Turkey, although historical material is plentiful. For example, we know practically every single detail about Atatürk's life: what time he woke up after 1933 (usually after 2pm), what he drank and ate (very much and very little), when he slept (usually between 3 and 5am what did he do till 2pm?), who he met (and did not want to meet), with whom he corresponded (he was a prolific letter writer), what clothes he wore (some even from Chanel), and which restaurants he went to (*Karpiç* in Ankara and *Eden* in Istanbul). Fashioning himself as the father, or true ancestor, of the Turks, Atatürk created an image, and a quickly developing cult around him, which was instrumental to identity formation in Turkey. Within the modernist, superimposed spatiality, Turkish citizens were looking for someone, something tangible to identify with. Mustafa Kemal became what they wanted: a paternal figure that could lead them through what Ernst Bloch would have described as "the darkness of the moment".[19] He became a model for Turkishness.

---

[16] See "Introduction" in Choi Chatterjee, et al., eds., *Everyday Life in Russia Past and Present* (Indianapolis, 2015), p. 4.

[17] Jun Tosaka, "The Principle of Everydayness and Historical Time [1930]," in *Tosaka Jun: A Critical Reader* (Ithaca, 2013), p. 12.

[18] Esenbel Selçuk, "The Anguish of Civilized Behavior: The Use of Western Cultural Forms in the Everyday Lives of the Meiji Japanese and the Ottoman Turks During the 19th century," *Japan Review*, no. 5 (1994), 174. Note: while this article describes an earlier time period than discussed here, it gives an outlook on the mentalities of the Kemalist era as well. We also know that there was frequent contact between the Japanese emperor and Atatürk, either through the Japanese ambassador to Ankara, Yoshida and later Kintona Mushkoji, or the crown prince Takamatsu and his wife. Takamatsu and his wife, for example, came to Atatürk's Cankaya residence in Ankara, on 13 January 1931, and were given a ball on 14.01.1931, or through congratulatory letters as for example the letter on the occasion of Turkey 10th anniversary by Emperor Hirohito shows ("new wind for Turkey"). Cited in Kocatürk Utkan, *Kaynakçali Atatürk Günlük* (*Atatürk's Diary with Sources)*, available online for download at: www.ataturk.de (last accessed 01.08.2015).

[19] Ernst Bloch, *The Principle of Hope*, 288

Despite expectations, many of his reforms were outcomes from experiments at home or from ideas conceived at his famous dinners, which often lasted until the early morning hours. They were erratic and put into place almost immediately. Sometimes an evening party would board a special train the very next morning to set about reforms in the countryside. Life with Atatürk was unpredictable, exhausting and mandatory for all members of his government. Women were his passion and the true *force majeure* of his reforms. They became the poster children for his reforms and his way of invading everyone's private affairs.

After a failed marriage with Latife Uşak, the adoption and education of young women as role models for the young Republic became his obsession. It is through their memoirs, letter exchanges with Atatürk and numerous TV interviews that we get the most intimate glimpse into the private quarters of Kemal Mustafa Atatürk. From Afet Inan, Sabiha Gokcen and Ülkü Adatepe, we hear how it was to grow up so close to Atatürk.[20] Dressed and educated by Atatürk himself, we see the lives of these three adopted daughters – from babyhood until early womanhood – being not only constantly monitored but also exploited for positive publicity for the regime. Especially Ülkü – who was already appropriated for Atatürk's purposes when still in her mother's womb, and who moved in with Atatürk at the age of six months – was instrumental for the propaganda machinery of an ailing and heavily alcoholic Atatürk in presenting him as a caring father figure and role model to the Turkish nation. Here, in the Cankaya palace and Florya *Köshk*, we are able trace the origins of Atatürk's new modern state but also observe Turkey's difficult road to nationhood. And a difficult road it was, as a look in the sources reveal. Turkish people – whether from the cities or from the countryside – were walking unsteadily on the uneven terrain of modern-day Turkey. Even so, it was all about them.

The narrative of the Turkish nation was "loud, outrageous, modern and extreme". In fact, it was so loud that people often could not hear or understand each other. Indeed, it seems possible to compare it with a very loud room in which everyone is trying to speak, but no one can hear what the others are saying yet sees their mouths opening and closing in speech. Hamdi Tanpinar's previously cited description of Atatürk's legacy ("nobody knew where it was published, you never once saw it, but everyone else had read and recited it to you in chorus") is very expressive in this context. Nevertheless, in my understanding there is no meaning in speech if there is no one to listen – if there is no one to hear or understand what has been spoken. My specific interest in the contemporary presence of silence and 'noise' in modern-day Turkey is rooted in a reflection on what lies at the very foundation of her nation-building project. At the base of this reflection must stand the irrevocable acceptance that Turkey is a post-genocidal society. Previously, I have charted my understanding of silence through a discussion of the very absence of certain mnemonic narratives and the exuberant noise of others. Silence in the

[20] Afet Uzmay was 17 years old when she met Atatürk, and 30 years old when he died. Sabiha (Gökçen) was 12 years old when she met Atatürk, and 25 years old when he died. Ülkü was not born yet when Atatürk decided to adopt her, and 6 years old when he died.

Turkish context is characterized – I have suggested above – by memory practices that are both very present in and very absent from official narratives. Atatürk's legacy is the most enduring; Genocide denial the most blatant. Both provide windows into the psyche of the Turkish nation. In his book *Writing in the Dark*, David Grossmann describes the inability of Israelis to talk about their current affairs with a metaphor from Kafka. He writes:

> The constant – and very real – fear of being hurt, the fear of death, of intolerable loss, or even of mere humiliation, leads each of us, the citizens and prisoners of the conflict, to dampen our own vitality, our emotional and intellectual range, and to cloak ourselves in more and more protective layers until we suffocate. Kafka's mouse was right: when your predator closes in on you, your world does get smaller. So does the language that describes it.[21]

In this passage, Grossmann implies that the Israeli identity is characterized by fear and paranoia of the other. Onstructing the Other as a mechanism of identity formation has long been described by scholars following Edward Said and others. In the Turkish context, as we will see below, it is the Armenians who are the ultimate other. Turkey's inability to speak about the Genocide, among many other human tragedies that have flecked the pages of its history with blood, is not just a matter of denial or political calculation, it is – as I aim to contend – a matter of its very identity. A proper understanding of identity, or identity formation, in Turkey therefore requires not only an analysis of dominant narratives prior to the foundation of the nation, and a closer look at the 1915 genocide and its aftermath but also an inquiry into the question of "what made the Turks so Turkish".

What Happened to the Armenians?

"What was it that made the Turks so Turkish?" an Armenian revolutionary, asks in the novel *Remnants/Mnatsortats.* Written by the Western-Armenian writer Hakob Oshagan (1883-1948), *Remnants/Mnatsortats* was originally envisioned in three parts *(Part I: The Way of the Womb; Part II: The Way of Blood; Part III: Hell), but was left unfinished. Set in an unnamed Armenian village in Ottoman Turkey and* is a masterful reflection on Armenian-Turkish relations through the lens of racism. Oshagan – like the narrator in his novel – could be considered a "major racist" himself. For him, the concept of 'Turkishness is not only a racist category but also constitute the core problem in the relationship between Turks and Armenians. At the middle of his novel stands a hundred-page-long conversation between an Armenian revolutionary and the Turkish chief of the prison in

[21] Grossman David, *Writing in the Dark: Essays on Literature and Politics*, Farrar, Straus and Giroux, 2008, p. 61.

which he is incarcerated. Here, the author tries to answer his own questions regarding the identity of the Turks from Anatolia. His quest, in a time 'before the nation', was justified, as not many of the Anatolian Muslims identified themselves ethnically as Turkish.[22]

Oshagan barely escaped the massacres in 1915, and fled to Bulgaria disguised as a German officer. After the end of the war, like so many Armenian survivors, he returned to Ottoman Turkey and settled in Constantinople, where he started writing his novel. His return was short-lived, and in 1922 Oshagan again had to escape (this time to Cairo and then Palestine) when the Kemalist forces entered the imperial city. In the post-war climate of the independence struggle led by Mustafa Kemal Pasha, as Atatürk was still called at the time, Oshagan's questions regarding Turkishness were duly answered. Mustafa Kemal Pasha had positioned his struggle against the occupying forces of the Allies in Anatolia as an ethnic liberation war and the birth hour of a new nation that was to be called Turkey.

Oshagan did not finish his novel; he could not bear writing about the unspeakable. Nor did he come back to his homelands – he would not have recognized or be able to live in it anyhow. And *Remnants* did not become the novel of the *Meds Yeghern* (the Big Catastrophe) as planned, and instead metamorphosed/transformed itself into a callously intrusive yet stunningly beautiful homage to a *temps perdu* of Armenian life in Anatolia. It became, as Oshagan says during an interview in 1934, the same year Auerbach writes his letter to Benjamin, an inheritance to the future generations of Armenians in its narration of "a people's collective sensibility" and in its attempt "to salvage the remnants of our people (…)."[23]

Where *Remnants* describes and questions the social and political realities of Ottoman-Armenian subjecthood, thereby exposing a 600-year-long master-slave narrative, and an often (in scholarship) neglected asymmetry between ruler and ruled during Ottoman times, novels by those Armenians who survived and continued to live in their ancestral homelands in post-genocidal Turkey bear witness to a different type of self-fashioning that lack even the slightest attempt to bequest an autochthonous presence to their own territorial self-identity or develop a politicized agency in their quotidian interactions with the Turkish state or fellow citizens.

Migirdiç Margosyan's novels *Gavur Mahellesi* ('*Infidel Neighbourhood*') and *Bizim Oralari* ('*Where we live*') present us with an account of what it was like to live as an "infidel" in a Turkish village in the 1940s and 1950s. His novels simply describe the daily life of an Armenian in a Turkish village; yet they are profoundly political in doing so. *Where we live* is not a question but a claim on the very existence of Armenians within the new Turkish spatiality. Muted towards their own silenced presence in Turkish lands, his characters neither mention their traumatic past nor have overt demands for their futures, but instead describe the social and political realities of Turkish-Armenian sub-

[22] See, for example, Doumanis Nicholas, *Before the Nation*, Oxford: Oxford University Press, 2013, 9 ff.

[23] Oshagan, *Remnants/Mnatsortats,* Gomidas Institute, 2013.

jecthood within the newly-formed Turkish nation. I argue that Margosyan's inability to write out the differences of his characters within the narrational space of his novels does not imply an insistence on his part on portraying the Armenian people through mechanisms of self-denial and self-censorship, but rather constitutes an attempt to challenge the "generative space" of Turkish nationalism with their very own existence within this space.[24] Margosyan was writing from within a socially constructed space in which certain subjects and words, as Jay Winter puts it in his seminal essay "Thinking about Silence", have been deemed taboo.[25] These subjects – and here I want to intervene and add subjectivities to Winter's theory of silence – are not politically accepted (or socially demanded) ingredients in the narrative of the Turkish nation, yet they are essential components of Armenian identity (of the time).[26] Adding subjectivities to Winter's theory of silence, in my opinion, is useful in order to enable his otherwise ground-breaking theory to function as a methodological tool to give voice, and agency, to those who live muted existences. For there is no silence in silence.[27]

Margosyan was well-aware of the precariousness of his societal location, like other Armenian writers of his time.[28] His narrative space unavoidably overlaps with the narration of the Turkish nation as he experienced it as an Armenian. Through his novels he thus not only describes the life of Armenians in modern Turkey in the 1930s and 1940s but he also defines and ultimately adds his voice to the narrative layer(s) of the nation. Margosyan is writing in the late 1950s about his childhood in Anatolia in the 1930s. His is also the perspective of a grandchild mourning the tragedy lived by his grandparents, salvaging and writing about the remains of a *temps perdu* of Armenian life in Anatolia which he – in the end – also leaves for greater protection in Istanbul. Often, according to Alexander Etkind in his book *Warped Mourning*, the grandchildren of victims "produce the work of mourning for their grandparents" – this could not have been truer for the (third-generation) Armenian writers of the time.[29]

---

[24] For a discussion of this term in the context of the unwritten, yet textual quality of nationalism within the context of post-colonialism please refer to Young Robert J.C., "The Overwritten Unwritten: Nationalism and its Doubles in Post-Colonial Theory" in *The Silent Word: Textual Meaning and the Unwritten*, ed. Robert J.C. Young, Ban Kah Choon and Robbie B.H. Goh (Singapore, 1998), 1-16. Note to myself: this part could maybe be expanded with references to Derrida and Voloshinov.

[25] Winter Jay, "Reflection on Silence," (2009, unpublished), 4. I extend my gratitude to Jay Winter for introducing me to his concept of silence during my time at Yale University in 2009.

[26] Ibid., 4.

[27] Georg Steiner writes in this context: " Silence is *an* alternative. When the city is full of savagery and lies, nothing speaks louder than the unwritten poem. 'Now the Sirens have a still more fatal weapon,' wrote Kafka in his *Parables*, 'namely their silence. And though admittedly such a thing has never happened, still it is conceivable that someone might possibly have escaped from their singing; but from their silence certainly never.'" All from: Steiner Georg, *Language and Silence* (New Haven, 1998 [1958], 54.

[28] Peroomian R., *Those Who Continued*, pp. 55-71.

[29] Alexander Etkind, *Warped Morning*, (Stanford, 2013), 3. Jay Winter argues in a similar context that it is often over the heads of the parents (the middle generation) that grandparents confide to their grandchildren and break their silence about traumatic experiences. See: Ibid., 36ff.

From within, what Jay Winter has defined as a 'circle of silence', the Armenian experience speaks to us from a place of resistance and acute understanding of self-identity inside this circle but not from a place of defeat. Silence, I hold, hints at the hidden sublime contestation that is still present. In other words, if there is no one to speak, there is no one to silence either.

Concluding Words

For me, silence can be full of words and words full of silence. The nation-building process in post-Ottoman Turkey, as we have seen above, exhibits it all. Up-rooted in a complete break with the its Ottoman past, the nation is performed in a culture of silence. Here, "Turkey for the Turks" – an expression coined by the mastermind of the Armenian Genocide Talaat Pasha - becomes a modernist experiment that is lived out and performed on rather shaky grounds. The narrative of the Turkish nation was "loud, outrageous, modern and extreme". In fact, so I claimed above, it was so loud that people often could not hear or understand each other. In the process, Atatürk, the Father of the Turks, became a much-needed paternal figure that lead the Turks through what Ernst Bloch would have described as "the darkness of the moment".

People who did not identify with Atatürk were left in the dark. It is from this darkness, however, that we inherited some of the most powerful literary testimonies of 20th century. Migirdiç Margosyan's novels are exemplary for a long forgotten Western Armenian literary tradition that revenges and commemorates their ancestors simply by continuing to live. Often forgotten and left in the dark, it is from their darkness, so I hold, that we can truly grasp the nation-building process of Turkey in the 20th century and the power of silence.

ՈՐՈՇ ԴԻՏԱՐԿՈՒՄՆԵՐ ԼՈՒՌ ԱԶԳԻ ՄԱՍԻՆ՝ ՀԵՏՑԵՂԱՍՊԱՆԱԿԱՆ ԹՈՒՐՔԻԱՅՈՒՄ ԸՆԴՀԱՆՈՒՐ ԱՌՕՐԵԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՏԵՍԱՆԿՅՈՒՆԻՑ

Սյուզան Մերիեմ Ռոզիտա

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Թուրքիայում քաղաքացիության վերաբերյալ առօրյա պատկերացումներում ազգային ինքնությունը ինչպես միավորող, այնպես էլ պառակտող գործոն է: Այն մտնում է առօրյա կյանք համակարգված կամ անկանոն մնեմոնիկ պրակտիկաների միջոցով, պաշտոնական պատմումներում ներկայություն (օրինակ՝ Աթաթուրքի պաշտամունք) կամ բացակայություն (ցեղասպանության չճանաչում) ձևով: Այս մնեմոնիկ պրակտիկան բխում է լռության մշակույթից, որ տիրում է հետցեղասպանական Թուրքիայում:

Եթե թուրքերի դեպքում օսմանական անցյալի բացակայությունն անմիջապես լցվեց ծավալապաշտական թուրքականության տեսությամբ և Աթաթուրքի՝ որպես նորաթուխ հոր և նահապետի կերպարով, ապա հայերի վերապրումը վկայում է մի այլ տեսակի ինքնակերտման մասին, որտեղ բացակայում է սեփական տարած-

քային ինքնանույնացմանը բնիկ ներկայություն հաղորդելը կամ թուրքական կառավարության ու թուրք քաղաքացիների հետ առօրյա փոխհարաբերությունների քաղաքական օրակարգ մշակելը:

Բանալի բառեր՝ լռություն, հետցեղասպանություն, Հայոց ցեղասպանություն, Թուրքիա, առօրեականություն, ազգայնականություն(ներ), մշակութային ժառանգություն:

REFLECTIONS ON A SILENT NATION THROUGH THE PERSPECTIVE OF THE SHARED EVERYDAYNESS IN POST-GENOCIAL TURKEY

Suzan Meryem Rosita

ABSTRACT

National identity in Turkey both coheres and fragments in the everyday practices that represent citizenhood, and it is enforced through the mnemonic practices, institutionalized or not, which are both present in (e.g. Atatürk cult) and absent from (genocide un-recognition) official narratives. These mnemonic practices stem from a culture of silence that has developed in the climate of post-genocidal Turkey. While in the Turkish case the absence of the Ottoman ancestry was immediately filled with a rampant version of Turkishness and the new father/ancestor figure of Atatürk, the Armenians' survival bears witness to a different type of self-fashioning that lacks even the slightest attempt to bestow an autochthonous presence to their territorial self-identity or to develop a politicized agency in their everyday interaction with the Turkish state or fellow Turkish citizens.

Keywords: Silence, Post-Genocide, Armenian Genocide, Turkey, Everyday, Nationalism(s), Cultural Heritage.

РАЗМЫШЛЕНИЯ О МОЛЧАЩЕЙ НАЦИИ ЧЕРЕЗ ПЕРСПЕКТИВУ ОБЩЕЙ ОБЫДЕННОСТИ В ПОСТГЕНОЦИДАЛЬНОЙ ТУРЦИИ

Сюзан Мерием Розита

РЕЗЮМЕ

Национальная идентичность в Турции является как объединяющим, так и фрагментирующим фактором в повседневных представлениях о гражданственности. Она вводится в повседневную жизнь через институциализированные или самопроизвольные мнемонические практики, в форме присутствия (например – культ Ататюрка) или отсутствия (непризнание геноцида) в официальном нарративе. Эти мнемонические практики проистекают из культуры молчания, которая сложилась в климате постгеноцидальный Турции. В то время, как в турецком случае

отсутствие османского прошлого было немедленно заполнено экспансивной версией турецкости и фигурой Ататюрка как нового отца/родоначальника, выживание армян свидетельствует о другом типе самосотворения, в котором отсутствует даже малейшей намек на придание автохтонности своей территориальной самоидентификации или на разработку политической повестки в повседневном взаимодействии с турецким государством и с гражданами Турции.

Ключевые слова: молчание, постгеноцид, геноцид армян, Турция, каждодневность, национализм(ы), культурное наследие.

SOME REMARKS ON THE HISTORY OF ARMENIAN REFUGEES IN SOUTHEAST AND EAST-CENTRAL EUROPE WITH A SPECIAL REGARD TO HUNGARY

Péter Pál Kránitz

On the centenary of the Armenian Genocide we face great humanitarian challenges around the world – in Ukraine, Iraq or Syria – with tremendous flows of refugees and other horrific consequences of crimes against humanity. Humanitarian assistance of those in need by any state, organization or individual means a commitment to universal values – the introduction, development and practice of international rights of refugees of war, persecution or genocide in the past century had stood for such values. Refugee rights and internationally organized humanitarian efforts towards refugees point to a long history; however, their institutionalization and legislation on an international level took place during and after the First World War, most essentially in the frameworks of the League of Nations, unfolding the institution of the High Commissioner for Refugees, first, in the person of Fridtjof Nansen. Interwar Hungarian government, just like the rest of the Southeast and East-Central European countries took part in this process, however, only in a limited way.

In this article, first, I will briefly introduce the historical context of interwar Southeast- and East-Central European refugee affairs with a special regard to the question of Armenian refugees; then, I will highlight the different dimensions of manifestations of the Armenian question in Hungary; the prospects, potentials and limits of humanitarianism and refugee rights in interwar Hungary in the context of the Hungarian diplomacy of the 1920s; and I will present the most essential stages of the development of the Armenian refugee community in Hungary. The sources of the study were researched in the *National Archives of Hungary*, *National Archives of Armenia*, *Archives State Agency* of Bulgaria and *Budapest City Archives*.

I. Limits of humanitarianism in interwar Eastern Europe

As maintained by Khachig Tölölyan, the Armenian diaspora in Europe consists of some 400 000 people, out of whom approximately 300 000 are habitants of France.[1] The majority of these diaspora Armenians are descendants of survivors of the Armenian Genocide, refugees, who sought refuge in Europe, establishing modern Armenian diaspora – in Armenian, *spyurk* (սփյուռք). Although Eastern Europe is home to Armenian

[1] This is a longer version of a paper I presented in an International Conference entitled "Crossing the Centennial: The Historiography of the Armenian Genocide Re-Evaluated," that took place at the University of Nebraska-Lincoln, March 19-20, 2015. I thank Prof. Dr. Sándor Öze for his countenance in the course of my studies and researches.
Tölölyan Khachig, "Armenian Diaspora," In: *Encyclopedia of Diasporas*, ed. Ember Melvin, Ember Carol R., Skoggard Ian, New York: 2004, p. 38.

communities of a long history – e.g. in Bulgaria, Transylvania, Moldova, Ukraine, Poland –, the remaining 100 000 diaspora Armenians are partially descendants of refugees settled mostly in Southeast and East-Central Europe – hereinafter referred to only as Eastern Europe – and Germany. As for a narrower localization of our topic, although "Eastern Europe" as a territorial entity has numerous geographical, political and historical designations, regarding the history of the forced migration of Armenian refugees in the region, one can easily outline a strait region from Constantinople to Prague – including Thrace, Greece, Albania, Bulgaria, Romania, Hungary and Czechoslovakia –, that was affected by the flight of Armenian asylum seekers. Eastern Europe appeared as a transit region for refugees – both Armenian and Russian – in the early 1920s, and – partially – gave place to the last waves of the genocide itself in Eastern Thrace.[2] Although back in the day there was not a sophisticated international system for migration and asylum-seeking, the lack of travel- and identity documents of the refugees meant a great obstacle in the course of their forced migration, and for this reason, a considerable number of refugees decided, or had no other option but to permanently reside in one of the Eastern European states.

Notwithstanding that the exact number of Armenian refugees in these lands is as yet to be determined, to conclude some of the statistics I have encountered during my researches, it can be stated that in the early 1920s, there were some 6000 Armenian refugees in the thirteen refugee camps of Constantinople, and some 30 000 other Armenians dwelled in the city in 1923.[3] In Thrace there were 7500 Armenian refugees in 1924;[4] while to the whole of Greece, according to Richard Clogg, some 80 000 Armenian refugees arrived, most essentially after the Greco-Turkish war of 1919-1922, however, only some 55 000 remained in the country by August 1924.[5] In Bulgaria, according to

---

[2] To provide with a specific example, in Rodosto (today Tekirdag, TR), the Inter-Allied Mission reported to the High Commissioner for Refugees on 22 November 1922, that after the Greek Administration left and the Allied troops were also about to desert the city, Turkish citizens and militarists prosecuted the Armenian population of the city: "The robberies in the churches and the wholesale requisitioning, however, is making the Armenian community begin to realize that poor as they are, they will not be left with even the clothes they stand up in after the Mission has left." See: Extract from report from Inter-Allied Mission, Rodosto; Dated 22nd. November 1922. *Archives State Agency – Sofia; KMF 24/891/2.* p. 7.

[3] In September 1923 an average of 6,206 were in total, 78 in the refugee camp of Ainaly-Tchechmé, 69 in the camp of the Andonian Convent, 1288 in Bechiktache, 212 in Kadikeuy, 962 in Koum-Kapou, 110 in Courou-Tchechmé, 481 in Galata, 439 in Hasskeuy, 114 in Makrikeuy, 1706 in Ortakeuy, 422 in Psamatia, 175 in Sakiz-Agatach and 150 in Scutari. See: Childs, Lawford: Report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees, Constantinople Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. 25th October 1923. Annex: Number of the Armenian Refugees within the camps for the month of September 1923. *Armenian National Archives, 430/1/1259.* p. 576.

[4] 25% were men, 35% women and 40% children. 25% were craftsmen (artisan), 30% tiller (cultivateurs), 25% workmen (ouvrier) and 20% handicraftsmen. The majority of women were also capable of work, with several skilled weavers, rug makers and craftsmen. See: Les réfugies armeniens de Thrace. *Armenian National Archives, 430/1/1314.* p. 2362.

[5] Clogg Richard, *Minorities in Greece: Aspects of a Plural Society*, London, 2002. p. 95. It should be noted, however, that in the 1920s, Greek authorities, aiming to draw more attention on the difficult

the official census of the 31st of December, 1920, there were 11,102 Armenians – together with the old Armenian community –,[6] however, by 1926, the number of Armenian refugees expanded to approximately 20 000.[7] There were, in Romania, as estimated by Carlile Aylmer Macartney and Enrico Aci Monfosca, some 12 000 Armenian refugees in the late 1920s,[8] whiles only some 200 to 250 individuals both in Czechoslovakia and in Hungary.[9]

The two countries that had the largest influx of Armenian refugees in the region, Greece and Bulgaria, were also subjects to massive waves of refugees of ethnic Greeks and Bulgarians. Post-World War Greece, particularly during and after the Greco-Turkish war of 1919-1922, received over a million Greek refugees from Asia Minor;[10] while over 200 000 Bulgarian refugees were compelled to migrate to Bulgaria after the Balkan Wars and the First World War, partially as a result of the population exchange with Greece.[11] Official Greek and Bulgarian approaches to the "refugee problem" regarding ethnic Armenian refugees were consilient, inasmuch as both states urged for years the relocation – or as it was referred to in the 1920s: repatriation, resettlement or evacuation – of Armenian refugees to other European countries or Soviet Armenia.

---

refugees situation in Greece, reported much higher numbers of Armenian refugees in the country. In 1924, Argiropoulos, Greek representative to the League of Nations, on the second meeting of the twenty-ninth session of the Council of the League, reported that "the number of Armenian refugees in Greece amounted to 120.000." See: Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. *Armenian National Archives, 430/1/1314.* p. 2653. In 1929, Elliot Grinnell Mears estimated that some 30 000 Armenians remained in the country. See: Grinnell Mears, Elliot: *Greece today.* The aftermath of the refugee impact. Stanford, 1929. p. 302.

6 Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Prepared by Colonel James Procter, International Labour Office. See: *Archives State Agency – Sofia; KMF 24/891/3.* p. 30.

7 Reply of the Bulgarian Government to the enquiry letter of the High Commissariat for Refugees of the League of Nations in connection with the Russian and Armenian refugees residing in the country, signed by later Prime Minister, that time Minister of Foreign Affairs Andrei Liaptcheff. See: *Archives State Agency – Sofia; Fond 176/10/459.* pp. 39-43.

8 Macartney Carlile Aylmer, *National States and National Minorities*, Oxford : Oxford University Press, 1934, Monfosca Enrico Aci, *Le Minoranze Nazionali contemplate dagli Atti internationali.* Vallecchi, 1928.

9 Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. See: *Archives State Agency – Sofia; KMF 176/10/459.* pp. 69-96.

10 Clogg Richard: *A Concise History of Greece,* Cambridge: Cambridge University Press, 2013.

11 Between 1913 and 1935 some 221,191 individuals, or 51,931 families of ethnic Bulgarian refugees moved to Bulgaria. See: Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Prepared by Colonel James Procter, International Labour Office. See: *Archives State Agency – Sofia; KMF 24/891/3.* p. 45. For more information see: Trifonov Staïko, "*Bezhanskiyat vŭpros v bŭlgariya (1913-1915)* [The problem of refugees in Bulgaria (1913-1915)]" In *Annuaire de l'Universite de Sofia „Kliment Ohridski" – Faculte D'Historie.* 1985/78. pp. 188-235.

Representatives of Greece and Bulgaria to the League of Nations affirmed that although the authorities of the two countries financially supported the Armenian refugees for years – Greece with some 70 000 000 Drachmas (or £ 280.000) by 1924;[12] Bulgaria and other international bodies with some 2,200 000 Levs by 1935[13] –, they were in no position to continue their humanitarian efforts, since they had a large number of ethnic Greek and Bulgarian refugees to take care of. The idea of relocating a large number of ethnic Armenian refugees to Soviet Armenia was considered to be the most feasible and possibly the only solution to the so called Armenian "refugee problem" of the 1920s by the League of Nations too. A *Commission appointed to Study the Question of the Settlement of Armenian Refugees* led by Fridtjof Nansen was established, and further consisted of G. Carle, C. E. Dupuis, Pio Lo Savio and Vidkun Quisling, future fascist leader of Norway. The Commission, after field trips and a careful study of the question found and declared that out of the great mass of Armenian refugees spread throughout the Middle East and Europe, those residing in Constantinople and Greece "are in need of immediate repatriation."[14] In 1923, Fridtjof Nansen announced a plan of the relocation of 50 000 Armenian refugees in the Sardarabad region of Soviet Armenia, and commenced negotiations with the Soviet authorities.[15] In 1924 the Albanian Government subscribed for a sum of 1000 Swiss francs to participate in the relocation of the Armenian refugees,[16] and Bulgaria also declared its commitment to the "evacuation" of Armenian refugees residing in its territory. On 17 September 1925, Ivan Madjaroff, on behalf of the Bulgarian authorities in his declaration submitted to the Sixth Assembly of the League declared that Bulgaria in collaboration with the Refugee Service of the International Labour Office, will continue "the evacuation of foreign refugees residing in the country until it can be still implemented."[17]

On the meetings of the Assembly and the Council of the League, Nansen repeatedly sought for, and called upon possible donor states to provide aid or a loan for the execution of the "repatriation scheme" of Armenian refugees. Although the scheme was modified

---

[12] Council/29th Session/P.V.2 (1) League of Nations. Communicated to the Council and Members of the League. Minutes. Armenian refugees. *Armenian National Archives*, *Fond 430/1/1314*. p. 2653.

[13] Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Prepared by Colonel James Procter, International Labour Office. See: *Archives State Agency – Sofia; KMF 24/891/3*. p. 54.

[14] Report by Dr. Fridtjof Nansen. President of the Commission appointed to Study the Question of the Settlement of Armenian Refugees. Lysaker, 28 July 1926. League of Nations – International Labor Office. *Armenian National Archives*, *Fond 1168/1/362*. pp. 1-25.

[15] League of Nations. Scheme for the Settlement of 50 000 Armenians in the Caucasus. Note by the Secretary-General. *Armenian National Archives*, *Fond 1168/1/337*. p. 10-13. [original reference number: C.643.1923.]

[16] Scheme for the Permanent Settlement of 50 000 Armenian Refugees. Subscription from the Albanian Government. Note by the Secretary-General. Genéve, le 7 Octobre 1924. See: *National Archives of Hungary, Fond K78/43/XIII-7*.

[17] Déclaration de Monsieur M. Madjaroff faite á la V-me Commission de la VI-me Assemblée de la Société des Nations. See : *Archives State Agency – Sofia; Fond 176/10/459*, pp. 98-99.

several times – reducing the number of refugees to be "evacuated" to 15 000 –, due to the lack of interest by the member states of the League, eventually, the plan had not been implemented.[18] However, *ad hoc* relocations of Armenian refugees had been carried out in Constantinople, Greece and Bulgaria. From Constantinople, due to the pressure of Turkish authorities, the *Armenian Orphan and Refugee Relief* – sponsored equally by the *Near East Relief of America* and *Lord Mayor's Fund*, led by H. Khachaturian – was forced to deport 6000 elder Armenian refugees outside of Turkey, replacing them in France, Syria, Argentine, Greece, Italy and the U.S.A.[19] In 1924, some 8000 Armenian refugees – approximately 1500 men, 2000 women and 4500 children – were evacuated from Bulgaria,[20] while from Greece, as stated above, several thousands of Armenians emigrated either voluntarily, or, in some cases, rather forcibly. In fact, although some 14 000 Armenian refugees registered voluntarily for transfer to Soviet Armenia,[21] in late 1925, masses of Armenian refugees in Greece were protesting "against alleged forcible repatriation"[22] and "their unwilling inclusion in repatriation lists. Many of those Refugees stated that their past political history would render their presence in Soviet Armenian inacceptable to the Soviet authorities."[23] Thus, by July 1926, the number of Armenian refugees in European Turkey and Constantinople had been reduced to approximately 5000,[24] and their number decreased dramatically in Bulgaria and Greece too.

As for the manifestations of Czechoslovakia's relations to the question of Armenian refugees, the first steps were taken by the National Armenian Delegation to the League of Nations in the summer of 1922, when, in a correspondence with President Tomas Garrigue Masaryk and that times Minister of Foreign Affairs Edward Benes, the Delegation declared its amity towards the East-Central European state, upholding their good relations.[25] This was followed by Czechoslovakia's ratification of both intergovernmental

---

[18] Only Nubar Pascha's Benevolent Union and the German Government showed signs of commitment to the cause and proposed allocations.

[19] Childs Lawford, *Report on the Armenian refugee situation in Constantinople. High Commission for refugees,* Constantinople: Office Pera, Hanal Bachi, Rue Serkis, 11. 25th October 1923. *Armenian National Archives*, *Fond 430/1/1259* [original reference number: 48/31869]

[20] Enquiry into the economic situation in Bulgaria arising out of the influx of refugees of various nationalities, with certain conclusions and recommendations. Prepared by Colonel James Procter, International Labour Office. See: *Archives State Agency – Sofia; KMF 24/891/3.* p. 53.

[21] Letter of Major Thomas Frank Johnson to Fridtjof Nansen, 21 No. 1925. See: *Armenian National Archives*, Fond *1168/1/344.* pp. 139-140.

[22] Telegram from Major Thomas Frank Johnson to Fridtjof Nansen, 5 Nov. 1925. See: *Armenian National Archives*, Fond *1168/1/344.* p. 137.

[23] Letter of Major Thomas Frank Johnson to Fridtjof Nansen, 21 No. 1925. See: *Armenian National Archives*, Fond *1168/1/344.* pp. 139-140.

[24] Report by Dr. Fridtjof Nansen. President of the Commission appointed to Study the Question of the Settlement of Armenian Refugees. Lysaker, 28 July 1926. League of Nations – International Labor Office. *Armenian National Archives*, *1168/1/362.* pp. 1-25.

[25] Lettre adressés au Président Massarik. Prague, le Juin 1922., Lettre adressés á M. Benés, Président du Conseil, Ministre des A. E. de la République Tcheco-Slovaque. Prague, le 9 Juin 1922., Letter of the

agreements on the identity certificates for Armenian refugees in 1924 and 1926.[26] A more accurate standpoint of the Czechoslovakian government was expressed at the Intergovernmental Conference on the Question of Russian and Armenian Refugees on 10 May 1926, declaring that, although the government took serious steps towards providing Identity Certificates (Nansen passports) for the approximately 30 000 Russian and 200 Armenian refugees residing in the country and spent some 283.000.000 Korunas between 1921 and 1925 on relief of the refugees, since the number of Armenian refugees in the country is so insignificant, it had "nothing to add" to the further negotiations on the status of the Armenian refugees.[27]

Out of the Eastern European governments, it was probably the Romanian that had the most diversified and devoted diplomatic endeavors towards the so called "Armenian question." On the 17th of December, 1920 Monsieur Jonnesco, the Romanian delegate to the Assembly of the League proposed the "formation of an International Expeditionary force [of 40 000 soldiers] to re-establish order and peace in Armenia" and declared Romania ready "to furnish for this purpose men, materials, money",[28] which could have meant a final solution for the different aspects of the Armenian question, including the question of settlement of Armenian refugees, whereas the maintenance of the provisions of the Treaty of Sévres would have eventually resulted in the resettlement of the majority of the Armenian refugees on Armenian lands. However, a year later, M. Jonnesco, in his speech at the Sixth Commission of the Assembly of the League admitted that "we [member states of the League] do not possess an effective force" and "we can [only] give Armenia the support of our moral force."[29]

II. Perspectives in Hungary

The perspectives for the development of vivid humanitarian endeavors and asylum providing policy in Hungary, just like in the rest of the states in the region, had its serious limitations. First of all, by the Treaty of Trianon, Hungary was divided into five

---

Armenian Delegation, Prague, 8 July 1922., Letter of the Armenian Delegation, Prague, 11 July 1922., Find at: *Armenian National Archives*, *430/1/1245*, pp. 11676-11679

[26] Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. Appendix. Progress Report on the Refugee Work by the High Commissioner for Refugees. *National Archives of Hungary, Fond K78, 43/XIII-8.* [original reference number: A.23.1929.VII.]

[27] Conférence Intergouvernementale du 10 mai 1926 pour la question des réfugiés russes et arméniens. Résumé des réponses des Gouvernements au Questionnaire du 24 décembre 1925 No. Rr401/001/1 du Dr. F. Nansen, Haut-Commissaire pour les Réfugiés. See : *Archives State Agency – Sofia; KMF 176/10/459*, pp. 69-96.

[28] League of Nations, Situation in Armenia. Motion proposed by M. Jonnesco on behalf of the Roumanian Government. Document de l'Assemblée 259. 17 décembre 920. *Armenian National Archives*, *1168/1/362*, [original reference number: 20/48/259]

[29] Sixieme Commission; Examen des Demandes d'Admission des Etats. Question Politiques; Troisieme Seance (Publique); tenue le jeudi 15 Septembre 1921, á 17 heures 15. M. le comte de Gimeno, Président. Voeu en faveur de la Constitution d'un Foyer National Arménien. *Armenian National Archives*, *Fond 430/1/1233.* pp.12278-12282.

parts, detaching two thirds of its population and territory, cutting in half its agricultural and industrial infrastructure, administration, transportation system, etc. Just like Greece and Bulgaria, it received a tremendous flow of refugees; more than 500 000 ethnic Hungarian forced migrants fled from Transylvania, Slovakia, and other parts of the Carpathian Basin, targeting Hungary.[30] However, this also meant that a diversified institutional network was put up to assist refugees in Hungary. In 1920, the State Refugee Bureau was established, and in the frameworks of the Council of Ministers, a State Refugee Affairs Council was also founded.[31]

In the early 1920s, the Hungarian state – as a former part of Austro-Hungary, and thus, the Central Powers too –, was highly isolated on a diplomatic level, and it was not until September 1922 that it was admitted as a member of the League of Nations.[32] On the one hand it was a question of prestige to participate in the relief work of the League. In 1921 and 1922, Hungarian authorities decided to represent themselves on the course of conferences dedicated to the relief of the Russian refugees, mainly because news arrived to Budapest that the countries of the so called Little Entente – that was established to restrain any sign of endeavor to reestablish the Austro-Hungarian Monarchy –, Czechoslovakia, Romania and Yugoslavia also announced their intended participation. On the other hand, as a target country of Hungarian, Russian and Armenian asylum seekers, and having tens of thousands of prisoners of war mainly in Soviet Russia, refugee affairs and repatriation policies were discussed in the Hungarian political discourse as a matter of national interests.

The Hungarian government represented itself in the international diplomatic endeavors aimed at the protection and legal support of the Armenian refugees residing in Europe surprisingly deliberately. Interwar Hungarian political and public discourse gave the ideological base for such activities in the picture of a "similar fate" of Armenians and Hungarians. As János Bud, Minister of Finance in 1928 phrased it: "Probably no other nation but the Hungarian can understand the sufferings of the Armenian refugees banished from their country and deprived of all their properties."[33] The Hungarian rep-

---

[30] Tóth, Judit: When an emergency has come to stay – The birth of the refugee administration in 1988-1989. *Regio*, 2008/11. 96-145.

[31] A magy. kir. minisztériumnak 8352/1920. M.E.sz. rendelete a megszállott területekről beutazók ellenőrzése tárgyában. [Decree No. 8352/1920 of the Hungarian Royal Ministry [of Interior] on the inspection of migrants from the occupied territories.]; *National Archives of Hungary, Fond K26/XLIII. 1299.cs.*; Petrichevich Horváth Emil: *Jelentés az Országos Menekültügyi Hivatal négy évi működéséről.* [Report on the four years of activities of the State Refugee Bureau.] Budapest, 1924.; Szüts István Gergely: „A szükséglakások felét menekültek kapják…" – Érdekkonfliktusok és előítéletek az 1920-as évek első felének lakásügyeiben Miskolcon. ["Half of the emergency dormitories are granted to refugees…" – Conflicts of interests and prejudice concerning housing in the first half of the 1920s in Miskolc.] *Korall*, 11/40 (2010). pp. 114-133.

[32] Watson Cameron, "Ethnic Conflict and the League of Nations: The Case of Transylvania, 1918-1940," *Hungarian Studies*, 9/1-2 (1994). pp. 173-180.

[33] Letter from János Bud to Lajos Walko. Reference number: 147.863/1927. See: *National Archives of Hungary. Fond K107/43/2/a.*

resentative to Turkey, in his report of 1927 on the remaining Armenian Catholic population of Turkey, expressed similar thoughts, as he stressed that "[a]lthough §§ 37–45 of the Treaty of Lausanne disposed of the minority rights in Turkey, us, Hungarians know best the value of the regulations of the League of Nations and the ways of their enforcement."[34] The idea of a similar Hungarian and Armenian fate affected Prime Minister Pál Teleki too, who in his book published in New York in 1923, drawn a parallel to the contemporary situation of the two peoples.[35]

The pursuit towards the relief of Armenian refugees, however, was somehow bogged down in between enthusiasm and realist prospects. The question of Armenian refugees, the extension of identity certificates already issued to Russian refugees to be accessible to Armenian refugees too, and further legal and financial support were discussed by the international community first in 1923 in the frameworks of the Assembly and Council of the League. Zoltán Baranyai, the Hungarian representative to the League of Nations, in his report to the Foreign Ministry of Hungary, promoted the plan of the extension of the Nansen-passport to the Armenian refugees, reaffirming the views of Thomas Frank Johnson, stating that even for countries with only a small community of Armenian refugees, it is a "precious and important" task to support them.[36] Baranyai's remarks met with compliance, thus, by signing the agreement of 1924, Hungary became one of the first states to issue identity certificates for Armenian refugees, which made their further migration, settlement and integration feasible. Although the agreement did not dispose of any recommendations concerning travel discount for the refugees, according to the decree of Lajos Walko, Hungarian Minister of Foreign Affairs, refugees had 50% discounts on public transportation.[37]

The next stage of the relief of Armenian refugees was realized by the *Arrangement Relating to the Issue of Identity Certificates to Russian and Armenian Refugees* in 1926. This additional arrangement, that was signed by the majority of the European member states of the League on the 12 of May, 1926, declared the necessity "1) Of regularizing the system of identity certificates for Russian and Armenian refugees; 2) Of determining in a more accurate and complete manner the number and situation of Russian and Armenian refugees in the various countries; [and] 3) Of creating a revolving fund to provide for

---

[34] Az örmény-katholikusok helyzete Törökországban. [The situation of the Armenian Catholics in Turkey.] Reference number: 28/pol.1927. Cf. *National Archives of Hungary. Fond K63/32.* Gyula Ambróczy, an expert on international law in 1926 in the journal titled *Hungarian Foreign Policy* (Magyar Külpolitika) also emphasized the similarities between the two cases, applying the Anatolian case also as a feedback to the Central European conflicts, stating that "our peace treaty doesn't even give the amount of rights that the people of the territories detached from Turkey received…" Cf. Ambróczy Gyula, "A népek önrendelkezési joga és a békeszerződés [The right of peoples to self-determination and the peace treaty.]," *Magyar Külpolitika*, 7/2 (1926). pp. 1–2.

[35] Teleki Paul, *The Evolution of Hungary and its Place in European History*, New York: Macmillan, 1923, p. 240.

[36] No. 644/43. Cf. *National Archives of Hungary, Fond K107, 52/43/2/a.*

[37] Telegram of Lajos Walko, Zürich, 10.05.1926. *National Archives of Hungary, Fond K107, 52/43/2/c.*

the cost of the transportation and settlement of refugees."[38] Hungarian diplomacy took part in the preparation of this arrangement actively. The principles of Foreign Minister Lajos Walko phrased in his instructions to Zoltán Baranyai had two main principles: on the one hand, the permission for refugees to re-enter the state issuing their identity certificates, and on the other, the possible lowest fares for refugees to apply for certificates. Among others, his instructions consisted of the followings:

> *"In respect of chapter III.9 it would be necessary for all the refugees, both Russian and Armenian, regardless of his/her arrival, to hold [these] passports. […] I would consider reasonable an arrangement, which engages the states issuing "Nansen type" passports to re-enter the refugees receiving the certificates to its territory anytime. The facilitation of the relocation of the refugees could only be carried out this way. […] A unified type / shape, colour, text/ of the passports is not only desirable, but necessary also, for if there are several types, inspecting them is undoubtedly harder. […] Since most of the refugees are fortuneless, a minimal figure for the fare of the passports should be assessed. It should not transcend the costs of the printed matter and the issuing process."*[39]

Complying with the instructions, Zoltán Baranyai in his speech at the conference in Geneva emphasized the difficult financial conditions of the refugees, which made them unable to pay the suggested contribution of 5 Golden Franks; however, since most of the participants had a different point of view, he abstained from the vote.[40] The question of financial contribution of the refugees in the following years appeared as a ground of confrontation between the League of Nations and the Hungarian diplomats. In 1928, a scheme was created, issuing the so-called "Nansen-stamps", of which the price was to be paid by those who hold Nansen-passports, to contribute to the relief work of the League. The introduction of the Nansen-stamps was denied by the Hungarian authorities both in 1928, and later in 1936 too, stating the followings: "the Russian and Armenian refugees residing in Hungary are so fortuneless that most of them stand in need of aid…" in 1928,[41] and in 1936 stating that "the costs that it means would debit the refugees, and due to their modest conditions they could not undertake this burden."[42]

---

[38] Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. Appendix. Progress Report on the Refugee Work by the High Commissioner for Refugees. *National Archives of Hungary, Fond K78, 43/XIII-8.* [original reference number: A.23.1929.VII.]

[39] Decree No. 54.454/4s/1926. *National Archives of Hungary, Fond K107, 52/43/2/c.*

[40] Letter of Baranyai to Walko, no. 59891/4. Geneva, 25. July 1926. *National Archives of Hungary, Fond K107, 52/43/2/c.*

[41] Budapest, 31. March 1928. No. 20.5201-s.1928. *National Archives of Hungary, Fond K107, 52/43/2/a.*

[42] 44.264/10.1936. *National Archives of Hungary, K78 XIII-8.*

On the grounds of the second principle of the agreement, a questionnaire was circulated among the member states clarifying the precise situation and number of the Russian and Armenian refugees in Europe. On August 15, 1929 a report that summarized the results of these questionnaires was submitted to the tenth assembly of the League, attached to which, a chart titled "Present State of the Refugee Problems" provides data on the conditions of 155.346 Armenian refugees living in sixteen European countries. Regarding the "number of refugees whose legal and personal status has to be regularised" the smallest figure can be found in Hungary's bearings, with the number of fifteen.[43]

Following the agreement of 1926, Hungarian authorities were in cooperation with several Armenian organizations and institutes, for example, the Hungarian envoy to Geneva negotiated with Ohannes Essayan, a representative of the Armenians of Greece to the League of Nations in connection with the preparation and support of a petition to the League of Nations on the indemnity of Armenian refugees on the grounds of their properties left in Turkey,[44] and later, in 1929, Hungarian authorities cooperated with Armenian institutions trying to track down the Armenian clients of Hungarian insurance companies who had fallen victim to the Armenian Genocide.[45]

Besides all the above mentioned practices of relief in Hungary, major humanitarian efforts were impossible to realize. Different organizations of the League, such as the High Commissariat for Refugees, or the International Labour Organization repeatedly called upon the Hungarian government to transfer considerable amounts of aid for the relief work of Armenian refugees in the Middle East, Anatolia or the Balkans, Hungarian authorities, expressing their paramount sympathy, declined due to state budget limitations.

As for the Armenian refugees residing in Hungary between the two World Wars, there is no precise data available to define their exact numbers; however, there are several indicators for that matter. As it was recorded by Eghia Hovannesian, a member of the Armenian refugee community of Hungary in 1934 in his book titled *Armenia Népe* (The Folk of Armenia) at that time there were about two thousand Armenians living in Budapest and about five thousand in the country in total.[46] However, this figure is highly deceptive, since there was also a great number of Armenians moving to Hungary from the detached territory of Transylvania after the First World War. Another source presents the number of the identity certificates issued to Armenian refugees in Hungary, which was 31, however, only the heads of the families received it, "the wife and children under

[43] Russian, Armenian, Assyrian, Assyro-Chaldean, and Turkish Refugees. Report to the Tenth Assembly. Appendix. Progress Report on the Refugee Work by the High Commissioner for Refugees. p. 16. *National Archives of Hungary, Fond K78, 43/XIII-8.* [original reference number: A.23.1929.VII.]

[44] Communication no. 1388/1929. *National Archives of Hungary, Fond K107, 52/43/2/a.*

[45] However, the enquiry ended without any results, inculpating the former system of issuing debenture-bonds in Hungary, whereas, insurance companies were not allowed to note the nationality of the client. Cf. Communication of the Ministry of Finance No.53.850/1929. *National Archives of Hungary, Fond K107, 52/43/2/a.*

[46] Hovhannesian Eghia, *Armenia népe* [The Folk of Armenia.], Gödöllő, 1934, p. 272.

18 years have been recorded in the certificates of the head of the family." Moreover, as a passport of the short-lived Armenian Republic admitted by Hungarian authorities proves, not every Armenian refugee was obliged to apply for certificates.

At any rate, between the two World Wars in Hungary, although there were only a small number of Armenian refugees in Hungary, they fostered a vivid economic and communal life together with the Armenians from Transylvania. In 1920, the two Armenian communities established the *Association of Hungarian Armenians*, which published books on Armenian culture and history, and held cultural events, where, among others, such prominent members of the "global Armenian transnation" – as Tölölyan phrased it – were invited as Aram Khachaturian, Sevak Paruyr or William Saroyan.[47] Even an Armenian newspaper titled Nor Tar was published in Armenian and Hungarian in Budapest, however, only for a short period of time. As the Armenian Catholic Church was one of the officially recognized churches of the former Hungarian Kingdom, their religious lives were organized in the frameworks of the Catholic congregation of Armenians in Hungary. In Budapest, in 1922 they established a parsonage, a chapel in 1924, and in 1932, by the Primate-Archbishop's authorization the *Armenian Catholic Parish of Budapest* was established. At that time, 290 families applied for membership of the church in Budapest.[48]

The most significant characteristic of the integration of Armenian refugees into the labour market was the comprehensive evolvement of the Armenian carpet industry of Budapest. A couple of years after their first appearance, Armenian carpet makers and repairmen conquered this field of handicraft in the Hungarian capital, filling the gap that the destruction of the Great War left in the small-scale industry of the city. The Armenian refugees opened their shops in the busiest places of the downtown, on the Ferenciek Square, Cukor Street, Kossuth Street, Régiposta Street and Eskü Square, and even the official repairman of the antique carpets of the National Museum of Hungary, became an Armenian refugee, Serkis Hrant Rsduni. To secure the economic growth of the Armenian community in Hungary, the Transylvanian Armenians and the refugees in 1921 established the *Armenian-Hungarian Shareholding Company*, with a capital of two million Hungarian Crowns, which, by 1925 had already grown to one hundred million Hungarian Crowns. The company worked in collaboration with, for example, the weaving mill of Jászberény, and maintained a store on the Bécsi Street in the downtown of Budapest. The shareholding company also provided scholarships – in 1923, for example, a sum of two million Hungarian Crowns – for the education of the youth of

[47] A Magyarországi Örmények Egyesületének alapszabályai [Regulations of the Association of Hungarian Armenians], Budapest, 1920.

[48] A budapesti örmény katolikus egyházközség igazgatásának szabályzata. [Regulation of the Armenian Catholic Parish of Budapest.] Budapest, 1937, Bernád Rita, Kovács Bálint, *The Armenian Catholic Collective Archive of Armenopolis*, Budapest – Leipzig, 2011., Avedikian Viktóra, Piroska Krajcsír, *Magyarországi örmények* [Armenians in Hungary.] Budapest, 1998.

the Armenian community of Hungary in universities abroad, mainly in the Moorat-Raphaelian Collége of the Mechitarist Congregation in Venice.[49]

III. Conclusions

It should be noted that in Hungary, although there were serious limitations of the prospects of humanitarianism, a vivid discussion on the matter and internal regulations of relief encompassed the plight of the Armenian refugees. By standing up for the right of refugees to return to the state that issued his or her identity certificate, for the possible lowest fares of certificates, and by providing special benefits for the refugees, Hungarian authorities maintained a distinct policy towards refugees in the League of Nations, that was reasoned in the public and political discourse by the idea of a similar fate of the two people. In Greece, Bulgaria and Albania, although serious steps were taken towards the establishment of sustainable and decent living conditions of the Armenian refugees, due to the enormous impact of other refugee groups in these countries, the so called "repatriation" policies – replacement of Armenian refugees in other countries – dominated these states' strategies towards the Armenian refugees. Although Romania had possibly the most radical standpoint on resolving the so called "Armenian question", its implementations had no pragmatic grounds; while Czechoslovakia, although supported the establishment of identity certificates for Armenian refugees and maintained contact with the institutions of Armenian refugee communities, appeared as a somewhat passive observer of the matter. As for the small Armenian refugee community in Hungary between the two World Wars, one cannot but notice the scale of plenitude of the flourishing Armenian cultural life evolved in Hungary and maintained by the emergence of the economic strength of the community secured by such institutions as the Armenian-Hungarian Shareholding Company.

ՈՐՈՇ ՆԿԱՏԱՌՈՒՄՆԵՐ ՀԱՐԱՎԱՐԵՎԵԼՅԱՆ, ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ԵՎ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ԵՎՐՈՊԱՅԻ ԵՐԿՐՆԵՐՈՒՄ ՀԱՅ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՊԱՏՄՈՒԹՅԱՆ ՎԵՐԱԲԵՐՅԱԼ

Պիտեր Պալ Կրանից

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում լուսաբանվում են Արևելյան Եվրոպայի երկրներում՝ Հունաստանից մինչև Չեխոսլովակիա, ապաստան գտած Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածների պատմությունը, ինչպես նաև հայ փախստականների նկատմամբ վերոնշյալ երկրների կողմից տարվող քաղաքականությունը: Որոշ դեպքերում իրականացվել է փախստականների տեղահանություն կամ այսպես կոչված «էվակուացում», ինչպես նաև լայն կիրառություն է ստացել «հայրենադարձության» և

[49] Örmény-Magyar Kereskedelmi Rt. Cégbírósági Irat. *Budapest City Archives, HU_BFL_VII_2_e_0022702.*

վերաբնակեցման քաղաքականությունը: Մանրամասն ներկայացվում է՝ ինչպիսի մասնակցություն են ունեցել հունգարական իշխանությունները հայ փախստականների իրավական և հումանիտար աջակցությանն ուղղված Ազգերի լիգայի գործունեության մեջ, ինչպես նաև վերլուծության են ենթարկվում Հունգարիայի հայ համայնքի սոցիալ–տնտեսական բնութագրիչներն Առաջին և Երկրորդ համաշխարհային պատերազմների միջև ընկած ժամանակահատվածում: Եզրակացվում է, որ փախստականների նկատմամբ Արևելյան Եվրոպայի քաղաքականության մեջ հումանիտար նկատառումներին տրվում էր երկրորդական նշանակություն, այն կապակցությամբ, որ էթնիկ բուլղար, հույն, հունգար և այլ ազգությունների փախստականների մեծ հոսքերի առկայությունը բացասաբար էր ազդում տնտեսության վրա:

Բանալի բառեր՝ հայ փախստականներ, հումանիտար օգնություն, հայրենադարձություն, Ազգերի լիգա, Արևելյան Եվրոպա, Հունգարիա:

SOME REMARKS ON THE HISTORY OF ARMENIAN REFUGEES IN SOUTHEAST AND EAST-CENTRAL EUROPE WITH A SPECIAL REGARD TO HUNGARY

Péter Pál Kránitz

ABSTRACT

The article sheds some light on the history of those survivors of the Armenian Genocide who sought refuge in Eastern European states – from Greece to Czechoslovakia –, and these states' policies towards their attendance. It evidences that in some cases, deportation – or as it was referred to, "evacuation" – of refugees was carried out, resettlement policies and practices of "repatriation" were commonly implemented. The article further demonstrates in detail how Hungarian governments in power participated in the League of Nations' actions towards legal and humanitarian support of Armenian refugees, and analyses the social and economic characteristics of interwar Armenian community in Hungary. It concludes that approaching refugee affairs in Eastern Europe, humanitarian concerns were marginalized as tremendous flows of refugees – ethnic Bulgarians, Greeks, Hungarians, etc. – and other consequences of the Great War exploited these exhausted economics.

Keywords: Armenian refugees, humanitarianism, repatriation, League of Nations, Eastern Europe, Hungary

НЕКОТОРЫЕ ЗАМЕЧАНИЯ К ИСТОРИИ АРМЯНСКИХ БЕЖЕНЦЕВ В ЮГО-ВОСТОЧНОЙ, ВОСТОЧНОЙ И ЦЕНТРАЛЬНОЙ ЕВРОПЕ (В ЧАСТНОСТИ В ВЕНГРИИ)

Питер Пал Краниц

РЕЗЮМЕ

В статье освещается история переживших Геноцид армян, которые нашли убежище в странах Восточной Европы - от Греции до Чехословакии, а также политика данных государств по отношению к армянским беженцам. В некоторых случаях была осуществлена депортация, или так называемая «эвакуация» беженцев, а также широко реализована политика «репатриации» и переселения. В статье детально представлено, какое участие принимали венгерские власти в действиях Лиги Наций по правовой и гуманитарной поддержке армянских беженцев, а также анализируется социально-экономические характеристики армянской общины в Венгрии в период между Первой и Второй мировыми войнами. Делается вывод о том, что в политике восточноевропейских государств по отношению к беженцам соображениям гуманитарного порядка придавалось второстепенное значение, в связи с тем, что наличие огромных потоков беженцев – этнических болгар, греков, венгров и т.д. – оказывало негативное воздействие на экономику страны.

Ключевые слова: армянские беженцы, гуманитарная помощь, репатриация, Лига Наций, Восточная Европа, Венгрия.

ԿՈՐՈՒՅԱԼ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ. Ա. ՎՐՈՒՅՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՆԵՐԻ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորեն Գրիգորյան

Նախաբան

XIX դարի վերջին և XX դարի սկզբին Նիկողայոս Մառի կողմից կազմակերպված Անի միջնադարյան քաղաքի պեղումները համընկան Օսմանյան կայսրության կողմից ձեռնարկված և ապա «Նոր Թուրքիայի» կողմից իրականացված հայ ժողովրդի տեղահանման ու սպանդի արհավիրքի հետ: Առաջին հայացքից կարող է թվալ, որ ոչ մի կապ չունեն այս երկու իրադարձությունները, եթե հաշվի չառնենք ժամանակաշրջանը:

Ահա հենց այս պեղումների ընթացքում էլ Ն. Մառի արշավախմբում գտնվող Արամ Վրույրի կողմից մի շարք լուսանկարներ արվեցին, որոնք այս կամ այն կերպ չեն կարող շրջանցել Առաջին աշխարհամարտի ընթացքնում իրականացված մի ամբողջ ազգի տեղահանումն ու ոչնչացումը՝ դրա հետ մեկտեղ ոչնչացնելով այն մշակութային ժառանգությունը, որի կերտողն էր այս ժողովուրդը: Ա. Վրույրի լուսանկարների հավաքածուի դիտարկումն էլ հենց այս հոդվածի հետազոտության նյութն է:

Լուսանկարչության վերաբերյալ առկա բազմաթիվ ուսումնասիրությունները՝ վերջինս դիտարկում են որպես միջոց, որը կրում է կոլեկտիվ, անհատական հիշողությունների ամբողջությունը [Paul Cobley and Nick Haeffner 2009, էջ 125]: Սակայն հաճախ տվյալ լուսանկարները հանդես են գալիս ոչ թե որպես միջոց, այլ հենց աղբյուր և իրենց կրած երկրորդական դերից տեղափոխվում են առաջին պլան:

Այս հոդվածը խնդիր ունի դիտարկելու թանգարանային լուսանկարների հավաքածուն, որպես ցեղասպանության հիշողության առաջացման ոչ թե միջոց, այլ կրող: Հետազոտության նյութը ՀԱՊԹ[1]-ի Արտաշես Վրույր անունը կրող թանգարանային լուսանկարների հավաքածուն է: Արտաշես Վրույրը իր մանկության և պատանեկության տարիներին (1901-1917 թթ.) եղել է հոչակավոր Անիում, որտեղ նրա հայրը՝ դերասան Արամ Վրույրը, Ն. Մառի գիտարշավախմբի հետ տարիներ շարունակ մասնակցել է հնավանդ քաղաքի պեղումներին [Ա. Վրույր, 1964 թ., էջ 3]:

Որպես մեթոդ կիրառելի է եղել լուսանկարի ուսումնասիրությանը վերաբերող համաշխարհային գրականությունը: Հիմնական շեշտը դրված է 1892-1916-ական թթ. պեղումների ընթացքում կատարված լուսանկարների դիտարկման վրա, որոնք կործանարար արհավիրքից առաջ մի շարք հուշարձանների փոշիացման իրեղեն փաստեր են:

---

[1] Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարան:

Լուսանկարը թանգարանում (Photograph in the museum)

Լուսանկարը թանգարանում ներկայացնում է որևէ հանրույթի պատմությունը, մշակույթը, վերականգնում է ժամանակաշրջանի այնպիսի մանրուքներ, որոնք չեն գրվել գրքերում, որոնք չեն ներկայացվել թերթերում, սրանք առավել վիզուալ (տեսողական) նկարագրություններ են, որոնք թույլ են տալիս առավել պատկերավոր դարձնել պատմական իրողությունները, որի ընկալումըն անհատի, հասարակական խմբերի, էթնոսի, ազգի մոտ տարբեր է, և միայն ընդհանուր հիշողությունների դիտարկումն է տալիս անցումն այդ մասնավորից ընդհանուրին: Դա էլ հենց ուսումնասիրության տեսանկյունն է՝ դիտարկել մեկ հավաքածուի լուսանկարները՝ որպես մշակութային ժառանգության ոչնչացման դրվագներ պատկերող փաստեր:

Լուսանկարը պրակտիկա է առանց որևէ մեթոդի և տեսության: 1890-ականներից սկսած, երբ լուսանկարը դարձավ առավել հասանելի, մի շարք ուսումնասիրողներ՝ սկսեցին լուսանկարել այն մարդկանց, այն տեսարանները, որոնք ուսումնասիրում էին: Մի շարք ուսումնասիրողներ էլ կիրառում էին լուսանկարը ուսումնասիրության նյութի պատասխանները գտնելու համար [Խ. Գրիգորյան, 2011, էջ 154]: Լուսանկարի առաջին գործառույթն ուսումնասիրողի մեջ իրավիճակի վերականգնելն էր դաշտային գրառման ժամանակ: Այսինքն՝ կարելի է պնդել, որ առաջին լուսանկարները հանդես են եկել որպես հուշող միջոցներ [Ruby, Jay, 1996]: Լուսանկարի ուսումնասիրությամբ զբաղվել են մի շարք հետազոտողներ: Նրանցից Ռ. Բարտը լուսանկարներում տեսնում էր տեքստեր, որոնք խոսուն էին [Roland Barthes, 1977, 15-31]: Սյուզան Զոնտագը դիտարկում էր լուսանկարը՝ որպես մշակութային ծիսակատարություն և որպես ընտանեկան կյանքի նկարագրիչ [Sontag Susan, 1973, 175-178], իսկ Ժան Բոդրիարը՝ ուսումնասիրելով լուսանկարը որպես «իր», այն տեսնում է «ընտանեկան կյանքի դիախրոնիկ հայելի» [Жан Бодрийяр, 2001]:

Ազգագրության թանգարանում եղած լուսանկարների հավաքածուները հիմնականում ազգագրական ուսումնասիրություններին կից օժանդակ նյութեր են, որը կիրառելի է ամբողջ աշխարհում [Darryn Crowe, 2003]: Սակայն որոշ հավաքածուներ ավելին են, քան որպես ազգագրական նյութի օժանդակ հատված: Սրանցից կարելի է առանձնացնել Ա. Վրույրի լուսանկարների հավաքածուն:

Արտաշես Վրույրի լուսանկարների հավաքածուն (The photo collection of Artashes Vruyr)

Ցեղասպանության դրվագներ պարունակող լուսանկարներ պետք չէ համարել միայն այնպիսիք, որոնք ցուցադրում են համամարդկային տեսակավորմամբ, որպես վայրագություններ, իհարկե սրանք առավել որոշակի ներկայացնում են այն հակամարդկային վերաբերմունքը, որը դրսևորվեց XIX դարի վերջից և XX դարի առաջին կեսի ընթացքում հայ, հույն և ասորի ժողովուրդների նկատմամբ: Սա իհարկե տպավորիչ է ոչ միայն ցեղասպանության ենթարկված ազգի համար, այլ նաև ընդհանուր ազդեցություն է թողնում: Սակայն ցեղասպանության դրվագներ պարունակող լուսանկարներ կարելի է համարել նաև նրանք, որոնք թեկուզ

խաղաղ պայմաններում են լուսանկարված, բայց ցուցադրում են այդ ժողովրդի (տվյալ դեպքում հայի) խաղաղ պայմանների կյանքն ու կենցաղը, աշխատանքն ու հանգիստը, ծնունդն ու մահը, հարսանիքն ու կնունքը: Սա թույլ է տալիս առավել լայն պատկերացում կազմել, թե ինչ է ոչնչացվել տվյալ ցեղասպանության ընթացքում: Այս հավաքածուի շրջանակներում մենք կդիտարկենք հուշարձաններ պատկերող լուսանկարները:

Հայոց ազգագրության թանգարանի ֆոտոֆոնդի 7744 Ֆ 488/1-595 լուսանկարներն Արտաշես Վրույրի լուսանկարների հավաքածուն է, որ ներառում է նաև Արամ Վրույրի կողմից արված լուսանկարները: Իրենց հետաքրքիր բնույթով աչքի են ընկնում ապակու վրա լուսածրված սևանկարները, որոնք Ա. Վրույրի հավաքածուի մեծամասնությունն են կազմում: Սրանք կարելի է բաժանել մի քանի խմբերի, որոնց գլխավոր բաժինը պատկանում է Ն. Մառի կողմից Անիի պեղումների ժամանակ Արտաշես Վրույրի հոր՝ Արամ Վրույրի կողմից լուսանկարված Անի քաղաքի լեգենդար վանքերին ու հուշարձաններին, ամրոցներին ու պարիսպներին, հաճախ նաև արշավախմբի անդամների լուսանկարներին: Կան այնպիսիները, որոնք ամբողջովին պահպանել են տվյալ ժամանակի շունչն ու այսօր էլ, չնայած նեգատիվ ֆոնին, կարողանում են մեզ հասցնել Անի քաղաքի շուքն ու վեհությունը: Այս տեսակի մեջ առանձնանում է հավաքածուի 246 համարի ապակու վրա արված սևանկարը, որը պատկերում է միջնադարյան Անիի հարավային պարիսպը, որից ներքև ընկած են բնական ժայռախոռոչներ և տարբեր ժամանակաշրջաններում այստեղ բնակիչների կողմից փորված խոռոչներ, որոնք առավել խորունկ և խորհրդավոր են դարձնում վաղեմի հայկական մայրաքաղաքը **[Հ.լուս.6]**: Այնուհետև իրենց շքեղ տեսքով աչքի են ընկնում Անիի պեղումների ժամանակ Ա. Վրույրի կողմից լուսանկարված այն եկեղեցիներն ու համալիրները, որոնք մեծ ազդեցություն ու նշանակություն են ունեցել միջնադարյան Բագրատունյաց Անիի՝ որպես ժամանակի հզոր քաղաք կայանալու գործում: Առանձնահատուկ են հավաքածուի 128՝ Անիի Սբ. Փրկիչ եկեղեցին **[Հ.լուս.1]**, 154՝ Անիի մայր տաճարը, 157՝ Տիգրան Հոնենցի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գմբեթը պատկերող սևանկարը **[Հ.լուս.2]**, 180՝ Առաքելոց եկեղեցու գավթի քանդակազարդ ճակատը պատկերող սևանկարը **[Հ.լուս.3]**, 328՝ Մայր տաճարի ընդհանուր տեսքը պատկերող սևանկարը **[Հ.լուս.4]** և Անիի միջնաբերդի փոքր եկեղեցու մուտքը պատկերող 111 համարի սևանկարները: Այս ճարտարապետական խոշոր կոթողներն այժմ գտնվում են Թուրքիայի տարածքում, և այս սևանկարները, որոնք արվել են XX դարի առաջին տասնամյակի ընթացքում՝ գիտարշավների ժամանակ, կոլեկտիվ հիշողության ներկայացման կարևորագույն աղբյուրներից են:

Այսպես, Ա. Վրույրի կատարած գործն այսօր ավելի է արժևորվում, քանի որ մենք գործ ունենք այնպիսի հուշարձանների լուսանկարների հետ, որոնք այսօր գտնելն ուղղակի անհնար է: Այս հուշարձանները մեծ մասամբ կարելի է համարել կորուսյալ, եթե որոշ մասը քիչ թե շատ պահպանել են իրենց ճարտարապետական տեսքը, ապա մեծամասնությունն ուղղակի ոչնչացվել է կամ էլ գտնվում է վատթարագույն վիճակում: Ահա այս լուսանկարները փաստեր են այն մշակութային

ժառանգության, որն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին՝ Հայոց ցեղասպանության օրերին զրկվեցին իրենց տերերից:

Այս լուսանկարները կարևոր են նաև նրանով, որ թույլ են տալիս մեզ հասկանալ, որ միայն մարդկային կորուստը չէ ցեղասպանության անվանն արժանի, այլ նաև այն ամենի ոչնչացումը, ինչն արարվել է տվյալ ազգի կողմից: Սա թույլ է տալիս մեզ ցեղասպանության դրվագներ պարունակող լուսանկարների կողքին լիարժեքորեն դնել Ա. Վրույրի հավաքածուի՝ Անիի պեղումների ժամանակ արված լուսանկարները:

Անի քաղաքի կորուսյալ հուշարձանները (The lost monuments of town Ani)

Դեռևս 2011թ. հրատարակվեց Անի ՌԾ (1050) գիրք-ալբոմը, որում հեղինակային խումբը ներկայացրեց Անի միջնադարյան քաղաքի պատմությունը և այսօրվա վիճակը [Կարապետյան Ս., Անի ՌԾ, Երևան, 2011]: Այստեղ ուշադրություն հրավիրվեց մի փաստի վրա. հայկական միջնադարյան մշակութային ժառանգության համար Անի քաղաքի հայկական հուշարձաններն աղետալի վիճակում էին գտնվում: Հետաքրքիր է, որ հեղինակային խմբի կողմից հիմնականում ներկայացված էին ճարտարապետական կոթողների լրիվ կամ մասնակի ոչնչացումների փաստեր: Այս առումով պետք է նշենք, որ այս հատվածում կփորձենք դիտարկել Ա. Վրույրի լուսանկարների հավաքածուում առկա հուշարձանների և այսօրվա Անիի նույն հուշարձանների վիճակի քննությունը՝ թերևս հիմնականում օգտվելով Ս. Կարապետյանի վերոնշյալ գիրք-ալբոմի հստակ օրինակներից՝ մեծ ուշադրություն դարձնելով թուրքական պետության կողմից կատարվող մշակութային մի շարք անթույլատրելի գործողությունների վրա: Նախ նշենք, որ այս իրավիճակը սկսեց 1918թ. թուրքական զորքերի՝ Անի ներխուժումից: Հիշեցնենք, որ տեղի ունեցավ ամբողջ հնագիտական կատարված աշխատանքի ոչնչացում: Անկասկած, փրկություն էր պեղումների ընթացքում գտածոների տեղափոխումը Հայաստանի Հանրապետություն և իհարկե այն գիտական հետազոտությունները, լուսանկարները, որոնք կատարվեցին պեղումների ընթացքում: Սա իհարկե առաջին հարվածն էր էթնիկ մշակութային միջավայրի ոչնչացման կապակցությամբ: Հետագա ոչնչացման կամ յուրացման փորձը սկսել է արդեն 1990-ական թթ., որի հիմնական նպատակը, ըստ ուսումնասիրողների ոչ այնքան հայկական միջնադարյան քաղաքի հուշարձանների ուսումնասիրությունն է եղել, որքան մշակութային արժեքավոր հուշարձանների ինչպես ֆիզիկական, այնպես էլ գիտական առումով ձևախեղումը: Որպես այդպիսին հստակ փաստ է Անիի Տիգրան Հոնենցի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու արտաքին տեսքի դիտարկումը: Այսպես, Ա. Վրույրի լուսանկարում այս հուշարձանի գմբեթային հատվածը կանգուն չէ, քանդված է հիմնականում գմբեթն ավարտող հատվածը, որում պետք է լինի խաչը: Նույն հուշարձանի ժամանակակից լուսանկարները ցույց են տալիս մասնակի «վերականգնումը» հուշարձանի, որն իհարկե հուշարձանի ձևախեղման խայտառակ փորձ է հիշեցնում: Այստեղ տեսնում ենք գմբեթի թեք վերականգնում, որի միջոցով դժվարությամբ կարելի է նշմարել տվյալ կառույցի ճարտարապետական առանձնահատկությունները: Եթե

Տիգրան Հոնենցի Սբ. Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու դեպքում մասամբ տեղի է ունեցել ձևախեղում, ապա նույնը չի կարելի ասել Տեկորի, Խծկունքի, Սբ. Առաքելոցի, Մայր տաճարի, Ամենափրկիչի, Հովվի եկեղեցիների և այլ հուշարձանների մասին, որոնք, առանձին-առանձին լինելով հայկական միջնադարյան մշակույթի լեգենդար կոթողներ, այսօր զրկված են հուշարձանային մակարդակ ապահովող բոլոր միջոցներից: Առանձին-առանձին անդրադառնանք առանձին յուրաքանչյուր կոթողին: Ա. Վրույրի հավաքածուում **Տեկորի** տաճարն ամբողջովին պահպանված է, սրա միայն արևելյան կողմի պատն է մի քիչ վնասված: Սա XX դարի սկզբի գիտարշավի ընթացքումարված լուսանկար է, որին հաջորդում է արդեն թուրքական արշավանքը 1918թ.: Ինչքան էլ փորձենք լայն դիտարկել այս կոթողի ժամանակից վիճակը, բացարձակ չի կարող հիմնավորվել, որ մի ամբողջ հուշարձանից կարող է մնալ միայն արևելյան պատի մի հատված, որը իհարկե պատկերացում անգամ չի կարող տալ այս հուշարձանի պատմամշակութային արժեքի մասին, որն այսօր արդեն կորուսյալ է: **Սբ. Փրկիչ** կամ Ամենափրկիչ եկեղեցու ճակատագիրը ևս Տեկորի տաճարից քիչ է տարբերվում: Եթե 1912թ. Ն. Մառի գլխավորած արշավախմբի կողմից այս հուշարձանն ամրացվել է, ապա 1920 թ.-ից սկսված հուշարձաը շրջակա բնակչության համար շինարարական հումք է եղել, որի պատճառով կանգուն է այս եկեղեցու միայն կեսը, այն էլ այս շարունակության հետևանքով կարող է ուղղակի ոչնչանալ ամբողջովին: Պետք է նշել, որ բացի պաշտամունքային կառույցներից, նույն ճակատագրին են արժանացել նաև ամրոցներն ու բերդերը: Այսպես, **Տիգնիսի** բերդը, որը Ա. Վրույրի հավաքածուի լուսանկարում ամբողջովին կանգուն է, և իհարկե կան նաև վնասված հատվածներ, ապա այսօր այս բերդը վերածվել է քարակույտի, իհարկե սրան են նպաստել հուշարձանի քարերը՝ որպես տեղի բնակչության բնակարանային շինարարական հումք, որը վկայում է 1920 թ. սկսած հայկական հուշարձանների հանդեպ վերաբերմունքի մասին: Նույն ճակատագրին են արժանացել **Մայր տաճարը**, որի պատերը ենթարկվել են ինչպես վայրագությունների, այնպես էլ որպես շինանյութ են ծառայել շրջակա թուրք և քուրդ բնակիչների համար: **Խծկունքի** հնգաեկեղեցի ճարտարապետական հրաշալի կոթողից այսօր պահպանվել է միայն մեկը, որն էլ գտնվում է կիսավեր վիճակում: **Հովվի եկեղեցին,** որը հավաքածուի լուսանկարում թերևս ամբողջական կոթող է, այսօր պահպանված է միայն մի փոքր հատվածը, որը բացարձակ չի ներկայացնում այն հուշարձանը, որը մենք տեսնում ենք Ա. Վրույրի լուսանկարում:

Այսպիսով, Ա. Վրույրի լուսանկարների հավաքածուի վերոնշյալ բոլոր օրինակները կորուսյալ հուշարձաններն են միջնադարյան Անի քաղաքից, որոնք հայ էթնոսի ճարտարապետաշինարարական, պաշտամունքային, ինչու չէ նաև աշխարհիկ կյանքի կենդանի վկաներն էին տվյալ տարածքում բնակեցված լինելու մասին: Սակայն այս լուսանկարներից զատ կա նաև այսօրվա իրականությունը, որում գտնել այս հուշարձաններն ուղղակի անհնարին է:

Վերջաբան

Այսպիսով, վերոգրյալը մեզ թույլ է տալիս ենթադրել, որ Ա. Վրույրի հավաքածուի այն լուսանկարները, որոնք պատկերում են Անի քաղաքի մի շարք հուշարձաններ. եկեղեցիներ, բերդեր, ամրոցներ, ճարտարապետական այլ կառույցներ կարելի է համարել որպես հայկական մշակութային ժառանգության այնպիսի նմուշներ, որոնք կրում են հայ ժողովրդի մշակութային արժեհամակարգը, իսկ XX դարի սկզբին՝ հայ ժողովրդի տեղահանումից ու ոչնչացումից հետո, թուքական իշխանությունները ձեռնամուխ եղան նաև հայ ժողովրդի ստեղծած մշակութային ժառանգության ոչնչացմանը, որի արդյունքն էլ հենց վերոնշյալ հուշարձանների ամբողջովին կամ մասնակի ոչնցացումն է: Դիտարկելով Ա. Վրույրի հավաքածուի այս լուսանկարները, տեսնում ենք դրանց պահպանվածությունը XX դարի սկզբին: Ահա և տվյալ լուսանկարների դիտարկումն էլ թույլ է տալիս համոզմունք հայտնել, որ այս նկարները ևս պարունակում են այն գաղափարը, որ ցեղասպանության ենթարկված մի ամբողջ ժողովրդի մշակութային ժառանգության ոչնչացումն ընկալելի է որպես փաստ, որ խոսուն ապացույց է Մեծ եղեռնի՝ Ցեղասպանության: 1890-ականներից սկսած տեղի ունեցան հայ ժողովրդի մասսայական կոտորածներ, որին հաջորդեց 1918թ. թուրքական արշավանքի ընթացքում նաև հայկական հուշարձանների մասսայական ոչնչացումը: Իսկ 1990-ական թթ. թուրքական հնագիտական պեղումների ընթացքում հայ մասնագետների ներգրավված չլինելը, նաև հուշարձանների ժամանակակից վիճակը թույլ է տալիս հստակ պատկերացնել, որ այսօր էլ շարունակվում է հայկական մշակութային ժառանգության ոչնչացում:

ՀԱՎԵԼՎԱԾ

1. Սբ. Փրկիչ եկեղեցի

2. Տիգրան Հոնենցի Գրիգոր Լուսավորիչ եկեղեցու գմբեթը

3. Առաքելոց վանքի ճակատամասի զարդանախշերը

4. Մայր տաճարի տեսքը հարավ-արևելքից

5. Գագիկ Բագրատունու արձանը

6. Հատված Անի մայրաքաղաքից

7. Արամ Վրույրը խաչքարի մոտ՝ Անիում

8. Տեկորի տաճարը

9. Տիգնիսի բերդը

ԳՐԱԿԱՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆԿ

1. Արտաշես Վրույր, Անիում, Երևան, 1964, էջ 3:
2. Գրիգորյան Խ., Լուսանկարը թանգարանային ցուցադրության համատեքստում, «*Թանգարան հանդես*», Երևան, 2011 թ., էջ 154:
3. Կարապետյան Ս., *Անի ՌԾ*, Երևան: Ա. Հ., 2011թ:
4. Crowe, Darryn (Culture/Communication/Media Studies Program, U Natal, Durban, South Africa), Objectivity, Photography, and Ethnography, Cultural Studies - Critical Methodologies, 2003, 3, 4, Nov, 470-485.
5. Halbwachs Maurice, *On Collective Memory*, Edited, Translated, and with an Introduction by Lewis A. Coser, Chicago and London: The University of Chicago Press, 1992, pp. 37-51
6. Cobley Paul and Haeffner Nick, "Digital Cameras and Domestic Photography: Communication, Agency and Structure," *Visual Communication 8*, 2009, p. 125.
7. Barthes Roland, «The Photographic Message,» in Barthes Roland, *Image-Music-Text*, Ed. and trans. Stephen Heath, New York: Hill, 1977. 15-31.
8. Jay Ruby, "Visual Anthropology," in *Encyclopedia of Cultural Anthropolog*y, ed. by David Levinson and Melvin Ember, New York: Henry Holt and Company, vol. 4: 1996.
9. Sontag Susan, *On Photography*. New York: Delta, 1973, pp. 175-178.
10. Бодрийяр Жан, *Систем Вещей*, Москва: Рудомино, 2001г., http://yanko.lib.ru/books/philosoph/baudrillard-le-systeme-des-objets-8l.pdf/.
11. Հավելվածում օգտագործվել են Հայոց ազգագրության թանգարանի ֆ. ֆոնդի 128, 154, 157, 180, 246, 328 համարի լուսանկարները:

ԿՈՐՈՒՅԱԼ ՀՈՒՇԱՐՁԱՆՆԵՐ. Ա. ՎՐՈՒՅՐԻ ԼՈՒՍԱՆԿԱՐՉԱԿԱՆ ՀԱՎԱՔԱԾՈՒՆ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ

Խորեն Գրիգորյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Ն. Մառի կողմից XIX դարի վերին և XX դարի սկզբին միջնադարյան Անի քաղաքում կազմակերպված հնագիտական պեղումները համընկնում են Օսմանյան կայսրությունում հայկական տեղահանությունների և զանգվածային կոտորածների հետ: Պեղումների ժամանակ Արամ Վրույրի կողմից արված լուսանկարներն արժեքավոր վկայություններ են Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ ժողովրդի ոչնչացման վերաբերյալ: Անիի որոշ վանքեր և հուշարձաններ, որոնք լունկարվել են Արամ Վրույրի կողմից, ներկա պահին անհետ ոչնչացված են համարվում: Այս հուշարձանները մեծամասամբ կորսված են. որոշ կառույցների ճարտարապետական տեսքը դժվարությամբ է ուրվագծվում, մեծամասնությունն էլ ավերված է: Այս նկարները կարևոր են նաև այն առումով, որ մեզ թույլ են տալիս հասկանալ, որ ցեղասպանություն են համարվում ոչ միայն մարդկային կորուստները, այլ նաև ազգի մշակութային ժառանգության ոչնչացումը:

Բանալի բառեր՝ լուսանկարներ, թանգարան, Վրույր, եկեղեցի, հավաքական հիշողություն:

THE LOST MONUMENTS. THE PHOTO COLLECTION OF A. VRUYR AND THE ARMENIAN GENOCIDE

Khoren Grigoryan

ABSTRACT

The late XIX century and early XX century's excavations in the medieval city of Ani organized by Nicholas Marr coincided Armenian deportations and massacres of disaster taken by the Ottoman Empire conducted by the New Turkey. During this excavation a number of photographs were made by Aram Vruyr (father of Artashes Vruyr who was in Marr's expedition) can not be bypassed displacement and destruction of an entire nation and cultural heritage during World War I. During this excavation legendary monasteries and monuments of Ani that it is impossible to find today are photographed by Aram Vruyr. These monuments are largely considered to be lost some of them are barely keeping their architectural appearance most are destroyed. These photos are also important because that allow us to understand Genocide is not only the loss of human, but also all the destruction, which was created by a nation.

Keywords: photos, museum, Vruyr, church, collective memory.

УТРАЧЕННЫЕ ПАМЯТНИКИ: ФОТОКОЛЛЕКЦИЯ А. ВРУЙРА И ГЕНОЦИД АРМЯН

Хорен Григорян

РЕЗЮМЕ

Археологические раскопки в средневековом городе Ани, организованные Марром в конце XIX в. и в начале XX в., совпали с началом депортаций и массовых убийств армян в Османской империи. Фотографии сделанные Арамом Вруйром во время раскопок являются бесценными свидетельствами уничтожения культурного наследия армянского народа во время Первой мировой войны

Некоторые из монастырей и памятников Ани, сфотографированные во время раскопок Арамом Вруйром, в настоящее время являются бесследно исчезнувшими. Эти памятники в значительной степени считаются потерянными: архитектурный облик некоторых из них прослеживается с трудом, а большинство разрушено. Эти фотографии важны также тем, что позволяют нам понять, что Геноцидом являются не только человеческие потери, но и уничтожение культурного наследия нации.

Ключевые слова: фотографии, музей, Вруйр, церковь, коллективная память.

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆԸ ԵՎ ՆՊԱՍՏԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ

Քնարիկ Ավագյան

Առաջին աշխարհամարտի (1914-1918 թթ.) ընթացքում ու դրան հաջորդող տարիներին առավելապես առաջին սերնդի ամերիկահայերի համար հայրենի ժողովրդի սատարմանն ուղղված ջանքերը եղել են գործնական ու ծանրակշիռ՝ կրելով թե՛ քաղաքական ու դիվանագիտական և թե՛ հասարակական, տնտեսական ու ռազմական բնույթ: Վերջինս արտահայտվել է ռազմամթերքի, դրամական միջոցների, ինչպես նաև մարդկային ուժի՝ կամավորների առաքումով, որն իրականացվել է գլխավորապես հայ քաղաքական տարբեր կուսակցությունների ու կազմակերպությունների կողմից:

Ամերիկահայ հասարակական-քաղաքական կազմակերպությունների գործունեությունը

Պատերազմի հենց սկզբից ամերիկահայ մի խումբ ազգայինների ջանքերով հնարավոր է դարձել համախմբել տեղի հայ քաղաքական տարբեր ուղղությունները, որոնք ժողովրդի ու հայրենի երկրի համար ճակատագրական այդ պահին, որոշ բացառությամբ, հանդես են բերել միասնաբար գործելու պատրաստակամություն: Նման առաջին քայլն իրականացվել էր ամերիկահայոց առաջնորդ Մուշեղ եպս. Սերոբյանի ջանքերով, որը գաղութի ներսում կազմակերպված ու հավաքական շարժում սկզբնավորելու, ինչպես նաև կովկասահայության շրջանում ծագած ինքնապաշտպանական շարժմանն արձագանքելու նպատակով իր բնակարանում հրավիրել էր ժողով չորս կուսակցությունների (Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան – ՍԴՀԿ, Հայ հեղափոխական դաշնակցություն – ՀՅԴ, Վերակազմյալ հնչակյան – ՎՀԿ, Հայ սահմանադրական ռամկավար – ՀՍՌԿ) մասնակցությամբ: Յուրաքանչյուր կուսակցությունից ընտրված երկուական ներկայացուցիչներից բաղկացած միջկուսակցական մարմինը 1914 թ. նոյեմբերին Բոստոնում հրավիրել է ***Միջկուսակցական խորհրդաժողով***, որն ընդունել է ազգային չորս կուսակցությունների համատեղ գործունեության ծրագիր: Խորհրդաժողովի նպատակն էր՝ «…աջակցել հայ ազատագրութեան համար ներկայ պատերազմին առթիւ ըլլալիք համազգային ջանքերուն, օգնել այժմ իսկ երկրի մէջ կռուող խումբերու, զինեալ շարժում յառաջ բերել, երբ կարելի ըլլայ Դաշնակից պետութեանց հաւանութիւնը եւ օժանդակութիւնը ստանալ, Դիվանագիտական հետապնդումներ կատարել»[1]: Խորհրդաժողովին հաջողվել էր ԱՄՆ-ի Կոնգրեսի հետ համատեղ ջանքերով Վաշինգտոնում Ռուսաստանի դեսպանի միջոցով ստանալ ցարական կառավարության համաձայնությունն ու հովանավորությունը Կովկասում ռուսական բանակի կազմում կովե-

[1] Ճիզմէճեան Մ. Գ., *Պատմութիւն ամերիկահայ քաղաքական կուսակցութեանց (1890-1925)*, Ֆրէզնօ, 1930, էջ 198, 199:

լու պատրաստ ամերիկահայ երիտասարդ կամավորներ առաքելու և մի շարք այլ խնդիրների վերաբերյալ: Որոշվել էր կովկասահայ կովող խմբերին հատկացնել հանձնախմբի տրամադրության տակ եղած ողջ դրամական միջոցների 25%-ը[2]:

1914 թ. դեկտեմբերին Խորհրդաժողովին Ամերիկահայոց առաջնորդարանից երկուական ներկայացուցիչների մասնակցությունը համազգային բնույթ է հաղորդել հիշյալ միջկուսակցական մարմնին՝ այն վերանվանելով ***Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախմբի*** (ԱՊԱՀ)[3]: Ինչպես նախորդ Միջկուսակցական խորհրդաժողովի, նույնպես և նորաստեղծ Հանձնախմբի նպատակն էր դադարեցնել ամեն տեսակի մասնակի հանգանակությունները և սկսել ազգային դատին առնչվող խնդիրների վերաբերյալ միասնական հանգանակություն, նպաստել Կովկասում ծավալվող հայ կամավորական շարժումներին և աջակցել արևմտահայ փախստականներին:

Միաժամանակ ՀՅԴ կուսակցության գործիչները կարողացել էին ստանալ ռուսական կառավարության պաշտոնական հավաստումը արևմտահայության ազատագրման վերաբերյալ, ինչպես նաև հասնել կամավորական շարժումը կազմակերպելու նպատակով Կովկասում (Թիֆլիս) Ազգային բյուրոյի ստեղծմանը: Այդ է պատճառը, որ Հանձնախմբում Դաշնակցության ներկայացուցիչները պահանջում էին կամավորական շարժմանն աջակցելու նպատակով ԱՄՆ-ում հանգանակվող գումարի կեսը՝ 50%-ը, առաքել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի կողմից վավերացված Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին, իսկ մյուս կեսը՝ տրամադրել ինչպես ամերիկահայ կամավորների կարիքների, նույնպես և հայրենի երկրի տարբեր շրջաններում հեղափոխական շարժումներ առաջ բերելու համար[4]: Եթե մինչև 1915 թ. մարտի վերջը այդպիսի շարժումներ հնարավոր չլիներ իրականացնել, ապա այդ գումարը ևս կուղարկվեր Կովկաս՝ հայ կամավորական խմբերին[5]: Մանավանդ որ, 1914 թ. դեկտեմբերի 16-ին Ազգային բյուրոյի պատվո նախագահ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի ներկայացուցիչ, Թիֆլիսի հայոց առաջնորդ Մեսրոպ արքեպիսկոպոսը ևս Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախմբի պատասխանատու Միհրան Սվազլըին ուղղված հեռագրով անդրօվկիանոսյան հայրենակիցներին խնդրել էր նյութապես օգնել նորակազմ կամավորական չորս խմբերին[6]:

Հանձնախմբի կողմից այդ առաջարկությունը չի ընդունվել, այլ որոշվել է հանգանակվող գումարի զգալի մասը հատկացնել Ամենայն հայոց կաթողիկոսի հովանավորության ներքո Սբ. Էջմիածնում կազմավորված Խառը հանձնախմբին, իսկ 25%-ը ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպանի միջոցով փոխանցել Կովկաս՝ «մի միայն երկիր մեկնած կամ մեկնելիք Հայ կամաւորներուն անխտիր»: Արդյունքում տարբեր քաղաքական ուղղությունների միջև պահպանվող համերաշխ գործակցությունը

---

2 *Համերաշխական բանակցութիւններ (1914-1915)*, Պօսթօն, 1916, էջ 5:

3 *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի. 1917-1921 թթ.*, Պոստոն, 1922, էջ 8:

4 Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 200, 201:

5 Տօնապետեան Գ., *Հ. Յ. Դաշնակցութիւնը Հիւսիսային Ամերիկայի մէջ*, հ. Բ (1910-1923), Պոսթոն, Հայրենիք հաստատութիւն, 1995, էջ 271:

6 Նույն տեղում, էջ 273, 282:

խախտվել է, և ՀՅԴ-ն, որը Բոստոնում լույս տեսնող «Հայրենիք» պարբերաթերթի էջերում ձեռնամուխ էր եղել հայ կամավորական շարժումներին ի նպաստ մասնավոր հանգանակություններ իրականացնելուն, հեռացվել է Հանձնախմբի կազմից[7]: Կովկասում հայ կամավորական շարժմանը սատարելու նպատակով հանգանակվել էր 160.000 դոլար, որից ԱՊԱՀ-ը՝ 60.000, իսկ առանձին ՀՅԴ-ն՝ 100.000 դոլար (ընդ որում՝ 1914 թ. Ամերիկայի Կենտրոնական կոմիտեն /ԿԿ/ երկրի ինքնապաշտպանական ծրագրերի համար տրամադրել է 5.900 դոլար[8]):

Անտանտի տերությունների առջև Հայ դատը ներկայացնելու նպատակով 1912 թ. Փարիզում հիմնված Ազգային պատվիրակության նախագահ, Ամենայն հայոց կաթողիկոսի դիվանագիտական ներկայացուցիչ Պողոս Նուբարի և Կահիրեում գործող Հայկական բարեգործական ընդհանուր միության (ՀԲԸՄ) ջանքերով Եգիպտոսի օրինակով մի խումբ ամերիկահայերի կողմից (դոկտոր Սմբատ Մ. Գաբրիելյան, Միհրան Սվազլյան /Սվազլը/, պատվ. Խաչատուր Կ. Պենննեյան և այլք) ԱՄՆ-ում ևս ստեղծվել էր ***Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը*** (ԱՇՊՄ): Այն բաղկացած էր հայ քաղաքական երեք կուսակցություններից, Հայ առաքելական և Հայ ավետարանական եկեղեցիներից ու ՀԲԸՄ-ից ընտրված ներկայացուցիչներից: ՀՅԴ-ն հրաժարվել է ենթարկվել Ազգային պատվիրակության և անձամբ Պ. Նուբարի հսկողությանը և գործել է անկախ ընդհուպ մինչև 1917 թ. սկիզբը[9]:

Պ. Նուբարի ջանքերով Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախումբն ու Ազգային շահերի պաշտպանության միությունը համագործակցված զգալի օգնություն են առաքել Սբ. Էջմիածին՝ ի նպաստ հայ գաղթականների, Կովկասում ապաստանած փախստականների ու կամավորների: Ծրագրված էր նաև բոլոր միջոցներով սատարել Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը՝ Կիլիկիայի ազատագրման ու Եվրոպայում և Ամերիկայում Հայ դատի պաշտպանությունը հետամտող նրա քաղաքական, դիվանագիտական և ռազմական բնույթի ջանքերին:

1915 թ. սեպտեմբերին ազգային վերոհիշյալ երկու կազմակերպությունները (ԱՊԱՀ և ԱՇՊՄ) միավորվել են որպես ***Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միություն*** (ԱՊԱՄ)՝ աջակցելու Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը: Միությունը բաղկացած էր ազգային վեց կուսակցությունների ու կազմակերպությունների ներկայացուցիչներից (ՍԴՀԿ, ՎՀԿ, ՀՍՌԿ, ՀԲԸՄ, Հայ առաքելական և Հայ ավետարանական եկեղեցիներ): Նոր միության կազմում էին Միհրան Սվազլըն (ատենապետ), Ա. Նազարեթյանը (ատենադպիր), Բաբկեն եպս. Կյուլեսերյանը և այլք[10]:

---

[7] Տե՛ս Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 202:

[8] Տե՛ս Տօնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 268:

[9] Տե՛ս *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 9, 10: Հայկ Վ., *Խարբերդ եւ անոր ոսկեղէն դաշտը*, Նիւ Եորք, 1959, էջ 994: *The Armenians in Massachusetts*, Boston, 1937, p. 52. Թէոդիկ, *Ամէնուն տարեցոյցը*, ԺԲ տարի, Կ. Պոլիս, 1922, էջ 283:

[10] Տե՛ս *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 9, 10: Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 202:

Միության անդրանիկ հանգանակությունը տեղի է ունեցել Բոստոնում աննախադեպ խանդավառության պայմաններում: Ժամանակակիցների գնահատմամբ. «Խուռներամ բազմութիւն մը լեցուած էր *Ֆրանքլին Եունեըն* ժողովասրահը, որոնց մէջ նկատելի էր Պոստոնի եւ շրջակայքի առեւտրականներու ամբողջութիւնը: Անոնցմէ շատեր նախօրօք արդէն արձանագրուած էին նշանակալի գումարներ, աստնցմով ապահովուած էր հանգանակութեան յաջողութիւնը»[11]:

ԱՊԱՄ-ի գործունեությունը գնահատվել և օրհնվել է Ամենայն հայոց կաթողիկոսի՝ 1915 թ. հոկտեմբերի 17-ի թիվ 1799 կոնդակով[12]:

Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միության ջանքերով կազմակերպվել են հայրենանպաստ հանգանակություններ, որոնց արդյունքը բաժանվել է հետևյալ սկզբունքով. գումարի 100% բաժնի 25%-ը Հայոց կաթողիկոսի միջոցով՝ Կովկասի հայ կամավորներին, 25%-ը կրկին կաթողիկոսի կամ Պ. Նուբարի միջոցով՝ Կովկասում ապաստանած հայ կարոտյալներին, իսկ մնացած 50%-ը ուղարկվել է Փարիզի Ազգային պատվիրակությանը: Հետագայում, Պ. Նուբարի կարգադրությամբ, որոշվել է հանգանակությունների արդյունքները լիովին առաքել անձամբ կաթողիկոսին՝ գումարի կես բաժինը հատկացնելու Կովկասի կամավորներին, իսկ կեսը՝ փախստականներին: Միությունն իր գոյության ընթացքում նյութական ու բարոյական զգալի օգնություն է տրամադրել նաև Կիլիկիո կաթողիկոսին, Կ. Պոլսի հայոց պատրիարքին, Թիֆլիսում Հայաստանի վերաշինության հանձնախմբին, ինչպես նաև Ամերիկյան նպաստամատույց ընկերությանը, Ռուս-ամերիկյան նպաստից ընկերությանը և այլոց: Միությունը բժշկական օգնություն, սնունդ, հագուստեղեն է առաքել Կովկասում ապաստանած հայ փախստականներին, մշտապես կապ պահպանել ԱՄՆ-ի պետական շրջանների ու հայասեր ամերիկացիների հետ, ջանքեր գործադրել՝ վերականգնելու ՀՅԴ-ի հետ համագործակցությունը[13]:

Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծումը և հայերի դիրքորոշումը

1914 թ. հունիսի 28-ին Բոսնիայի Սարաևո քաղաքում Ավստրո-Հունգարիայի թագաժառանգ Ֆրանց Ֆերդինանդի սպանությունն առիթ դարձավ արդեն իսկ հասունացած Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծման համար: Օգոստոսի 1-ին Գերմանիան պատերազմ է հայտարարել Ռուսաստանին, իսկ օգոստոսի 2-ին կնքվել է գերմանա-թուրքական դաշնակցային գաղտնի պայմանագիրը, ըստ որի Օսմանյան կայսրությունը՝ որպես Գերմանիայի դաշնակից, պարտավորվում էր հանդես գալ Ռուսաստանի դեմ: Թուրքական բանակի ընդհանուր գործողություններն ապահովելու էր Լիման ֆոն Սանդերսի գլխավորած գերմանական զինվորական առաքելությունը (միսիա)[14]:

---

[11] Տե՛ս Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 203:

[12] Նույն տեղում, էջ 204:

[13] Տե՛ս *Տեղեկագիր Հայ Ազգային Միութեան Ամերիկայի*, էջ 10, 11:

[14] Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., *Առաջին համաշխարհային պատերազմը և արևմտահայությունը. 1914-1916 թթ.*, Երևան, 1965, էջ 93, 201:

1914 թ. նոյեմբերի 3-ին Օսմանյան կայսրությունը պատերազմ է հայտարարել Անգլիային, Ֆրանսիային, Ռուսաստանին: Շատ չանցած Բուլղարիան ևս միացել է Գերմանիային և նրա դաշնակիցներին[15]:

Արդեն 1914 թ. նոյեմբերի 8-ին Ամենայն հայոց Գևորգ Ե կաթողիկոսը դիմել է Կովկասի փոխարքա Ի. Վորոնցով-Դաշկովին՝ շեշտելով հայերի համընդհանուր գործնական նվիրվածությունը ռուսական շահերի պաշտպանությանը, ուստի խնդրել է, որպեսզի Ռուսաստանը պաշտոնապես հայտարարեր Արևմտյան Հայաստանի վեց վիլայեթներին (Վան, Էրզրում, Բիթլիս, Սեբաստիա, Դիարբեքիր, Խարբերդ) և Կիլիկիային ինքնավարություն շնորհելու մասին, որով և «ավարտվելու էր նրա (Ռուսաստանի) պատմական միսիան օսմանյան լծի տակ դարերով ճնշված քրիստոնեական ժողովուրդների ազատագրման գործում»[16]:

Ի. Վորոնցով-Դաշկովն ամեն կերպ խրախուսում էր հայ հոգևոր, ռևևոր և քաղաքական ղեկավարներին, մասնավորապես ՀՅԴ-ին, սպասվող պատերազմի դեպքում ռուսական բանակի համար կազմակերպել առաջապահ ջոկատներ: Հատկանշական է նաև այն, որ Առաջին աշխարհամարտի նախօրեին ցարական գրաքննությունն արգելել էր ՀՅԴ-ի դեմ վատ բան գրել, ընդհակառակը, Թիֆլիսի նահանգային ժանդարմական վարչությունն այդ օրերին արձանագրել է. «Դաշնակցություն կուսակցությունը վերջին ժամանակներս ոչ մի ռևոլյուցիոն գործունեություն չի դրսևորում և բացառապես զբաղված է զինվորականների ջոկատների կազմությամբ, ուսուցումով և Թուրքիա ուղարկելով թուրքական կառավարության դեմ պայքարի համար, որ թույլ է տվել կայսերական մեծության փոխարքան Կովկասում»[17]:

Արդեն 1914 թ. վերջին և 1915 թ. սկզբին հայ կամավորական շարժումը լայն ծավալ էր ընդգրկել: Կամավոր զինվորագրվել են հասարակության տարբեր խավերի ներկայացուցիչներ: Դաշնակցությունն ընդամենը երկու ամսվա ընթացքում Կովկաս էր առաքել 800 կամավոր[18]: Միաժամանակ 120 հազար հայ զորակոչվել էր նաև ռուսական բանակ, որից 80 հազարը կռվել է արևմտյան ճակատում թուրքական զորքերի դեմ[19]: Ընդհանուր առմամբ, պաշտոնական տվյալներով, պատերազմի ողջ ընթացքում ռուսահպատակ 2 մլն հայերից ավելի քան 250 հազարը, այսինքն՝ 100-ից 13-ը, զորակոչվել էր ռուսական բանակ[20]:

Հայ կամավորական շարժման հապշտապ կազմակերպումն ընդամենը ռուսական կառավարության ձեռնարկած հակաքայլն էր երիտթուրքական կառավարության արդեն իսկ նախատեսված և գործնական տեսք ստացած ծրագրի, որով

---

15 Տե՛ս Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 194:

16 Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 194, 195:

17 Նույն տեղում, էջ 182:

18 Տե՛ս Թէոդիկ, *նշվ. աշխ.*, էջ 282: Լազեան Գ., *Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր)*, Գահիրէ, 1946, էջ 202:

19 Տե՛ս Մնացականյան Ա. Ն., Հակոբյան Հ. Ղ., *Ջորավար Անդրանիկ*, հ. Ա, Մոսկվա, «Վերնատուն», 1991, էջ 112:

20 Տե՛ս Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 189:

նախատեսվում էր Անդրկովկասը նվաճել աբխազ, վրացի, թաթար շահագրգիռ ուժերին ներգրավելու միջոցով: Ռուսաստանի դեմ ապստամբություն բարձրացնելու և թուրքական բանակի գործողությունները դյուրացնելու նպատակով թուրքական կառավարությունը մեծ դեր էր վերապահում նաև հայերին՝ հույս ունենալով, որ նրանք ևս կմասնակցեն մեծ ծրագրի իրականացմանը[21]: Այդ նպատակով երիտթուրքերը նույնիսկ դիմել են իրենց երբեմնի դաշնակից ՀՅԴ-ին, որն Էրզրումում իր ընդհանուր ժողովն էր գումարել՝ այդտեղ ուղարկվելով 27 թուրք գործակալներ: Վերջիններս պիտի փորձեին համոզել թուրքական բանակի կազմում աջակից հայկական կամավորական ջոկատներ կազմել, որպեսզի Անդրկովկասում հակառուսական անխուսափելի ապստամբության դեպքում դրանք ոտքի ելնեին Ռուսաստանի դեմ[22]: Այդ դավադիր զինակցության դիմաց թուրքերը հայերին խոստանում էին Կարսը, Երևանի նահանգը, Գանձակի նահանգի հայաբնակ մասը, Վանը, Բիթլիսը և Էրզրումի կուսակալության մի մասը՝ կազմելու ինքնավարություն թուրքական պետության հովանավորության ներքո[23]: Հայերը մերժել են թուրք բանագնացների առաջարկը՝ այն համարելով վտանգավոր և կործանարար: Նման պայմաններում բնական էր, որ Ռուսաստանն էլ իր հերթին, ելնելով երկրի քաղաքական շահերից և հենվելով հայերի ռուսական կողմնորոշման վրա, պետք է ապահովեր իրեն համակիր ուժերի ներկայությունը խնդրահարույց հարավում:

Կովկասում հայկական կամավորական գնդերի կազմակերպումը

Առաջին աշխարհամարտի սանձազերծումով արևմտահայության կյանքի ու գույքի անձեռնմխելիության պահպանման համար Օսմանյան կայսրությունում ստեղծված անբարենպաստ ու օրեցօր վատթարացող պայմանները (այդ թվում՝ հայ առևտրականների ու վաճառականների սեփականության և ունեցվածքի թալան և այլն) պատճառ են դարձել օսմանցիների դեմ Կովկասում կռվող ռուսական ցարական զորքերին սատարելու նպատակով այդտեղ հայրենասեր հայերից բաղկացած ջոկատների կազմակերպմանը: Կամավորական շարժման նշանաբանն էր՝ «Ինքնավարութիւն վեց վիլայէթներու և անոնց անբաժան մասը կազմող Կիլիկիայի՝ Ռուսաստանի հզօր հովանաւորութեան տակ»[24]:

Քանի որ Ամենայն հայոց կաթողիկոսի լիազորությամբ Հայկական հարցը հետապնդելու նպատակով Պողոս Նուբարի նախագահությամբ Եվրոպայում՝ Փարիզում, արդեն գործում էր Ազգային պատվիրակությունը, ուստի Կովկասում հայ կամավորական զորաբանակները ղեկավարելու համար 1912 թ. փետրվարին Թիֆլիսում հայոց հոգևոր առաջնորդ Մեսրոպ եպիսկոպոսի նախագահությամբ հիմնվել էր Ազգային բյուրոն:

---

21 Նույն տեղում, էջ 191:

22 Նույն տեղում, էջ 197: Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 195:

23 Տե՛ս Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 205:

24 Լազեան Գ., *Հայաստանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու*, Գահիրէ, 1942, էջ 81:

Կամավորագրման գործընթացն աննախադեպ աշխուժություն է առաջացրել հայկական գաղթօջախներում: Շուտով կամավորական շարժման կենտրոններ են ստեղծվել ԱՄՆ-ում, Բուխարեստում, Թիֆլիսում: Ազգային բյուրոն, մասամբ Արևմտյան (եվրոպական, ամերիկյան) և Արևելյան (կովկասյան) բյուրոներով, համակարգում էր բացառապես ՀՅԴ-ն, իսկ ԱՄՆ-ի և Բալկանների բյուրոները հիմնականում ՍԴՀԿ ազդեցության տակ էին[25]:

Կովկասում կամավորական շարժումը կազմակերպելու նպատակով Թիֆլիսում գործող Հայոց ազգային բյուրոյի կողմից 1914 թ. սեպտեմբերին ստեղծվել էր Հայոց կամավոր խմբերի կարգադրիչ մարմին, որը որոշել էր տարբեր ուղղություններով Օսմանյան կայսրություն մուտք գործելու նպատակով կազմել կամավորական չորս զորախմբեր (գունդ)՝ 2.500 կովողներով (առաջինում՝ 1.500, մյուս երեքում՝ 400-500-ական հոգի)[26]: Այդ նպատակով Արևմտյան բյուրոյի հանձնարարականով 1914 թ. օգոստոսի 12-ին Բուլղարիայի Վառնա քաղաքից Կովկաս էր ժամանել զորավար Անդրանիկ Օզանյանը[27]: Կովկասի փոխարքայի օգնական գեներալ Միշլաևսկին Անդրանիկին առաջարկել է կազմակերպել կամավորների Առաջին գունդը[28]: Էջմիածնի ճեմարանի, Թիֆլիսի Ներսիսյան դպրոցի, Մոսկվայի, Պետրոգրադի, Կիևի, Խարկովի, Օդեսայի համալսարանների հազարավոր երիտասարդներ կամավորագրվել են Անդրանիկի մոտ ծառայելու: Կամավորագրվել են նաև ԱՄՆ-ից և Պարսկաստանից ժամանած բազմաթիվ հայեր[29]: Շուտով կազմակերպվել են նաև մյուս գնդերը. Երկրորդը՝ Դրոյի (Դրաստամատ Կանայան), Երրորդը՝ Համազասպի (Սրվանձտյան), Չորրորդը՝ Քեռիի (Արշակ Գալֆայան), հետագայում Հինգերորդը՝ Վարդանի (Խանասորցի Սարգիս Մեհրաբյան) ՀՅԴ-ի հրամանատարության ներքո, ապա նաև Վեցերորդը՝ Հովհաննես (Աղունիկ) Քանփոլատյանի ՍԴՀԿ-ի ղեկավարությամբ: Բոլոր գնդերն ունեին իրենց խորհրդանիշ դրոշները[30]:

Արդեն 1914 թ. աշնանը կամավորական շարժման կազմակերպումն ընթացքի մեջ էր: Ազգային բյուրոյի կոչերից ոգևորված՝ կարճ ժամանակում ոչ միայն Կովկասից և Ռուսաստանի մյուս շրջաններից, այլ նաև Եվրոպայից և աշխարհի տարբեր կողմերից (Բուլղարիա, Ռումինիա, Եգիպտոս, Կիպրոս, Ֆրանսիա, Պարսկաստան) և հատկապես հեռավոր ԱՄՆ-ից, մեծ խանդավառությամբ խումբ-խումբ Կովկաս են շտապել վրեժով ու ատելությամբ, բայց և ազատատենչ ոգով տոգորված հարյուրավոր հայազգի անձնուրաց երիտասարդ կամավորներ՝ համալրելու

---

[25] Տե՛ս *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, խմբ.՝ Արսէն Կիտուր, հ. Ա, Պէյրութ, 1962, էջ 469:

[26] Տե՛ս Լազեան Գ., *Հայաստանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու…*, էջ 186: Լազեան Գ., *Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր)…*, էջ 81: Սիմոնյան Հր., *Անդրանիկի ժամանակը*, գիրք Ա, Երևան, 1996, էջ 387:

[27] Տե՛ս Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 206:

[28] Տե՛ս *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 469:

[29] Տե՛ս Մնացականյան Ա. Ն., Հակոբյան Հ. Ղ., *նշվ. աշխ.*, հ. Ա, էջ 112:

[30] Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 387: Ճէրէճեան Եղ., *Պանդուխտ*, Պէյրութ, 1999, էջ 19: Լազեան Գ., *Հայաստան եւ Հայ Դատը (Վաւերագրեր)…*, էջ 186: Լազեան Գ., *Հայաստանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու…*, էջ 81: Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 206:

նոր կազմվող գնդերը[31]: «Ձմայլումով կըսեինք անճառելի եռանդն ամեն անոնց, որոնք տուն, գործ ու քոլեջ կամ համալսարան կլքեին՝ դեպի Հայաստանի ռազմաճակատը վազելու աճապարանքով»[32], - նշել է ականատեսը:

ՍԴՀԿ Ամերիկայի բյուրոյի հրամանատարության ներքո գործել է Վեցերորդ գունդը, որը հետագայում մասամբ ներառել է նաև Վերակազմյալ հնչակյան և Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունների, ինչպես նաև անկուսակցական ներկայացուցիչների փոքրաթիվ խմբերը, որոնք Ազգային բյուրոյի կուսակցական-նակենտրոն գործունեության հետևանքով դուրս էին մնացել[33]:

1914 թ. նոյեմբերի 3-ին Առաջին գունդը մեկնել է Ջուլֆայի ճակատ, Երկրորդը՝ հոկտեմբերի 24-ին Իգդիրից շարժվել է Վանի ուղղությամբ, Երրորդ գունդը նոյեմբերի 1-ին շարժվել է դեպի Սարիղամիշ, Չորրորդը նոյեմբերի 6-ին՝ Թորթումի ճակատ, Հինգերորդը կրկին բռնել է Վանի ուղղությունը, Վեցերորդ գունդը շարժվել է դեպի Բասենի ճակատ, իսկ Յոթերորդը՝ որպես պահեստային ուժ, նորից դեպի Վան: Այնպես որ հայ կամավորական գնդերը՝ որպես առաջապահ և տեղանքին ծանոթ ուժեր, տեղաբաշխված էին Էրզրումից մինչև Ջուլֆա՝ սկիզբ ունենալով Գր. Ավշարյանի Վեցերորդ գունդը և վերջը՝ Ջորավար Անդրանիկի Առաջին գունդը, որոնց միջև ցրված էին մյուս գնդերը[34]:

Ընդհանուր առմամբ պաշտոնական տվյալներով բոլոր յոթ կամավորական գնդերում կռվող զինվորների ընդհանուր թիվը կազմել է 6.000-7.000, որոշ տվյալներով՝ 10.000, որոնք բաղկացած էին ձիավոր և հետևակ վաշտերից: Յուրաքանչյուր գնդում կար երեքական գումարտակ՝ 100-150 զինվոր պարունակող չորսական վաշտերով կամ հարյուրյակներով[35]: Ընդ որում, ԱՄՆ-ից և եվրոպական երկրներից տարբեր ճանապարհներով հայրենիքի ազատագրմանը մասնակցելու նպատակով եկել էր շուրջ 3.000 հայ[36]:

Կամավորները ցրված էին Կովկասյան ճակատում կռվող ռուսական բանակներում և կատարում էին առաջապահի և հետախույզի դեր՝ որպես տեղանքին, բնակչությանը, լեզվին ու բարքերին ծանոթ: Ռուսական զորքերի ճակատը տարածված էր Բաթումից մինչև Պարսկաստան, իսկ կամավորները դիրքավորվել էին Էրզ-

---

31 Տե՛ս Կարապետյան Մ., *Հայկական կամավորական խմբերը և ազգային գումարտակները կովկասյան ռազմաճակատում (1914-1917 թթ.)*, Երևան, 1999, էջ 38: Լազեան Գ., *Հայապահանը եւ Հայ Դատը ըստ դաշնագրերու…*, էջ 81:

32 Կիրակոսյան Զ., *նշվ. աշխ.*, էջ 187:

33 Տե՛ս *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 469: Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 208:

34 Տե՛ս Աւետեան Մ., *Հայ ազատագրական ազգային յիսնամեայ (1870-1920) յուշամատեան եւ Զօր. Անդրանիկ (Վերլուծական հայեցողութեամբ եւ վաւերական տուեալներով)*, Փարիզ, 1954, էջ 159-160:

35 Տե՛ս Չոփուրեան Եդ., *Մեծ պատերազմը եւ հայ ժողովուրդը (Անդրանիկ, Մուրատ եւ Պօղոս Նուպար)*, հ. 1, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 22: Կարինեան Գ., *Ազգային հերոս Զօր. Անդրանիկ եւ իր պատերազմները. Զօր. Անդրանիկ Էրզրումի ճակատին վրայ*, Բարիզ, Յ. Թիւրապեան հրատ., 1953, էջ 184: Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 160:

36 Տե՛ս Դեմոյան Հ., *Հայկական ազգային խորհրդանշաններ. Զինանշաններ, դրոշներ, պարգևներ*, Երևան, 2012, էջ 266:

րումից մինչև Դիլման: Վեցերորդ գունդը կռվում էր Էրզրումի կողմում՝ կազմելով կամավորական շղթայի վերին օղակը[37]:

Ռուսական բանակի հետ գործակցող հայ կամավորական խմբերը զգալի հաջողություններ են արձանագրել Վանի, Բիթլիսի, Էրզրումի գրավումների ժամանակ՝ արժանանալով ռուսական գերագույն հրամանատարության բարձր գնահատանքին ու պարգևներին[38]:

Հայ քաղաքական կուսակցությունների դերը կովկասյան կամավորական շարժման կազմակերպման գործում

Չնայած արևմտահայ հայրենակիցների պահանջով կամավորական շարժումը պետք է անկուսակցական բնույթ ունենար, սակայն, ինչպես վկայում են փաստերը, կամավորական շարժման կազմակերպման գործում հայկական կուսակցություններից գլխավոր դերակատարությունը պատկանում էր Հայ հեղափոխական դաշնակցությանը:

Սկզբնապես Թիֆլիսի Ազգային բյուրոն հրահանգել էր արտերկրի դաշնակցականներին, որ կամավորներ չուղարկեն, այլ միայն դրամ հանգանակեն, քանի որ իրենք պետք ունեն «աւելի նիւթական օժանդակութեան, քան թէ կամաւորներու, որոնցմէ շատ կայ Կովկասի սահմաններուն մէջ»[39]: Դրանով Ազգային բյուրոն նպատակ ուներ նաև հնարավորինս հսկելու կամավորական գնդերի կուսակցական կազմը, որպեսզի այն բաղկացած լիներ առավելապես վստահելի գինվորականներով՝ դաշնակցականներով:

Այդուհանդերձ, անկարելի էր տարերային հոսքը կանգնեցնել: Բուլղարիայից, Ռումինիայից, ԱՄՆ-ից «հարիւրաւոր երիտասարդներ կը վազէին Կովկաս, մտնելու կամաւորական շարքերու մէջ»[40]:

Բազմաթիվ վկայություններ արձանագրել են այն ցավալի փաստը, որ Թիֆլիսում հավաքված ոչ դաշնակցական կամավորները «կը լքուին երեսի վրայ, որոնցմէ կը խլուին բոլոր զէնքերն ու պատերազմական կազմածները»[41]:

Եթե Կովկասում կամավորական շարժման նախաձեռնողները դաշնակցականներն էին, ապա Բուլղարիայում, Ռումինիայում և ԱՄՆ-ում այդ շարժմանը հիմնականում ուժ էին տալիս Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյանները[42]:

Կովկասյան կամավորական շարժումը և ՀՅԴ-ն

Հակառակ կամավորական շարժման կազմակերպչական տարաձայնությունների՝ ՀՅԴ-ն հրատարակել է բավական ստվար տեղեկատվական նյութ՝ փաստաթղթեր, շրջաբերականներ, թղթակցություններ: Այսպես, ըստ ՀՅԴ Ամերիկայի Կենտրո-

---

[37] Տե՛ս Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 22:

[38] Տե՛ս *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 470:

[39] Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 20:

[40] Նույն տեղում, էջ 20, 21:

[41] *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 469-470:

[42] Տե՛ս Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 21:

նական կոմիտեի (ԿԿ) տեղական կոմիտեներին ուղղված Շրջաբերականի, կամավորները Կովկաս պիտի մեկնեին 1914 թ. հոկտեմբերի 1-ին Նյու Յորքից՝ Կարգադիր հանձնախմբի հասցեից՝ իրենց հետ ունենալով երկու լուսանկար, 100-ական դոլար, բժշկական քննության վկայաթուղթ և կոմիտեի վարչության կողմից հաստատված հանձնարարագիր[43]:

Այդ նույն ժամանակ ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն Երկրում *«Մարդու եւ Դրամի»* անհետաձգելի անհրաժեշտության մասին շրջաբերականներով դիմել էր իր կոմիտեներին՝ շեշտելով. «…Ընկերներ, ձեզ կը մնայ ամենայն եռանդով առաջ տանիլ նիւթականի գործը. դրամի անյետաձգելի պէտքը ունինք: Անմիջապէս փոխադրեցէք ձեր մօտ գտնուած գումարները: Եթէ կարելի է, արտակարգ հանգանակութիւններու ձեռնարկեցէք: Եթէ հնարաւոր է ներքին փոխառութիւն մը յաջողցուցէք: Ամէն գործ մէկ կողմ դրած՝ ԻՆՔՆԱՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹԵԱՆ համար դրամ հաւաքելու մասին խորհեցէք: …Ինքնապաշտպանութեան պէտքը աւելի քան երբէք հրամայական դարձած է: Ստացած ենք հեռագիրներ, որ դրամ կը պահանջեն. նոյնիմաստ հեռագիրներու կը սպասենք օր առ օր: Անհրաժեշտ է որ կօմիտէները հրապարակային հանգանակային ժողովներ սարքեն: Ուժերը տասնապատկելով ժողովուրդը պարտականութեան հրաւիրել»[44]: Եվ կամ՝ «նկատի ունենալով որ ներկայ րոպէն պատմական է եւ կուսակցութիւնը նիւթական խոշոր կարիք ունի», որոշվել է «ամենալայն չափով եւ ուժեղ թափով» կազմակերպել հանգանակություններ՝ ի նպաստ երկրի ինքնապաշտպանության, ինչպես նաև կազմել հատուկ քննությունից անցած Կովկաս մեկնելիք կամավորների ցուցակը և այն ներկայացնել Կովկասի Հայ սպայակույտին[45]:

1915 թ. հունվարի 23-ին Ժնևից ՀՅԴ ներկայացուցիչները դիմել են Ամերիկայի ԿԿ-ին՝ մինչև գարուն զինված խումբ հավաքագրելու և ուղարկելու համար[46]: ՀՅԴ-ն, հանձին Ռոստոմ Զավարյանի, նաև բանակցել է բրիտանական իշխանությունների տարբեր շրջանների հետ Հայկական հարցի և կամավորական խմբերի կազմության շուրջ և արդյունքների մասին փետրվարին տեղեկացրել ԱՄՆ, «յատկապէս՝ որովհետեւ կամաւորները Ամերիկայի շրջանէն կ’ակնկալուին»[47]: Ու թեպետ ՀՅԴ-ի կամավորները գործում էին նաև Եգիպտոսում՝ անգլիական բանակի կազմում, ԱՄՆ-ից խոստացված էր 5.000 հոգի: Այդուհանդերձ, նպատակահարմար էր սկզբում քիչ թվով ընտրովի ուժեր ընդգրկել՝ «գլխաւորապէս այնպիսիներին, որոնք մասնակցել են կռիւներին, զինուորութիւն են արել, առնւազը մարզւել են Ամերիկայում», ընդ որում՝ երիտասարդներին, քաջերին, առողջներին, նախ՝ վստահելի բանակ ունենալու համար, հետագայում կամավորների թիվը կամացկամաց ավելացնել՝ հաշվի առնելով նաև այն հանգամանքը, որ ՀՅԴ-ն ստիպված պիտի լիներ որոշ ծախսեր իր վրա վերցնել: Սակայն Երկրից հասնող անմխիթար

---

43 Տե՛ս Տօնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 267:

44 Նույն տեղում, էջ 263, 264:

45 Նույն տեղում, էջ 268:

46 Նույն տեղում, էջ 274:

47 Նույն տեղում, էջ 277:

տեղեկությունները «աւելի եւս կը գօտեպնդեն Ամերիկայի ընկերները, որպէսզի օր առաջ կամաւորական խումբեր կազմուին եւ երկիր ուղարկուին»[48]:

Ըստ «Հայրենիք» երկօրյայի, «Կամաւոր երթալու անդիմադրելի պահանջ կայ. մեր ընկերներէն շատերը իրենց անձնական րիսքով գացին, իսկ մենք կը սպասենք հրահանգի»[49]: Շուտով սկսվել է կամավորական խմբերի կազմության զորակոչ: 1915 թ. ապրիլի 3-ին ՀՅԴ–ի Ամերիկայի ԿԿ-ն իր մասնաճյուղերին ուղղված «Խիստ գաղտնի Թիվ 2 Շրջաբերականով» ճշտել է առաջիկա անելիքները. «Հայ կամաւորական գնդերու գործունէութիւնն ալ աւելի ակներեւ եւ բեղմնաւոր դարձնելու համար, միտք յղացած է տասնեակ մը օդանաւ վարողներ եւ անթել հեռագիր գործածողներ պատրաստել»[50]: Հետաքրքրություն էին ներկայացնում հիշյալ ասպարեզներում կամավորության թեկնածուների քանակը, անգլերենի իմացության մակարդակը (գրել, կարդալ), քաղաքացիությունը (ԱՄՆ, Կանադա), կրթությունը (միջնակարգ, բարձրագույն), տեխնիկական պատրաստվածությունը, տարիքը, ընտանեկան վիճակը, ԱՄՆ-ում ունեցած հարազատների մասին տեղեկություններ, ՀՅԴ անդամության տարիների փորձառությունը (ստաժ): Հանձնարարված էր ընտրել ներկայացված թեկնածուներից հարմարագույններին: Շատ չանցած՝ 1915 թ. ապրիլի 15-16-ին, ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն պաշարված Վանից հետևյալ նամակն է ստացել. «…Խիստ ընդհարում Վան եւ Շատախ: 10 օրէ ի վեր թնդանօթներ կորոտան քաղաքի վրայ, ոչ մի վնաս մեզմէ: Շատախ 15 օր է կռւի մէջ է: Ժողովրդի տրամադրութիւնը բարձր. ժողովրդի վերջին յոյսը ձեզ վրայ: Օր մը ուշանալը անգամ դաւաճանութիւն: Շտապեցէք, ժողովրդի փրկութեան համար շուտ հասնել»[51]: Եվ կամ մայիսի 3-ին Սոֆիայից ստացված հեռագիրն ահազանգել է. «Պօլսի մէջ դաւադրութիւն հայերու հանդէպ: Մեր բոլոր ընկերները եւ ժողովուրդի մտաւորական տարրը, նոյնիսկ նախարար Մարտիկեան, նախորդ պատրիարքը եւ կղերականներ ձերբակալուած: Կացութիւնը սոսկալի. կազմակերպեցէք անմիջապէս բողոքի միթինկներ միջազգային հողի վրայ եւ դիմեցէք կառավարութեան իր ազդեցութիւնը բանեցնելու համար Պօլսի դեսպանին միջոցով. այլապէս հայ ժողովուրդը կը բնաջնջուի»[52]:

ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն, ապա նաև Կարմիր խաչը, արձագանքելով Երկրից ստացված հեռագրերին, դիմել են Վաշինգտոն, որպեսզի երկրի կառավարությունն իր դեսպանի միջոցով ազդի թուրքական իշխանությունների վրա կայսրության բոլոր նահանգներում տեղի ունեցող ջարդերը դադարեցնելու պահանջով: Նույն բնույթի դիմումներ են ուղարկվել նաև Անգլիայի, Ֆրանսիայի, Իտալիայի և Ռուսաստանի արտաքին գործերի նախարարություններին[53]:

---

[48] Նույն տեղում, էջ 278, 280:

[49] Նույն տեղում, էջ 281, 287:

[50] Նույն տեղում, էջ 283, 284:

[51] Նույն տեղում, էջ 284, 285:

[52] Նույն տեղում, էջ 287, 288:

[53] Նույն տեղում, էջ 287, 290:

Ի վերջո, ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն, հաշվի առնելով Երկրի տարբեր շրջաններում ստեղծված ծանր դրությունը, նպաստամատույց դրամահավաքին զուգընթաց 1915 թ. մայիսի 10-ի շրջաբերականով կոմիտեներին է փոխանցել նաև կամավորական խումբ Կովկաս ուղարկելու մասին որոշումը՝ պահանջելով այդ ուղղությամբ անհրաժեշտ քայլեր ձեռնարկել[54]:

Հարկ է նշել, որ, անսալով *«Երկիր երթալու ու կռուելու»* հայրենակիցների, ինչպես նաև կուսակցական ընկերների կոչերին, ամերիկահայ Առաջնորդարանը նախքան Միջկուսակցական խորհրդաժողովին միանալը դիմել էր Վաշինգտոնում դաշնակից տերությունների դեսպաններին ԱՄՆ-ից հայ կամավորներ ուղարկելու պատրաստակամությամբ: Անգլիան և Ֆրանսիան մերժել էին, իսկ Ռուսաստանը դեսպանի միջոցով հավանության էր արժանացրել այդ առաջարկը՝ պայմանով, որ հայկական կողմն ինքը հոգար կամավորների բոլոր ծախսերը: Ռուսական կառավարության՝ 1915 թ. մայիսի 28-ի հեռագրում մասնավորապես նշված էր. «Հայ կամաւորները, որոնք Դաշնակցութեան կը պատկանին, պէտք է առանձինն յիշուին արտասահմանի հայ գաղթականութեանց կողմէ ներկայացուելիք անուններուն ցանկին մէջ եւ այդ ցանկը Փեթրօկրատ ղրկուելով իւրաքանչիւր Դաշնակցականի ընդունուելու հարցը հոն պիտի որոշուի»[55]:

«Հայրենիքի» տեղեկագրմամբ 160 հոգուց բաղկացած ամերիկահայ դաշնակցական երիտասարդների առաջին խումբը Կովկասի կամավորական շարժմանն «իր արիւնը դնելու» նպատակով 1915 թ. հունիսի 2-ին ռուս-ամերիկյան «Ցար» նավով դուրս է եկել Նյու Յորքից և հունիսի 21-ին «ամենաալպահով գծով» հասել Արխանգելսկ: Տեղական իշխանությունների կողմից լավ ընդունելության արժանանալով՝ ամերիկահայ կամավորների խումբն անմիջապես մեկնել է Թիֆլիս: Օգոստոսի 29-ին ԱՄՆ-ից մեկնել է 260 կամավորներից բաղկացած երկրորդ խումբը, որը բավական դժվարությունների է հանդիպել: Սեպտեմբերի 12-ին ռուսական անցագրով մեկնել է 154 հոգուց բաղկացած կամավորների երրորդ խումբը, իսկ հոկտեմբերի 1-ին՝ 34-հոգիանոց վերջին՝ չորրորդ խումբը: Ընդհանուր առմամբ, կովկասյան կամավորական շարժմանը մասնակցելու համար Ամերիկայի ՀՅԴ-ից անդամագրվել էր 608 մարդ[56]:

1915 թ. հունիսի 23-ին «Դրօշակի» խմբագրությանն ուղղված նամակում ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ կովկասյան կամավորական շարժման կուսակցականից ավելի համազգային լինելու մասին հետևյալն է հայտարարել. «Կեանքի ու պայքարի գերազանցապէս այս պատմական օրերուն երբ ամբողջ Կովկասը – պատիւ իրեն – Հայ Ազատագրութեան Գործը դարբնելու ջանքեր կընէ, մենք, հեռաւոր եղբայրներս, բնականաբար չէինք կրնար անմասն մնալ այդ ընդհանուր Շարժումին ու մեր մասնակցութիւնը բերինք վեհ գործին: …Նկատելով պայմանները բացառիկ ու հայ ազատագրութեան կռիվներու նշանակութիւնը ընդհանրապէս եւ ամերիկա-

54 Նույն տեղում, էջ 291, 292:

55 Նույն տեղում, էջ 260, 298, 303:

56 Նույն տեղում, էջ 298, 303, 305:

հայ գաղութին մասնաւորապէս, որ պատմական այս ներկայ րոպէին մենք չունինք կուսակցական ոչ մէկ գործ, այլ մեր գործը համազգային է եւ, որ մենք մեր կուսակցութեան բարոյական եւ նիւթական աջակցութիւնը Ազգային Բիւրոյին տրամադրութեան տակ դրած ենք»[57]:

«Հայ Ազատագրութեան Դարբնոցի Մեծ Գործին» ամերիկահայ կամավորների հավաքագրման մանրամասների և հանձնարարականների մասին տեղեկություններ է հաղորդել ՀՅԴ Ամերիկայի ԿԿ-ն 1915 թ. հուլիսի 7-ին իր մասնաճյուղերին ուղղած «Խիստ գաղտնի Թիվ 6 շրջաբերականում», որտեղ հետևյալ նախազգուշացումներն ու հանձնարարականներն են տրվել կամավորագրվել ցանկացողներին. «Կամաւորական թեկնածուները մտահան ընելու չեն այն պարագան, որ իրենք *զարճալայր* չեն երթար, այլ *կուռվայր*, ու ըստ այնմ ալ իրենց դիրքն ճշդելու ու քայլեր առնելու են»[58]: Յուրաքանչյուր կոմիտեի հանձնարարվել է «կարելի եղածին չափ *շատ* եւ *իրենց ծախքով գացող կամաւորներ* գտնելու, ըլլան անոնք չեզոք, ընկեր թէ ուրիշ կուսակցականներ»[59]: Կամավորության բոլոր թեկնածուները՝ հին թե նոր, պարտավոր էին համապատասխան դիմումներ լրացնել, փորձառու և հմուտ բժշկի մոտ քննություն անցնել, ինչպես նաև հիմնավորել զինվոր մեկնելու դրդապատճառները: Կամավորության թեկնածուն իր դիմումն ու բժշկական քննության վկայականը ներկայացնելուց և ընտրվելուց հետո տեղական կոմիտեի միջոցով նախօրոք՝ 1-2 շաբաթ առաջ, պիտի տեղեկանար հավաքվելու տեղի ու ժամանակի մասին, ինչը զինվորական կարգապահությամբ պետք է գաղտնի պահվեր: Թեկնածուն պետք է զերծ լիներ և զգուշանար սեռական հիվանդություններից, եթե վարակակիր էր, մեկնելու իրավունք չուներ, իսկ եթե մեկնել էր, պատկան մարմինները նրանց զինվոր չէին ընտրում: Կուսակցական կոմիտեներն իրավունք չունեին հոգալու կամավորների ճանապարհածախսը, այլ այն պիտի հոգացվեր ոչ կուսակցական միջոցներով՝ անձնական, նվիրատվական և այլն, բացառություն էին կազմում զինվորական փորձառություն և արժանիքներ ունեցող, սակայն միջոցներ չունեցող կամավորները, որոնց հարցով Կենտրոնական կոմիտեն էր զբաղվելու: Այնպես որ բժշկական քննության, ճանապարհածախսի և մնացած այլ ծախսերը հոգալու էին կամավորագրվածները: Նրանցից յուրաքանչյուրը Նյու Յորքից Պետրոգրադ մեկնելու պահին պետք է ունենար առնվազն 100 դոլար, որպեսզի վճարեր 57 դոլար 50 սենթ ճանապարհածախսը, իսկ մնացածը հատկացներ Պետրոգրադից Թիֆլիս ուղեվարձի, ինչպես նաև հարակից այլ ծախսերի համար: Այդ պայմաններում բնական է, որ նախապատվությունը տրվելու էր նրանց, ովքեր իրենց ճանապարհածախսով պիտի մեկնեին[60]:

Համաձայն «Հայրենիք» պարբերաթերթի՝ 1915 թ. հուլիսի 31-ին հաղորդած տվյալների՝ մինչև այդ պահը ՀՅԴ ԿԿ-ն կամավորական շարժման համար հան-

---

[57] Նույն տեղում, էջ 294, 295:

[58] Նույն տեղում, էջ 296:

[59] Նույն տեղում:

[60] Նույն տեղում, էջ 296, 297:

գանակել էր 100,600 դոլար: Միաժամանակ, որպես ամերիկահայ գաղութին ուղղված հրամայական պահանջ, հայտարարվել է՝ «Դրամ, Մարդ, Ռազմամթերք», իսկ պաշտոնական կոչում ասված էր. «…Անոնք, որոնց սրտին մէջ դեռ չէ մարեր հայրենիքի սէրը, թող դիմեն դէպի հայրենիքի սահմանները, տաճկական բռնակալութիւնը ջախջախելու: Անոնք որոնք կարող են, շատով, անոնք որոնք անկարող են, քիչով պէտք է մասնակցին, որպէսզի հայկական կամաւորներու օգնութեան հասնինք ամենալայն չափով: Օգնենք որ կուին հայ կամաւորները: Օգնենք, որ աւերակներէն յարութիւն առնէ մեր Ինքնավար Մանուկ Հայաստանը»[61]:

Բայց և այնպես, արդեն 1915 թ. սեպտեմբերի 5-ին Սիմոն Վրացյանը «Հայրենիքի» ավագ խմբագիր Շահան Նաթալիին Իգդիրից հղած նամակում, ներկայացնելով երկրում տիրող իրավիճակը, նշել է ԱՄՆ-ից այլևս հայ կամավորներ ուղարկելու աննպատակահարմարության մասին՝ թե՛ ազգի մի հատվածը պահպանելու և թե՛ ամերիկահայերի նվազ մարտունակությունը պատճառաբանելով. «…Այստեղի գործերի մասին կարող ես գաղափար կազմել թերթերից ու իմ թղթակցութիւններից: Գործերը վատ չեն գնում: Մեր կամաւորները արժանի են ամէն տեսակ գովասանքի: Ցաւալին երկրի վիճակն է եւ գաղթականների թշուառ կացութիւնը: Եւ յոյս էլ չկայ, որ մօտիկ ապագայում կարելի լինի այդ թշուառներին վերադարձնել դէպի իրենց մոխրակոյտերը: Շատ զոհ տուինք, չափազանց թանգ գնով պիտի ստանանք մեր ազատութիւնը, եթէ, ի հարկէ, ստանանք: …Այլեւս կամաւորներ պէտք չեն Ամերիկայից: Այստեղ արդէն բաւականաչափ մարդկային նիւթ կայ մեր խմբերը լրացնելու եւ պահելու համար, եւ այստեղի մարդիկ շատ աւելի յարմար են իբրեւ կամաւորներ: Այս պայմաններում ոչ մի միտք չունի հազարներ ծախսել եւ այդտեղից մարդ բերել, երբ այդ մարդիկ կարող են այդտեղ մնալով՝ դրամ աշխատիլ, թէ իրենց ընտանիքը պահել եւ թէ այստեղ գործի համար դրամ ղրկել: Չպէտք է մոռանալ, որ այժմ մնացած հայերին պահելն էլ մեծ ազգասիրութիւն է: Բացի այս՝ պէտք է ի նկատի ունենալ եւ մի ուրիշ կարեւոր հանգամանք. փորձը ցոյց տուեց, որ Ամերիկայից եկողները շատ թերի են իբրեւ կամաւոր, եթէ չասենք բոլորովին անպէտք: Նախ՝ բաւական տկարակազմ են, մանաւանդ թոյլ ոտքերից, եւ չեն դիմանում այստեղի ծանր պայմաններին: Շատերը իսկոյն հիւանդանում են եւ չեն կարողանում շարունակել, ոմանք էլ վախենալով դժւարութիւններից՝ հէնց կէս ճանապարհից յետ են քաշւում: Միւս կողմից Ամերիկայից եկողները չափազանց պահանջկոտ են եւ կարգապահութեան չենթարկւող: Չեն կարողանում տանել մեր խմբերի իւրայատուկ պայմանները եւ շատ վեհերոտ են և ուրիշներին էլ վարակում են: Ոմանք պահանջում են, որ իրենց անպատճառ ձիաւոր դարձնեն, ուրիշներ՝ անպատճառ ուզում են խմբապետներ ու հրամանատարներ դառնալ…»[62]:

ՀՅԴ-ն ցավով արձանագրել է ինչպես ամերիկահայության շրջանում, նույնպես և իր շարքերում տիրող տագնապալի չափերի հասնող հուսալքության մասին, ինչը բացատրել է 1915 թ. աղետալի դեպքերով, գաղթականության թշվառ վիճակով,

---

61 Նույն տեղում, էջ 298, 299:

62 Նույն տեղում, էջ 311, 312:

ռուսական իշխանությունների կողմից Կովկասում կամավորական խմբերի նկատմամբ գործադրված ճնշումներով և սկիզբ առած դասալքությամբ: Վերջինս նաև հետևանք էր «ամերիկահայ կամաւորներու շարքերէն ներս տիրող անկարգապահութեան»[63]:

Կամավորական գնդերի լուծարումով և հրացանաձիգ գնդերի ստեղծումով, որոնք «դարձեալ գոնէ երեւութապէս կը փոխարինեն նախկին կամաւորական գունդերը», Հյուսիսային Ամերիկայի ՀՅԴ Պատգամավորական ժողովը որոշել է շարունակել բարոյապես ու նյութապես աջակցել Ազգային բյուրոյին՝ որպես «մեր քաղաքական իտէալները հետապնդող մարմնի», որը «ռազմադաշտին վրայ կամաւորական գունդեր եւ դիւանագիտական հետապնդումներ» էր իրականացնում[64]:

Կովկասյան կամավորական շարժումը և ՍԴՀԿ-ն

Ի տարբերություն ՀՅԴ-ի, այլ էր ՍԴՀԿ-ի պարագան, որը վաղուց իր կապերը խզել էր իթթիհատականների հետ և տակավին 1913 թ. կուսակցության 7-րդ պատգամավորական ժողովում վճռել էր ամեն գնով տապալել իթթիհատական կառավարությունը[65]: Իթթիհատականներն էլ իրենց հերթին սկսել էին ակտիվ հալածանք հնչակյանների դեմ, քանի որ սրանք լեգալ գործունեությանը զուգընթաց իրականացնում էին նաև անլեգալ՝ գաղտնի, գործունեություն: Ահա թե ինչու ռուս-թուրքական պատերազմի հենց սկզբից արտերկրում ՍԴՀԿ-ն ամենաակտիվ մասնակցությունն է ունեցել այդ շարժմանը: ՍԴՀԿ-ի գործիչ Ստեփան Սապահ-Գյուլյանը կամավորական շարժման միջոցով պատերազմին մասնակցելը համարում էր «բացարձակ և հրամայական», իսկ հակառակը՝ «կորստաբեր, աղետալի, խաբուսիկ»: Արշակ Չոպանյանն իր հերթին Ամերիկայի Վերակազմյալ հնչակյաններին ուղղված նամակում Առաջին աշխարհամարտն անվանել է «սրբազան» պատերազմ, որով բոլոր հայերը պետք է հետաքրքրվեն[66]:

Հնչակյան կամավորների կազմակերպման նախաձեռնությունն իր վրա էր վերցրել Ռումինիայի Թաղական խորհուրդը Պետրոս Գալֆայանի գլխավորությամբ: Ընտրվել էր երեք հոգուց բաղկացած հանձնախումբ, որն էլ կազմել էր 107 հոգուց բաղկացած առաջին զորախումբը, ապա՝ երկրորդ և երրորդ խմբերը: Շուտով մոտավորապես 3.000 կամավոր կենտրոնացել էր Թիֆլիսում[67]:

Կամավորագրման գործընթացն առանձնակի աշխուժությամբ է ընդունվել ԱՄՆ-ի հնչակյան մասնաճյուղերի կողմից: ՍԴՀԿ Ամերիկայի Գործադիր մարմինը հրատարակել է կամավորագրության հրավիրող «Կարմիր կոչ» անունով հայտնի իր ուղերձը՝ հասցեագրված տարածաշրջանի բոլոր մասնաճյուղերին: Այսպես, ՍԴՀԿ Ռեյսինի մասնաճյուղում կամավորագրման աշխատանքները ղեկա-

---

63 Նույն տեղում, էջ 324, 332:

64 Նույն տեղում, էջ 334:

65 Տե՛ս Չոփուրեան Եդ., *աշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 21: *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 470:

66 Նույն տեղում, էջ 21: Կիրակոսյան Զ., *աշվ. աշխ.*, էջ 183:

67 Տե՛ս *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

վարում էր Վահան Մորլյանը: Կազմակերպված հրապարակային ժողովի ընթացքում հանգանակվել էր 1.200 դոլար[68]:

1915 թ. մարտի 12-ին մեկնել է ամերիկահայ կամավորների առաջին խումբը, որն Արխանգելսկով հասել է Կովկաս: Նրանց ղեկավարն էր մշեցի Պանդուխտը: Երկրորդ խումբը նույն ճանապարհով դուրս է եկել մարտի 10-ին՝ Ալեքսանդր Մնացականյանի գլխավորությամբ, երրորդ խումբը՝ նոյեմբերի 21-ին՝ Ս. Շահենի գլխավորությամբ[69]:

Հնչակյան տարեգրության մեջ ևս նշվում է, որ «Ազգային Բիւրօն խտրական ոգիով կը մօտենար Հնչակեան կազմակերպութեան և ամէն ջանք կը թափէր ցրուել զանոնք, առարկելով թէ՝ անձէ աւելի դրամի պէտք ունինք»[70]

Հնչակյան խմբին են միացել նաև ամերիկահայ կամավորները, որոնք, սակայն, հալածվելով՝ «…գանելով Ազգային Բիւրոյէն, յուսալքուած դարձեալ Ամերիկայ կը վերադառնան», ինչպես օրինակ՝ Մորլյանը: Հակառակ միջկուսակցական ոտնձգությունների՝ նրանք, որոնք չէին հուսահատվել, ընդդիմանալով կամավորական շարժման նկատմամբ Ազգային բյուրոյի դրսևորած կուսակցական վերաբերմունքին, ինչպես նաև բյուրոյի կողմից մերժվելով առանձին գունդ կազմելու համար արտերկրում հանգանակված գումարների նկատմամբ իրավունքից, անջատվել էին և կարճ ժամանակ անց մաս կազմել ձևավորվելիք հնչակյան Վեցերորդ գնդին[71]:

ՍԴՀԿ-ի կենտրոնական վարիչ մարմինը Ամերիկայի ազգային միության, հնչակյան մարմինների, ինչպես նաև ազգային տարբեր կազմակերպությունների ու անհատների նյութական աջակցությամբ կարողացել էր կազմել «Ազգ. Պիւրօյի կողմէ լքուած կամաւորներէն գունդ մը», որը, ստանալով ռուսական կառավարության արտոնությունը, ձևավորվել է որպես Վեցերորդ գունդ՝ սպա Հովհաննես Ձանփոլատյանի հրամանատարությամբ[72]: 1915 թ. մարտի 13-ին Ազգային պաշտպանության ամերիկահայ հանձնախումբը Սբ. Էջմիածնի կաթողիկոսության միջոցով Վեցերորդ գնդի համար առաքել էր 1.500 դոլար, իսկ մայիսի 13-ին ամերիկահայերի կողմից ուղարկվել էր 3.409 ռուբլի 40 կոպեկ[73] և այլն: Երբ կովի ժամանակ նահատակվել է Հ. Ձանփոլատյանը, նրան փոխարինելու է եկել երիտասարդ սպա Գրիգոր Ավշարյանը (Ավշարով), «որուն դրօշին տակ հաւաքուեցան դաշնակցութենէ հալածական բոլոր կամաւորները», այդ թվում նաև՝ ԱՄՆ-ից եկած ռամկավար, վերակազմյալ հնչակյան և ոչ կուսակցական կամավորները[74]:

---

68 Տե՛ս Ճէրէճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 14:

69 Տե՛ս Կարապետյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

70 Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962, հ. Ա, էջ 471:

71 Տե՛ս Ճէրէճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 19: *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

72 Տե՛ս Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 22: *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

73 Տե՛ս Ճէրէճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 19, 22:

74 Տե՛ս Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 159: Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 22:

Արդեն 1915 թ. ԱՄՆ-ում՝ Բոստոնում, հիմնվել է Հայ ազգային զինվորական խորհուրդը (ՀԱԶԽ) [Armenian National Military Society – ANMS], որը կազմակերպել է «Հրայր» զինված խումբը՝ նպատակ ունենալով ամերիկահայ երիտասարդներին մարզել՝ միանալու բնօրրանում ծավալվող ազատագրական շարժումներին: ԱՄՆ-ի դրոշի կողքին ամերիկահայ կամավորներն ունեին նաև կարմիր-սպիտակ-կանաչ գույներով իրենց եռագույն դրոշը, որին ի պատիվ նույն թվականին ՀԱԶԽ-ը նույնիսկ թողարկել է «Յարգանք Դրօշակին» խորագրով փոստային բացիկ՝ դրանով իսկ նպատակ ունենալով ԱՄՆ-ում հայ կամավորական շարժմանն ընդգրկուն և կազմակերպված բնույթ հաղորդել: 1915 թ. մայիսի 31-ին հավաքագրվել էր ամերիկահայ հնչակյան կամավորների Ավշարյան Ա խումբը, որի մասին է փաստում նաև պահպանված նույնպիսի եռագույն դրոշը՝ համապատասխան գրությամբ[75]:

Այնպես որ, ինչպես կամավոր Ե. Չոփուրյանն է նշել. «Այն բազմաթիւ Պուլկարահայ, Ռումանահայ և Ամերիկահայ երիտասարդները, որոնք իրենց Հնչակեանի հանգամանքովը դուրս ձգուած էին Ազգային Պիրոյի գունդերէն, եղան ատաղձը Վեցերորդ գունդին…»[76]:

Վեցերորդ գունդը նոր էր կազմակերպվել, երբ որոշակի կուսակցական, ինչպես նաև հասարակական շրջաններում շրջանառվում էր այն կարծիքը, թե այդ գունդը, Ազգային բյուրոյից անկախ գործելով, չպիտի կարողանար գոյություն ունենալ: Բայց և այնպես 1.500 քաջերից բաղկացած «…6րդ գունդը, կազմուած կանոնաւոր վաշտերով, հարիւրակներով, յիսնեակներով, ռազմազինուած բոլոր յարմարութիւններով ուղղուեցաւ պատերազմի դաշտը»[77]:

1915 թ. հունիսի 18-ին Վեցերորդ գունդն անցել է հարձակման՝ գիշերով գաղտագողի սողալով թշնամու դիրքերը և առավոտյան անակնկալ հարձակվելով Բասենի դաշտում: Հրամանատարն էր 25-ամյա Գր. Ավշարյանը[78], ով ավարտել էր ռուսական գիմնազիա, ստացել զինվորական կրթություն. «…եղած է իսկական անձնուէր հայրենասէր մը, ռազմագիտական բարձր կարողութիւններով օժտուած: Գ. Աւշարեան կովկասեան կամաւորական գունդերու մէջ աչքառու դեր մը ունեցաւ իր գունդով, որուն տարած յաղթանակները հասան այնպիսի բարձրութեան մը, որ ձարական բանակներու հիացմունքին արժանացան»[79]: Իսկ զորավար Բարաթովը Թիֆլիսի քաղաքապետ Ալ. Խատիսյանին ուղարկած հեռագրում գովեստով է արտահայտվել հրամանատար Գր. Ավշարյանի և նրա գնդի մասին՝ նշելով, որ «ան իր յաղթանակներով ճակատագրական դեր խաղաց թրքական ճակատի վրայ»[80]:

Վեցերորդ գունդը՝ որպես գեներալ Բարաթովի հրամանատարության տակ գործող ռուսական բանակի առաջապահ ուժ, դաժան մարտեր է մղել Էրզրում-Երզնկա դժվարին գծի վրա: 1915 թ. գարնանը զորագունդը Ալեքսանդրապոլից

---

[75] Տե՛ս Դեմոյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 267, 272, 280:

[76] Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 26:

[77] Նույն տեղում, էջ 26: *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 472:

[78] Տե՛ս Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 26-28:

[79] Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 238:

[80] Նույն տեղում, էջ 239:

շարժվել է դեպի Կարս, որտեղ Առաքելոց եկեղեցում տեղի է ունեցել կամավորների հանդիսավոր երդումը, ապա Բասենի դաշտով շարժվել է դեպի Էրզրում, Բաշ, Չըլգանի, Ղարաղութ, Դահար գյուղերը: 1915 թ. ապրիլից Վեցերորդ գունդը կատաղի դիմադրություն է ցույց տվել թուրքական բանակին Տեկերում, Ձորագյուղում, Ակբեբայում, Թութախում, Էսմերում, Իուչգզլարում, Աշկալայում, Բռնակապանում, Գյավուրինջիում, Մամախաթունում, Վաթոքում, Բագառիճում, Գեոքթաղում, Հյոբեկղաղում, Բռնաշենում: 1915 թ. հունիսի 20-29-ին տեղի ունեցած դաժան մարտերից հետո ավելի քան 100 նահատակ կամավորների կյանքի գնով Վեցերորդ գնդին հաջողվել է գրավել ռազմավարական նշանակություն ունեցող Չախմախլը լեռը: Հունիսի 22-ին Շարյան գետի ափին՝ Բասենի դաշտում, մղվող ճակատամարտի ամենաթեժ պահին վիրավորվել և հերոսաբար զոհվել է նաև հրամանատար Գր. Ավշարյանը[81]: Մերձիմահ նա իր սուրը փոխանցել է գնդի Բ վաշտի ղեկավար Հայկ Բժշկյանին (Գայ) և պատգամել. «Հա՛յկ, վերցո՛ւր սուրը և անցիր բանակին գլուխը»[82]:

Ականատես-մասնակցի գնահատմամբ. «Քաջամարտիկ 6-րդ գնդի Բ վաշտի առիւծները, ինչպէս լափող լաւայ, առաջ կ՛երթային ջարդելով, տրորելով և գետնին հաւասարեցնելով ճանապարհը փակող քրդական ձիաւորները և թրքական յառաջապահները»: Շուտով շատ ավելի պատասխանատու հարձակումներ են հանձնարարվել Վեցերորդ գնդին, որ «յաղթանակէ յաղթանակ կը սլանար»[83]:

Գրաված տարածքները ռուսական բանակին հանձնելուց և կարճատև վերականգնողական դադարից հետո հերոսական գունդը գրավել է Ալպեղա, Ճանպաղ, Չադ, Դալեկ գյուղերը: Այնպես որ մինչև նոյեմբերի 9-ը Բասենի դաշտն ամբողջությամբ և Ալաշկերտի հովտի մեծ մասը մաքրված էին թշնամուց: Սակայն նոյեմբերի 10-ին թուրքական բանակը, անցնելով հակահարձակման, գրավել է Քյոփրյուքեոյը: Ծանր մարտերը շարունակվել են մինչև նոյեմբերի 15-ը:

1915 թ. դեկտեմբերի 24-ից մինչև 1916 թ. հունվարի 6-ը ռուսական բանակն անցել է ընդհանուր հակահարձակման՝ ջախջախելով և խուճապահար փախուստի մատնելով թուրքական բանակին դեպի Էրզրում: Սարիղամիշի գործողությունից հետո երկրորդ կարևոր գործողությունն Էրզրումի օպերացիան էր (թուրքական բանակի կորուստը կազմել է շուրջ 66.000 զինվոր), որը հայկական կամավորական Վեցերորդ գնդի մասնակցությամբ ավարտվել էր փետրվարի 2-ին ռուսական բանակի փայլուն հաղթանակով՝ վճռելով ամբողջ Կովկասյան ճակատի ելքը[84]:

1916 թ. փետրվար-մարտ ամիսներին Վեցերորդ բանակը՝ որպես առաջապահ ուժ, գրավել էր թուրքական երեք կարևոր ամրություն և «Կարսի Դուռ» կոչված դիրքից մտել Էրզրում, ապա՝ Մամախաթուն: Այնպես որ Վեցերորդ գունդն անմահ անուն է թողել հայ հերոսամարտի պատմության մեջ՝ դառնալով առաջին կամա-

---

81 Տե՛ս Ճէրէճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 22, 23, 26: Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 238: Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 28:

82 *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 472:

83 Չոփուրեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 27, 28:

84 Տե՛ս Ճէրէճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 26:

վորական գունդը, որը գործուն մասնակցություն է ունեցել նաև Էրզրումի շուրջ ծավալված կռիվներին և առաջինը մտել Էրզրումի բերդ: «Վեցերորդ գունդը հոն էր, ուր կար դժուարին գործ մը կատարելիք և ատոր համար ալ տուաւ ամենաշատ զոհերը»: Այն գերմարդկային ճիգերով կարողանում էր հաղթել 15-20 անգամ ավելի թշնամական ուժերին[85]:

Երբ Հ. Բժշկյանը երրորդ անգամ վիրավորվել ու տեղափոխվել էր հիվանդանոց, Վեցերորդ գնդի հրամանատար էր դարձել Պանդուխտը (Միքայել Սերյան), ով, գնդի կազմավորման հենց սկզբից ԱՄՆ-ի ՍԴՀԿ Քերվիլի մասնաճյուղի 28 կամավորների գլուխն անցած, ԱՄՆ-ից ժամանել էր Կովկաս և դարձել հրամանատար Հ. Ջանփոլատյանի օգնականը: Շուտով Պանդուխտին էին միացել նաև 350 ամերիկահայ նորեկ կամավորներ և մեկնել Կարս՝ զորավարժությունների: Կամավոր Արամ Չորբաջյանի գնահատմամբ՝ «Պանդուխտ շատ սիրուած եւ կորովի գնդապետ էր»[86]:

Հետագայում ևս շուրջ 350 կամավորից բաղկացած Պանդուխտի հնչակյան զորագունդը՝ Մարգարի, Անուշավանի, Արսեն Կիտուրի խմբապետությամբ, մինչև վերջ մեծ դեր է կատարել Անդրանիկի Առաջին գնդում[87]:

Արդեն 1917 թ. Նյու Յորքի հայկական եկեղեցու գավթում հավաքագրվել էր ամերիկահայ կամավորների թվով յոթերորդ խումբը[88]: «Ամերիկայից եկած կամաւորները գրեթէ բոլորն էլ գալիս են իրենց սեփական ծախսով և միաժամանակ իրենց հետ բերում են մեծ քանակութեամբ ընտիր զէնքեր: Սակայն ցաւօք սրտի պէտք է ասել, որ բոլոր բերած զէնքերը, դրանց հետ նաև բազմաթիւ դաշտային հեռախօսներ և հեռադիտակներ Թիֆլիսի մաքսատանը ենթարկւում են րեկվիզիցիայի Նիկոլայ Նիկոլայեվիչի և գեն. Եանուշեվիչի[89] նենգ և հայատեաց կառավարութեան կողմից և մինչև վերջն էլ չեն տրւում իրենց տէրերին, - մի հանգամանք, որ յետագայում մեծապէս նպաստեց ամերիկահայ կամաւորական շարքերում լքումն առաջանալուն», - հիշատակվում է Ազգային բյուրոյի տեղեկագրում[90]:

Ընդհանուր առմամբ 1915-1918 թթ. հնչակյան կամավորական շարժումը գտնվել է Արտեմիսի, Լազոյի, Նշան Միրաքյանի, Սարգիս Մաթևոսյանի, Ազաբեկովի, Ա. Երեցյանի, Սյունիքի, Հաճի Նազիքի, Հայկ Բժշկյանի, Արմաղանյանի, Գր. Ավշարյանի, Հ. Ջանփոլատյանի և Պանդուխտի ձեռքերում: Կազմակերպիչ-ղեկավարներն էին Լազոն, Արշակ Բաբյանը և Ս. Տաշիրը (Հովյան)[91]:

---

[85] Նույն տեղում, էջ 26, 28: Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 26:

[86] Ճէրէճեան Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 9, 16, 19-20, 28, 74:

[87] Տե՛ս *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

[88] Տե՛ս Դեմոյան Հ., *նշվ. աշխ.*, էջ 268:

[89] Նիկոլայ Նիկոլաևիչ Յուդենիչ՝ Կովկասյան ճակատի շտաբի պետ, գեներալ: Յանուշկևիչ – բանակի գլխավոր շտաբի պետ, ինֆանտերիայի գեներալ (տե՛ս Կարապետյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 18, 19):

[90] *Համառօտ տեղեկագիր Հ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունէութեան. 1915-1917 թթ.*, էջ 5, 6:

[91] *Պատմութիւն Ս. Դ. Հնչակեան կուսակցութեան. 1887-1962*, հ. Ա, էջ 471:

Բայց և այնպես Վեցերորդ գնդի ձևավորումից և դժվարին ճակատամարտերում փայլուն հաղթանակներ արձանագրելուց հետո իսկ հնչակյան կամավորները դարձյալ «հալածանքի առարկայ դարձան Ազգային Պիւրոյի կողմէ, ուրացուելով անոնց գոյութիւնը»[92]: Այսպես, հնչակյան գնդի ռազմական գործողությունների ընթացքում իշխան Հովսեփի Արղությանի հրամանատարությամբ կազմվել էր նույն՝ Վեցերորդ գունդ անունով զորախումբ[93], մինչև որ ռուսական հրամանատարությունը, տեղեկանալով այդ մասին, վավերացրել էր Գր. Ավշարյանի հրամանատարության ներքո գործող Վեցերորդ գնդի գոյությունը, իսկ իշխան Արղությանի գունդն անվանել Յոթերորդ:

Կովկասյան կամավորական շարժումը և ՀՍՌԿ-ն

Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունը Կովկաս կամավորներ ուղարկելու ծրագրին առանձնապես կողմնակից չէր և դրա անհրաժեշտությունը չէր տեսնում՝ «քաջ գիտնալով որ կռուողներ չէին պակսիր հոն, եթէ պէտք էր աջակցիլ, նիւթական օգնութիւնը աւելի էական կը նկատէր»: Իսկ ՀՅԴ Ազգային բյուրոյի նկատմամբ վստահություն չուներ, քանի որ «կը կասկածէր թէ անիկա կամաւորական շարժումը կը գործածէր զուտ կուսակցական շիլ շարժառիթներու, պրօպականդի եւ շահագործումներու իբր լաւագոյն միջոց»[94]: Այդուհանդերձ, Կովկասում կամավորական շարժման ծավալմանը զուգընթաց, ռամկավար ղեկավարությունը, իր իսկ գնահատմամբ, «հասարակաց կարծիքի եւ օրուան պահանջի մղումին տակ կ'որոշէ այդ շարժման տրամադրել ուժ մը իր հայրենասէր շարքերէն», մասնավորապես ԱՄՆ-ում գտնվող վանեցիներից: Անհրաժեշտության դեպքում կամավորների շարքերը ենթակա էին համալրման: 1915 թ. օգոստոսի 5-ին Անուշավան Տեր-Մկրտիչյանի ղեկավարությամբ ռամկավար կամավորների խումբը ռուսական նավով մեկնել է Արխանգելսկ, այնտեղից՝ Պետրոգրադ, տեղի հայության ներկայացուցիչ Ալեքսանդր Ասրբեկյանից ստացել 700 ռուբլի նվեր և շարժվել Թիֆլիս: Այնտեղ նրանց առաջարկվել է կռվել Ազգային բյուրոյի հովանու ներքո: Վանի առաջին նահանջից հետո մանավանդ, երբ պարզ էր դարձել, որ Ազգային բյուրոն գործում էր միայն ՀՅԴ-ի հրահանգներով, ռամկավար ներկայացուցիչն այդ մասին հաղորդել է ԱՄՆ՝ շեշտելով, որ «ամերիկահայ կամաւորներու պէտքը չըզգացուիր Կովկասի մէջ»[95]:

Միաժամանակ ՀՍՌԿ Ամերիկայի շրջանակը Միքայել Հովհաննիսյանի ղեկավարությամբ Վաշինգտոնում կազմակերպած խիստ գաղտնի ժողովում որոշել է հոգալ նաև Վանի ինքնապաշտպանության նյութական ծախսերը: Նրանք իրենց գործունեությունը համակարգել են «Մշակ» թերթի խմբագիր Համբարձում Առաքելյանի հետ, իսկ Վանում նրանց ներկայացուցիչն էր Շավարշ Հովիվյանը: Հիշար-

---

92 Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 159:

93 Նույն տեղում, էջ 160:

94 Ճիզմէճեան Մ. Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 208:

95 Նույն տեղում, էջ 209, 210:

ժան է ռամկավարների՝ Լոուելում կազմակերպած շրջանային հանգանակիչ հավաքը, որին մասնակցել է Լոուրենսից, Հեյվըրհիլից, Նիշուայից, Բոստոնից, Լիննից, Նյուբրիփորթից, Չելսիից և այլ վայրերից ժամանած նվիրատուների խուռներամ բազմություն: ՀՍՌԿ Ամերիկայի վարչությունը Վանի ինքնապաշտպանության ռազմական կարիքների համար երկու անգամ հանգանակել էր օսմանյան հազար ոսկու չափ գումար[96]:

Շուտով Թիֆլիսում կազմվել էր Հայաստանի վերաշինաց հանձնաժողով, որը Վանի գյուղացիության հետ միասին դիմել և ստացել էր կովկասյան իշխանության թույլատրությունը՝ ստանձնելու Վանում տեղական միլիցիայի դերը, ինչպես նաև օգնելու քաղաքապետություն հաստատելու ծրագրին: Վանի կառավարչի պաշտոնում Արամ Մանուկյանին փոխարինած ռուս նահանգապետ ցարական գնդապետ Տերմենի օրոք քաղաքագլուխ էր դարձել Ավետիս Թերզիբաշյանը, իսկ ոստիկանապետն էր Արմենակ Եկարյանը: Վերջինիս գլխավորությամբ հավաքագրվել էր 200 հոգուց բաղկացած միլիցիա, որի կորիզը կազմել են Պողոս Նուբարի կոչով ԱՄՆ-ից կապիտան Ջիմ Չանգալյանի ղեկավարությամբ ժամանած մի խումբ ամերիկահայ Վերակազմյալ հնչակյան կամավորներ[97]: Ռամկավար կուսակցությունը ներկայացված էր քաղաքապետության, ոստիկանության, ինչպես նաև հաշտարար դատարանի համար թեկնածուներով[98]: 1915 թ. հոկտեմբերի վերջերին ՍԴՀԿ և Սահմանադիր ռամկավար կուսակցությունների օժանդակությամբ և մի խումբ արհեստավորների ու գյուղացիների ուղեկցությամբ միլիցիան շարժվել է դեպի Վան: Արդեն 1916 թ. ամռանը Վան վերադարձողների թիվը հասել է 40.000-ի: Ջիմ Չանգալյանն իր սահուն անգլերենի իմացությամբ շահել էր Վանի կառավարիչ գնդապետ Տերմենի համակրանքը[99]: Քաղաքագլուխ Ա. Թերզիպաշյանի գնահատմամբ, եթե Արմենակ Եկարյանի դիրքերը խախտված էին, և նա մեկուսացված էր, ապա Ջիմ Չանգալյանի «դիրքն ամուր է, պատճառն այն է՝ որ ան՝ իր սահուն անգղիերէնովը եւ համարձակ ձեւերովը, կրցած է շահիլ գնդապետ Տէրմէնի անձնական համակրանքը»[100]: Մանավանդ, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ ցարական գնդապետը խստապահանջ վերաբերմունք ուներ հայ կամավորների նկատմամբ: Ջորավար Անդրանիկի բնութագրմամբ. «Ան ալ [Տերմենն] այն կարծիքէն է, թէ հայ կամաւորները՝ իրենց տիսիբլինի պակասովը, գէշ օրինակներ եղած են ռուս զինուորին համար, եւ, անոր այս կարծիքը՝ առանց դերի չէ մնացած կամաւորական խումբերը լուծելու եւ զանոնք ռուս բանակին մէջ ձուլելու որոշումին մէջ»[101]:

---

[96] Նույն տեղում, էջ 212-214, 281:

[97] Տե՛ս Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 172:

[98] Տե՛ս Թէրզիպաշեան Ա., *Անդրանիկ*, Բարիզ, 1942, էջ 258: Քաջունի Եղ., *Անդրանիկի եւ հայկական առաջին հարուածող զօրամասի հետ*, Նիւ Ճըրսի, 1976, էջ 206:

[99] Տե՛ս Աւետեան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 172: Թէրզիպաշեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 258: Քաջունի Եղ., *նշվ. աշխ.*, էջ 206:

[100] Թէրզիպաշեան Ա., *նշվ. աշխ.*, էջ 261:

[101] Նույն տեղում, էջ 261:

Կովկասյան հայկական կամավորական գնդերի ցրումը

1915 թ. կեսերից ցարական կառավարությունը միջոցներ է ձեռնարկել հայկական կամավորական գնդերը ցրելու և դրանք ռուսական բանակի մեջ ձուլելու ուղղությամբ: Արդեն 1915 թ. դեկտեմբերի կեսերին ցարը, բարձր գնահատելով Կովկասյան ճակատում հայ կամավորական գնդերի անփոխարինելի դերը, այդուհանդերձ հրամանագիր է ստորագրել դրանք ցրելու վերաբերյալ՝ պատճառաբանելով այնտեղ տիրող ցածր կարգապահությունը[102]: Մանավանդ որ Էրզրումի գրավումով, երբ ռուսական բանակի տիրապետության տակ էր անցնում հայկական բարձրավանդակի զգալի մասը, կամավորական առանձին գնդերի գոյությունն այլևս անհրաժեշտություն չէր: Այդուհանդերձ, կամավորական գնդերի լիակատար լուծարումը ձգձգվել է մինչև 1916 թ. մարտի վերջը, մինչև որ ռուսական գլխավոր հրամանատարության և Թիֆլիսի հայկական ազգային իշխանությունների միջև համաձայնություն է ձեռք բերվել[103] դրանք վերածելու ռուսական բանակի կազմում գործող 6.000 զինվորներից բաղկացած Հայ հրացանաձիգ գնդերի (Հայ նշանաձիգ վաշտ)[104]: Ռուսական բանակի անբաժան մաս կազմող և միևնույն իրավունքներից ու պարտականություններից օգտվող Հայ հրացանաձիգ գնդերը համալրվելու էին կամավորական գնդերում եղած մարտիկներով, իսկ հրամանատարները բացառապես հայ սպաներն էին լինելու: Նախատեսվում էր առաջինը վերակառուցել և ռուսական զինվորական կարգապահության ենթարկել Վեցերորդ գունդը, որտեղ մեծամասնություն էին կազմում արտասահմանի տարբեր երկրներից ժամանած հայ կամավորները: Ստեղծվելիք մյուս հրացանաձիգ գնդերի հրամանատարներն էին Բեժանբեկովը, Հովսեփյանը, Տեր-Նիկողոսյանը: Որոշ ժամանակով հետաձգվել էր Անդրանիկի Առաջին և Դրոյի Երկրորդ գնդերի վերակազմությունը[105]:

Արդեն 1915 թ. դեկտեմբերին ռուսական գերագույն հրամանատարության որոշմամբ կովկասյան հայ կամավորական խմբերի լուծարումը համընդհանուր լքման պատճառ էր դարձել շարքերում. հեռացել էին կամավորների զգալի մասը՝ արևմտահայերն ու ամերիկահայերը: Միաժամանակ առաջ էին եկել նաև հարակից դժվարություններ՝ կապված նպաստի, բժշկության, հաշմանդամության, հետդարձի և այլ նյութական ծախսերի հետ: Ազգային բյուրոն Բոստոնի կենտրոնական կոմիտեի միջոցով վճարել էր միայն 430 ամերիկահայ կամավորի վերադարձի ճանապարհածախսը՝ ընդհանուր 60.600 ռուբլի արժեքով, ինչպես նաև նվիրատվություններից ու կազմակերպված տարբեր վաճառահանումներից ստացված գումարով սահմանել նպաստ զոհված կամավորների ընտանիքներին և այլն[106]:

---

[102] Տե՛ս Կիրակոսյան Ջ., *նշվ. աշխ.*, էջ 200: Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 522:

[103] Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 523: Կիրակոսյան Ջ., *նշվ. աշխ.*, էջ 200:

[104] Տե՛ս Մարմարեան Ա., Ջօր. *Անդրանիկ եւ իր պատերազմները*, Կ. Պոլիս, 1920, էջ 266, 269, 270: Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 71:

[105] Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 523:

[106] Տե՛ս *Համառօտ տեղեկագիր Հ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունէութեան*, էջ 7, 8, 9, 10:

Արտերկրից, մասնավորապես ԱՄՆ-ից ժամանած կամավորների հիմնական զանգվածը, այլևս չցանկանալով ծառայել, ցրվել է: Այնպես որ արդեն 1916 թ. սեպտեմբերին հայ կամավորական ջոկատները հիմնականում ցրված էին[107]:

Թեև կամավորական շարժման լուծարումով ամերիկահայ կամավորների զգալի մասը վերադարձել է ԱՄՆ, սակայն քիչ չեն եղել նաև նորաստեղծ ազգային գումարտակներ ներգրավվածները:

Կովկասում կամավորական շարժման լուծարումով արևմտահայության շրջանում չի մարել հայրենի տարածքներն ազատագրելու և իր ժողովրդի ապրելու բնական իրավունքը պաշտպանելու սրբազան զգացումը, և նա ձեռնամուխ է եղել կամավորական նոր շարժում կազմակերպելուն: Այդ նպատակով արտասահմանի, մասնավորապես ԱՄՆ-ի հայությունը կարևոր բացատրական աշխատանք է իրականացրել դաշնակից տերությունների շրջանում՝ նրանցից ակնկալելով ինչպես քաղաքական ու դիվանագիտական, այնպես էլ նյութական ու ռազմական աջակցություն[108]:

Ամերիկահայերի նյութական աջակցությունը կամավորական շարժմանն ու կարոտյալներին

Ամերիկահայության հայանպաստ ջանքերի շնորհիվ 1916 թ. հոկտեմբերի 21-22-ը ԱՄՆ-ի նախագահի ու Կոնգրեսի որոշմամբ երկրով մեկ հայտարարվել է «Հայոց օր», և, ի պաշտպանություն Հայ դատի, շուրջ 400 քաղաքներում կազմակերպվել են Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնությունները դատապարտող հավաքներ, բողոքի ելույթներ ու ցույցեր, ինչպես նաև ազգանպաստ բազմաթիվ միջոցառումներ, հանգանակություններ և այլն: Ամերիկյան ժողովուրդն իր սրտակցությունն ու համերաշխությունն է արտահայտել իթթիհատական պետությունում հետապնդվող ու հալածվող քրիստոնյա ազգություններին և նրանց ի նպաստ նվիրաբերել ավելի քան 30 մլն դոլար[109]:

Ամերիկահայությունը Կովկաս կամավորներ ուղարկելուց բացի, զգալի նյութական նպաստ է հատկացրել վերոհիշյալ շարժմանը:

Այսպես, Ադանայի ջարդերից (1909 թ.) փրկված և նոր երկրում ապաստանած կիլիկիահայերն իրենց հոգևոր առաջնորդի միջոցով 1914 թ. հոկտեմբերի 30-ին նամակով դիմել են ԱՄՆ-ում Ռուսաստանի դեսպան Բախմեևտևին՝ հայտնելով, որ տարագրության մեջ գտնվող կիլիկիահայությունն իր վրա է վերցնում ամերիկահայ կամավորների հանդերձավորման և Ռուսաստան մեկնելու ծախսերը: Զինման և ռազմաճակատի հարցերը տնօրինելու էին ռուսական իշխանությունները[110]:

Լայն թափ էին ստացել նաև ՀՅԴ Կալիֆոռնիայի, Միջին Արևմտյան, Արևելյան և Կանադայի շրջաններում հանգանակիչ հավաքները, որտեղ շարքային անդամ-

---

[107] Տե՛ս Սիմոնյան Հր., *նշվ. աշխ.*, էջ 523, 525:

[108] Տե՛ս Ավագյան Ք., *Ամերիկայի Միացյալ Նահանգների հայ գաղութի պատմությունը (սկզբնավորումից մինչև 1924 թ.)*, Երևան, 2000, էջ 111-115:

[109] Տե՛ս Հայկ Վ., *նշվ. աշխ.*, էջ 994: Թէոդիկ, *նշվ. աշխ.*, 1922, էջ 284:

[110] Տե՛ս Կարապետյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 40:

ներն ու համակիրները «լիաբուռն կը մասնակցին հանգանակութիւններուն». մինչև 1915 թ. մարտի կեսը հանգանակվել էր 87.500 դոլար[111], որը շուտով, ըստ «Հայրենիք» երկօրյայի խմբագրակազմի անդամ Շահան Նաթալիի հաղորդած տվյալների, հասել է 100.000-ի, մանավանդ, եթե հաշվի առնենք, որ հիշյալ ժամանակահատվածում ԱՄՆ-ում գործում էր ՀՅԴ-ի 90 կոմիտե, Կարմիր խաչի 30 մասնաճյուղ, իսկ «Հայրենիքի» բաժանորդների թիվը շուրջ 5.000 էր: Կուսակցությունը նաև *«Հայ ազատագրական փուրջ»* անունով թերթոններ է տարածել ժողովրդի մեջ՝ մինչև աշուն ակնկալելով ևս մի քանի տասնյակ հազար դոլար[112]:

Բագրատ եպիսկոպոսի զեկուցագրի համաձայն՝ 1915 թ. սկզբին Պետրոգրադի ռուսական արտաքին առևտրական բանկի միջոցով Նյու Յորքից հայերը փոխանցել էին 1.355 ռուբլի, սեբաստահայերի Ուլաշ խումբը՝ 450 ռուբլի 0.7 կոպեկ, իսկ Ազգային պաշտպանության Ամերիկայի միությունը՝ 3.409 ռուբլի 10 կոպեկ և այլն[113]:

Ըստ «Հայրենիք» պարբերաթերթի տպագրած ցուցակների՝ 1915 թ., ի նպաստ Կովկասի և ինքնապաշտպանության, ամերիկահայության շրջանում սկսված հանգանակությունն արդեն 1916 թ. հոկտեմբերին հասել էր 225.500 դոլարի, որը մաս առ մաս առաքվել էր Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին[114]: Ընդ որում, եթե այդ նույն ժամանակ ԱՄՆ-ում «Նպաստի օր» հայտարարելու առիթով Սիրիական/հայկական նպաստամատույց ամերիկյան կոմիտեն (The American Committee for Syrian/Armenian Relief) Միջագետքի և Կովկասի գաղթականների համար փոխանցել էր 10.000 դոլար, ապա Հյուսիսային Ամերիկայի ՀՅԴ-ն Կովկասում ապաստանած գաղթականների համար հանգանակել էր 18.000 դոլար[115]:

Ընդհանուր առմամբ ողջ ամերիկահայությունը կովկասյան կամավորական շարժմանը տրամադրել է շուրջ 342.000 դոլար, իսկ առանձին Հյուսիսային Ամերիկայի ՀՅԴ Կենտրոնական կոմիտեն 1915-1917 թթ. Թիֆլիսի Ազգային բյուրոյին էր ուղարկել 328.047 ռուբլի գումար[116]: Կամավորական շարժմանն աջակցելուց բացի, ամերիկահայությունն իր նպաստն է բերել նաև փախստականների փրկության ջանքերին: Այսպես, ԱՄՆ-ի հայ գործավորները 1-2 տարվա ընթացքում կամավորական շարժմանն ու փախստականներին ի նպաստ հանգանակել էին մոտավորապես 2 մլն դոլար[117]:

Ամփոփելով նշենք, որ 1914 թ. սեպտեմբերի 10-ից մինչև 1916 թ. օգոստոսի 25-ը Կովկասում ծավալված հայ կամավորական շարժումն իր ուրույն տեղն ունի հայ ռազմարվեստի պատմության մեջ՝ որպես նոր ժամանակահատվածում բնօրրանում և արտերկրում ցրված հայության երկու հատվածների կազմակերպված ինք-

---

111 Տե՛ս Տօնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 278, 280:

112 Տե՛ս «Հայրենիք», 1916, Հոկտեմբերի 7: - Տօնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 325:

113 Տե՛ս Կարապետյան Մ., *նշվ. աշխ.*, էջ 42:

114 Տե՛ս «Հայրենիք», 1916, հոկտեմբերի 7: Տօնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 325:

115 Տե՛ս Տօնապետեան Գ., *նշվ. աշխ.*, հ. Բ, էջ 333:

116 Տե՛ս *Համառօտ տեղեկագիր Հ. Կ. Ազգային Բիւրօի գործունէութեան. 1915-1917 թթ.*, էջ 7:

117 Տե՛ս Չոփուրեան Եդ., *նշվ. աշխ.*, հ. 1, էջ 79:

նապաշտպանական շարժման դրսևորման անդրանիկ փայլուն օրինակ, ինչպես նաև ռուս, կազակ և արևելահայ ու արևմտահայ զինակցության հիշարժան դրվագ:

Ընդհանուր առմամբ հայ կամավորական զորագնդերն արդարացրել են իրենց վրա դրված պարտավորությունները և ռուսական գերագույն հրամանատարության հույսերը՝ արժանանալով վերջիններիս բարձր գնահատանքին ու պարգևներին:

Թեև հայ կամավորական շարժումն իր տեղացի և արտերկրից, մասնավորապես ԱՄՆ-ից, ժամանած մարտիկներով արձանագրել է վճռորոշ հաջողություններ, իսկ աշխարհով մեկ սփռված հայության ազգային լիազոր կառույցները զգալի հանգանակիչ ու քաղաքական ջանքեր են գործադրել, այդուհանդերձ արտաքին և ներքին որոշակի ուժերի կազմակերպած դավադրության արդյունքում ցարական Ռուսաստանի կայսրության անկումը և տարածաշրջանում ստեղծված անկառավարելի իրավիճակը ճակատագրական հետևանքներ են թողել առանձնապես հայ ժողովրդի կյանքում՝ հանգեցնելով Արևմտյան և Արևելյան Հայաստանի զգալի մասի կորստի՝ քրիստոնեաթափման և հայրենազրկումի, հայ բնիկ ժողովրդի տեղահանության և ավելի քան 1,5 միլիոն հայերի բնաջնջման, իսկ օտար երկրներում ապաստանած հրաշքով վերապրածները դատապարտվել են անխուսափելի ձուլման և ուծացման:

ԱՄՆ-Ի ՀԱՅԵՐԻ ՄԱՍՆԱԿՑՈՒԹՅՈՒՆԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ԿԱՄԱՎՈՐԱԿԱՆ ՇԱՐԺՄԱՆԸ ԵՎ ՆՊԱՍՏԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՃԱԿԱՏԻՆ

Քնարիկ Ավագյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայ ժողովրդի համար ճակատագրական դարձած Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ամերիկահայությունը, համախմբելով իր ներգաղութային ողջ մտավոր, նյութական, հասարակական, կուսակցական և այլ կարողությունները, քաղաքական, դիվանագիտական, ռազմական, մարդկային և հնարավոր բոլոր այլ միջոցներով սատարել է հայրենի երկրի ու ժողովրդի պաշտպանությանը: Նրանք գործուն մասնակցություն են ունեցել Եվրոպայում և ԱՄՆ-ում Հայկական հարցին ի նպաստ ջանքերին:

Ամերիկահայ բոլոր ազգային կուսակցությունները (Հայ հեղափոխական դաշնակցություն – ՀՅԴ, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն – ՍԴՀԿ, Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցություն – ՀՍՌԿ), ինչպես նաև անկուսակցականները ստվար խմբերով մասնակցել են կովկասյան կամավորական շարժմանը՝ իրենց նպաստը բերելով ռուսական բանակի հաղթանակին:

ԱՄՆ-ից և եվրոպական երկրներից Կովկասում կամավորական շարժմանը մասնակցել է շուրջ 3.000 հայ:

Բանալի բառեր՝ ԱՄՆ-ի հայեր, կովկասյան կամավորական շարժում, կովկասյան ճակատ, Առաջին համաշխարհային պատերազմ, Հայ հեղափոխական դաշնակցու-

թյուն, Սոցիալ-դեմոկրատ հնչակյան կուսակցություն, Հայ սահմանադիր ռամկավար կուսակցություն:

PARTICIPATION OF THE ARMENIANS OF THE USA TO THE VOLUNTARY MOVEMENT IN THE CAUCASUS AND THEIR SUPPORT TO THE CAUCASIAN FRONT

Knarik Avakian

SUMMARY

During the years of the First World War, which were disastrous for the Armenian people, the Armenian community of the US, assembling its entire intra-communal intellectual, financial, public and political resources, has assisted the Motherland and its people by all the possible diplomatic, political, military and human means and has taken part in the enterprises aiming at the defense of the Armenian Case in the USA.

Armenian-Americans of all national parties (Armenian Revolutionary Federation – ARF, Social-Democratic Hnchakian Party – SDHP, Armenian Constitutional Democratic Party – ACDP), as well as non-partisan people, in great numbers have participated to the Caucasian Front voluntary movement, contributing to the victories of the Russian Army.

At least 3.000 Armenians from the US and Europe had participated to the voluntary movement in the Caucasus.

Keywords: Armenians of the USA, voluntary movement in the Caucasus, Caucasian Front, First World War, Armenian Revolutionary Federation, Social-Democratic Hnchakian Party, Armenian Constitutional Democratic Party.

УЧАСТИЕ АРМЯН США В ДОБРОВОЛЬЧЕСКОМ ДВИЖЕНИИ НА КАВКАЗЕ И СОДЕЙСТВИЕ КАВКАЗСКОМУ ФРОНТУ

Кнарик Авакян

РЕЗЮМЕ

В ставшими роковыми для армян годы Первой мировой войны американские армяне объединили весь свой интеллектуальный, финансовый, социальный, политический и прочий потенциал в целях оказания дипломатической, политической, военной, людской и прочей всевозможной помощи родине и армянскому народу. Они активно участвовали в акциях в защиту Армянского Вопроса в Европе и в США.

Многочисленные американские армяне всех национальных партий (Армянская революционная федерация Дашнакцутюн – АРФД, Социал-демократическая партия Гнчакян – СДПГ, Армянская конституционная партии Рамкавар – АКПР), а также беспартийные, приняли участие в добровольческом движении на Кавказском фронте, способствуя победе русской армии.

Около 3.000 армян из США и Европы приняли участие в добровольческом движении на Кавказе.

Ключевые слова: Армяне США, добровольческое движение на Кавказе, кавказский фронт, Первая мировая война, Армянская революционная федерация Дашнакцутюн, Социал-демократическая партия Гнчакян, Армянская конституционная партия Рамкавар.

ՀԱՄԱՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Գոհար Խանումյան

Առաջին աշխարհամարտը մեծ փորձություն դարձավ ռազմական գործողությունների թատերաբեմում հայտնված տարածքների խաղաղ բնակչության համար, ովքեր հարկադիր լքում էին իրենց բնակության վայրերը՝ դառնալով գաղթական: Ասվածը մեծապես վերաբերում է Կովկասյան ռազմաճակատին, որտեղ ռազմական գործողությունների ծավալումը և ռազմաքաղաքական նպատակներով ռուսական զորքերի տեղաշարժերն արևմտահայության դրության էլ ավելի վատթարացման պատճառ դարձան: Արևմտահայերի մի հատվածը՝ հիմնականում Վանի և Էրզրումի նահանգներից, գաղթեց և տեղափոխվեց Ռուսական կայսրության ռազմական գործողություններից ավելի հեռավոր շրջաններ:

Արդեն 1914 թ. ամռան կեսերին Ռուսական կայսրությունում Կովկասյան և Արևմտյան ռազմաճակատներից գաղթականների թիվը վիթխարի չափերի էր հասնում:

Կովկասյան ճակատում ռազմական գործողությունները տեղի էին ունենում հիմնականում Արևմտյան Հայաստանի տարածքում: Օգտվելով պատերազմի ընձեռած հնարավորությունից՝ երիտթուրքական կառավարությունը ռուս–թուրքական ճակատամերձ գոտուց «վստահություն չներշնչելու» պատրվակով իրականացրեց օսմանահպատակ հայերի բռնի տեղահանությունը, որը գործադրվեց 1915 թ. մայիսին սուլթանի կողմից վավերացված «Տեղահանության մասին» օրենքի շրջանակներում: Օրենքի իրական նպատակն էր «լիովին ոչնչացնել ու վերացնել» հայերի կարծեցյալ «վտանգավոր շարժումը» և ոչ թե նրանց վերաբնակեցնել կայսրության՝ ռուսական ռազմաճակատից հեռու գտնվող տարածաշրջաններում[1]: Առաջին հայ գաղթականները Կովկասյան ռազմաճակատի սահմանամերձ բնակավայրերի հայ ազգաբնակչությունն էր: 1914 թ. նոյեմբերի 22-24-ին Բասենի թուրքական տարածքից հայությունը՝ մոտավորապես 10.000-14.000 գաղթական[2], նահանջող ռուսական զորքերի հետ գաղթեց Քյորփի-քյոյից[3]: Խոսելով Բասենի հայության գաղթի մասին՝ Կ. Սասունին գրում է. «Նահանջ բառը սարսափի ու գլխակորույս փախուստի իր իմաստով, մնաց անջնջելի հայ ժողովրդի մտքէն, ու այդ օրերէն սկսած գաղթական բառը դարձաւ թրքահայու, թշուառ ու օգնութեան կարոտ մարդուն հոմանիշ»[4]:

---

[1] Մանրամասն տե՛ս Սաֆրաստյան Ռ., Օսմանյան կառավարության որոշումը հայերի տեղահանության մասին (1915թ. մայիսի 30), *«Հայագիտության հարցեր» 1(2014),* էջ 5:

[2] *Докладъ уполномоченного Комитета въ предѣлахъ Наместничества Его Императорскаго Величества на Кавказъ Сенатора Н. Д. Чаплина*, Петроградъ, 1914, с. 8.

[3] Մանրամասն տե՛ս *Докладъ по первой поездке председателя Комитетеа А. Б. Нейдгарда комитеты Ея Императорксаго Высочества Великой Княжны Татіаны Николаевны для оказания временной помощи пострадавшимъ отъ военныхъ бедствій*, Петроградъ, 1914, с. 7.

[4] Կ. Սասունի, *Թրքահայաւրանը Ա. Աշխարհամարտի ընթացքին (1914-1918). Թրքահայոց գաղթաշարժերը եւ անոնց դերը Հայաւրանի Հանրապետութեան մէջ*, Պէյրութ: Սևան, 1966, էջ 53:

Գաղթականների երկրորդ, անհամեմատ խոշոր ալիքն սկսվեց Սարիղամիշից ռուսական զորքերի նահանջի ժամանակ, ինչի հետևանքով ռազմական գործողությունների թատերաբեմ դարձած բնակավայրերից (Սարիղամիշ, Կարս, Կաղզվան, Արդահան, Օլթի, Արդվին, Դիադին, Բաշկալե) 1914 թ. վերջին Անդրկովկասում՝ հիմնականում Թիֆլիսի և Երևանի նահանգներում ապաստանած հայ գաղթականների թիվը հասնում էր շուրջ 30 000-ի (2124 տուն)[5]: Արդվինի, Արդահանի հայ գաղթականների մի մասը հաստատվեց Բաթումում[6], մի որոշ մասն էլ՝ Քութայիսիում[7]: 1915 թ. փետրվար-մայիս ամիսներին ռուսական զորքերը գրավեցին Մանազկերտը, Բաշկալեն, Շատախը, Կոտուրը, Արճեշը և Վանը: Սակայն 1915թ. ամռանը ռուսական զորքերի նահանջի ժամանակ գաղթեցին ավելի քան 170.000 հայ Բասենից, Աղբակից, Բիթլիսից, Մուշից, Մանազկերտից, Ալաշկերտից[8]:

Արևմտահայերի երրորդ գաղթն սկսվեց 1916 թ. հուլիսի 27-ին, այն բանից հետո, երբ Թուրքիան մեծաթիվ զորքեր կենտրոնացրեց Բաղեշում: 1916 թ. ամռանը գաղթեցին Վանի, Մուշի, Բիթլիսի և Արևմտյան Հայաստանի այլ շրջանների շուրջ 50.000 գաղթականներ, որոնց գումարվեցին նաև 1916 թ. նոյեմբերին գաղթած 16.000 հայեր:

Արևմտահայ գաղթականների մեծ մասն ապաստանել էր Կովկասում: Կովկասյան ճակատի գաղթականների դրությունը կարգավորող գլխավոր մարմնի դիվանատան տվյալների համաձայն՝ Կովկասյան երկրամասում 1917 թ. սկզբին հայ գաղթականների թիվը կազմում էր 283. 063[9], որոնց մեջ մեծ թիվ էին կազմում կանայք և անչափահաս երեխաները: Վերջիններիս մեջ զգալի էր խնամազուրկ, ծնողազուրկ երեխաների թիվը[10]: Կովկասում հայտնված բազմահազար հայ գաղթականության շրջանում մոլեգնում էին տարբեր համաճարակային հիվանդություններ, քանի որ նրանք գտնվում էին տնտեսական և սանիտարական ծայրահեղ վատթար պայմաններում: Կովկասյան երկրամասում գաղթականական կարիքները բավարարելու համար 1915 թ. հոկտեմբերին Կովկասի փոխարքային կից Կովկասյան ճակատի գաղթականների տեղավորման գլխավոր լիազոր նշանակվեց գեներալ-մայոր Ալ. Թամամշյանը (Թամամշևը)[11]:

---

5 Аветисян А., *Первая мировая война и армянские беженцы (1914-1917)*, автореферат, Ереван, 1989, с. 12

6 *Докладъ уполномоченнаго Комитета…*, стр. 6.

7 Նույն տեղում, էջ 7:

8 Տե՛ս Հարությունյան Ա., Վան-Վասպուրականի ազգաբնակչության 1915 թ. հուլիսյան գաղթը, *«Լրաբեր հասարակական գիտությունների»*, № 2, 2002, էջ 56:

9 Հարությունյան Ա., Հայոց մեծ եղեռնը և հայ գաղթականությունը Կովկասում 1914-16թթ., *«Հայոց ցեղասպանության պատմության և պատմագրության հարցեր»*, №6, 2002, Երևան, էջ 25:

10 Ա. Խատիսովը (Խատիսյանը) 1915թ. ամռանը Էջմիածին կատարած իր ուղևորության մեջ նշում է, որ հայ գաղթականների ¾-ը երեխաներ, իսկ մնացածը կանայք և ծերեր էին: Երիտասարդ տղամարդիկ ընդհանրապես բացակայում էին: Տե՛ս նաև *Беженцы и выселенцы. Отдельные оттиски изъ № 17 известіи Всероссійскаго Союза Городовъ*, Москва, 1915, стр. 93:

11 Հարությունյան Ա., *Հայոց Մեծ եղեռնը և հայ գաղթականությունը…*, էջ 26:

Հաշվի առնելով Ռուսական կայսրության ողջ տարածքում ռազմական գործողությունների շրջաններից տեղահանված բնակիչների՝ գաղթականների զանգվածային մեծ ալիքը՝ Ռուսաստանի ներքին գործերի նախարարության կազմում 1915 թ. հուլիսին ստեղծվեց «Հակառակորդի կողմից գրավված բնակավայրերի գաղթականների ապահովման հարցով խորհուրդ»[12]:

1915 թ. օգոստոսի 30-ին հրապարակվեց «Գաղթականների կարիքների ապահովման» մասին օրենքը, որի գործադրման համար հատկացվեց 25 մլն ռուբլի[13], ինչպես նաև ներքին գործերի նախարարության կազմում ստեղծվեց «Գաղթականների տեղավորման բաժին»[14]: Ըստ այդ օրենքի՝ գաղթական էին համարվում այն անձինք, ովքեր լքել են հակառակորդի կողմից գրավված կամ գրավման սպառնալիքի ենթակա տեղանքը, կամ ովքեր ռազմական կամ քաղաքացիական իշխանությունների կողմից տարհանվել են ռազմական գործողությունների տարածքից: Օրենքը տարածվում էր ոչ միայն Անտանտի դաշնակից երկրների, այլև Ռուսաստանի թշնամի պետությունների քաղաքացիների վրա[15]: Այսինքն՝ օսմանահպատակ հայ գաղթականները, հայտնվելով Ռուսական կայսրության տարածքում, պետության կողմից ստանում էին գաղթականի կարգավիճակ: Ռուսական կայսրության տարածքում ապաստանած գաղթականներին տրվում էր գաղթականական տոմս, որը թույլ էր տալիս օգտվել փախստականին ընձեռվող բոլոր արտոնություններից (ճաշարանից, դրամական և բժշկական օգնությունից, ժամանակավոր կացարանից): Օգոստոսի 30-ի օրենքի 2-րդ հոդվածի համաձայն՝ գաղթականների հարցը կարգավորելու համար իշխանությունից բացի ներգրավվեցին տեղական ինքնակառավարման մարմինները, հասարակական կազմակերպությունները[16]:

Օրենքի 8-րդ հոդվածի համաձայն՝ որպես խորհրդակցական և դիտորդական մարմին, ստեղծվեց «Գաղթականների տեղավորման հատուկ ժողով», որի մեջ պետական գերատեսչությունների հետ մեկտեղ ընդգրկվեցին մեկական ներկայացուցիչ զեմստվոյական և քաղաքային միություններից և 7-ական հոգի՝ Պետական դումայից և Պետական խորհրդից: Ժողովի մեջ ներգրավվեցին հայկական, լեհական, հրեական և այլ ազգային փոքրամասնությունների կենտրոնական կոմիտեների ներկայացուցիչներ[17]: Բացի այդ պահպանվեց նաև Մեծ իշխանուհի Տատյանա Նիկոլաևնայի կոմիտեի[18] գործունեությունը՝ համաձայն 1914թ. սեպտեմբերի 14-ի կանոնադրության[19]:

---

12 *Земское дело*, N22, 1915, стр. 1237.

13 Տե՛ս *Земское дело*, N19, 1915, էջ 1047:

14 Տե՛ս *Руководящія положенія по устройству беженцевъ*, Петроградъ, 1916, էջ 1:

15 Տե՛ս *Законы и распоряженія о беженцахъ*, Москва, 1916, էջ 2:

16 Տե՛ս *Земское дело*, N19, 1915, էջ 1047:

17 Նույն տեղում:

18 Մեծ իշխանուհի Տատյանա Նիկոլաևնայի հովանավորությամբ գործող 1914 թ. սեպտեմբերին ստեղծված հասարակական կազմակերպություն, որը զբաղվում էր գաղթականության հարցերով:

19 Տե՛ս *Земское дело*, N19, 1915, էջ 1047:

Առաջին աշխարհամարտի հենց սկզբին պետական օժանդակությանը զուգընթաց Ռուսական կայսրության տարբեր հայաշատ քաղաքներում (Մոսկվա, Պետրոգրադ, Աստրախան և այլն) հայ համայնքների նախաձեռնությամբ ստեղծվեցին բազմաթիվ գաղթականական կոմիտեներ, միություններ՝ հայ գաղթականների համար օգնություն կազմակերպելու նպատակով, իսկ նախկինում գործող որոշ բարեգործական հաստատություններ (Հայկական բարեգործական ընդհանուր միություն, Բաքվի հայոց մարդասիրական ընկերություն, Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերություն և այլն) վերակազմակերպեցին իրենց գործունեությունն այս ուղղությամբ և իրենց կազմում ստեղծեցին գաղթականական հարցերով զբաղվող կոմիտեներ: Այս բոլոր կազմակերպությունների և միությունների գործունեությունը հետագայում կարգավորվում էր օգոստոսի 30-ի օրենքով[20]:

Սակայն միայն հայկական կազմակերպություններն ի վիճակի չէին լուծել հազարավոր հայ գաղթականների խնդիրները, ուստի այս հարցով սկսեցին զբաղվել ռուսական միությունները և կազմակերպությունները: Դրանցից էր Համառուսաստանյան քաղաքների միությունը (ՀՔՄ), որն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին մեծապես օժանդակեց հայ գաղթականների օգնության կազմակերպման գործին: Համառուսաստանյան քաղաքների միությունը հիմնադրվել է Ռուսաստանի՝ Առաջին աշխարհամարտի մեջ ներքաշվելու հենց առաջին օրերին: 1914 թ. օգոստոսի 8-9-ը Մոսկվայի նահանգային դումայի նախաձեռնությամբ կայացավ քաղաքագլուխների առաջին համառուսական համագումարը, որտեղ հիմնադրվեց Համառուսական քաղաքների միությունը[21]: Կարճ ժամանակ անց այն վերածվեց համառուսական խոշորագույն հասարակական կազմակերպության: Արդեն 1914 թ. օգոստոսին ՀՔՄ-ի մեջ ընդգրկված էր 140 քաղաք[22]: 1917 թ. Միության մեջ ընդգրկված էր Ռուսաստանի 790 քաղաքներից 640-ը: Սակայն Միության մեջ առաջնային տեղ ունեին ռուսական 75 խոշոր քաղաքները, որտեղ ապրում էր Ռուսաստանի ամբողջ քաղաքային բնակչության 70%-ը[23]: Միության գլխավոր առաքելությունն էր իրականացնել հասարակության բոլոր խավերի կազմակերպված օժանդակությունը թիկունքում և ռազմաճակատում: Հարկ է նշել, որ հենց ՀՔՄ-ի գործուն աշխատանքների շնորհիվ հնարավոր եղավ լուծել ռազմաճակատում բժշկական օգնության արդյունավետ կազմակերպման հարցը: Երկրորդ կարևոր խնդիրը, որով զբաղվում էր ՀՔՄ-ը, ռազմաճակատային գոտուց վիրավոր զինվորականների և ռազմական գործողությունների հետևանքով փախստական բնակչության էվակուացիայի կազմակերպումը, նրանց հետագա կեցության ապահովումն էր:

---

[20] Մանրամասն տե՛ս Հարությունյան Ա., Հայ գաղթականական կոմիտեների գործունեությունը Առաջին աշխարհամարտի տարիներին, *«Էջմիածին»*, պաշտօնական ամսագիր Հայրապետական աթոռոյ Ս. Էջմիածնի, Յունիս-Յուլիս, 1994, էջ 111-123:

[21] Коробейников Ю. В., *Земская помощь в условиях Первой мировой войны в 1914-1917 гг. Всероссийские земский и городской союзы*, http://www.superinf.ru/view_helpstud.php?id=5468, (դիտվել է՝ 15.04.2014):

[22] Նույն տեղում:

[23] Տե՛ս Асташов А. Б., *Всероссийский союз городов. 1914-1918 гг.*, специальность 07.00.02, автореферат на соискание ученой степени кандидата исторических наук, Москва, 1994, էջ 12:

Առաջին աշխարհամարտի տարիներին ՀՔՄ-ը ռազմաճակատային գոտիներից էվակուացրեց գաղթականների շուրջ 30%-ը՝ մոտ 3.5 մլն մարդ: Միության գործունեության կարևորագույն ուղղություններից էր նաև թիկունքում համաճարակային հիվանդությունների դեմ համակարգված պայքարը[24]:

Բանակին առավել արդյունավետ օգնություն կազմակերպելու համար ՀՔՄ-ը 1915 թ. հուլիսի 10-ին միավորվեց ռուսական իրականության մեկ այլ խոշոր հասարակական կազմակերպության՝ Համառուսական զեմստվային միության հետ, ինչի արդյունքում ձևավորվեց նոր՝ միասնական կոմիտե՝ Զեմգոռ (Земгор կամ Комитет Всероссийских земского и городского союзов)[25], որի գլխավոր կոմիտե ընդգրկվեցին 4-ական անձ զեմստվոյական և քաղաքների միության կազմից[26]: 1916 թ. մարտի 16-20-ը Մոսկվայում Զեմգոռի նախաձեռնությամբ կայացավ պատերազմի ժամանակ տուժած երեխաների խնամքի կազմակերպման հարցերով համագումարը: Որոշվեց, որ զեմստվոյական և քաղաքային միությունները ստեղծելու են հատուկ մարմին, որը միավորելու էր անապաստան երեխաների խնամքով զբաղվող բոլոր հասարակական և ազգային կազմակերպությունների գործունեությունը: Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ մեծ թվով անապաստան երեխաներ գտնվում էին ռազմաճակատային գոտիներում, որոշվեց ռազմաճակատից երեխաների էվակուացիայի համար կազմակերպել բժշկական-սննդատու ջոկատներ, որոնց գործունեությունը կարգավորվում էր քաղաքային և զեմստվոյական միությունների գաղթականական բաժինների կողմից[27]:

Տարածքային մեծ արեալը և հարյուրավոր քաղաքների ընդգրկվածությունը հանգեցրին նրան, որ ՀՔՄ-ի կազմում ստեղծվեց 11 տարածքային մասնաճյուղ[28]: Դրանցից էր 1914 թ. նոյեմբերին հիմնադրված Կովկասյան քաղաքների միությունը, որը գործում էր ռուսական Կարմիր խաչի հովանու ներքո[29]: Իր գործունեության կարճ ժամանակահատվածում (1914-1917) այն դարձավ ՀՔՄ-ի գործող ամենահզոր տեղական կազմակերպությունը[30]: ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեի նախագահ նշանակվեց հայազգի նշանավոր հասարակական գործիչ Ալ. Խատիսովը (Խատիս-

---

24 Նույն տեղում, стр. 14:

25 Земгор – Զեմստվային (земский) և քաղաքային (городской) միությունների հապավում:

26 Տե՛ս Шевырин В.М., *Земский и гороской союзы (1914-1917)*, аналитический обзор, Москва, 2000, էջ 26-27, տե՛ս նաև՝ *Беженцы и выселенцы. Отдельные оттиски изъ N17 известіи Всероссійскаго Союза Городовъ*, Москва, 1915, էջ 18:

27 Коробейников Ю. В., *նշվ. աշխ.*:

28 Նույն տեղում:

29 Պատերազմում տուժած վիրավորներին օգնելու համար 1914 թ. սեպտեմբերին ստեղծվեց Կովկասյան քաղաքների միությունը: 1914 թ. նոյեմբերին Կովկասյան քաղաքների միության համագումարում որոշվեց Կովկասյան քաղաքների միությունն ընդգրկել Համառուսական քաղաքների միության կազմում՝ Կարմիր խաչի հովանու ներքո (տե՛ս *Краткій отчетъ о деятельности Кавказскаго отдела Всероссійкаго Союза Городовъ помощи больнымъ и раненымъ войнамъ съ момента возникновенія по 1-е февраля 1915 г.*, Выпускъ I, февраль 1915, Тифлисъ, 1915, էջ 11):

30 Коробейников Ю. В., *նշվ. աշխ.* :

յանը)[31]: Չնայած Կովկասյան կոմիտեն գործում էր ՀՔՄ-ի կազմում, այնուհանդերձ տեղական խնդիրների կարգավորման հարցում ուներ ներքին ինքնավարություն[32]: Քանի որ ՀՔՄ-ի գործունեության մեջ առաջնային աշխատանքային ուղղությունը բժշկական օգնություն ցուցաբերելն էր, միության կազմում մեծ թիվ էին կազմում բժիշկները, սանիտարները և գթության քույրերը[33]:

Գաղթականների թվի ավելացմանը զուգընթաց ՀՔՄ-ն սկսեց ակտիվորեն զբաղվել գաղթականական հարցերով: Միության Կովկասյան կոմիտեի՝ 1915 թ. (20 սեպտեմբեր-1 նոյեմբեր) հրատարակած տեղեկագրի համաձայն՝ արդեն 1915 թ. աշնանը Համառուսաստանյան քաղաքների միությունը սկսեց իր գործունեությունն ինչպես ռազմաճակատային գոտում՝ Վան, Իգդիր, Էրզրում, Բիթլիս, այնպես էլ օժանդակություն ցուցաբերեց մերձռազմաճակատային շրջաններում՝ Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում ապաստանած հայ գաղթականներին[34]: ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեի կազմում մեծ թիվ էին կազմում հայազգի գործիչները (Համո Օհանջանյան, Ռուբեն Տեր-Մինասյան, ապագա բոլշևիկներ՝ Ալեքսանդր Աթաբեկյան, Հմայակ Նազարեթյան, Դանդուրյան)[35]:

Հարկ է նշել, որ հայ գաղթականների մի մասը, ռուսական բանակի կողմից Արևմտյան Հայաստանի որոշ տարածքներ գրավվելուց հետո, վերադարձան իրենց նախկին բնակավայրերը[36]: ՀՔՄ-ի գործունեության տարածքն ընդգրկեց նաև Արևմտյան Հայաստանի՝ ռուսական բանակի գրաված հատվածը[37]:

Ռուսական բանակի կողմից Էրզրումը գրավվելուց հետո (1916 թ. փետրվար) տարածքում ակտիվորեն գործում էր Համառուսաստանյան քաղաքների միության գաղթականական բաժինը: Քաղաքների միության Էրզրումի բաժանմունքը գաղթականներին մատակարարում էր կենսական անհրաժեշտ պարագաներ, իսկ

---

[31] Խատիսյան Ալեքսանդր (1876-1945)- հասարակական-քաղաքական գործիչ, բժիշկ: 1910-1917 թթ.՝ Թիֆլիսի քաղաքապետ, 1914-17 թթ. Կովկասյան քաղաքների միության նախագահ: 1918-20 թթ. Հայաստանի Հանրապետության արտաքին գործերի նախարար, 1919 թ. ապրիլից 1920 թ. մայիսը՝ վարչապետ: 1920 թ. դեկտեմբերի 2-ին ստորագրել է Ալեքսանդրապոլի պայմանագիրը: Հայաստանում խորհրդային իշխանության հաստատվելուց հետո՝ վտարանդի: 1922-23 թթ. Լոզանի կոնֆերանսում Ազգային պատվիրակության անդամ էր: Գրել է «Հայաստանի պատմության ծագումն ու զարգացումը» (1930) հուշագրությունը: (Տե՛ս «Հայկական հարց» հանրագիտարան, Երևան, 1996, էջ 166):

[32] Տե՛ս Խատիսեան Ալ., *Քաղաքապետի մը յիշատակները*, Պէյրութ, 1991, էջ 239:

[33] Նույն տեղում, էջ 238:

[34] Մանրամասն տե՛ս *Краткіе сведенія о положеніи бѣженцевъ на Кавказе и оказанной имъ Союзомъ городовъ помощи за время съ 20-го сентября по 1-е ноября 1915 г., выпускъ II*, Тифлисъ, 1915, էջ 3-5:

[35] Խատիսեան Ալ., *նշվ. աշխ.*, էջ 238, 252-253:

[36] Տե՛ս *Бѣженцы и выселенцы. Отдельные оттиски изъ N17 извѣстіи Всероссійскаго Союза Городовъ*, Москва, 1915, էջ 83:

[37] Խատիսեան Ալ., *նշվ. աշխ.*, էջ 238:

Միության կենտրոնական գրասենյակը յուրաքանչյուր ամիս գաղթականներին հատկացնում էր 30-40 հազար ռուբլի[38]:

Կովկասյան կոմիտեի կազմում ընդգրկված քաղաքները գաղթականներին դրամական և պարենային օժանդակություն ցուցաբերելու համար կազմակերպում էին տարբեր բարեգործական միջոցառումներ, որոնց ընթացքում հանգանակված գումարը տրամադրվում էր հայ գաղթականներին[39]:

Դրամական նպաստի փոխարեն Էրզրումի որոշ բնակավայրերում՝ Մամախաթունում, Բաբերդում, Քղիում, Էրզրումում, գոյություն ունեին նաև ալյուրի մատակարարման կետեր, որտեղից օգնություն էին ստանում մոտ 2000 կարիքավոր գաղթականներ[40]:

Հաշվի առնելով այն հանգամանքը, որ Էրզրումի գաղթականության շրջանում մոլեգնում էին տարբեր համաճարակային հիվանդություններ՝[41] Քաղաքների միությունը բացեց 100 մահճակալով հիվանդանոց և ամբուլատորիա[42], որտեղ օրական հաճախում էին 20-30 հիվանդներ: Անդրադառնալով այս իրավիճակին՝ «Արև» օրաթերթը հաղորդում է. «Մուրադը Մուշից հեռագրում է Քաղ. Միութ. Կովկասեան բաժանմունքի լիազօրին, որ ամեն օր խմբով փախստականներ են գալիս, որոնց թւում կան հիւանդներ»[43]: Հարկ է նշել, որ Միության սանիտարական շրջիկ ջոկատի գործուն աշխատանքների շնորհիվ կասեցվեց խոլերայի համաճարակը Էրզրումում[44]:

1916 թ. նոյեմբերի վերջերին Միության Էրզրումի բաժանմունքի ջանքերով որբանոց բացվեց 9-16 տարեկանների համար, որտեղ ապաստան գտան մոտ 45 որբ[45]: Պետք է նշել, սակայն, որ Արևմտյան Հայաստանի մերձճակատային գոտիներում ստեղծված որբանոցներն ըստ էության ժամանակավոր գործող հաստատություններ էին, քանի որ այստեղ հավաքված որբերն աստիճանաբար տեղափոխվում էին ռազմաճակատից առավել հեռավոր և անվտանգ շրջաններ, մասնավորապես Կովկաս և հանձնվում հայանպաստ կազմակերպությունների խնամքի տակ գործող որբանոցների: Այսպես օրինակ, 1916 թ. հոկտեմբերի դրությամբ Բաբերդում գտնված փախստական կանայք և երեխաները տեղափոխվեցին Սարիղամիշ՝ ՀՔՄ-ի Կովկասյան բաժանմունքի լիազորի դիմումի հիման վրա[46]:

---

[38] Հարությունյան Ա., Հայ գաղթականության տեղաբաշխումը և օգնության կազմակերպումը Արևմտյան Հայաստանում Մեծ եղեռնի տարիներին, *«Էջմիածին»*, պաշտօնական ամսագիր Ամենայն Հայոց կաթողիկոսութեան Մայր Աթոռոյ Սրբոյ Էջմիածնի, ապրիլ, 2002, էջ 84:

[39] Коробейников Ю. В., *նշվ.աշխ.*:

[40] Հարությունյան Ա., *Հայ գաղթականության տեղաբաշխումը և օգնության կազմակերպումը Արևմտյան Հայաստանում Մեծ եղեռնի տարիներին…*, էջ 84:

[41] Տե՛ս *Армянскій Вестникъ*, N5, 1916, էջ 15:

[42] Նույն տեղում:

[43] «Արև», 29 հուլիսի, 1916թ., էջ 3

[44] Տե՛ս *Армянскій Вестникъ*, N12-13, 1916, էջ 37:

[45] Հարությունյան Ա., *Հայ գաղթականության տեղաբաշխումը և օգնության կազմակերպումը Արևմտյան Հայաստանում Մեծ եղեռնի տարիներին…*, էջ 84:

[46] «Արև», 29 հուլիսի, 1916թ., էջ 3:

Ռուսական զորքերի կողմից գրավված Արևմտյան Հայաստանի տարածքում որբահավաք աշխատանքներն ավելի արդյունավետ իրականացնելու համար Միություն ընդգրկվեցին նաև հայազգի աշխատակիցներ, որոնց պարտականությունների մեջ էր մտնում նաև հայտնաբերել անմարդաբնակ վայրերում՝ քարանձավներում, անտառներում, լքված, ավերակ տներում թաքնված անապաստան ու ծնողազուրկ երեխաների և նրանց հանձնել որբանոցների խնամքին:

Քաղաքների միության աշխատակից, երզնկացի Սողոմոն Թեհլիրյանը ռուսական զորքերի հետ 1916 թ. եկավ Էրզրում ՝ «որբեր հավաքողի» պաշտոնով[47]: Իր հուշերում, անդրադառնալով որբահավաք աշխատանքներին, Ս. Թեհլիրյանը գրում է. «Ապրիլին ռուսները գրաւեցին Տրապիզոնը, իսկ յուլիսի կէսերին՝ Երզնկան: Էրզրումի դաշտում ամէն տեղ յայտնւում էին ոսկրացած, վայրենական վիճակի մատնուած մանուկներ, որոնց մեծ մասը իր գոյութիւնն էր պահպանել աւերուած հայ գիւղերի փլատակներում: Ձեռք ընկնողները դողում էին աշնան տերեւի պէս. մեծ ջանք էր պէտք հասկացնելու, որ իրենց այլեւս վտանգ չի սպառնում: Մոռացել էին լեզու, հայութիւն, մարդկութիւն: Խնուսում դրանցից խմբուած էին շուրջ երկու հարիւր հոգի: Ամէն տեղ առաջնակարգ արժէք էր ստացել որբերի գործը. ամեն որբուկ մի նոր աղիւս էր ազգը վերակառուցելու համար»[48]:

Հավաքագրված նոր որբերի խմբերի համար Երզնկայում Կենտրոնական վարժարանի շենքը վերածվել էր որբանոց–հիվանդանոցի, որի վարիչն էր Քաղաքների միության Երզնկայի ներկայացուցիչ բժիշկ Արշակ Պողոսյանը: Նա խնամում էր իրեն հանձնված հիվանդ որբերին[49]:

1916 թ. մարտի դրությամբ ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեի աշխատակից Տիգրան Զորյանը հաղորդում է Միության ծավալած գործունեության մասին Արևմտյան Հայաստանի այն բնակավայրերում, որոնք օկուպացվել էին ռուսական զորքերի կողմից: ՀՔՄ-ի հայազգի աշխատակիցը «Армянский Вестникъ»-ին հաղորդում է, որ Բիթլիսի նահանգում հայերի թիվը 1916 թ. սկզբին հասնում էր 9000-ի, իսկ Խնուսում ապաստանած շուրջ 800 հայ գաղթականների մեծամասնությունը կանայք և որբեր են: Վերջիններիս անմխիթար վիճակը փոքր-ինչ թեթևացնելու համար Միությունը Խնուսում բացեց որբանոց, որտեղ ապաստան գտավ 40 հայ որբ[50]: Տարոնի հայկական կոտորածների ականատես Կարապետ Եղիազարյանը, իր հուշերում անդրադառնալով ՀՔՄ-ի գործունեությանը, գրում է. «Սայուզ-Գորոդովի կողմից, թե՛ Խնուսի բերդում, թե՛ անհրաժեշտ պահանջ զգացվող մի քանի գյուղերում հիմնվեցին բաժանմունքներ, որոնցից մեկը Տիգրան Զորյանի ղեկավարությամբ հիմնվեց Արոս գյուղում: Սայուզ-Գորոդովը, անցուդարձ կատարող զորքին և հայ գաղթականներին ժամանակավորապես տեղավորելու և սպասարկելու համար, Արոսում պատրաստել տվեց մարդկանց քնելատեղերը, գրաստների համար

---

47 Տե՛ս Սողոմոն Թէհլիրեան, *Վերյիշումներ (Թալեաթի ահաբեկումը)*, գրի առավ՝ Վահան Մինախորեան, Գահիրէ, 1953, էջ 75:

48 Նույն տեղում, էջ 88:

49 Նույն տեղում, էջ 90, 101:

50 Տե՛ս *Армянский Вестникъ*, N12-13, 1916, էջ 39-40:

ախոռները, հավաքվեց մեծ քանակությամբ խոտ ու վառելափայտ, գործում էին հացի փուռը, ճաշարանը, մթերային պահեստները, արհեստանոցը և խանութը»[51]:

ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեն 1915-17 թթ. ընթացքում գործուն աշխատանքներ իրականացրեց Վանում: ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեի տեղեկագրից պարզ է դառնում, որ արդեն 1915 թ. Վանում Միությունը բացել է հայ գաղթականների համար հիվանդանոց՝ 200 մահճակալով[52]:

1916թ. ապրիլին ՀՔՄ Ատրպատականի շրջանի լիազոր ներկայացուցիչ նշանակվեց ռուս նշանավոր բանաստեղծ, գրականագետ և հասարակական գործիչ Սերգեյ Գորոդեցկին[53], ով արդեն օգոստոսին գործուղվեց Վան[54]: Հայոց ցեղասպանության թանգարանի հավաքածուի մեջ առկա է Ս. Գորոդեցկուն ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեի կողմից տրված փաստաթուղթը, որտեղ նա լիազորվում է զբաղվել հայ գաղթականության հարցերով[55]:

Աշխատանքի բերումով նա ծանոթանում է ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեի Վանի լիազոր ներկայացուցիչ Արտավազդ Թումանյանի հետ, ում շնորհիվ սովորում է հայերեն: Իր յուրացրած լեզվական նոր գիտելիքները նա գործի է դնում Վանում իրականացրած որբահավաք աշխատանքների ժամանակ: 1916 թ. ամռանը Ս. Գորոդեցկու ջանքերով Վանում հավաքագրվում են հարյուրավոր հայ որբ երեխաներ: Նրա և ՀՔՄ-ի այլ աշխատակիցների ջանքերով հավաքագրված շուրջ 200 հայ որբ ապաստանում են Վանում գործող Միության որբանոցում: Այստեղ նրանք ստանում էին բժշկական օգնություն, տաք հագուստ և սնունդ[56], ապա տեղափոխվում Իգդիր, որտեղ գտնվում էր ՀՔՄ-ի ժամանակավոր գաղթակայանը[57]: Անդրադառնալով ՀՔՄ-ի իր գործունեության որբահավաք աշխատանքներին՝ Ս. Գորոդեցկին գրում է. «Պատկերացրեք, տառացիորեն հուր և արյան միջից հանել երեխաներին և ամեն ինչ կորցրած այդ կատարյալ որբուկների համար ստեղծել կյանքի տանելի պայմաններ, երբ շուրջը դժոխք ու մահ է»[58]:

---

[51] Եղիազարյան Կ., Տարոն-Սասուն, հուշեր-վկայություններ, անտիպ, ՀՑԹԻ գիտական ֆոնդեր, բ. 8, տետր 6, այս մասին տե՛ս նաև *«Արև»*, 30 հուլիսի, 1916թ., էջ 3:

[52] Տե՛ս *Краткий отчетъ о деятельности Кавказскаго отдела Всероссійкаго Союза Городовъ помощи больнымъ и раненымъ войнамъ съ момента возникновенія по 1-е февраля 1915 г.*, Выпускъ I, февраль 1915, Тифлисъ, 1915, էջ 3:

[53] Սերգեյ Գորոդեցկի (1894-1967) – ռուս գրող, հրապարակախոս, թարգմանիչ, հասարակական գործիչ, Հայոց ցեղասպանության ականատես: Հանդես է եկել հայկական կոտորածները դատապարտող հրապարակախոսական մի շարք հոդվածներով և գրել բանաստեղծություններ՝ նվիրված Հայաստանին և հայ ժողովրդին:

[54] Զաքարյան Ա., Վանը Ս. Գորոդեցկու կյանքում և ստեղծագործության մեջ, *«Պատմաբանասիրական հանդես»*, №3 (37), 2012, էջ 35:

[55] ՀՑԹԻ գիտական ֆոնդեր, բ. 21, ֆ.հ. 125:

[56] Տե՛ս *Краткий отчетъ о деятельности Кавказскаго отдела Всероссійкаго Союза Городовъ помощи больнымъ и раненымъ войнамъ съ момента возникновенія по 1-е февраля 1915 г.* Выпускъ I, февраль 1915, Тифлисъ, 1915, էջ 4:

[57] Զաքարյան Ա., *Վանը Ս. Գորոդեցկու կյանքում և ստեղծագործության մեջ…*, էջ 36:

[58] Նույն տեղում, էջ 37:

Ընդհանուր առմամբ 1916 թ. աշնանը Վանից գաղթեցին շուրջ 16.000 գաղթականներ: Երևանի նահանգի գաղթականության լիազոր Գ.Եվանդուլովին հղած իր հեռագրում ՀՔՄ-ի Վանի լիազոր Ս. Գորոդեցկին հայտնում էր. «Դիմավորեք գաղթականներին բոլոր կետերում…» և միաժամանակ անհրաժեշտ էր համարում համապատասխան միջոցներ ձեռք առնելու Նախիջևանի, Սուրմալուի և Երևանի նահանգի այլ գավառներում սննդատու կայանների աշխատանքն ապահովելու համար[59]:

Ռուսական զորքերի նահանջով ուղեկցվող Վանի հայ ազգաբնակչության գաղթի ժամանակ ՀՔՄ-ն իրականացրեց համակարգված աշխատանքներ: Այս կապակցությամբ Վան-Ջուլֆա և Վան–Իգդիր ուղղությամբ գաղթականների հոսքը կարգավորելու, նրանց շարքերում համաճարակային հիվանդությունների դեմ պայքարելու և սննդով ապահովելու համար ստեղծվեցին Միության սննդատու կայաններ: Իր գործունեությունը Միությունը կարգավորում էր՝ ռուսական ռազմական իշխանությունների հետ փոխհամաձայնեցնելով[60]:

Ռուսական զորքերի կողմից Տրապիզոնի գրավումից հետո՝ 1916 թ., ՀՔՄ-ի Կովկասյան կոմիտեն սկսում է կազմակերպել թուրքական կոտորածներից և տեղահանությունից փրկված սակավաթիվ տրապիզոնահայերի օգնությունը սննդով և հագուստով, ինչպես նաև Միության գլխավոր բժշկի պաշտոնակատար Համո Օհանջանյանի կարգադրությամբ ՀՔՄ-ի Տրապիզոնի լիազոր ներկայացուցիչ Աղամալյանի գլխավորությամբ կազմակերպվում է թռուցիկ ջոկատ՝ տեղացի հայ փախստականներին Դերսիմ և Տրապիզոն տեղափոխելու համար[61]:

Բացի ռազմաճակատային գոտիներում գտնվող հայ գաղթականներին լայն օժանդակություն ցույց տալուց, Համառուսական քաղաքների միությունը նաև աջակցեց Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում ապաստանած սոցիալ-տնտեսական, սանիտարական վատթար պայմաններում գտնվող բազմաթիվ հայ գաղթականների: Միության միջոցներով այս նահանգների որոշ բնակավայրերում բացվեցին ոչ միայն սննդատու կայաններ, բուժկետեր և հիվանդանոցներ, այլև տեղերում համաճարակային հիվանդությունները կանխելու համար կառուցվեցին հասարակական բաղնիքներ, կազմվեցին դեզինֆեկցիոն ջոկատներ[62]:

Ըստ էության, ռուսական իրականության մեջ ձևավորված Համառուսական քաղաքների միությունն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին իր հումանիտար առաքելությունն ուղղորդեց նաև հօգուտ երիտթուրքական իշխանությունների ցեղասպան քաղաքականության զոհ հայ գաղթականների և որբերի: ՀՔՄ-ն իր

---

59 Տե՛ս Հարությունյան Ա,. Վան-Վասպուրականի բնակչության և պարսկահայերի 1916 թ. գաղթերի պատմությունից, «Լրաբեր հասարակական գիտությունների», 1(167), 1995, էջ 175:

60 Տե՛ս *Краткій отчетъ о деятельности Кавказкаго отдела Всероссійкаго Союза Городовъ помощи больнымъ и раненымъ войнамъ…*, էջ 3:

61 *«Արև»*, 3 օգոստոսի, 1916թ., էջ 3:

62 Մանրամասն տես՛ *Краткій отчетъ о деятельности Кавказскаго отдела Всероссійкаго Союза Городовъ помощи больнымъ и раненымъ войнамъ съ момента возникновенія по 1-е февраля 1915 г.* Выпускъ I, февраль 1915, Тифлисъ, 1915, էջ 4-7:

հայանպաստ աշխատանքներն իրականացրեց Կովկասում, մասնավորապես Երևանի և Ելիզավետպոլի նահանգներում, Կարսի մարզում (Իգդիր, Սուրմալու) և Արևմտյան Հայաստանում՝ Վանի, Էրզրումի, Բիթլիսի նահանգներում, հատկապես 1915-16թթ. ընթացքում:

Այսպիսով, իր գոյության կարճ ժամանակահատվածում՝ 1914-1919 թթ., հումանիտար ոլորտում իրականացրած գործունեության հաջողությունները միության անդամներին հնարավորություն տվեցին պետական նշանակություն ունեցող հարցերը լուծելու հասարակության լայն զանգվածների ընդգրկվածության շնորհիվ: ՀՔՄ-ն Առաջին աշխարհամարտի տարիներին հայ գաղթականներին մեծ օժանդակություն հատկացրեց ինչպես Ռուսական կայսրության տարածքում, այնպես էլ նրա սահմաններից դուրս՝ ռուսական զորքերի կողմից գրավված թուրքական հատվածում: Միության գործուն աշխատանքների շնորհիվ հայ գաղթականներն ապահովվեցին պարենով, հագուստով, ստացան անհրաժեշտ բուժօգնություն, կազմակերպվեց նրանց էվակուացիան ռազմաճակատային գոտուց: ՀՔՄ-ը հայ գաղթականներին օժանդակելու գործում համագործակցում էր ինչպես հայկական բարեգործական կազմակերպությունների, այնպես էլ ռուսական Կարմիր խաչի, Տատյանայի կոմիտեի, Զեմստվային միության և նմանատիպ այլ կազմակերպությունների հետ:

ՀԱՄԱՌՈՒՍԱՍՏԱՆՅԱՆ ՔԱՂԱՔՆԵՐԻ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ՕԺԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆԸ ՀԱՅ ԳԱՂԹԱԿԱՆՆԵՐԻՆ ԵՎ ՈՐԲԵՐԻՆ ԱՌԱՋԻՆ ՀԱՄԱՇԽԱՐՀԱՅԻՆ ՊԱՏԵՐԱԶՄԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Գոհար Խանումյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հայոց ցեղասպանության տարիներին Համառուսաստանյան քաղաքների միությունը՝ ռուսական հասարակական կազմակերպությունը, մեծ աջակցություն ցուցաբերեց հայ գաղթականներին ոչ միայն Ռուսական կայսրության սահմաններում, այլև Արևմտյան Հայաստանի՝ ռուսական զորքերի կողմից գրավված տարածքներում, որտեղ բացվեցին սննդատու կայաններ, որբանոցներ, հիվանդանոցներ: Միության Կովկասյան կոմիտեի անդամները, որոնց շարքերում մեծ թվով հայեր կային, 1916-17 թթ. հավաքագրեցին հարյուրավոր անօթևան որբեր՝ Վանում (Ս. Գորոդեցկի), Երզնկայում (Ս. Թեհլիրյան, Ա. Պողոսյան), Բիթլիսում (Տ. Զորյան), Տրապիզոնում (Հ. Օհանջանյան):

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, Համառուսաստանյան քաղաքների միություն, գաղթականներ, որբեր, որբանոցներ, Արևմտյան Հայաստան, Առաջին համաշխարհային պատերազմ:

ASSISNANCE OF PAN-RUSSIAN UNION OF CITIES TO ARMENIAN REFUGEES AND ORPHANS DURING WWI

Gohar Khanumyan

SUMMARY

Public organization of Pan-Russian Union of Cities (PRUC) greatly assisted Armenian refugees during the Armenian Genocide both in the territory of Russian Empire and Western Armenian territories occupied by Russian troops. PRUC organized feeding centeres, orphanages and hospitals. During the years of 1916-1917 the members of PRUC Caucasus Committee, which incorporates many Armenians, gathered hundreds of homeless orphans in Van (S. Gorodetsky), Erzidjan (S. Tehlirian, A. Poghosian), Bitlis (T. Zorian) and Trebizond (H. Ohanjanian).

Key words: Armenian Genocide, Pan- Russian Union of Cities, refugees, orphans, orphanages, Western Armenia, WWI

ПОМОЩЬ ВСЕРОССИЙСКОГО СОЮЗА ГОРОДОВ АРМЯНСКИМ БЕЖЕНЦАМ И СИРОТАМ В ГОДЫ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Гоар Ханумян

РЕЗЮМЕ

Российская общественная организация Всероссийский союз городов (ВСГ) в годы геноцида оказала огромную помощь армянским беженцам не только на территории Российской империи, но и на занятой русскими войсками территории Западной Армении, где были организованы пункты питания, сиротские приюты, больницы. Сотрудники Кавказкого Комитета ВСГ (среди которых было много армян) в 1916-1917 гг. собрали сотни беспризорных осиротевших детей в Ване (С. Городецкий), в Эрзинджане (С. Тейлирян, А. Погосян), в Битлисе (Т. Зорян), в Трапезунде (А. Оганджанян).

Ключевые слова: Геноцид армян, Всероссийский союз городов, беженцы, сироты, сиротские птиюты, Западная Армения, Первая мировая война

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ ԵՎ ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ (1916 Թ. ՀՈՒԼԻՍ - 1917 Թ. ՎԵՐՋ)

Ռոբերտ Թաթոյան

Հայոց ցեղասպանությունը վերապրածներին և փախստականներին օգնության կազմակերպումն Առաջին համաշխարհային պատերազմի տարիներին, այդ ուղղությամբ Արևմտյան Հայաստանի տարածքում համառուսաստանյան և Ռուսաստանում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունների նպաստամատույց գործունեությունը դեռևս համեմատաբար քիչ ուսումնասիրված հարցերից են[1]: Հոդվածի շրջանակներում մենք կփորձենք դեռևս չհրատարակված արխիվային փաստաթղթերի, դեպքերին ժամանակակից մամուլի հրապարակումների, գործիչների հուշերի հիման վրա ներկայացնել նպաստամատույց աշխատանքները Երզնկայում և գավառում 1916 թ. հուլիսից 1917 թ. վերջն ընկած ժամանակահատվածում, երբ տվյալ տարածքը գտնվում էր ռուսական բանակի, իսկ այնուհետև՝ հայկական ուժերի վերահսկողության տակ:

Կովկասյան ճակատում ռուսական բանակի յուրաքանչյուր առաջխաղացմանն անմիջապես հաջորդում էր համառուսաստանյան և Ռուսաստանում գործող հայկական բարեգործական կազմակերպությունների մուտքը զբաղեցրած տարածք: 1916-1917 թթ. Արևմտյան Հայաստանում գործունեություն էին ծավալում մի շարք մարմիններ, որոնցից պետք է հիշատակել Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունը, Եղբայրական օգնության կոմիտեն, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, Քաղաքների միությունը, Գաղթականական կենտրոնական կոմիտեն, զանազան հայրենակցական միություններ:

Կարելի է առանձնացնել հետևյալ երեք հիմնական խնդիրները, որոնք ծառացել էին Արևմտյան Հայաստանում նպաստամատույց կազմակերպությունների ու մարմինների առջև.

1. կազմակերպել հայահավաք՝ որոնել և ազատագրել թուրքական հարեմներում ու քրդերի մոտ պահվող՝ ցեղասպանությունը վերապրած հայ կանանց ու որբերին,
2. կազմակերպել վերապրածների խնամքը՝ ապահովելով նրանց սննդով և բուժօգնությամբ,
3. նպաստել հայ գաղթականների՝ դեպի իրենց նախկին բնակության վայրեր վերադարձին և նրանց կենցաղի և տնտեսությունների վերականգնմանը:

---

[1] Էրզրումի նահանգի հայ գաղթականության խնդիրներով զբաղվել է ուսումնասիրող Ավետիս Հարությունյանը (տե՛ս Հարությունյան Ա.Հ., Հայ գաղթականության տեղաբաշխումը և օգնության կազմակերպումը Արևմտյան Հայաստանում Մեծ եղեռնի տարիներին, *«Էջմիածին»*, ապրիլ 2002, էջ 81-91):

Վերոնշյալ երեք ուղղություններով աշխատանք ծավալվեց նաև Էրզրումի նահանգի Երզնկա քաղաքում և շրջանում:

Ռուսական բանակը մտավ Երզնկա 1916 թ. հուլիսի 11 (24)-ին: Քիչ անց ռազմաճակատը կայունացավ Սև ծովից՝ Քելքիտ-Երզնկա-Բիթլիս-Մուշ-Վան գծի վրա՝ անցնելով քաղաքից 70-100 կմ դեպի արևմուտք ընկած բարձունքների վրայով:

Ռուսական զորքերի կողմից Երզնկայի գրավումից հետո սկսեցին քաղաք վերադառնալ ցեղասպանությունից մազապուրծ հայերը, որոնց հաջողվել էր թաքնվել սահմանամերձ Դերսիմի գավառում: «*Կարծես գերեզման կ'ելլէին անոնք,* – գրում է իր հուշերում դեպքերին ականատես երզնկացի Խորեն Շամախյանը, – *բոլորն ալ մերկ, անօթի ու արգահատելի վիճակի մէջ*»[2]: Ըստ «Երզնկացիների միության» տեղեկագրի (այդ կառույցի մասին մենք կխոսենք հաջորդիվ)՝ 1917 թ. հունվարի դրությամբ «*թագպտոցներէն եւ մեծաւ մասամբ սահմանակից Տէրսիմեն ազատուած եւ վերադարձած*» էին շուրջ 600-750 ծնունդով երզնկացի հայ, այդ թվում քաղաքից՝ 100-150, գյուղերից՝ 500-600 հոգի[3]:

Երզնկայի գրավումից անմիջապես հետո հայահավաքի առաքելությամբ քաղաքում հաստատվեց ազգային-ազատագրական շարժման հայտնի գործիչ Սեբաստացի Մուրադը: Այնտեղ նա ձևավորեց «անձնվեր, փորձված, ամեն զոհողության պատրաստ» երիտասարդներից կազմված մի խումբ, որին վստահվեց թուրքական ու քրդական գերության մեջ գտնվող հայերի ազատագրման գործը: Խմբի անդամ էր նաև Սողոմոն Թեհլիրյանը, ծնունդով Երզնկայից: Շրջանառության մեջ դրվեց հայտնի «մեկ հայ, մեկ ոսկի» ծրագիրը, որով Մուրադը ստանձնեց մեկ օսմանյան ոսկեդրամ վճարել յուրաքանչյուր փրկված ու Երզնկա տեղափոխված հայի համար: Ծրագրի իրականացման նպատակով հարաբերություններ հաստատվեցին Դերսիմի քուրդ աղաների հետ, որոնց միջոցով Սեբաստիայից, Խարբերդից, Քեմախից, Արաբկիրից, Չմշկածագից, Խոզաթից և այլ շրջաններից բազմաթիվ հայեր բերվեցին Երզնկա:

Ձեռնարկվեց նաև թուրքական հարեմների մեջ պահվող հայ կանանց ու երեխաների ազատագրման գործը: Այդ նպատակով հայ գործիչները, ըստ ժամանակակիցներից մեկի հուշերի, ստիպված էին դիմել «խորամանկ» ու «հանդուգն»

---

[2] Սիւրմէնեան Գալուստ, *Երզնկա*, Գահիրէ, տպարան Սահակ-Մեսրոպ, 1947, էջ 408:

[3] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ.166, թ.23: Համեմատության համար, համաձայն Հայոց պատրիարքարանի՝ 1913-14 թթ. մարդահամարի տվյալների, գավառակն ունեցել է 38 հայաբնակ բնակավայր՝ 25,795 շունչ հայ բնակչությամբ, այդ թվում՝ Երզնկա քաղաք՝ 2,021 տուն, 13,109 շունչ հայ (տե՛ս Kevorkian Raymond H., Paboudjian Paul B., *Les Armeniens Dans l'Empire Ottoman a La Veille Du Genocide*, Editions d'Art et d'Histoire, ARHIS, Paris, 1992, էջ 59):
Համաձայն Կ.Պոլսում գործող «Եկեղեցաց վերաշինութեան միութիւն» երզնկացիների հայրենակցական կազմակերպության՝ 1919 թ. օգոստոսի 6-ին կազմած տեղեկագրի տվյալների՝ Երզնկայի գավառակում Մեծ եղեռնի նախօրյակին բնակվում էր 35,000 հայ, որից ցեղասպանությունը վերապրել էր 11,350 հոգի (ներառյալ նախքան Առաջին աշխարհամարտը Կ. Պոլիս և արտասահման՝ ԱՄՆ, Ռուսաստան և այլ երկրներ, տեղափոխվածները), այդ թվում՝ Պոլիս՝ 2,000, ԱՄՆ և Ամերիկա մայրցամաք՝ 2,000, Ռուսաստան և Պարսկաստան՝ 2,000, Եվրոպա՝ 1,000, Բալկանյան երկրներ՝ 1,000, Եգիպտոս և Ալժիր՝ 500, Անատոլիայի տարբեր գավառներում ցրվածներ՝ 1,000, իսլամացածներ՝ 1,500, որբեր՝ 500, «ներկայիս Երզնկա գաղթողներ»՝ 250, Անտանտի բանակում ծառայող կամավորներ՝ 350 (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 1388, ց. 1, գ. 1, թ. 18):

քայլերի, քանի որ «Թուրքերը իրենց մօտ գտնուած հայերը կը թաքցնէին խիստ զգուշութեամբ, ռուսներն ալ հայերու ազատ գործունէութեան առիթ չէին տար»[4]: Մասնավորապես հայահավաք խմբի կին անդամները[5]՝ որպես մանր կտորեղեն վաճառողներ, մտնում էին թուրքերի տները, զրույցի բռնվում, կաշառում էին թուրք կանանց, իմանում հարեմների մեջ պահվող հայերի տեղերը և լուր տալիս Մուրադին, որն այնուհետև իր խմբով մտնում էր այդ տներն ու ազատագրում այնտեղ պահվող հայ կանանց և երեխաներին[6]:

Մեծ եղեռնը վերապրածների ազատագրման հարցում Մուրադի խումբը գործում էր Մոսկվայի հայկական կոմիտեի հետ սերտ համագործակցությամբ: Երզնկայում կառույցի ներկայացուցիչ բժիշկ Արշակ Պողոսյանի (նա Մուրադի գործընկերներից էր) խնամքին էին հանձնվում ազատագրված որբերն ու հիվանդները[7]:

Անհրաժեշտ ենք համարում ներկայացնել մի քանի վիճակագրական տվյալներ: Համաձայն Մոսկվայի հայկական կոմիտեի հաշվետվության տվյալների՝ առ 1916թ. հոկտեմբերի 1-ը որոնվել և ազատագրվել էր 4,671 հայ, այդ թվում՝ 4-12 տարեկան 450 որբ: 1917 թ. մարտի դրությամբ միայն Երզնկայի թուրքական տներից ազատագրվել էր շուրջ 200 որբ[8]: Ազատագրված հայերից 1,475-ը (հիմնականում չափահաս տղամարդիկ) ժամանակավորապես բնակեցվել են Երզնկայի շրջակա գյուղերում՝ ցորենի բերքի հավաքման համար, մնացածները տեղափոխվել են Դերջանի և Էրզրումի շրջաններ: Հետագայում ևս նպաստամատույց կազմակերպությունները ձգտում էին ազատագրված հայ վերապրածներին տեղափոխել թիկունք՝ Էրզրում, որտեղ նրանց խնամքի կազմակերպման համար ենթակառույցներն ավելի զարգացած էին[9]: Ազատագրված հայերի ցուցակները պարբերաբար տպագրվում էին հայկական մամուլում, մասնավորապես «Հորիզոն» թերթում և «Արմյանսկի վեստնիկ» շաբաթաթերթում. նույն թերթերի միջոցով կազմակերպվում է հատուկ անժամկետ դրամահավաք «Հայերի ազատության» ֆոնդի համար: 1917թ. նոյեմբերի 20-ի դրությամբ «Արմյանսկի վեստնիկ»-ի խմբագրության միջոցով տվյալ ֆոնդ փոխանցված դրամական նվիրատվությունների չափը կազմում էր 51,989 ռուբլի[10]: Համեմատության համար նշենք, որ հայի փրկագին թուրքական ոսկեդրամը (1 մեջիդիե կամ

---

4 Սիւրմէնեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 409:

5 Աղբյուրում նշվում են տիկին Զարուհու, Սրբուհի Չուգուրյանի և Գեղեցիկ Խանջյանի անունները:

6 Նույն տեղում:

7 Նույն տեղում, էջ 411:

8 Տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 16 апрѣля 1917, №15, էջ 7: «Ինչ վերաբերվում է կանանց, ապա նրանց մեծ մասը կամավոր մնում է թուրքերի մոտ՝ կարծելով, որ եթե նրանք խայտառակված վերադառնան իրենց հայրենակիցների մոտ, ապա չեն վայելի նախկին պատիվն ու հարգանքը» (*նույն տեղում*):

9 Հետագայում՝ 1918 թ. փետրվար-ապրիլ ամիսների թուրքական առաջխաղացման ժամանակ, Մոսկվայի հայկական կոմիտեն Երզնկայից, Էրզրումից, Մամախաթունից և Բաբերդից հավաքել և տարհանել է 520 որբերի, որոնք տեղավորվել են Ալեքսանդրապոլի և Ձալալօղլուի (Ստեփանավան) որբանոցներում (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.239, ց. 1, գ. 13, թ. 13):

10 Տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 26 ноября 1917, №45-47, էջ 15:

5 օսմանյան լիրա) 1916 թ. համարժեք էր 17-18 ռուսական ռուբլու, 1917 թ. կեսերին (ռուսական դրամի արժեզրկման պատճառով)՝ 35 ռուբլու:

Նշենք, որ Երզնկայում ռուսական զինվորական իշխանությունների հարուցած արհեստական խոչընդոտների պատճառով կանանց ու որբերի ազատագրման գործընթացը դանդաղ էր ընթանում: Դա էր պատճառը, որ անգամ 1917 թ. ապրիլին, այսինքն՝ Երզնկայի գրավումից ութ ամիս անց, դեռևս հաղորդվում է քաղաքի թուրքական տներից թվով 25 ազատագրվածների մասին: 1917 թ. հունիսի դրությամբ Դերսիմի միջոցով Երզնկա տեղափոխվածների, «մեկ հայ, մեկ ոսկի» ծրագրի շրջանակներում փրկվածների և թուրքական տներից ազատագրվածների ընդհանուր թիվը կազմում էր շուրջ 7,000 հոգի[11]:

Նպաստամատույց կառույցներից Երզնկայում ծավալած իր գործունեությամբ հատկապես աչքի էր ընկնում Մոսկվայի հայկական կոմիտեն: Արդեն քաղաքի գրավումից շուրջ 15 օր անց՝ 1916 թ. հուլիսի վերջին, Կոմիտեն այնտեղ է գործուղում բժշկական շարժական խումբ, որը ստանձնում է վերապրածներին բժշկական օգնության ցուցաբերման գործը[12]: Խումբը տեղում իրավիճակի ուսումնասիրությունից հետո անհրաժեշտ է համարում ընդլայնել իր գործունեությունը՝ վերապրած հայերի բոլոր կարիքները հոգալու համար:

Մոսկվայի հայկական կոմիտեն Երզնկայում իրականացնում էր գործունեություն հետևյալ ուղղություններով.

1. վերապրածների որոնում և ազատագրում՝ նրանց հետագա տեղափոխմամբ ու տեղավորմամբ: Ինչպես արդեն նշել էինք, այս ուղղությամբ աշխատանքներն իրականացվում էին Սեբաստացի Մուրադի խմբի հետ համատեղ,
2. հայաբնակ գյուղերում օգնության կազմակերպում, որը ներառում էր.
    ա. գյուղատնտեսական օգնության հատկացում,
    բ. օգնություն սննդով,
    գ. սերմացուի հատկացում,
3. բժշկական-սանիտարական օգնություն (հիվանդանոցի բացում, ամբուլատոր ծառայություններ, բաղնիքի գործարկում),
4. օգնություն սննդով. ներառում էր.
    ա. սննդի կետ, որն ընդունակ էր օրական սպասարկելու մինչև 1,200 փախստական,
    բ. թեյարան[13],
5. օգնություն հագուստով և կոշիկով,
6. ժամանակավոր վերաբաշխիչ որբանոց. այստեղ հավաքվող որբերը տեղափոխվում էին Էրզրում, իսկ այնուհետև՝ Արևելյան Հայաստան և Կովկաս,

---

[11] Տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 25 іюня 1917, №25, էջ 10-11:

[12] Ըստ որոշ տեղեկությունների՝ 1917 թ. հունվարի դրությամբ Մոսկվայի հայկական կոմիտեն մնում էր Երզնկայի շրջանում գործող միակ նպաստամատույց կազմակերպությունը (տե՛ս *Տեղեկագիր Երզնկայի*, ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ.166, թ.23):

[13] Առ 1916 թ. սեպտեմբերի 29-ը ունեցել է 48,000 այցելություն:

7. վերապրածներին և փախստականներին ցուցաբերվում էր նաև իրավաբանական օգնություն[14]:

1917 թ. մարտի 1-ի դրությամբ Երզնկան սպասարկում էր Կոմիտեի հինգերորդ բժշկական-սննդատու ջոկատը: Կոմիտեի միջոցներով Երզնկայում գործում էին վերապրած հայերին սպասարկող հետևյալ հաստատությունները.

1. հիվանդանոց՝ 25 մահճակալ,
2. ամբուլատորիա՝ նախատեսված օրական 100-150 մարդ ընդունելու համար,
3. ժամանակավոր վերաբաշխիչ որբանոց՝ 100 երեխայի համար (1917թ. մարտի 1-ի դրությամբ այնտեղ պահվում էր 98 երեխա),
4. սպիտակեղենի և հագուստի կարի արհեստանոց,
5. ջուլհականոց,
6. սայլերի և գյուղատնտեսական գործիքների պատրաստման արհեստանոց,
7. կաշվի մշակման արհեստանոց,
8. բաղնիք[15],
9. եկեղեցի,
10. որբերի համար նախատեսված դպրոց, որն ուներ 95 աշակերտ[16]:

1917 թ. փետրվարին Երզնկա է մուտք գործում նաև Արևմտյան Հայաստանում սպաստամատույց գործունեություն իրականացնող մեկ այլ կազմակերպություն՝ Քաղաքների համառուսաստանյան միությունը (Всероссийский Союз Городов), որն այնտեղ բացում է փախստականներին օրական մինչև 700 բաժին ճաշ հատկացնելու կարողությամբ օժտված սննդային կետ: Քաղաքների միության մեկ այլ ծրագրով նախատեսվում էր գյուղացիներին սերմացուի բաժանում[17]:

Երզնկայում և երզնկացիների օգնության ուղղությամբ աշխույժ գործունեություն ծավալած մյուս կառույցը երզնկացիների հայրենակցական միությունն էր: 1916 թ. հոկտեմբերի 10-ին թվով երեսուն երզնկացիներ Թիֆլիսում անցկացնում են ժողով և հիմնադրում «Երզնկացիների միությունը», որի նպատակն է հռչակվում օգնել Մեծ եղեռնը վերապրած երզնկացիներին թե՛ բուն հայրենիքում՝ Երզնկայի գավառում և թե՛ հայրենիքից դուրս («ղեկավարելու օգնության գործը Թիֆլիսում, Թիֆլիսից դուրս և արտասահմանում գտնված համակիրներու մեջ»)[18]: Հետաքրքիր

---

[14] Տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 22 января 1917, №4, էջ 17:

[15] Դրա համար վերագործարկվել էր նախկին հայկական բաղնիքի շենքը (ինչպես նշվում է 1916 թ. վերջին Երզնկացիների միության պատրաստած տեղեկագրում. «*Երզնկայի գրաւման առաջին օրերը ...չնորհիւ Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէտի ջանքերուն ճշտուած է անոր (բաղնիքի – Ռ.Ա.) ազգապատկան հանգամանքը: Աւերուած ջրի ճամբաները վերանորոգելէ եւ հարկ եղած ծառայողները ճարելէ վերջ նոյն Կոմիտեյը դրամադրելի ըլրած է բաղնիքը թէ զինուորականներու եւ թէ ընդհանուր գաղթականներու պէտքին*» (տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 25)):

[16] Տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 7 мая 1917, №18, էջ 16:

[17] Տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 12 марта 1917, №10-11, էջ 26:

[18] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ.166, թ.19:

փաստ. հիմնադիր ժողովի արձանագրության տակ, ի թիվս այլոց, կա նաև Սողոմոն Թեհլիրյանի ստորագրությունը: Ժողովն ընտրում է հինգ հոգուց բաղկացած վարչություն («մասնաժողով»), որի անդամներն էին Սեպուհ Խանջյանը (Խանճեան)[19], Արամ Եանզյանը, Խաչիկ Թաթիկյանը, Համբարձում Մարտիկյանը և Ազատ Մանուկյանը: Միության վարչությունը 1916 թ. հոկտեմբերի 24-ին կայացած իր նիստի ընթացքում կազմում է գործադիր մարմին (նախագահ՝ Սեպուհ Խանջյան, քարտուղար՝ Ազատ Մանուկյան, գանձապահ՝ Խաչիկ Թաթիկյան): Միությունը նաև որոշում է կայացնում դիմել Ռուսաստանում գործող խոշոր հայկական նպաստամատույց կազմակերպություններից մեկի՝ Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը (կից կառույց՝ Պատերազմից վնասվածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտե) նորաստեղծ կազմակերպությունն իր հովանու տակ վերցնելու խնդրանքով: Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությունն ընդառաջում է Երզնկացիների միության խնդրանքին[20]:

[19] Սեպուհ Խանջյանը եղել է Երզնկայի ականավոր մտավորականներից, նկատելի դեր է կատարել Երզնկայի մշակութային կյանքում, Երզնկյան դպրոցին կից հիմնադրված գրադարանի հարստացման, դասախոսությունների կազմակերպման գործում: Որպես հմուտ մասնագետ՝ 1911 թ. պաշտոնի է հրավիրվել Վան, որտեղ ապրել է մինչև Առաջին աշխարհամարտի սկսվելը: Վանի մեծ նահանջից հետո ընտանիքով տեղափոխվել է Թիֆլիս, ապա եկել Խորհրդային Հայաստան, վարել տարբեր պաշտոններ: Սեպուհ Խանջյանը Նոր Երզնկա ավանի հիմնադիրներից է (տե՛ս Ստեփանյան Գ., *Երզնկա*, Երևան, Երևանի համալսարանի հրատ., 2005, էջ 570):

[20] Պատերազմից վնասվածներին օգնող հայկական կենտրոնական կոմիտեն ստեղծվել է Կովկասի հայոց բարեգործական ընկերությանը կից 1914 թ. նոյեմբերի 22-ին: Կառույցի նպատակն էր հայ փախստականներին և Մեծ եղեռնը վերապրածներին օգնության կազմակերպումը:

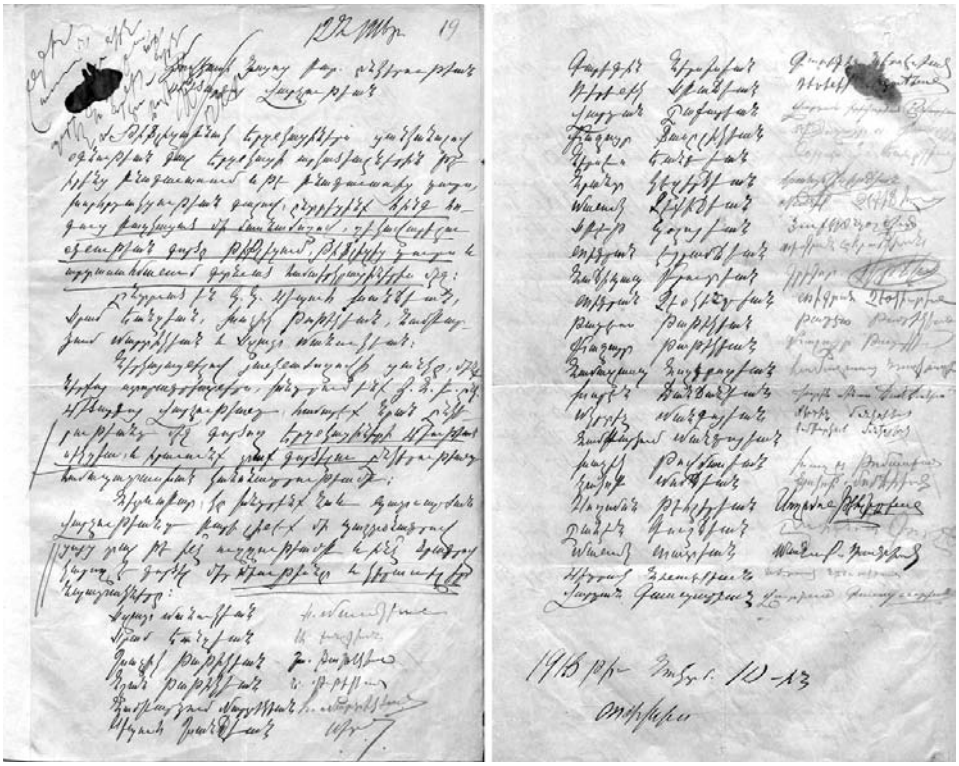

Պատկեր 1-2. «Երզնկացիներու միութեան» հիմնադիր փաստաթուղթը, ստորագրողների թվում է նաև Սողոմոն Թեհլիրյանը (ՀԱԱ, ֆ.28, ց.1, գ. 166, թ. 19)

Երզնկացիների միության վարչությունը պատրաստում է հայությանն ուղղված կոչ, որը հրապարակվում է «Մշակ» (1916 թ. հոկտեմբերի 30) և «Հորիզոն» (նոյեմբերի 4) թերթերում: Միության ստեղծման հիմնական նպատակը *(«օգնութեան փութալ թշուառութեան մատնուած երզնկացիներուն, հայրենիքին մէջ թէ հայրենիքեն դուրս»)* ներկայացնելուց հետո կառույցը կոչ էր անում *«բոլոր անոնց, որոնց մէջ կայծ մը կայ դեռ պլպլացող եւ սիրտ մը տրոփող հայրենիքի սիրով, որ փութան իրենց բաժին օգնութիւնը բերել, համոզուած ըլլալով, որ տրուած ամէն մի կոպեկ պիտի սրբէ արտասուք մը եւ վերապրեցնէ մահամերձ կեանք մը»*[21]:

Միությունը նաև պատրաստակամություն էր հայտնում *«իր պայմաններուն ներած չափով, գոհացնել բոլոր պանդուխտ հայրենակիցներուն դիմումները, տալով անոնց ամէն մի հարկաւոր տեղեկութիւն»*[22]:

Երզնկացիների միության հաջորդ կարևոր քայլերից մեկն է դառնում Երզնկայում տիրող կացության վերաբերյալ տեղեկագրի կազմումը, որը 1917 թ. հունվարին

[21] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 20:

[22] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 20

ուղարկվում է Կովկասում գործող բոլոր հայկական նպաստամատույց կառույցներին:

Տեղեկագիրն ուշագրավ և շատ դեպքերում բացառիկ տեղեկություններ է պարունակում Երզնկայի հայերի նյութական կորուստների մասին: Այսպես, համաձայն տեղեկագրի, քաղաքում 1916 թ. վերջի դրությամբ. «*հայերու բաժինը մեծաւ մասամբ քանդուած է, շատ թաղեր գետնին հաւասարած են, միայն ազատուած են այն շէնքերը (անհատական եւ ազգապատկան), որոնք հայերու տեղահանութենէն վերջ գրաւուած են թիւրքերու կողմէ ծառայեցնելու համար այս կամ այն հասարակական պէտքին եւ կամ յատկացուած են թիւրք եկուորներու բնակչութեան: Շուկան… այժմ աւերակի վերածուած է 80 տոկոսով: Հայերու տները անցելոյն մէջ քանդուած են թիւրքերու կողմէ օգտուելու համար փայտերէն, իսկ ներկային անոնց պակասը կը լրացնեն ոուս զինուորներ: Թիւրք տներու ձեռք դպցնող չկայ*»[23]:

Տեղեկագրում նշվում էր, որ Երզնկայի հայկական եկեղեցիներից Ս. Փրկիչը «*հայերու տեղահանութենէն անմիջապէս վերջը թուրքերու կողմէ ուժանակներով քանդուած է: …Ս. Աստուածածին մատուռը եւս արժանացած է Ս. Փրկչի վիճակին: …Ս. Նշան եւ Ս. Երրորդութիւն եկեղեցիները, ինչպէս նաեւ Ս. Սարգիսը թալանուած են*»[24]: Թալանված էր նաև Ազգային առաջնորդարանի շենքը. «*Ամէնաս մնացած երկու եկեղեցիները փակ են, իսկ Ս. Սարգիս եկեղեցին Մոսկուայի Հայկական Կոմիտէտի հնորհիւ վերանորոգուած է, սոյն կոմիտէտը վարձած է քահանայ մը, որը եկեղեցական պաշտամունք կատարելէ զատ պաշտօն ունի հոգեւոր միխթարութիւն ջամբելու, արդարեւ միխթարութեան կարօտ բազմաչարչար եւ նահապակ ազգի մնացեալ բեկորներուն*»[25]:

Ըստ տեղեկագրի՝ նախքան Մեծ եղեռնը Երզնկայում գործող վարժարանների շենքերը (Ընկերական, Եզնիկեան, Կեդրոնական, Արամեան և Քրիստինեան աղջկանց վարժարանը՝ կից համանուն մանկապարտեզով). «*կը մնան քիչ թէ շատ անվնաս, բայց զուրկ դռներէ եւ պատուհաններու ապակէ փեղկերէ. անվնաս եղածները յատկացուած են գաղթականներու եւ զանոնք հոգացող մարմիններու բնակութեան*»[26]:

Տեղեկագրում առկա տվյալները վկայում են, որ երիտթուրքերը նպատակաուղղված աշխատանք են տարել Երզնկայում հայկական ներկայության հետքերի վերացման ուղղությամբ՝ ոչնչացնելով հայկական գերեզմանատունը. «*Հայերու տեղահանութենէն առաջ եւ հալածանքներու սկզբում թիւրք բարբարոս կառավարութիւնը, հայ երիտասարդներու ձեռամբ քանդել տրուած է [18]95-ի* [հայկական կոտորածների-Ռ.Թ.] *նահատակներու յիշատակին կանգնել տրուած դամբարանը եւ յուշարձանը ու նոյն այդ երիտասարդներու կռնակով քարերը փոխադրել տրուած է թրքական թաղը, ուր անոնք իբր հիմք ծառայած են …«Խթթիհատի» նորակառոյց շէնքին:*

---

[23] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 23:

[24] Նույն տեղում, թ. 24:

[25] Նույն տեղում:

[26] Նույն տեղում:

Բոլոր տապանաքարերը քանդուած ու Եփրատը նետուած են, ծառերը կտրտուած եւ անհետացուած ըլլալով ներկային մէջ այդ գերեզմանատունը առած է ընդարձակ դաշտի մը երեւոյթը, ուր պատահմամբ թողուած երկու առանց տապանագրի գերեզմանաքարեր միակ վկաներն ըլլալ կը թուին մօտաւոր անցեալի մը մէջ գործուած ճիւաղային արարքներու»[27]:

Տեղեկագիրը պարունակում էր հայկական նպաստամատույց կազմակերպություններին ուղղված առաջարկ. *«կազմելու… տեղւոյն մէջ Տեղական Մարմին մը, բաղկացած տեղացիներէ, եւ տեղւոյն վրայ գործող գաղթականական մարմիններու մէկ մէկ ներկայացուցիչներէ, որոնց գործը պիտի լինի վարել բոլոր ազգային բնոյթ ունեցող գործերը գլխաւորապէս հետեւեալ ուղղութեամբ:*

1. *Պատրաստել եկեղեցապատկան եւ վանքապատկան բոլոր կալուածներու եւ հաստատութեանց ցուցակը եւ տեղական իշխանութեան կողմէ հաստատել տալ ի նախապատեսութիւն ապագայ հաւանականութեանց:*
2. *Հսկել եւ պաշտպանել որ չքանդուին հայերու տները եւ Ազգային հաստատութիւնները ու կալուածները:*
3. *Հաւաքել իր մօտ ցրիւ եկած շատ մը եկեղեցական սպասքներ, զգեստներ, գրքեր եւ այլն, ի հարկին գնել զանոնք մանաւորներու ձեռքէ:*
4. *Պաշտօնական յարաբերութեան մէջ մտնելով տեղական իշխանութեանց հետ հարկ եղած թոյլատրութիւնը ձեռք բերել թիւրքերու մօտ ց'արդ պահուած կիներ, աղջիկներ եւ մանաւանդ փոքր երեխաներ դուրս բերելու համար (ց'արդ ի գործ դրուած անպաշտօն միջոցներէ ոչ միայն բաւարար արդիւնք մը չեն տուած, այլ ընդհակառակը պատճառ եղած են շատ մը անախորժութեանց, երեւան բերելով գինուորական իշխանութեան բացարձակօրէն անբարեխիղճ վերաբերմունքը հայոց այս շատ արդարացի պահանջման հանդէպ):*
5. *Ի մի հաւաքել եւ տեղւոյն վրայ ինամել ց'արդ գտնուած եւ զանազան կողմեր ցրուած որբերը եւ հետզհետէ գտնուելիքները բուն Երզնկայի մէջ ինամել՝ յատկացնելով անոնց ազգապատկան շէնքերեն մէկը կամ երկուքը իբր դպրոց – որբանոց»*[28]:

1917 թ. հուլիսի 16 (29)-ին կայանում է Երզնկացիների միության ընդհանուր ժողովը, որտեղ ընդունվում է Միության կանոնադրությունը («Ծրագիր-կանոնագիր երզնկացիներու միութեան»), և ընտրվում է գործադիր մարմինը[29]: Կազմակերպության կանոնադրական նպատակն է հռչակվում *«իր ուժերու ներած չափով բարոյապէս եւ նիւթապէս օգնութեան հասնիլ վերապրող երզնկացիներուն»* և մասնավորապես՝

«ա. Օգնել հայրենիք վերադառնալ փափաքողներուն՝ միութեան երաշխաւորութեան տակ դիւրացնելով անոնց անցագրի ինդիրը, իսկ կարօտեալներուն օգնել նիւթապէս:

---

[27] Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 25:

[28] Նույն տեղում, թ. 28:

[29] Նույն տեղում, թ. 1:

բ. Հայրենիքի մէջ գտնուողներուն օգնել հետեւեալ կերպով՝ 1) փոխադրութեան ձեւով եւ երաշխաւորութեամբ, տալով որեւէ գումար, որ պիտի բաւարարէ անհատին երկրագործական, առեւտրական, արհեստական գործառնութիւնները, 2) ստեղծել արդիւնաբերական մեծ գործ՝ որ կարենայ աշխատանք հայթայթել տեղուոյն վրայ ապրող ազգաբնակչութեան։

գ. Իր միջոցներով որոնել եւ հաւաքել տեղուոյն մէջ թուրքերուն մօտ պահուած որբերն ու այրիները, ստանձնել անոնց հոգատարութիւնը եւ պաշտպան հանդիսանալ անոնց բռնագրաւուած կամ ոտնահարուած իրաւունքներուն։

դ. Նկատելով, որ տեղահանուած եւ տակաւին թուրքական տիրապետութեան տակ գտնուող ազգակիցներու դէպի հայրենիք վերադարձը դիւրացնող կազմակերպութիւն մը կայ[30] բաւարար ֆոնդով օժտուած, միութիւնը առայժմ վերոնշեալ կազմակերպութեանը վստահելով ապագային կը թողու իր բաժին մասնակցութիւնը բերելու իր նիւթականի համեմատութեամբ»[31]:

Կազմակերպությունն իր առջև նաև «Հայրենիքի վերաշինության» նպատակ էր դրել, որը ենթադրում էր դպրոցների վերաբացմանը, ինչպես նաև «ազգային» հաստատությունների՝ եկեղեցիների, վանքերի և հարակից հողերի մատակարարությանը և ազգապատկան կալվածքների տիրապետությանն ու օգտագործմանն աջակցելը:

Երզնկացիների միության գործունեության մասին պատկերացում կարող է տալ 1917թ. հուլիսի 16-ին կազմված հաշվետվությունը (ներկայացվել է Հայ բարեգործական ընկերությանը): Համաձայն հաշվետվության տվյալների՝ 1916 թ. նոյեմբերի 1-ից առ 1917 թ. հուլիսի 16-ը կազմակերպության մուտքերը կազմել են 7,475.85 ռուբլի, որից 5,112-ը՝ *«Կովկաս, Ռուսաստան եւ Ամերիկա գտնուող հայրենակիցներէ հանգանակուած»*: Ծախսերը կազմել են 1,937.09 ռուբլի, որից 1,500–ը՝ *«Երզնկայի կարօտեալներուն ղրկած նպաստ»*: Մնացած 5,500 ռուբլի գումարը դրվել էր ի պահ Թիֆլիսի Վաճառական բանկում՝ ապագայում Երզնկայի վերաշինությանն ուղղված ծրագրերի իրականացման համար[32]:

Ընդհանուր ժողովից հետո Երզնկացիների միությունն արդեն նախատեսում էր օրինականացնել կազմակերպությունը՝ որպես Կովկասի բարեգործական ընկերության անջատ կառույց, ինչպես նաև Երզնկա գործուղել Միության ատենադպիր Արմենակ Մելիքյանին՝ որպես կազմակերպության մշտական ներկայացուցիչ[33]:

Այսպիսով, 1917 թ. աշնան դրությամբ Երզնկայում նպաստամատույց ծրագրեր էին իրականացնում հետևյալ կազմակերպությունները՝ Մոսկվայի հայկական կոմիտեն, Քաղաքների համառուսաստանյան միությունը, Երզնկացիների միությունը, իսկ Երզնկացիների միության միջոցով՝ նաև Կովկասի հայոց բարեգոր-

---

30 Կազմակերպության անունը չի նշվում:

31 Տե՛ս ՀԱԱ, ֆ. 28, ց. 1, գ. 166, թ. 2:

32 Նույն տեղում, թ. 12:

33 Նույն տեղում, թ. 1, 7:

ծական ընկերությունը: Մեծ չափով վերոնշյալ կազմակերպությունների գործունեության արդյունք է Երզնկայում և շրջանում հայության որոշակի վերազարթոնքը, որի պատկերավոր նկարագրությունը գտնում ենք ականատես երզնկացի հայերի հուշերում: Այսպես, Սողոմոն Թեհլիրյանը գրում է. *«Աւերակ տները նորոգւում էին. ծուխը վերստին բարձրանում էր երդիքներից, դաշտերը հերկւում էին. պատրաստւում էր աշնանային ցանքը. անօրինակ կենսունակութիւն էին արտայայտում օրը օրին իրենց յարկի տակ դարձող մեր ժողովուրդի մնացորդները»*[34]: Մեկ այլ ականատես լրացնում է. *«Ժողովուրդը շուտով ինքզինքը գտաւ, շուկան՝ խանութներ բացուեցան, կեանքը սկսաւ եռալ: …Գիւղացի հայերն ալ կը տեղաւորուէին իրենց գիւղերուն մէջ ու զանոնք կը վերակենդանացնէին. ծուխը նորէն կը բարձրանար հայ գեղջուկի երդիքէն. մէկ-երկու տարիներէ ի վեր խոպան մնացած արտերը սկսան հերկուիլ ու ցանուիլ, այգիներն ու պարտէզները մշակուիլ: Գիւղերու կեանքն ալ կարճ ատենուան մէջ զգալիօրէն փոխուեցաւ»*[35]:

1917 թ. մարտի դրությամբ Երզնկայի շրջանում բնակվում էր շուրջ 3,800 վերապրած, որից 1,400-ը՝ բուն Երզնկա քաղաքում, մնացած 2,500–ը (այդ թվում՝ շուրջ 500 հույն)՝ շրջակա գյուղերում[36]: Ըստ տարբեր աղբյուրների վկայության՝ 1918 թ. սկզբին Երզնկայի շրջանում արդեն կար շուրջ 4,800 հայ քաղաքացիական բնակչություն[37]:

Դժբախտաբար, հայկական ներկայության վերականգնումը Երզնկայում երկար չտևեց: Դեպքերի հետագա ընթացքը հայտնի է: 1917 թ. Հոկտեմբերյան հեղաշրջումից հետո Կովկասյան ռազմաճակատը սկսում է կազմալուծվել. զորքերի մեջ զանգվածային ու տարերային բնույթ են ստանում դասալքությունն ու խուճապային տրամադրությունները, որոնք էլ ավելի են ուժգնանում 1917 թ. դեկտեմբերի 5 (18)-ին Երզնկայում ռուս–թուրքական զինադադարի ստորագրումից հետո: Երզնկայի ճակատի պաշտպանության ղեկավարումը ստանձնած Սեբաստացի Մուրադը 1918 թ. հունվարի վերջին կարողանում է իր հրամանատարության տակ կենտրոնացնել ընդամենը 1,200 սվին, որոնք դիմակայում էին տասնապատիկ ավելի թուրքական ուժերին: Փետրվարի 12-ին թուրքական բանակը Վեհիբ փաշայի գլխավորությամբ խախտում է զինադադարը և անցնում հարձակման: Հաշվի առնելով ուժերի միջև հսկայական տարբերությունը՝ Մուրադին այլ ելք չէր մնում, քան կազմակերպել հայկական բանակի և Երզնկայի շրջանի հայ բնակչության կանոնավոր նահանջը:

---

[34] Տե՛ս Թեհլիրեան Սողոմոն, *Վերյիշումներ (Թալէաթի ահաբեկումը)*, գրի առաւ՝ Վ. Մինախորեան, Գահիրէ, տպ. «Յուսաբեր», 1953, էջ 102:

[35] Տե՛ս Սիւրմէնեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 411:

[36] Տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 23 апрѣля 1917, №16, стр. 18. 1917 թ. մարտի դրությամբ բուն Երզնկա քաղաքում հայ բնակչության ճշգրիտ թիվն էր 1,403 հոգի (տե՛ս *«Армянскій вѣстникъ»*, 16 апрѣля 1917, №15, էջ 4-5):

[37] Տե՛ս Սիւրմէնեան Գ., *նշվ. աշխ.*, էջ 419 (*«զինուորներու թիւին հետ 6000 հոգի կը հաշուուէր նահանջողներու թիւը»*): Տե՛ս նաև Թեհլիրեան Ս., *նշվ. աշխ.*, էջ 109 (*«Երզնկայի ճակատում կար ընդամէնը 1,200 սուին, որից 200ը յատկացուած էր կապի եւ հաղորդակցութեան պաշտպանութեան»*):

Այսպիսով, եթե գնահատելու լինենք հայկական կառույցների նպաստամատույց գործունեությունը Երզնկայում, ապա պետք է նշել, որ թեև երզնկահայ փախստականների վերադարձի և հայկական կյանքի վերականգնման ուղղությամբ նրանց ջանքերն օբյեկտիվ պատճառներով ի վերջո չհանգեցրին որևէ տևական արդյունքի, ապա հայահավաքի ուղղությամբ նրանց աշխատանքը կարելի է հաջողված համարել: Հայկական կառույցների շնորհիվ (այդ առումով պետք է առանձնացնել Մոսկվայի հայկական կոմիտեի և Սեբաստացի Մուրադի խմբի գործունեությունը) գերությունից փրկվեցին և ապահով վայրեր տեղափոխվեցին Մեծ եղեռնը վերապրած հազարավոր հայեր՝ գլխավորապես Դերսիմի լեռներում ապաստանած հայ փախստականներ և թուրքերի տներում պահվող կանայք ու երեխաներ:

ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅՈՒՆԸ ՎԵՐԱՊՐԱԾՆԵՐԻ և ՓԱԽՍՏԱԿԱՆՆԵՐԻ ՀԱՄԱՐ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ԿԱԶՄԱԿԵՐՊՈՒՄԸ ԵՐԶՆԿԱՅՈՒՄ (1916 Թ. ՀՈՒԼԻՍ - 1917 Թ. ՎԵՐՋ)

Ռոբերտ Թաթոյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածի շրջանակներում փորձ է արվել արխիվային փաստաթղթերի, դեպքերին ժամանակակից մամուլի հրապարակումների և գործիչների հուշերի հիման վրա ներկայացնելու Մեծ եղեռնը վերապրած հայերի համար օգնության կազմակերպման աշխատանքները Երզնկայում և գավառում 1916 թ. հուլիսից 1917 թ. վերջն ընկած ժամանակահատվածում, երբ տվյալ տարածքը գտնվում էր ռուսական բանակի, իսկ այնուհետև՝ հայկական ուժերի վերահսկողության տակ:

Նպաստամատույց կազմակերպություններն ու մարմինները Երզնկայում գործունեություն են ծավալել երեք հիմնական ուղղություններով.

1. հայահավաքի կազմակերպում՝ թուրքական հարեմներում ու քրդերի մոտ պահվող՝ ցեղասպանությունը վերապրած հայ կանանց ու որբերի որոնում և ազատագրում,
2. վերապրածների խնամքի կազմակերպում՝ նրանց սննդով և բուժօգնությամբ ապահովում,
3. հայ գաղթականների՝ դեպի իրենց նախկին բնակության վայրեր վերադարձին և նրանց կենցաղի ու տնտեսությունների վերականգնմանն աջակցում:

Հայկական կառույցների և մասնավորապես Մոսկվայի հայկական կոմիտեի ու Սեբաստացի Մուրադի խմբի գործունեության շնորհիվ գերությունից փրկվեցին և ապահով վայրեր տեղափոխվեցին Մեծ եղեռնը վերապրած հազարավոր հայեր՝ գլխավորապես Դերսիմի լեռներում ապաստանած հայ փախստականներ և թուրքերի տներում պահվող կանայք ու երեխաներ:

Բանալի բառեր՝ Մեծ եղեռն, Երզնկա, փախստականներ, հումանիտար կազմակերպություններ:

ORGANIZING THE RELIEF FOR THE ARMENIAN GENOCIDE SURVIVORS AND REFUGEES IN YERZNKA (ERZINCAN) (JULY 1916- END OF 1917)

Robert Tatoyan

SUMMARY

An attempt is made on the basis of archival materials, information obtained from press, contemporary to events, and memories of witnesses, to present relief work for survivors of the Armenian genocide and refugees in Yerznka (Erzincan district of Erzerum province of the Ottoman Empire) and the surrounding area from July 1916 to end of 1917, when this territory was under the control of the Russian army, and then the Armenian armed forces.

Humanitarian organizations and structures functioning in Yerznka operated in three main directions:

1. Rescue of Armenian genocide survivors: search and liberation of refugees who found shelter among the Kurds in Dersim mountains, and also women and orphans who were held captive in Turkish houses;
2. Organization of care and assistance for refugees and survivors, in particular providing them with food and medical care;
3. Providing assistance to the Armenian refugees to return to their homes and to restore their household economies.

Owing to the Armenian organizations and, in particular, the activities of the Moscow Armenian Committee, as well as Sebastatsi Murad, the Armenian National Liberation Movement prominent figure, thousands of the Armenian Genocide survivors were rescued in Yerznka.

Keywords: Armenian genocide, Yerznka (Erzincan), refugees, humanitarian organizations.

ОРГАНИЗАЦИЯ ПОМОЩИ ДЛЯ ПЕРЕЖИВШИХ ГЕНОЦИД И БЕЖЕНЦЕВ В ЕРЗНКЕ (ЭРЗИНДЖАН) (ИЮЛЬ 1916 Г. – КОНЕЦ 1917Г.)

Роберт Татоян

РЕЗЮМЕ

В статье предпринята попытка на основе архивных материалов, публикаций в современной событиям прессе и воспоминаний очевидцев, представить работы по оказанию помощи для переживших геноцид армян и беженцев в Эрзинджане (Эрзерумский вилайет Османской империи) и прилегающем районе в период с июля 1916 г. по конец 1917 г., когда данная территория находилась под контролем русской армии, а затем и армянских вооруженных формирований.

Деятельность гуманитарных организаций и структур в Эрзинджане осуществлялась по трем основным направлениям:

1. организация спасения армян: поиск и освобождение переживших геноцид армянских беженцев нашедших укрытие у курдов, а также женщин и сирот, удерживаемых/находящихся в плену в турецких домах;
2. организация ухода и предоставление помощи для беженцев и выживших, в частности обеспечение их пищей и медицинской помощью;
3. помощь в возвращении армянских беженцев в места своего проживания и в восстановлении быта и хозяйства.

Благодаря армянским организациям, в частности, деятельности Московского Армянского Комитета и группы видного деятеля армянского национального движения Себастаци Мурада были спасены тысячи выживших во время геноцида армян - главным образом армянских беженцев, нашедших пристанище в горах Дерсима, а также удерживаемых в турецких домах женщин и детей.

Ключевые слова: Геноцид армян, Ерзнка (Эрзинджан), беженцы, гуманитарные организации.

THE NETWORK OF HELP FROM THE RUSSIAN ARMY TO THE USA, AND BACK PHOTOGRAPHY AND DENUNCIATION OF GENOCIDE ON THE WWI CAUCASUS FRONTLINE

Benedetta Guerzoni

During the genocide, the American diplomacy actively organized help for the Armenian refugees from the US and the Ottoman Empire. Because of the difficulties of communication with the Ottoman Empire, where censorship often caused problems in the documents mailing, the US State Dept. often communicated directly with the American missionaries in the Caucasus area. Ambassador Henry Morgenthau, James Barton[1], and others, were the major references for the help, and the archival documents show the importance of their action as mediators between the US political sphere and the missionary one in the Ottoman Empire and in the Caucasus.

The Van evacuation was widely represented in pictures, and also vehiculated in the US through the publication of illustrated articles in the press. In the same years, 1916-1918, in the Caucasus area some illustrated albums were published on the atrocities and deportations, giving space to the idea that a whole independent production of images was carried on there.

In 1916, during the retreat of the czarist army from the Eastern regions of the Ottoman Empire, the American missionaries that followed the Armenian refugees referred to the ACASR, and it is quite certain that they got to let some pictures arrive in the US at the State Dept., through the missionaries that went back home. Were these images taken from the Russian Army? Or from the missionaries themselves? Were they from the Caucasus Armenian humanitarian organizations? Was there any organization behind the picture production - like denunciation campaigns etc. - or were they the result of different individual actions?

Let's see how they contribute in reconstructing the network of help from the Russian Army to the US diplomacy, and back.

American illustrated publications about the Armenian genocide

During the diplomatic service in Constantinople, Henry Morgenthau had a central role in coordinating help and denunciation of the genocide against the Armenians; his position put him at the core of the diplomatic, political and humanitarian milieu. He was one of the founder of a new humanitarian organization and, once back in the United States (1916), active witness of the Armenian genocide, with articles and publications. At the end of 1917, he asked the President of United States, Woodrow Wilson and the Secretary of State, Robert Lansing, the permission of publication for his memories about the

[1] President of the American Committee for Armenian and Syrian Relief – ACASR - and reference of the American Board of Commissioners for Foreign Missions - ABCFM.

diplomatic experience in the Ottoman Empire.[2] It was *Ambassador Morgenthau's Story*,[3] first published into the magazine *World's Work* (from May 1918 to January 1919), and in some more thirty local newspapers in the United States; the British edition was titled *Secrets of the Bosphorus*.[4] A selection of pictures was present in the magazine publication, but the most poignant were published in the American edition (n. **1**-**4**), as we will see.

The book was born as an act of accusation against the Germany will of power, as Morgenthau says in the preface; the war situation, with the United States already participating, pushes to think about a propaganda operation against the German enemy, based on the diaries and the direct experiences of the Ambassador. The XXIII-XXVII chapters of the book are about the Morgenthau actions to denounce the violence and to try to save the most people possible. Many requests were sent to Talaat Pasha, the Minister of Interior of the Ottoman Empire. The *World's Work* pictures are now preserved at the Nubar Library in Paris, cut out from the magazine[5] (n**. 5**-**7**): they perhaps illustrated this part of the text on the magazine, and they were most probably published in the second half of 1918. The captions explicitly talk about the violence against the Armenians: one of the more interesting is the n. **7**, whose caption talks about refugees in Van. The picture could be about the Russian occupation of the town, in 1915 spring and summer, before the population followed the czarist troops retreating, when also the American missionaries abandoned Van.[6] The same picture is also present in the first edition of Morgenthau's book, with the same caption. It is one of the few pictures that were used in that edition, while the second one in 1975 was widely illustrated.

Two pictures in the first edition explicitly show the violence, and this is a quite exceptional case in the history of the Armenian genocide denunciation of the time. (n. **1**-**2**). This is actually a unique example of publication of this kind of subject in the United States and in the Western world; "atrocities" were not usually showed anywere, even if they were told and well known by a large public, through the media of the time. The pictures were probably collected by Morgenthau, but it is difficult to be sure of that, because of the lack of documents. Anyway, the n. 1 image is present in every article by the Ambassador and in every publication that presumably was linked and supervised by him: the article for the American Red Cross,[7] where also other recurring images are present (n. **8**-**11**), March

---

2 For a documented history of the first edition of the ambassador's memories see Morgenthau Henry, *Ambassador Morgenthau's Story*, edited and with an introduction by Ara Sarafian, Taderon Press Reading, UK, 2000 (by arrangement with the Gomidas Institute, Ann Arbor, Michigan).

3 Morgenthau Henry, *Ambassador Morgenthau's Story,* Garden City, N.Y.: Doubleday, Page & Co., 1918, 1919.

4 Morgenthau Henry, *Secrets of the Bosphorus, Constantinople, 1916-1919,* London: Hutchinson &Co., London 1918.

5 Bibliothèque Nubar, Paris.

6 See 'Les Américains en Arménie', "Journal del Genève", 26th October 1915.

7 'The Greatest Horror in History' "American Red Cross Bullettin", March 1918, Museum and Archives of the Red Cross, Washington DC.

1918; and some other titles by the ACASR, in 1916[8] (n. **12**). This and other documents (like n. **2**) are now present at the Armenian Library and Museum of America (ALMA)[9]: a collection of glass positives archived as "Mission Slides". On some of them it is also possible to read "Board of Foreign Missions": even if we do not have a precise date and time of production, they for sure come from the American missionary and humanitarian side; as we will soon see, they are copies of some photographic materials produced in the refugee camps of the Caucasian area, managed also by American missionaries and humanitarian operators of the ACASR. Perhaps they were the photographers, perhaps just the intermediary, because there were other humanitarian subjects in the camps: infact, what is really interesting is that the Caucasian origin of the material is confirmed by the quite contemporary publication of picture n. **2** in the "Armjanski vestnik", a Russian Armenian magazine in February 1917.[10]

The association had copies of the pictures published in the Morgenthau book and elsewhere, as witnessed by the collection preserved by the United States National Archives and Records Administration (NARA) in Washington,[11] with photographs taken and received between 1918 and 1919, when the association could not yet directly act on the field, with no direct contact and management, because of the ongoing war: the photographic materials, also about the territories of Russian Armenia – Etchmiadzin, Yerevan – had to be of different origin. They were perhaps taken by different subjects, above all the Russian Armenian humanitarian associations, as we will see: an example of this is the picture n. 40, where the caption talks about the Armenian Moscow Committee. The connection with the US government were for sure the American missions, that perhaps also produced other pictures, as probably did the Russian Army. The missions were present in this area from decades and were responsible for a large network of schools, hospitals and orphanages; they also worked strictly in contact with the American embassy. The missions followed the Armenian population that run away from the Eastern regions of the Ottoman Empire, with the czarist army after the evacuation of Van, toward the Russian Caucasus area.

The dates on the document sheets are just references: the n. **13**, for example, is dated 1918, but is present in the ACASR publications already in December 1916, see n. **14**.

---

8 "The Cry of Millions – Exiled, Destitute, Dying", December 1916, and Bullettin n. 5, "Latest News Concerning the Armenian and Syrian Sufferers", May 24, 1916 in Library of Congress, Manuscript Division, Papers of Henry Morgenthau 1795-1941 (bulk 1870-1941).

9 Watertown, MA.

10 See the Yerevan Genocide museum website:_http://www.genocide-museum.am/eng/armjanski_vstnik.php

11 76 pictures, about refugees but also about the US activity, on a sheet. The pictures were taken in Aintab (Cilicia), Urumia (Persia), Yerevan, Etchmiadzin, Erzurum, Erzingan, Van. They – US NARA, Still Picture Unit, RG 165 – WW – 559C.

How the denunciation pictures arrived in the United States from the Caucasus

In *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16* uncensored edition by Ara Sarafian (2005), the editor talk about the archival documents to certify the US contribution to the genocide denunciation: they show that the American channel of Viscount Bryce was James L. Barton[12], ACASR president and fundamental figure of the American Board of Commissioners for Foreign Missions (ABCFM), the network of American missions, in the Ottoman Empire from a century, actively working for ACASR during the first world war. Barton had complete access at the State Department documents, as Sarafian says: this mean his mediator role between the politicians and missionaries in the Ottoman Empire was extremely important, perhaps more than Morgenthau's one. The case of the American diplomatic reports published during the war, as for the one of the Harput Consul Leslie Davis, is now clearer and even more interesting in this light: it's sure that an action of concrete resistance against the genocide was present in the United States by the government, since the first days of the denunciation, with a strong support to the American diplomats in the Ottoman Empire.[13] In this kind of context, Barton was the reference to receive the pictures taken and collected by the missionaries run away in the Caucasus area. These last were for a long time cut out from the communication tools of the American delegates in the Ottoman Empire: they had to communicate directly with the US government, through the people that went back home.[14] Also Morgenthau had many problems in this sense, because of the war, that caused many difficulties and irregularities in the mail service.[15]

Some more two pictures, also present in copies at ALMA, are present in the NARA collection of the ACASR: the one that corresponds to the already seen n. 2, has this caption: "Relic of Armenian massacres at Erzingan"[16] (received 1919); another one, n. **15**, (better reproduced in n. **16**[17]), shows two covered wagons, full of people; the pic-

---

[12] Sarafian Ara, "The Archive Trail. Authentication of *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-16*", in Richard Hovanissian (ed.), *Remembrance and Denial. The Case of the Armenian Genocide*, Wayne State University Press, Detroit 1998, pp. 51-65; see also Sarafian Ara (ed.), *United States Official Documents on the Armenian Genocide, Volume I: The Lower Euphrates*, Armenian Review, Watertown, MA 1993, pp. ix-xxx.

[13] See *America and the Armenian Genocide*, Jay Winter (ed.), Cambridge: Cambridge University Press 2003.

[14] See Barton James L., *Story of Near East Relief (1915-1930). An Interpretation*, New York: The Macmillian Company, 1930, pp. 79-88.

[15] See Barton James L., *Story of Near East Relief (1915-1930). An Interpretation*, New York: The Macmillian Company, 1930, pp. 58-69, on the American presence in Turkey before and after the US entry in the war. See also Cfr. Leslie Davis about the problems with the mail service, Davis Leslie A., *The Slaughterhouse Province, An American Diplomat's Report on the Armenian Genocide, 1915-1917*, edited and with an introduction by Susan K. Blair, New Rochelle, NY: Aristide D. Caratzas Publisher, 1989, pp. 20-21.

[16] This is the same caption present in the Morgenthau biography to describe this picture.

[17] At the Bibliothèque Nubar, Paris.

ture is not very clear and the scene is taken from the top, so it is difficult to identify the people. The caption says: "Refugees run away from Van. Women and children are in the wagons" (received 1919). The same picture is in the website of the Armenian Genocide Museum-Institute in Yerevan, taken again from "Armjanski vestnik", 1916, with a caption that talks about orphans transportation from Igdir to Sanahin. [18] We will see this subject again in a Georgian publication immediately after the genocide. There is also another interesting picture: perhaps of a mother, beside a corpse, dated 1918 (n. **17**); this photograph, already seen in the American Red Cross publication of 1918 (n. **8**), could have been taken at Igdir or Etchmiadzin, where also some other similar pictures were taken to document the epidemic situation in the refugees camps (see for example n. **18**).

The Russian Armenian Charities

These last pictures are collected in one album with texts and captions in Armenian and Russian, published in Tiflis from the Armenian National Council.[19] The album collects 30 photographs, the half of which about atrocities (n. **19**-**28**): note that n. 25-27 captions talk about the corpses of some Armenian worker soldiers of the Ottoma n Army in Bitlis. Often in these pictures it is possible to see the presence of Russian soldiers: this means that taking picture was legitimate and that perhaps the same soldiers had the possibility to do it; another hypothesis could be that the Russian Army had a specific policy about the denunciation of the ongoing violence. The album also shows pictures about the refugees camps (n. **29**-**35**) and the humanitarian help activity of the *Armenian Benevolent Society of the Caucasus*. This last was one of the most important Armenian charities in that area, that survived the restrictions by the Csarist régime at end of the XIX century, when many of them were suspected of being separatist organizations.

About the geographical indications, the album talks about Mush and Bitlis when showing the atrocities; Igdir, Etchmiadzin, Van and the Anatolian Eastern Regions when showing refugees.[20] Two of these last pictures are about the Van evacuation, and one, n. 30, is particularly interesting, as it seems to be part of a series if we compared it with n. 16. This could confirm the will of document and prepare some denunciation material about the violence and consequent evacuation. The caption indicates Van as the pictured place and they remind one of the glass positive of the Board of Foreign Missions: with this reference it is possible to identify the origin area of those positive with the Eastern regions of Anatolia and the Caucasus.

The album publication gives us some indications about time and place, and help us in reconstructing the documentation history. These pictures also show some other indications, like the Russian sign of the photographer in the low right corner.

---

[18] See http://www.genocide-museum.am/eng/armjanski_vstnik.php

[19] *Album des déportés*, édition du Conseil Général Arménien. I thank professor Raymond Kévorkian for the information about the album, and Vahé Tachjian for the translation of the captions.

[20] In many captions the text indicates the date of July 14th, 1915, even if it is the same for every picture and this let us think that it is just indicative of the period in which the pictures were taken. talks about.

Many pictures of the refugees camps in this album also remind to the ACASR pictures (n. **36**-**39**), where some captions explicitly talk about the "Moscow Committee" (n. **40**), as a confirmation of the origin of many pictures in the collection. Another group of pictures, preserved at the Nubar Bibliothèque in Paris (n. **41**-**48**[21]), is from this area and this is another source that confirms the wide photographic documentation during the military operations by the Russian Army and the humanitarian associations between the summer of 1915 and the one of the following year. An interesting case is the one of picture n. 42, that is also part of an anglophone illustrated publication (n. **43**), not identified, but perhaps a USA one if we think about the publishing action of the diplomatic circle in that country. Furthermore, some of these images (n. **44**-**48**) show the negative number like some others (n. **49**-**51**), taken by the Russian Army in the Batoum area.[22]

Some more pictures from this area were taken by Victor Pitchman, an Austrian that served in the Ottoman Army, then in the German one, in the Erzerum region: his collection is now preserved at the Armenian Genocide Museum-Institute of Yerevan,[23] as the one of Parakhodov, a Russian military photographer. Also Joseph Pomiankowski, an Austrian Hungarian vice marshal, published a memoir illustrated with pictures.[24]

Conclusions

We have seen so far many different subjects, actions and documents of denunciation, originated from the Caucasus area to different destinations and media. The purpose was to illustrate a sort of "map" of the pictures production and circulation, to tell the network of help beyond geography and localism.

The Caucasus area saw the presence of different nationalities representatives, at public and private level, from the political and humanitarian milieu: we know that, elsewhere in the Ottoman Empire, many German and American representatives, soldiers and civilians, took pictures of the victims of genocide, as they were in direct contact with those territories.[25] In the Caucasus, the subjects were mostly Americans, Armenians and Russians; the American diplomatic action was for sure supported by the circulation of the pictures, published or not.

As we have seen, from the research point of view the publication helped to match the pictures with archival sources and to find a confirmation of the Caucasian origin and of the intermediary role of the American missions: the same pictures published by Mor-

---

21 The last five pictures of this group are apart from the others and are dated August 3rd, 1916.

22 Nubar Library, Paris.

23 http://www.genocide-museum.am/eng/victor_pitchman.php.

24 Pomiankowski Joseph, Der Zusammenbruch des Ottomanischen Reiches: *Erinnerungen an die Türkei aus der Zeit des Weltkrieges*, Zürich: Amalthea-Verlag, 1928, and Graz: Akademische Druk und Verlagsanstalt, 1969 (reprint of the 1928 edition).

25 See Guerzoni Benedetta, *Cancellare un popolo. Immagini e documenti del genocidio armeno*, Sesto San Giovanni: Mimesis, 2013.

genthau were then found in different US Archives with notes about their geographic and institutional origin. Sometimes we also saw the same pictures in different countries like USA and Russian Armenia, as n. 2 and 16, or also n. 8 and 15 as recurrent subjects in the Us Archives and Russian Armenian publications.

All this lead us to some reflections: first, some more material had to be produced by the Russian Army, or from the other Armenian, Russian and American subjects that worked in the humanitarian circle, in the Caucasus area. Second, they lead to the conclusion that the production was probably not accidental but - even if not traditionally planned, because of the emergency war situation – perhaps someway coordinated by the different production subjects to create a network of circulation outside the frontline.

From the pictures examined we can also conclude that it is in this moment that the post war humanitarian action representation began, already *during* the war: refugees, women, orphans, victims, Western representatives bringing aid, all these are the symbols and categories that will be protagonist of the post war era, when the humanitarian milieu will be fundamental to denounce the genocide.

Finally, some of the pictures produced in the Caucasus area were so published and seen in the United States by a large public, even if after some years from the genocide. The most important characteristic of these pictures is that they are some of the few that had a public circulation, outside the Western diplomatic circles during the First World War. Even if many newspapers in the Western world talked regularly about the Armenian genocide, quite no image circulated. This is one of the paradoxes of the First World War, a war when the modern media began to be used, but the old communication attitude that preferred texts and illustrations instead of photographs still resisted.

ILLUSTRATIONS

1

2

3

4

5

6

KURDISH CAVALRY

7

REFUGEES AT VAN CROWDING AROUND A PUBLIC OVEN, HOPING TO GET BREAD

8

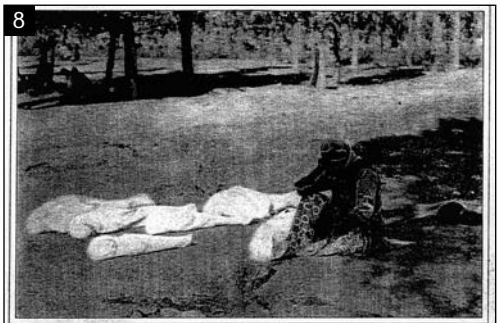

DESPAIR

A mother, one of thousands deported by the Turks, surrounded by the bodies of her five sons massacred by the Turks

9

REFUGEES

Prior to the deportation, the men were tied together and shot. The women and children were either burned alive or thrown into the river

10

STARVING CHILDREN

During the wholesale deportation of the Armenians by the Turks, children were thrown into the rivers or sold by their mothers to strangers to save them from starvation

11

IN THE WAKE OF THE TURK

The worst measure against the Armenians was the wholesale deportation of the entire population and their exile to the desert. The victims had to walk on foot exposed to the attacks of bands of criminals especially organized for that purpose. Homes were literally ransacked, families were separated, men killed, women and girls violated daily

12

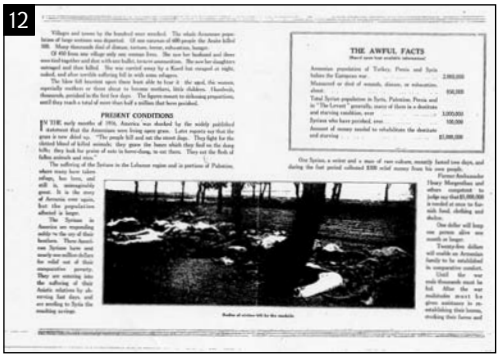

THE AWFUL FACTS

PRESENT CONDITIONS

13

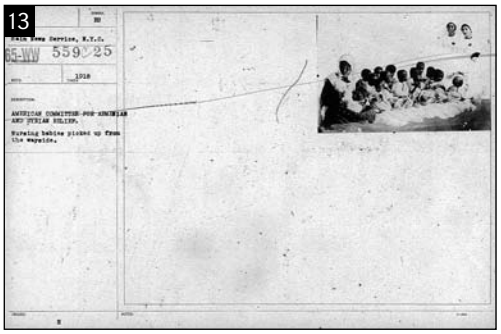

65-WW 559 25

1918

AMERICAN COMMITTEE FOR ARMENIAN AND SYRIAN RELIEF.

Nursing babies picked up from the wayside.

14

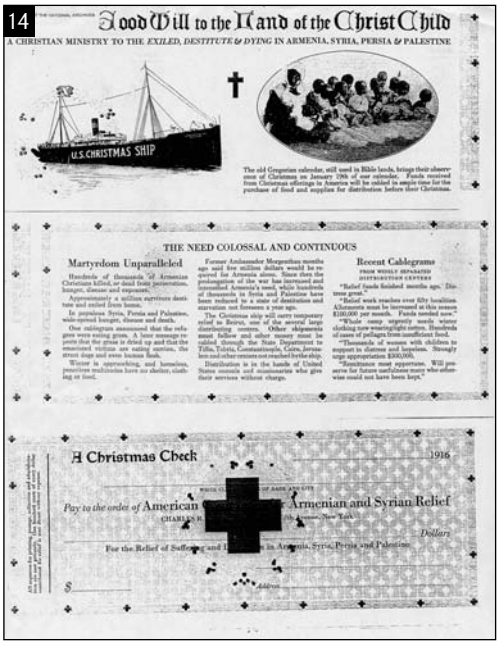

Good Will to the Hand of the Christ Child

A CHRISTIAN MINISTRY TO THE *EXILED, DESTITUTE & DYING* IN ARMENIA, SYRIA, PERSIA & PALESTINE

U.S. CHRISTMAS SHIP

THE NEED COLOSSAL AND CONTINUOUS

Martyrdom Unparalleled

Recent Cablegrams

A Christmas Check

1916

Pay to the order of American

Armenian and Syrian Relief

Dollars

For the Relief of Suffering and

in Armenia, Syria, Persia and Palestine

$

15

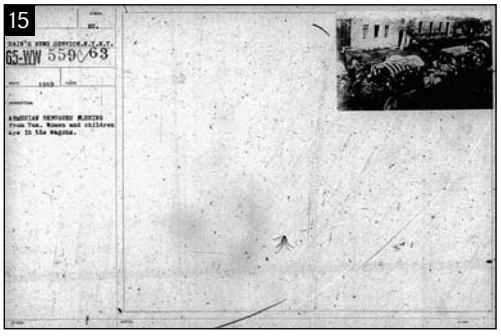

65-WW 559 63

1919

AMERICAN REFUGEES PLEADING From Van. Women and children are in the wagons.

16

17

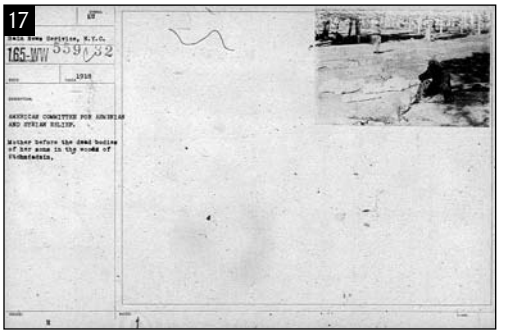

18

№ 22 Թուրքի պատրաստած 1915 թ. յունիսեան հարեանիքի սպանդոտ Հայերուն դիակները.
Жертвы вандализма во время отступления 14 іюля 1915 г. въ Игдирской рощѣ.

19

№ 7 Մարդի Ազգ-Ջեհան գիւղի մէջ գտնուած սպրատուծներուն գանգերը.
Черепы заживо сожженныхъ армянъ въ сел. Али-Эрманъ

20

№ 10 Մարդի Ազգ-Ջեհան գիւղում սպանուածների գանգերն ու գլուխները.
Скелеты и трупы убитыхъ армянъ въ сел. Али-Эрманъ.

21

№ 11 Մարդի նահիջի ընթացքում նոյ գիւղի նահատակների մարմինները
Трупы армянъ мученниковъ сел. Шейхаланъ. Мушъ, долины.

22

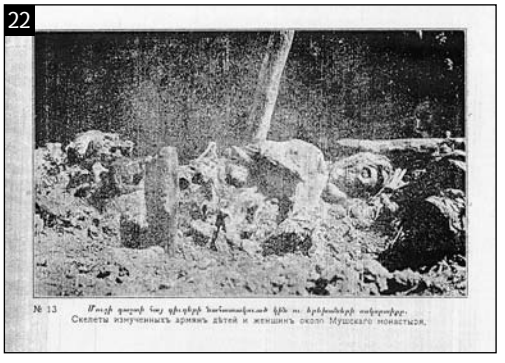

№ 13 Մարդի գաւառի նոյ գիւղերի նահատակած կին ու երեխաների ոսկորները.
Скелеты изчученныхъ армянъ дѣтей и женщинъ около Мушскаго монастыря.

23

№ 15 Տրապիզոնի շրջակայքում սպանուած հայերի գանգերն ու ոսկորները.
Скелеты и черепы звѣрски убитыхъ армянъ Трапезунда.

24

№ 16. Մարդ համագործին քարը բանվորին Բիթլիսում։
Трупъ арм. рабочаго убитый турками на дорогѣ около Муша.

25

№ 17 Համիտեան բանտարկ զինեալ Բիթլիսում.—Убитый армянинъ—рабочій въ Битлисѣ.

26

№ 15. Բիթլիսի համագործին տաճկահայ բանտարկեալ զինուածներ.
Обезглавленные трупы рабочихъ турецкихъ армянъ, работающихъ на сооруженіи Битлисской дороги.

27

№ 16 Բիթլիսի համագործին տաճկահայ բանտարկեալ մարմինները.
Обезглавленные трупы рабочихъ турец. армянъ работающихъ на сооруженіи Битлисской дороги.

28

№ 21 Բանտարկեալ և տանջեալ տաճկահայ գիւղ զինեալ Բիթլիսում
Трупъ изнасилованной, изтерзанной и обезглавленной арменки въ Битлисѣ.

29

№ 24. Գիւղացիների հանգիստը Արարատի ստորոտում 1915 թ. յուլիսին հարկադիր ժամանակ.
Отдыхъ бѣженцевъ у подножія Арарата во время отступленія 14 іюля 1915 г.

30

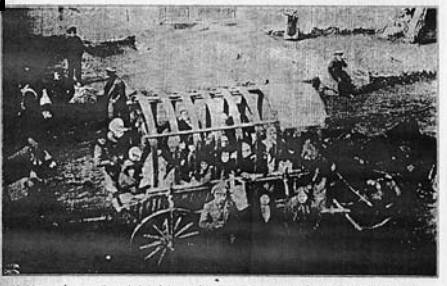

№ 26. Հաւաքումն որբերի և համագործին մնացած երեխաների վանից հարկադիր ժամանակ.
Сборъ сиротъ затерявшихся дѣтей во время Ванскаго отступленія.

31

№ 27 Հաւաքում վիրաւոր և թոյլ գոյքակոծների վանից հարկադիր ժամանակ.
Сборъ больныхъ и слабыхъ бѣженцевъ во время Ванскаго отступленія.

32

№ 29 Դաշտախոհներդ ցաղատում էաց եւ քիւրտ Վահի նահանջի ժամանակ Բզնիի մօտ. –
Вылечка вшей бъежавшими на полѣ, около Игдыря, во время Ванскаго отступленія.

33

№ 30 Որբերը Բզնիի անցագնաց կայանում Վահի նահանջի ժամանակ.
Сироты въ Игдырскомъ питательномъ пунктѣ во время Ванскаго отступленія

34

№ 31 Թեոդոսիոյի Հայ եկեղեցաբարեգործական որբանոցի որբերը Բզնիում.—Сироты пріюта Астраханскаго Армянскаго Общества въ Тифлисѣ.

35

№ 32 Շարժական սանիտարական տուրքայ Ն. գնդապ. Զօրքերի Վահի նահանջի ժամանակ.
Передвижной санитарный отрядъ арм. Центр. Ком- во время Ванскаго отступленія.

36

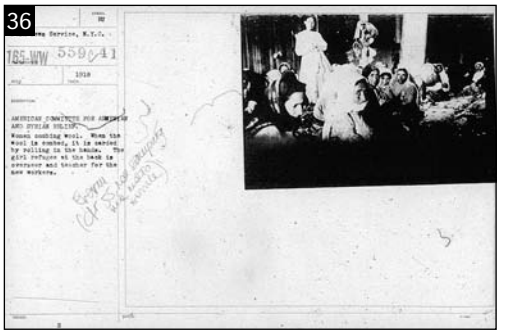

165-WW 559541

1918

AMERICAN COMMITTEE FOR ARMENIAN AND SYRIAN RELIEF.

Women combing wool. When the wool is combed, it is carded by rolling in the hands. The girls refuses at the beds is necessary and leather for the new workers.

37

165-WW 559538

1918

AMERICAN COMMITTEE FOR ARMENIAN AND SYRIAN RELIEF.

Orphans of victims in Bitchnakhia.

38

165-WW 559556

1919

AMERICAN ARMENIAN & SYRIAN RELIEF COMMITTEES.

Refugees having supper in the woods of Bitchnakhian.

39

40

41

42

43

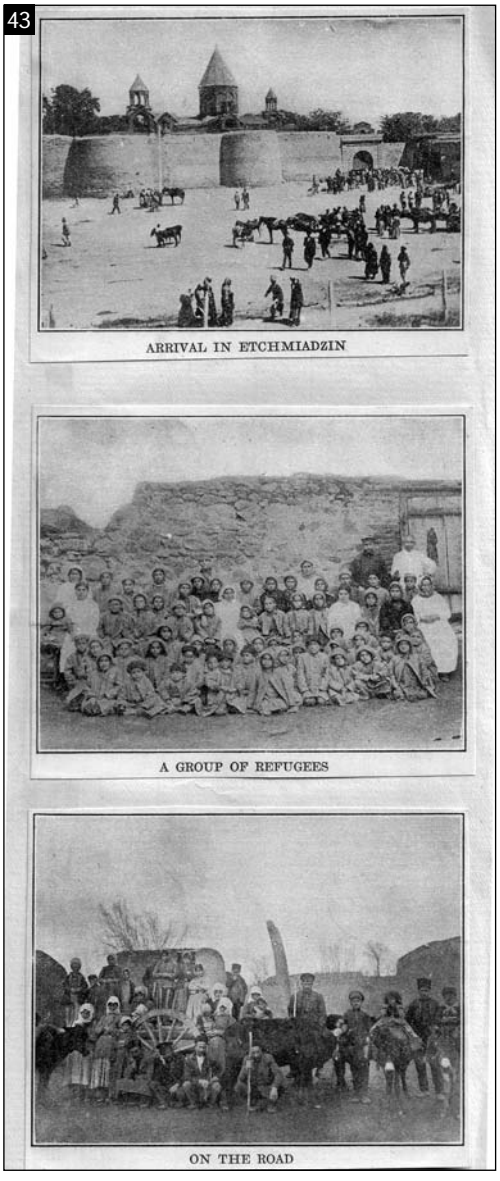

44

45

46

47

48

49

50

51

ՌՈՒՍԱԿԱՆ ԲԱՆԱԿԻՑ ԴԵՊԻ ԱՄՆ ԵՎ ՀԱԿԱՌԱԿԸ ԳՈՐԾՈՂ ՕԳՆՈՒԹՅԱՆ ՑԱՆՑԸ. ԼՈՒՍԱՆԿԱՐԱՀԱՆՈՒՄԸ ԵՎ ՀԱՅՈՑ ՑԵՂԱՍՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ԴԱՏԱՊԱՐՏՈՒՄԸ ԿՈՎԿԱՍՅԱՆ ՌԱԶՄԱՃԱԿԱՏՈՒՄ ԱՌԱՋԻՆ ԱՇԽԱՐՀԱՄԱՐՏԻ ՏԱՐԻՆԵՐԻՆ

Բենեդետա Գվերցոնի

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Վանի հայերի տարհանումը լայնորեն ներկայացվել է ամերիկյան մամուլում նկարների, ինչպես նաև պատկերազարդ հրապարակումների միջոցով: Նույն տարիներին՝ 1916-1918 թթ., Կովկասում հրատարակվել են լուսանկարչական ալբոմներ՝ Օսմանյան կայսրության հայ բնակչության նկատմամբ կիրառվող վայրագությունների պատկերներով: 1916 թ. Օսմանյան կայսրության արևելյան շրջաններից ցարական բանակի նահանջի ընթացքում ամերիկյան միսիոներները, ովքեր հետևում էին հայ գաղթականներին, կապեր են հաստատում Հայկական և սիրիական օգնության ամերիկյան կոմիտեի հետ: Սա հիմք է տալիս եզրակացնելու, որ ԱՄՆ հասած և Պետքարտուղարությունում հայտնված որոշ նկարներ ուղարկվել են հայրենիք վերադարձած ամերիկյան միսիոներների միջոցով:

Բանալի բառեր՝ Հայոց ցեղասպանություն, լուսանկարներ, միսիոներներ, Հայկական և սիրիական օգնության ամերիկյան կոմիտե:

THE NETWORK OF HELP FROM THE RUSSIAN ARMY TO THE USA, AND BACK. PHOTOGRAPHY AND DENUNCIATION OF GENOCIDE ON THE WWI CAUCASUS FRONTLINE

Benedetta Guerzoni

ABSTRACT

The Van evacuation was widely represented in pictures, and also vehiculated in the US through the publication of illustrated articles in the press. In the same years, 1916-1918, in the Caucasus area some illustrated albums were published on the atrocities and deportations, giving space to the idea that a whole independent production of images was carried on. In 1916, during the retreat of the czarist army from the eastern regions of the Ottoman Empire, the American missionaries that followed the Armenian refugees referred to the American Committee for Armenian and Syrian Relief, and it is quite certain that they got to let some pictures arrive in the US at the Department of State, through the missionaries that went back home.

Keywords: Armenian genocide, photos, missionaries, American Committee for Armenian and Syrian Relief.

СИСТЕМА ПОМОЩИ ОТ РУССКОЙ АРМИИ В США И ОБРАТНО: ФОТОСЪЕМКА И ОСУЖДЕНИЕ ГЕНОЦИДА АРМЯН НА КАВКАЗСКОМ ФРОНТЕ ПЕРВОЙ МИРОВОЙ ВОЙНЫ

Бенедетта Гверцони

РЕЗЮМЕ

Эвакуация армян Вана была широко представлена в фотографиях, в иллюстрированных публикациях в прессе США. В те же 1916-1918 гг. на Кавказе были опубликованы фотоальбомы с изображениями сцен зверств в отношении армянского населения Османской империи.

В 1916 г. во время отступления царской армии из восточных районов Османской империи, американские миссионеры, которые последовали за армянскими беженцами, установили контакты с Американским комитетом помощи армянам и ассирийцам. Это дает основания утверждать, что некоторые фотографии, оказавшиеся в США и попавшие в распоряжение Государственного департамента, были пересланы через американских миссионеров, возвращавшихся домой.

Ключевые слова: Геноцид армян, фотография, миссионеры, Американский комитет помощи армянам и сирийцам.

ՌԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՁԵՌԱԳԻՐԸ»

Նարեկ Պողոսյան

Իրավագետ Ռաֆայել Լեմկինն իր գործունեության ընթացքում թողել է հսկայական գիտական ժառանգություն, որի մեջ կարևոր տեղ է հատկացվում ցեղասպանությունների և դրանց պատմության ուսումնասիրությանը:

Պահպանվել են Ռաֆայել Լեմկինի մեծ քանակություն կազմող նամակագրությունները, հոդվածները, հարցազրույցները, լրագրային քաղվածքները, խմբագրականները, ձեռագրերը: Ռաֆայել Լեմկինի թողած արխիվային նյութերի մի մասը պահպանվում է Նյու Յորքում գտնվող «Ամերիկայի հրեական պատմական ընկերակցությունում»՝ Ռ. Լեմկինի հավաքածուի տեսքով[1]: Արխիվային նյութերն ամփոփված են 12 ձեռագրերի պահոցների և 2 մեծածավալ պահոցների մեջ: Նյութերի մի մասը մատչելի է նաև առցանց տարբերակով[2]: 8-րդ պահոցի թիվ 14 և 15 թղթապանակներում պահպանվել են Ռ. Լեմկինի ձեռագրերը Հայոց ցեղասպանության մասին[3]: Դրանցից մեկը 139-էջանոց մի ձեռագիր է, որին Լեմկինի ժառանգության համար գրացուցակ կազմող անձը տվել է «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագիր» անվանումը: Երկրորդը 6-էջանոց նույնպես անվերնագիր ձեռագիր է, որն անվանվել է «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագիր»: Երկու ձեռագրերից և ոչ մեկը թվագրված չէ:

Հետազոտության հիմնական նպատակը «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագրի» ուսումնասիրությունն է: Ձեռագիրը բավարար չափով ուսումնասիրված չէ, և դրա ուսումնասիրությունը թույլ կտա ներկայացնել, թե ինչ շեշտադրումներ է արել Ռաֆայել Լեմկինն իր ձեռագրի միջոցով և հատկապես ինչ ուղերձ է փորձել փոխանցել:

Հայկական կոտորածների վերաբերյալ երկու՝ գրքաչափ և համառոտ ձեռագրերի ուսումնասիրությանը և վերլուծությանն անդրադարձել է պատմաբան, Ալաբամայի համալսարանի պրոֆեսոր Սթիվեն Ձեկոբսն իր «Ռաֆայել Լեմկինը և Հայոց ցեղասպանությունը» հոդվածում: Հոդվածում Ս. Ձեկոբսը հիմնական շեշտը դնում է «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ գրքաչափ ձեռագրի» վերլուծության վրա, որը բավականին մեծածավալ է, իսկ «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագրին» անդրադարձել է միայն թռուցիկ:

Ս. Ձեկոբսը նշում է. «Հայոց ցեղասպանությանն առնչվող կրճատ ձեռագիրն առանձնահատուկ չէ: Այն ներկայացնում է բռնությունների որոշ օրինակներ, հղումներ են արվում տարբեր աղբյուրներից, չունի ո՛չ ներածություն, ո՛չ եզրակացություն

---

1 «Ամերիկայի հրեական պատմական հասարակությունը» (American Jewish Historical Society) ԱՄՆ-ի ամենահին ազգային էթնիկ պատմական կազմակերպությունն է:

2 Guide to the Raphael Lemkin (1900-1959) Collection, http://digifindingaids.cjh.org/?pID=109202.

3 *Raphael Lemkin Collection*, Box 8, folder 14, Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, Box 8, folder 15, Short Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians.

և, ինչպես առաջին ձեռագրի (գրքաչափ ձեռագիր) դեպքում, հիմնավորված չէ, թե ինչի համար է այն գրվել»[4]:

Նշենք, որ Ս. Ձեկոբսի այն տեսակետը, թե Լեմկինի կրճատ ձեռագիրը ոչնչով առանձնահատուկ չէ, հիմնավորված չէ, քանի որ ձեռագրում ամփոփված օրինակներից բացի՝ ներկայացված է նաև հեղինակի վերլուծությունը, և ձեռագիրն ունի գիտական արժեք:

«Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագիրը» չունի նախաբան և եզրակացություն: Ձեռագրի վերջում բացակայում է նաև գրականության ցանկը, բայց տողատակերում առկա են հղումներ հինգ աղբյուրներից՝ 1) Sonnenaufgang, Oktober 1915, 2) Germany, Turkey and Armenia, 3) New York journal, «Gotchnag» August 28, 1915, 4) Treatment of Armenians, 5) Beginning Again at Ararat:

Առաջին աղբյուրը, որից օգտվել է Լեմկինը՝ «Sonnenaufgang, Oktober 1915»՝ Արևելքում քրիստոնեական բարեգործական աշխատանքի խթանման Գերմանական լիգայի օրգանի՝ Sonnenaufgang-ի (Sonnenaufgang գերմաներենից թարգմանաբար նշանակում է արևածագ) 1915թ. հոկտեմբերի համարն է: Հավանական է, որ այս աղբյուրից ձեռագրում մեջբերված հատվածը Լեմկինը վերցրել է ձեռագիրը գրելու համար իր օգտագործած փաստաթղթերի որևէ ժողովածուից:

Երկրորդ աղբյուրը (Germany, Turkey and Armenia), որից օգտվել է Լեմկինը, «Գերմանիան, Թուրքիան և Հայաստանը» անունը կրող գերմանական և այլ աղբյուրների փաստաթղթային ապացույցների ընտրանին է, որը վերաբերում է Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացված բռնություններին:

Երրորդ աղբյուրը (New York journal, «Gotchnag» August 28, 1915) «Նյու Յորք» ամսագրի 1915թ. օգոստոսի 28-ի համարն է, որտեղից Լեմկինն իր ձեռագրում մեջբերում է որոշակի փաստական տվյալներ:

Չորրորդ աղբյուրը (Treatment of Armenians) բրիտանացի հայտնի պատմաբաններ Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբիի «Հայերի վիճակը Օսմանյան կայսրության մեջ 1915-1916թթ.» փաստաթղթերի ժողովածուն է, որտեղ զետեղված են բազմաթիվ հաղորդագրություններ և վկայություններ հայկական կոտորածների և տեղահանությունների վերաբերյալ, և հայտնի է «Կապույտ գիրք» անվամբ: «Կապույտ գրքի» մեջ կարևոր են հատկապես 1915-1916թթ. ընթացքում Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության իրագործման ժամանակ Գերմանիայի, Իտալիայի, Նիդեռլանդների, Շվեդիայի և Շվեյցարիայի ականատեսների բազմաթիվ վկայությունները:

Մյուս աղբյուրը Մեյբլ Է. Էլիոթի «Beginning Again at Ararat» գիրքն է: Մ. Է. Էլիոթը Մերձավոր Արևելքում ամերիկյան նպաստամատույց կոմիտեի բժշկական տնօրենն էր, ով, Հայոց ցեղասպանության իրագործման տարիներին որպես բժիշկ աշխատելով Մարաշում, Կոստանդնուպոլսում և այլ վայրերում, օգնել է տեղի բնակչությանը, այդ թվում նաև՝ հայերին, և գրի է առել իր տպավորությունները:

---

[4] Jacobs Steven L., 'Raphael Lemkin and the Armenian Genocide', in Richard Hovannisian (ed.), *Looking Backward, Moving Forward:* Confronting the Armenian Genocide, New Brunswick: Transaction, 2003, p. 132.

Ռ. Լեմկինը ձեռագրում մեջբերումներ է անում վերոհիշյալ աղբյուրներից և ներկայացնում նաև իր մոտեցումները:

Լեմկինն իր ձեռագրում հատկապես հատուկ ուշադրություն է դարձնում կրոնափոխության խնդրին: Նա ձեռագիրը սկսում է Դիարբեքիրից Հալեպ ուղարկված հեռագրով. «Անդերոում գյուղի բնակիչները իսլամ էին ընդունել, և նրանց թույլատրեցին մնալ: Հաճնում 6 ընտանիք ցանկացավ մահմեդականություն ընդունել: Նրանք պատմում էին. «Հարյուր ընտանիքների կողմից ոչինչ չի ընդունվելու»»: Հեռագիրը՝ որպես փաստաթուղթ, վերցված է Արևելքում քրիստոնեական բարեգործական աշխատանքի խթանման Գերմանական լիգայի օրգանի՝ Sonnenaufgang-ի՝ 1915թ. հոկտեմբերի համարից: Այն տեղ է գտել Ջեյմս Բրայսի և Առնոլդ Թոյնբիի՝ «Կապույտ գիրք» անունով փաստաթղթերի ժողովածուի մեջ[5]:

Ռ. Լեմկինն իր ձեռագրում ներկայացնում է նաև դեպքեր հայ կանանց՝ թուրքական հարեմներ տեղափոխման, թուրքերի և քրդերի միջև հայ երեխաների բաժանման և բռնի կրոնափոխության մասին. «Տասնյակ հազարավոր կանայք և աղջիկներ, ովքեր տարվել էին թուրքական հարեմներ, և երեխաների խմբեր, որոնք հավաքվել էին կառավարության կողմից և բաժանվել թուրքերի և քրդերի միջև, հեռացվեցին քրիստոնեական եկեղեցիներից և ստիպված էին իսլամ ընդունել»[6]: Ռ. Լեմկինն իր ձեռագրի այս հատվածը վերցրել է «Գերմանիան, Թուրքիան և Հայաստանը» անունը կրող գերմանական և այլ աղբյուրների փաստաթղթային ապացույցների ընտրանուց[7]:

Ապա Լեմկինը վերոգրյալի վերաբերյալ շարադրում է իր միտքը. «Հազարավոր հայեր հրաժարվեցին մահմեդականություն ընդունելուց և քրիստոնեական հավատքը մերժելու փոխարեն, որը դարերով ընկած էր նրանց ցեղի հիմքերում, հաստատակամորեն կանգնեցին թշվառության, զրկանքների ու տանջանքների առաջ: Շատերը, այնուամենայնիվ, զգացին, որ չզոհաբերվելը շատ լավ է, եթե իրենք կարող են փրկել իրենց սիրելիներին»[8]:

Լեմկինի այս միտքը վկայում է այն մասին, որ նա հանգամանորեն ուսումնասիրել է փաստաթղթերը և վկայությունները: Նա բերում է նաև «Նյու Յորք» ամսագրի 1915թ. օգոստոսի 28-ի համարից որոշակի փաստական տվյալներ. «200 հայկական ընտանիք Օրդուից սպառնալիքների և բռնությունների ճնշման տակ իսլամ ընդունեց: Կերասունի 400 ընտանիքից 200-ը իսլամ ընդունեց՝ հետապնդումներից խուսափելու համար, մնացածներն արտաքսվեցին»[9]: (Ամենայն հավանականությամբ

---

5 Bryce James and Toynbee Arnold, *The Treatment of Armenians in the Ottoman Empire, 1915-1916*, uncensored edition with an Introduction by Ara Sarafian, Princeton: Gomidas Institute, 2000, p. 67.

6 *Raphael Lemkin Collection*, Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 1. http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp.

7 *Germany, Turkey and Armenia: A Selection of Documentary Evidence*, London: J.J Keliher and Co., 1917, p. 102-103.

8 Guide to the Raphael Lemkin (1900-1959) Collection, Box 8 folder 15, Turkish Massacre of Armenians - Short Manuscript, p. 1. (http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp).

9 New York Journal, "Gothchnag" August 28, 1915.

այս տվյալները բերելիս Լեմկինն օգտվել է նաև «Կապույտ գրքից»)[10]: Ապա Լեմկինը փորձում է ամփոփել. «Դա թուրքերի կողմից երեխաներին և երիտասարդ հայ աղջիկներին դեպի մահմեդականություն հավատափոխ անելու հիմնական քաղաքականությունն էր: Երեխաներին հաճախակի խլում էին իրենց ծնողներից և տալիս էին մահմեդականներին՝ իսլամիզմով դաստիարակելու համար»[11]: Պետք է նշել, որ Ռ. Լեմկինի մեջբերած այս հատվածն իր արտացոլումն է գտել Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին կոնվենցիայի 2-րդ հոդվածի 5-րդ կետում, որտեղ ցեղասպանական գործողությունների շարքում նշվում է երեխաների բռնի փոխանցումը մարդկային մի խմբից մյուսին[12]:

Մեջբերելով ևս մի քանի վկայություն «Կապույտ գրքից», որոնք վերաբերում են երեխաների բռնի հավաքին, կրոնափոխությանը և բռնագաղթին, Լեմկինը հանգում է հետևյալ եզրակացությանը. «Հազարավոր հայեր անկասկած կրոնափոխ եղան՝ պահպանելու համար իրենց և իրենց սիրելիների կյանքը, բայց այդ հետապնդվող ազգի կրոնական հավատքը բացառիկ ուժեղ էր»[13]:

Չեռագրի հաջորդ դրվագում Լեմկինը Մեյբլ Է. Էլիոթի «Beginning Again at Ararat» գրքից մեջբերում է Մարաշի ամերիկյան հիվանդանոցի վիրաբույժ դոկտոր Արթինի՝ 1920թ. ասած խոսքերը, որոնք, ըստ երևույթին, մեծ տպավորություն էին թողել իր վրա. «Հայկական տերությունը բաժանվեց Պարսկաստանի և Հռոմի միջև, և մենք (հայերը) հպատակ ժողովուրդ ենք դրանից ի վեր: Մենք կարող էինք անհետանալ երկրի վրայից հազար տարի առաջ, բայց դա տեղի չի ունեցել մեր եկեղեցու շնորհիվ: Այդ պատճառով էլ ես պատկանում եմ լուսավորչական եկեղեցուն: Բայց եկեղեցին Հայաստան է, Հայաստանը՝ եկեղեցի… Որպես հայեր՝ մեր պարտքն է հետևել մեր եկեղեցուն, նրան տալ ամեն ինչ, որ մենք գիտենք ժամանակակից գիտելիքներից, պահել այն կենդանի և աճող, որպես մեր ազգի սիրտը»[14]:

Ապա Լեմկինը շարադրում է նաև հայերի կողմից սեփական եկեղեցուն հավատարիմ մնալու՝ բժիշկ Արթինի խոսքի վերաբերյալ իր տեսակետը. «Հայերից շատերը գիտակցաբար տեղյակ չէին դրանից, բայց բնազդորեն զգում էին, որ Աստծուց հրաժարվելը ոչ միայն սեփական հոգիների նկատմամբ դավաճանություն կարող է լինել, այլև նրանց սեփական ազգի, քանի որ նրանց հավատքը եկեղեցու նկատմամբ միասնական է պահել հայերին՝ որպես ժողովուրդ, տարբեր ազգերի հետ ապրելու 15 հարյուրամյակների ընթացքում: Հայոց եկեղեցին պետականության այն մնացուկն է, որը շարունակում է գոյություն ունենալ»[15]:

---

[10] Bryce James and Toynbee Arnold, *նշվ. աշխ.*, p. 322:

[11] *Raphael Lemkin Collection*, Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 2. (http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp).

[12] *Ցեղասպանության հանցագործությունը կանխելու և պատժելու մասին կոնվենցիա*, 1948 թ. դեկտեմբերի 9 http://www.un.am/res/UN%20Treaties/III_1.pdf.

[13] Նույն տեղում:

[14] Elliott Mabel Evelyn, *Beginning Again at Ararat*, New York: Fleming H. Revell, 1924, p. 67, 68.

[15] *Raphael Lemkin Collection*, Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 3. (http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp).

Ռաֆայել Լեմկինի այս տեսակետը վկայում է այն մասին, որ նա ուսումնասիրել է հայոց պատմությունը: Թերևս դրանով է պայմանավորված, որ նա հայոց եկեղեցին համարում է պետականության յուրահատուկ բաղադրիչ հայերի՝ պետություն չունենալու պարագայում, ինչն էլ ենթագիտակցաբար առաջ է բերել հայերի անսահման նվիրվածությունը սեփական հավատին:

Ձեռագրում մեջբերվում է նաև մեկ այլ հատված դոկտոր Էլիոթի գրքից, երբ մի հայ աղջիկ պատմում է բժիշկ Էլիոթին, թե ինչպես է մահմեդականություն ընդունել՝ գաղտնի շարունակելով մնալ քրիստոնյա, և թե ինչ ազդեցություն են ունեցել իր վրա աքսորավայրից մոր փոխանցած վերջին խոսքերը. «Իմ մայրը ինձ ուղարկել էր այս խոսքը. «Չժխտել Քրիստոսին: Եթե դու ժխտես նրան, ես կժխտեմ քեզ»: Միայն այդ խոսքն ունեցա իմ մայրիկից: Այսպես, ես չէի կարող ասել մահմեդական բառեր, չնայած ես փորձեցի»[16]:

Ձեռագրում «Կապույտ գրքից» ներկայացվում են նաև փաստեր, թե ինչ քայլերի էին ընդունակ դիմելու հատկապես հայ կանայք հանուն սեփական հավատի. «Սրբուհուն և Սանդուխտին՝ երկու երիտասարդ կանանց Քեթչուրդից, առաջնորդում էին դեպի թուրքերի հարեմ, և իրենք իրենց գցեցին Հալիս գետը և խեղդվեցին՝ մանուկները ձեռքներին: Սրբուհուն առաջարկել էին, որ ինքը փրկի իրեն՝ իսլամ ընդունելով և ամուսնանալով թուրքի հետ: Սրբուհին առարկել էր… Նա 17 այլ հայ աղջիկների հետ, ովքեր սպանվեցին Չալամի Բելգորգեում, հրաժարվեց հավատափոխ լինելուց»[17]:

Իր համառոտ ձեռագիրը Լեմկինն ավարտում է հայերի դիմադրական պայքարի վերաբերյալ փաստերով. «Դուզասարի, Գավրայի, Խորասանի, Խանձոտի և այլ վայրերի հայերը, որոնք բոլորը տեղավորվել էին Սվազի նահանգում, երբ համոզվեցին, որ պասիվ դիմադրության գործելակերպը, որ նրանք ընդունել էին, ամեն դեպքում պիտանի չէ. նրանք զենք վերցրին և աջակցեցին Գուրինի, Գեմերեկի, Դիվրինգի իրենց հայրենակիցներին…

Շապին-Գարահիսարի և Ամասիայի հայերը, վրդովված թուրքերի վայրագություններից, դիմեցին ճնշամիջոցների: Նրանք այրեցին մահմեդական թաղամասը և համապատասխան քաղաքների կառավարական շենքերը ու ժամանակավորապես դուրս քշեցին թուրքերին: Ավելի ուշ, այնուամենայնիվ, նրանք ճնշվեցին թուրքական զորքերի կողմից և զոհվեցին տևական պայքարի ընթացքում»[18]:

Ապա ձեռագրի վերջում Ռ. Լեմկինն արտահայտում է հետևյալ միտքը. «Հայերի հերոսական գործողությունների անհամար պատմություններ կան, և սարսափելի աղետին դեմ առ դեմ նրանց ցուցաբերած տոկունությունն արժանի է հիացմունքի»[19]:

---

16 Elliott Mabel Evelyn, *նշվ. աշխ.*, էջ 33, 34:

17 Bryce James and Toynbee Arnold, *նշվ. աշխ.,* էջ 347:

18 Նույն տեղում:

19 *Raphael Lemkin Collection,* Box 8 folder 15, Short manuscript on the Turkish Massacre of Armenians, p. 6. (http://digital.cjh.org/webclient/DeliveryCopyrights.jsp).

Եզրակացություններ

- Ձեռագրի ուսումնասիրությունը թույլ է տալիս նշել, որ Ռաֆայել Լեմկինը ոչ միայն հետաքրքրվել է Հայոց ցեղասպանության փաստով, այլև զբաղվել է Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ փաստերի ուսումնասիրությամբ և վերլուծությամբ:
- Ռաֆայել Լեմկինը, իր համառոտ ձեռագրում օգտագործելով մի շարք վկայություններ և փաստեր Հայոց ցեղասպանության մասին, հատուկ ուշադրություն է դարձրել Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող աննախադեպ վայրագություններին և կրոնափոխության քաղաքականությանը, որոնք իրենց հերթին ցեղասպանական գործողություններ են, չնայած այն հանգամանքին, որ Լեմկինը «Ցեղասպանություն» բառը չի օգտագործել իր համառոտ ձեռագրում:
- Ձեռագրում Լեմկինը հայերի՝ հանուն հավատի պայքարը պայմանավորում է հայոց եկեղեցու՝ հայ ժողովրդի կյանքում ունեցած պատմական դերակատարությամբ:

ՌԱՖԱՅԵԼ ԼԵՄԿԻՆԻ «ՀԱՅԿԱԿԱՆ ԿՈՏՈՐԱԾՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ ՀԱՄԱՌՈՏ ՁԵՌԱԳԻՐԸ»

Նարեկ Պողոսյան

ԱՄՓՈՓՈՒՄ

Հոդվածում քննության է առնվում Ռաֆայել Լեմկինի «Հայկական կոտորածների վերաբերյալ համառոտ ձեռագիրը»: Հետազոտության մեջ ներկայացվում է, որ, օգտագործելով Հայոց ցեղասպանության վերաբերյալ մի շարք աղբյուրներ, դրանց հիման վրա Ռաֆայել Լեմկինը մի շարք փաստեր և վկայություններ է բերել Օսմանյան կայսրությունում հայերի նկատմամբ իրականացվող բռնի կրոնափոխության և մյուս ցեղասպանական գործողությունների վերաբերյալ, ապա վերլուծություններ կատարել՝ ըստ արժանվույն գնահատելով հայերի դիմադրական պայքարը:

Բանալի բառեր՝ Ռաֆայել Լեմկին, ձեռագիր, հայկական կոտորածներ, ցեղասպանություն, կրոնափոխություն, հայոց եկեղեցի, դիմադրական պայքար, ականատեսների վկայություններ:

RAPHAEL LEMKIN'S "SHORT MANUSCRIPT ON THE TURKISH MASSACRE OF ARMENIANS"

Narek Poghosyan

SUMMARY

The article is considering Raphael Lemkin's "Short Manuscript on the Turkish Massacre of Armenians". The study is presented to the Armenian Genocide on a number of

sources, Raphael Lemkin based on a set of facts and evidence carried out by the Ottoman Empire against the Armenians forcibly converting to Islam and other genocidal acts, then perform analyzes appreciating the Armenians struggle of resistance.

Keywords: Raphael Lemkin, manuscript, massacres of the Armenians, genocide, apostasy, Armenian church, resistance struggle, eyewitness testimonies.

«КРАТКАЯ РУКОПИСЬ О РЕЗНЕ АРМЯН» РАФАЭЛЯ ЛЕМКИНА

Нарек Погосян

РЕЗЮМЕ

В статье рассматривается «Краткая рукопись о резне армян» Рафаэля Лемкина. Исследование Рафаэля Лемкина на основе множестве фактов и доказательств из ряда источников представляет проводимые в Османской империи политику насильственной исламизации и другие антиармянские действий, а также анализирует их, одновременно давая оценку сопротивлению армян.

Ключевые слова: Рафаэль Лемкин, рукопись, резня армян, геноцид, вероотступничество, армянская церковь, борьба с сопротивлением, свидетельства очевидцев.

ՀԵՂԻՆԱԿՆԵՐԻ ՄԱՍԻՆ

Հայկ Դեմոյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի տնօրեն, Հայոց ցեղասպանության 100-րդ տարելիցին նվիրված միջոցառումները համակարգող պետական հանձնաժողովի քարտուղար: Տասներեք մենագրությունների և բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ է: Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության պատմություն, Ղարաբաղյան հիմնահարց, Թուրքիայի քաղաքականությունը հետխորհրդային տարածքում:

Վիկտոր Նադեին–Ռևսկի, փիլիսոփայական գիտությունների թեկնածու, Ռուսաստանի Գիտությունների ակադեմիայի Համաշխարհային տնտեսության և միջազգային հարաբերությունների ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող: Սևծովյա-Կասպից տարածաշրջանի քաղաքական և սոցիալական հետազոտությունների ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող: Թուրքիայի պատմության և պանթուրքիզմի վերաբերյալ բազմաթիվ գիտական հրապարակումների հեղինակ:

Արսեն Ավագյան, Պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: ՀՀ ԱԳՆ Սահմանակից երկրների վարչության պետ, ԵՊՀ դասախոս: Հինգ մենագրությունների և բազմաթիվ հոդվածների հեղինակ է: Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայաստանի, Թուրքիայի և Ռուսաստանի պատմություն:

Գոհար Խանումյան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ֆոնդերի պատասխանատու: Ուսումնասիրության թեման է «Որբահավաք աշխատանքներն Օսմանյան կայսրությունում Հայոց ցեղասպանության տարիներին»:

Մելինե Անումյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, Արևմտահայոց հարցերի ուսումնասիրության կենտրոն գիտահետազոտական հիմնադրամի թուրքերեն բաժնի պատասխանատու: Զբաղվում է Հայոց ցեղասպանության և արևմտահայության հիմնախնդիրների ուսումնասիրությամբ:

Սուրեն Մանուկյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի փոխտնօրեն: 2012-2013 թթ. Ֆուլբրայթ հետազոտական ծրագրի կրթաթոշակառու: Ուսումնասիրությունների ոլորտները՝ Հայոց ցեղասպանության սոցիալ-հոգեբանական ասպեկտը և համեմատական ցեղասպանագիտություն:

Ռուբինա Փիրումեան (Մինասեան), PhD, գիտաշխատող՝ (Research Associate) Լոս Անջելեսի Կալիֆոռնիայի /UCLA/ համալսարանում: Վեց մենագրությունների հեղինակ է: Հետազոտության թեմաները՝ Հայ Դատ, հայոց պատմություն, Հայոց

ցեղասպանություն, հայ գրականություն և հայ կանանց վերաբերող հարցեր, Հայոց ցեղասպանության դասավանդման խնդիրներ:

Հարություն Մարության, Պատմական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի առաջատար գիտաշխատող: Երեք մենագրությունների հեղինակ: Հետազոտական հետաքրքրությունները՝ կոլեկտիվ և պատմական հիշողություն, ցեղասպանության հիշողություն և ազգային ինքնություն, պատկերագրություն, ժամանակակից ազգային շարժումներ և ազգային ինքնություն և այլն:

Թալին Փափազյան, քաղաքագիտության դոկտոր, Փարիզի Քաղաքական հետազոտությունների ինստիտուտի (Sciences Po) դասախոս: Գիտական հետազոտությունների ոլորտները՝ ռազմական բռնության և քաղաքական սուվերենության փոխկապակցվածության հարցերը, հատկապես Հարավային Կովկասում և Հայաստանում:

Վերժինե Սվազլյան, բանասիրական գիտությունների դոկտոր, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և ազգագրության ինստիտուտի Բանագիտության պատմության և տեսության բաժնի առաջատար գիտաշխատող: Ավելի քան 55 տարիների ընթացքում գրառել, ձայնագրել, տեսագրել և ուսումնասիրել է արևմտահայոց բանավոր մշակույթն ու Հայոց ցեղասպանության ականատես վերապրողների վկայությունները: Հրատարակել է 24 գիրք:

Ժոսելին Քաբո, PhD, Կանադայի Մոնքթոնի համալսարանի Նորագույն պատմության դասախոս: Ներկա հետազոտությունը վերաբերում է Առաջին աշխարհամարտի մշակութային և սոցիալական պատմությանը, հատուկ ուշադրության է արժանացրել Հայոց ցեղասպանության և Գերմանիայի կողմից իրականացրած կոտորածների լուսաբանմանը ֆրանկոֆոն մամուլում Առաջին Համաշխարհային պատերազմի ժամանակ:

Ռիչարդ Գոդին, PhD, Կանադայի Քվեբեքի Լավալ համալսարանի սոցիոլոգիայի և քաղաքական հաղորդակցման դասախոս: Ուսումնասիրում է մեդիայի ժամանակակից ֆենոմենը, ինչպես նաև զբաղվում է հասարակական իրադարձությունների նարրատիվ և կառուցվածքային վերլուծությամբ, մասնավորապես Կանադայի ֆրանսիական թերթերում Հայոց ցեղասպանության արձագանքով:

Սիլվա Գասպարյան, PhD, Կանադայի Մոնքթոն համալսարանի լեզվաբանության պրոֆեսոր և տեքստային վերլուծության լաբորատորիայի տնօրեն: Ուսումնասիրում է մամուլում փոքրամասնության ներկայացման, ինչպես նաև ֆրանսալեզու կանադական մամուլում Հայոց ցեղասպանության հիշողության, անվանման և որակման հարցերը:

Վալերի Թունյան, պատմական գիտությունների դոկտոր, պրոֆեսոր: Աշխատությունները վերաբերում են Ռուսաստանի քաղաքականությանը Հայաստանում և Հայկական հարցին, Հայ եկեղեցու քաղաքական պատմությանը:

Դոմինիկա Մարիա Մացիոս, Լեհաստանի Վարշավայի Վիշինսկիյ համալսարանի ասպիրանտ: Նրա թեկնածուականի թեման է Հայոց ցեղասպանությունը լեհական պատմական աղբյուրների լույսի ներքո և նրա պատկերագրությունը 1895-1939 թթ.:

Սյուզան Ռոզիտա Մերյեմ Կալայջի, Իտալիայի Եվրոպական համալսարանի ասպիրանտ: Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի 2014 թ. Լեմկինի կրթաթոշակառու: Ուսումնասիրում է Հայոց ցեղասպանության ժխտողականության սկիզբը Թուրքիայի պատմության մեջ:

Խորեն Գրիգորյան Սարդարապատի հերոսամարտի հուշահամալիր, Հայոց ազգագրության և ազատագրական պայքարի պատմության ազգային թանգարանի գիտաշխատող, ՀՀ ԳԱԱ Հնագիտության և Ազգագրության ինստիտուտի հայցորդ:

Քնարիկ Ավագյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Պատմության ինստիտուտի ավագ գիտաշխատող: Զբաղվում է Հայկական Սփյուռքի, մասնավորապես ամերիկահայ էթնիկ և համայնքային ուսումնասիրություններով:

Ռոբերտ Թաթոյան, պատմական գիտությունների թեկնածու, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի Հայոց ցեղասպանության զոհերի փաստագրման և տվյալների հավաքագրման բաժնի վարիչ: Զբաղվում է արևմտահայության ժողովրդագրական հարցերի ուսումնասիրությամբ:

Բենեդետա Գվերցոնի, PhD, անկախ հետազոտող: Հետազոտական հետաքրքրություններն են՝ պատերազմի մշակութաբանությունը և մեդիայի ու պատմական իրադարձությունների միջև փոխհարաբերությունները, հատուկ ուշադրություն է հատկացնում XX դարի պատերազմներում քաղաքացիական անձանց նկատմամբ բռնությունների պատկերագրությանը՝ իբրև քաղաքական հաղորդակցության գործիք:

Նարեկ Պողոսյան, ՀՀ ԳԱԱ Հայոց ցեղասպանության թանգարան-ինստիտուտի ասպիրանտ: Գիտական հետազոտության թեման է Հայոց ցեղասպանության հիմնախնդրի ուսումնասիրությունը Ռաֆայել Լեմկինի գիտական ժառանգության մեջ:

ABOUT AUTHORS

Hayk Demoyan, Doctor of Sciences, director of the Armenian Genocide Museum-Institute, Secretary of the State Commission on Coordination of the Events for the Commemoration of the 100th Anniversary of the Armenian Genocide. He is an author of 13 monographs and a vast number of articles. His main areas of interest are the Armenian Genocide studies, Karabakh conflict, policy of Turkey in the Post-Soviet area.

Victor Nadein-Raevski, PhD in Philosophy, Senior Research Fellow at the Institute of World Economy and International Relations of RAS, Leading Researcher at Institute for political and social studies of Black and Caspian Sea region. He is an author of many publications on History of Turkey and Panturkism.

Arsen Avagyan, Doctor of Sciences, professor, head of Neighboring Countries Department at the RA Ministry of Foreign Affairs, Lecturer at Yerevan State University. He is an author of 5 books and a number of publications. He researches the history of Armenia, Turkey and Russia.

Gohar Khanumyan, Head of the Collections Department at the Armenian Genocide Museum-Institute. Her research relates to the Orphan collecting activities in the Ottoman Empire during the Armenian Genocide.

Meline Anumyan, PhD in History, Head of the Turkish Department at the Western Armenian's Research Center, Foundation. Her research relates to the Armenian Genocide and Western Armenians' affairs.

Suren Manukyan, PhD, Deputy Director at the Armenian Genocide Museum-Institute, Fulbright Visiting Scholar (2012-2013). His research interests include social-psychology of the Armenian Genocide and comparative genocide studies.

Rubina Peroomian (Minasian), PhD, Research Associate at the University of California, Los Angeles. She has authored 6 books. Her publications include issues on Hay Dat, History of Armenia, Armenian Genocide, Armenian literature and gender issues, Genocide education.

Harutyun Marutyan, Doctor of historical sciences, leading researcher at the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. He has authored 3 monographs. His research focuses on the collective and historical memory, genocide memory and national identity, iconography, contemporary national movements and national identity.

Taline Papazian, Lecturer at Sciences Po Paris and Associate Researcher at Institut des Sciences sociales du Politique (ISP). For the last ten years she has been working on the interaction between armed violence and political sovereignty, specializing on the South Caucasus, with a focus on Armenia. Her current research projects deal with historical and political aspects of this interaction regarding experiences of physical violence and political sovereignty among Armenians and Jews in the 19th and 20th centuries.

Verjiné Svazlian, Doctor of Sciences in Philology, leading researcher at the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA. She has collected, recorded and studied culture of Western Armenians and the oral testimonies of Armenian Genocide survivors. She has published 24 books.

Joceline Chabot, PhD, Associate Professor on Contemporary History at Université de Moncton. Current research is on the cultural and social history of the First World War, with the focus on the media discourse on the Armenian genocide and German atrocities in the francophone press during the Great War.

Richard Godin, PhD, lecturer of sociology and political communication from l'Université Laval, Québec, Canada. The field research is media studies of contemporary phenomena such as the narrative and structural analysis of public events, particularly the Armenian Genocide in the French Canadian newspapers.

Sylvia Kasparian, PhD, Tenured Professor of Linguistics and Director of the Textual Data Analysis Laboratory at Université de Moncton, Canada. She is particularly interested in the representations conveyed by the media, on minority groups, but most of all in representations linked to the memory, denomination and qualification of the Armenian Genocide in the French-Canadian press.

Valery Tunyan, Doctor of Historical Sciences, professor. His research focuses on the Russian politics in Armenia and Armenian issue, political history of the Armenian Church.

Dominika Maria Macios, Ph.D. student at Cardinal Stefan Wyszyński University in Warsaw (Poland). Her thesis is titled "Armenian Genocide in Light of Polish Historical Sources and its Iconography, 1895-1939'.

Suzan Meryem Rosita Kalayci, Ph.D. student at the European University Institute (Italy) and Raphael Lemkin Fellow 2014 at the Armenian Genocide Museum-Institute. She studies the specific historical trajectories and the origin of the Armenian Genocide denial in the Turkish national history.

Péter Pál Kránitz, PhD student at Pázmány Péter Catholic University in Budapest, Hungary. His dissertation is on the history of the Armenian refugees in East and East-Central Europe between the two World Wars.

Khoren Grigoryan, researcher at Sardarapat Ethnography and Liberation Movement History Museum, PhD student at the Institute of Archaeology and Ethnography of NAS RA.

Knarik Avakian, PhD, Senior Research Fellow at the Institute of History of NAS RA. Her research interests focus on the Armenian Diaspora, particularly ethnic and community affairs in US-Armenian Diaspora relations.

Robert Tatoyan, PhD, Head of Department of the Study of Casualties and Materials Loses during the Armenian Genocide at the Armenian Genocide Museum-Institute. His research deals with demographic issues of Western Armenian population.

Benedetta Guerzoni, PhD, an independent scholar. Her research and studies are related to the cultural history of war and the relationship between media and historical events, with particular attention to the images of violence on civilians in the XX century wars, as instruments of political communication.

Narek Poghosyan, PhD student at the Armenian Genocide Museum-Institute. His dissertation relates to the Armenian Genocide in the scientific heritage of Raphael Lemkin.

ОБ АВТОРАХ

Гайк Демоян, доктор исторических наук, директор Музея-института Геноцида армян НАН Армении, секретарь государственной комиссии, координировавший мероприятия, приуроченные к 100-летней годовщине Геноцида армян. Автор тринадцати монографий и многочисленных статей. Сфера исследований: история Геноцида армян, Карабахская проблема, политика Турции на постсоветском пространстве.

Виктор Надеин-Раевский, кандидат философских наук, старший научный сотрудник Института мировой экономики и международных отношений Российской Академии Наук, ведущий научный сотрудник Института политических и социальных исследований Черноморско-Каспийского региона. Автор многочисленных научных публикаций по истории Турции и пантюркизму.

Арсен Авагян, доктор исторических наук, профессор. Начальник департамента сопредельных стран МИД Армении. Преподаватель Ереванского государственного университета. Автор пяти монографий и многочисленных статей. Сфера исследований: история Армении, Турции и России нового времени.

Гоар Ханумян, заведующий фондами Музея-института Геноцида армян. Сфера исследований: помощь армянским сиротам в годы Геноцида армян.

Мелине Анумян, кандидат исторических наук, ответственный турецкого отдела научно-исследовательского фонда исследовательского центра по вопросам западных армян. Занимается изучением проблем Геноцида армян и вопросами западных армян.

Сурен Манукян, кандидат исторических наук, заместитель директора Музея-института Геноцида армян НАН Армении. Стипендиат программы Фулбрайта 2012-2013 гг. Сфера исследований социально-психологические аспекты Геноцида армян и сравнительная геноцидология.

Рубина Пирумян (Минасян), PhD, научный сотрудник Калифорнийского университета в Лос-Анджелесе (UCLA). Автор шести монографий. Темы исследований: Армянский вопрос, Геноцид армян, вопросы армянской литературы, гендерные проблемы, преподавание темы Геноцида армян.

Арутюн Марутян, доктор исторических наук, ведущий научный сотрудник Института археологии и этнографии НАН Армении. Автор трех монографий.

Научные интересы: коллективная и историческая память, память о геноциде, национальная идентичность, современные национальные движения и т.д.

Талин Папазян, доктор политологии, преподаватель Парижского института политических исследований (Sciences Po), автор научных публикаций. Сфера научных исследований: вопросы взаимосвязи политического суверенитета и военного насилия, в частности на Южном Кавказе и в Армении.

Вержине Свазлян, доктор филологических наук, ведущий научный сотрудник Отдела фольклористики Института археологии и этнографии НАН Армении. Более 55 лет занимается записью и изучением устного творчества западных армян и свидетельств выживших очевидцев Геноцида армян. Автор 24 книг.

Жоселин Кабо, PhD в области социальной истории, преподаватель новейшей истории в Монктонском университете (Канада). Сфера исследований: социальная и культурная история Первой мировой войны, в частности, освещение темы Геноцида армян и репрессивных действий Германии в франкоязычной прессе того времени.

Ричард Годин, PhD в области социологии СМИ, преподаватель социологии и политической коммуникации в Университете Лаваля (Квебек, Канада). Сферы исследований: современные медийные феномены, нарративный и структурный анализ общественных явлений, в частности, темы Геноцида армян в франкоязычной прессе Канады.

Сильвия Гаспарян, PhD в области языкознания, профессор языкознания и директор лаборатории текстового анализа Монктонского университета (Канада). Изучает вопросы освещения меньшинств в прессе, а также отображение темы Геноцида армян в канадской прессе.

Валерий Тунян, доктор исторических наук, профессор. Исследования относятся к политике России в отношении Армении и Армянского вопроса, политической истории Армянской церкви.

Доминика Мария Мациос, аспирант Варшавского университета кардинала Стефана Вышинского (Польша). Темой работы на соискание ученой степени является Геноцид армян в свете польских источников и иконография темы в польской прессе 1895-1939 гг.

Сьюзан Мерием Розита Калайджи, аспирант Европейского университета Италии. Стипендиат стипендии имени Рафаэля Лемкина Музея-института Геноцида

армян НАН Армении. Изучает истоки отрицания Геноцида армян в турецкой исторической действительности.

Хорен Григорян, аспирант Института археологии и этнографии НАН Армении, научный сотрудник Национального Музея этнографии армян и истории освободительной борьбы, автор научных публикаций.

Кнарик Авагян, кандидат исторических наук, старший научный сотрудник Института истории НАН Армении. Занимается исследованиями армянской диаспоры, в частности армянской общины США.

Роберт Татоян, кандидат исторических наук, заведующий отделом по сбору данных о жертвах Геноцида армян Музея-института Геноцида армян НАН Армении. Занимается вопросами демографии западных армян.

Бенедетта Гверцони, PhD, независимый исследователь. Сфера научных интересов: культурология войны, взаимосвязь средств массовой информации и исторических событий, отображение в прессе насилий в отношении гражданского населения в войнах XX века, как инструмента политической коммуникации.

Нарек Погосян, аспирант Музея-института Геноцида армян НАН Армении. Сфера исследований: Геноцид армян в научном наследии Рафаэля Лемкина.

Հրատ. խմբագիր՝ Ազատուհի Սահակյան:

Համակարգչային էջադրումը՝ «Կոլլաժ» ՍՊԸ:

Տպագրությունը՝ օֆսեթ: Չափսը՝ 70x100 1/16: Թուղթը՝ օֆսեթ:
Ծավալը՝ 19 տպ. մամուլ: Տպաքանակը՝ 200:

Տպագրվել է «Կոլլաժ» տպագրատանը
Երևան, Սարյան 4 • Հեռ.՝ (+374 10) 52 02 17
Էլ. փոստ՝ collageltd@gmail.com • Էլ. կայք՝ www.collage.am